

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

ԱՏԵԹԱՆՈՍ ՏԱՐՈՆԵՇԻ
ԱՍՈՂԻԿ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՏԻԶԵՐԱԿԱՆ

Եվիրվում է Չայաստանում քրիստոնեությունը
պետական կրոն հռչակելու 1700-ամյակին

Գիրքը հրատարակվել է
Գալուստ Գյուլբենկյան
հիմնարկության հովանավորությամբ

ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՏԱՐՕՆԵՑԻՈՅ
ԱՍՈՂԿԱՆ

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿ
ՏԱՐՈՆԵՑԻ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ

ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՔՆՆ. բնագիր ի ձեռն
Ստ. Մալխասեանցի

Թարգմանությունը, առաջարանը
և ծանոթագրությունները՝
Վ. Գ. Վարդանյանի

Ի Ս. Պետերբուրգ
1885

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 2000

ԴՏԴ 93/99
ՊՄԴ 63.3
U 887

Խմբագիր՝ **Գ. Ե. ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ**
պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր

Ստեփանոս Ասողիկ Տարոնեցի
U 887 Տիեզերական պատմություն. եր., երևանի համալս. հրատ.,
2000, 456 էջ:

11-րդ դարի հայ եպիսկոպոս պատմիչ Ստ. (Ասողիկ) Տարոնեցու «Տիեզերական պատմությունը» ընդգրկման խորությամբ և բազմակողմանիությամբ հայ հին պատմագրության նշանավոր երևույթներից է: Այն անսպառ և անփոխարինելի նյութ է պարունակում ոչ միայն Գին Չայաստանի, այլև երան հարևան երկրների հնագույն պատմության վերաբերյալ: Դավանաբար այստեղից էլ՝ նրա «Տիեզերական» կամ «Աշխարհապատում» հորոջրոյունը: Այս գործի արժեքը առանձնապես մեծ է Գայոց առաքելական եկեղեցու ընդդեմ օտար և վտանգավոր տեսությունների մղած պայքարի, որն իրավունքների պաշտպանության և ամրապնդման ուղղությամբ:

Սույնը Ասողիկի պատմության աշխարհաբար առաջին քարգմանությունն է:

050300000
U 704(02) 2000

ՊՄԴ 63.3

ISBN 5 8084-0341- 3

© Թարգմանչի համար, 2000 թ.

Ն Ա Ն Ե Ա Տ Ա Ն Ա

Ինչպես ամեն մի, նույնպես և Հայ ժողովրդի պատմական, սոցիալ-հասարակական, քաղաքական, զրական-մշակութային կյանքը ծագում, զարգանում և առաջադիմում է որոշակի օրինաչափությունների առկայությամբ՝ անենասով շատ թե՛ բիշ նպատակով Հող, պայմաններ, ուրույն սպալային կերպարանք, դարաշրջանական կոնկրետ առանձնահատկություններ: Դրանք պատմականորեն ստեղծված և անհրաժեշտ Հանդամանքների ազդեցությամբ երբեմն բուռն վերելք են ապրում, երբեմն խամրում և դժգուհանում, բայց երբեք Հայ մարի անդաստանը «ամուլ և անպտուղ» չի եղել:

Որքան Հին և Հաստատուն է մի ժողովրդի իրական գոյովինակը. կացութեամբ և ու զարգացման պատմական ընթացքը, ինչքան բուզմակողմանի, ճոխ և Հարուստ է նրա ստեղծագործ ոգին, մշակութային կյանքը, այնքան նրա Հարստեաման երաշխիքները զորավոր են, նույնչափ էլ նա կայուն և պատվավոր տեղ է ապահովում իր Համար, ուրիշ առաջադեմ ժողովուրդների Հետ Հավիթորեն քայլելու իրավունք նվաճում: Այս իմաստով Հայ ժողովուրդը Հպարտորեն Հանդես գալու երաշխիքը անի պատմության երկարատև Հոյությունների բոլոր դարաշրջաններում:

Բացառություն չեն կազմում մ. թ. 7-11-րդ դարերը, որի ընթացքում Հայ ժողովուրդը մարդկային քաղաքակրթության ներկայացրել է այնպիսի մեծագործություններ, փաստեր և նմուշներ, որոնք կարող են պարծուներ Հանդեսանալ ամեն մի կուլտուրական ազգի նվաճած ցանկացած մակարդակի: Այնպես-Հանգուակ Ջխարթնացի, «Ստանա ծուրի», Հանձարեղ Նարեկացու գրույթյան փաստերն ինքնին բավական են իրեն անխառնիկ ապացույց:

Հայկական կյանքի և մշակույթի վերածնունդի զարաշրջանի ակնառու կրեալներն են: մակույթի և արվեստի բացմանի հյուրերի շարքում, նաև պատմաբանության բուն մտղույնն ու ստալագրիմական բարձր մակարագր: Առանձնապես 9-11-րդ դարերում Հայ պատմագրության բնագավառում Հանդես են գալիս այնպիսի շնորհայի անուններ, ինչպես Շապուհ Քաղապատներին, Դևեղ Երեզը, Ռեյտաններ, Հովհաննես Դրաստամուկերյանին, Թովմա Արծրունի և Անանուր, Հայկավոր բանաստեղծ, Կիլիկոս, պետական-Հասարակական գործիչ ու մանկավարժ Գր. Մազաարոս Պաշտպաններ, Արիստակես Լաստիվերտյանին, Վարդան Բարձրբերդյանին, Սամվել Անցյանին, Հետադարձ ապկի շատերը՝ սեղանավորվում են հրաշալի օրինակներ է թողնում սահմանի պատմաբանությանը: Այս պայման Համաստեղության շարքում իր ուրույն և պատմավոր տեղն ունի Ստեփանոս Տարտեցի Աստղիկը:

Ստեփանոս Տարտեցուց մեզ է Հասել չափազանց Հետաքրքրական և արժեքավոր մի պատմագրական գործ, որ իրեն անվանել է «Պատմություն տիեզերական»: Գրվածքի այդպիսի Հորերըժումը բոլորովին էլ պատահական չէ: Այն շարաքրիկու Հեղինակը նախորդ դարերի պատմական դեպքերի և իրողությունների վերաբերյալ օգտվել է Հայրենի և օտարազգի բազմապիսի մատենագրական զգանքներից, որի մասին ավելի Հանգամանային կիսովի ստորև: Որտազորված ազգայնությանը Աստղիկը առավել մեծ կարեւորություն է տալիս Եվանդիս Կեսարացուն և պատմաՀայր Թորենացուն: Պատճառն այն է, որ այս երկուսն էլ չեն սահմանափակվել միայն մեկ ազգի, միայն Հայրենի երկրի և ժամանակի որևէ Հատվածի ընդգրկմամբ. Հասկանալի է՝ նտրքիատենական շրջանի, այլ, ըստ կարի, շարաքրեն են բոլոր ժամանակները և զրեթե բոլոր ազգերն ու ժողովուրդների պատմական Հույժ կարեւոր իրողությունները, ըստի Աստղիկը եւս, Հետևելով և կրկնելով նրանց, իր գրվածքն անվանել է «Պատմություն տիեզերական»:

Աստղիկը ապրել է սեղանագործել է Հայկական կյանքի բուն իրազարմանություններով, քաղաքական և սոցիալական Հարուստ սեղանաշարիկով լի մի ժամանակաշրջանում՝ կազմված Քաղաքատուներին ջանքերով, անկախ, ինքնուրույն և Հզոր պետականության վերականգնման, անտեսական վիճակի անհայտագեղ կայունացման, Քաղաքատույնաց Հարստության արթնաբերման, մասնավորապես Աշոտ II-ի և նրա Հանրոջների օրոք ստեղծված ապկի բուն Հարյուրամյա իտաղաշինարարական կյանքի Հետ:

Այն Հայոց աշխարհում վաղուց էլ իր սկզբնավորված Փնտղապական կազմաձևերի վարապետն ընդհանրապես էր, որն իր Հնասանը արտապետը գտավ մարդկային մարքի սեղանագործության զրեթե բոլոր զյուրտներում: Դիտող կրտսական սիդալասիկ, Հավերժական սեղանագործության և անվտոնության արևաբանության արևաբանությունում է մարդու՝ զնայի աշխարհիկ կյանքը, զնայի բնագաղափարները ձգտող զգացմունքը, աշխարհընթերցումը: Հունամիտոսական արմատազրմանությունը դառնում է մարդու Հոգու և մարքի մշտաբերուն տիրակալը: Աշխարհզգացման այդ արտահայտության շրջապատն ու վերափոխումը Հավասարապես արտահայտվում են ոչ միայն ժողովրդի, Հասարակության՝ զազգացած քաղաքացիության, գյուղացիական Համայնքի սոցիալապետական Հարաբերություններում, այլև նրա Հոգևոր սեղանագործության բոլոր բնագավառներում՝ շինարարական արվեստ, քաղաքաշինություն, ճարտարապետություն և քանդակագործություն, նկարչություն և մանրանկարչություն, երաժշտություն և ժողովրդական բանարվեստ, արհեստագործություն և կրթական արվեստներ, օտևուստի և արդյունաբերություններ, ամենուր: Դրանց մասին բացառիկ վկայություններ կան Հենց իր՝ Աստղիկի և իրեն անմիջական նախորդ և Հաջորդ մատենագրիկներ գործներում:

Գույալով բացմանում ու մարդաշատ ևն դառնում քաղաքներն ու ավանները, լցվում սարսափ և տարաբնույթ բնակչությամբ: Աշոտ II Քաղաքատուի Քաղաքի արդի Սմբատի տիրակալության ժամանակի մասին Աստղիկը գրում է, ին Սմբատը Քաղաքներով տիրում է Հայոց և վրաց բոլոր գրավանքներին, նաև իր Հակապոլսոյնի քաղաքներին է ժողանդում օրդես սեփականություն: Նրա և իր Հոր իշխանության օրերում, ասում է. «...ինքն թիւն և իսաղազութիւն էր յաշխարհիս Հայոց ըստ մարտաբերության»՝ Հանդգել նախաբանելու ուրույն ընդ որով իւրով և ընդ իջնական: Եւ այսպէ՛ս ուսարակաց առանցիակ և առանց քաղաքացիական բազմամարտութեան և ընդիզութեամբ, մինչև Հովուսց և անդէրզգաց մնտաքանազ զգննուլ պատմուհան»:

Հենց այս քարենպաստ ժամանակների Հնուստ և անվտոնորենիկ պատմիչն է Ստ. Աստղիկը, զիս Հետ էլ պետք է կապել, ինչպես ասացինք, գրվածքի «Տիեզերական» անվանումը՝:

ԱյնՀայտնի է, որ նա Հետևել է իր օրագրորժամ Հիմնական աղ-

1 Աստղիկ, Պատմ., էջ 161:
2 «Տիեզերական պատմություն» գրքույն
ձգուսը մեկնաման սուղաբան է եղել:

այդրեթեմ պատմություն ևն շարաքրեկ
նաև Սամվել Անցյանի, Վարդան Բարձրբերդյանի ևն ուրեղներ:

բյուրերը՝ Աստվածաշնչի, Պատահաւ և Եփեսոսի տիպիկոսի ամենադանին (մեջ թիւում է, թե վերջինին Աստղիկը ծանոթ էր Խորենացու միջնորդութեամբ կամ թե ինքն էլ էր քաջամանով Հելլենական լեզվին ու զգուրութեամբ, որ այն ժամանակներում խիտ տարածված էր կայսրութեան արևելյան պրովինցիաներում, ինչպես իրավաբաններն Նշում է Ստ. Մայիսոյանը)։ Այդ մասին, սակայն, փաստացի վկայություններ չկան։

Ստեղծվ Խորենացու «Պատմութեան» Համազգային եւ ժամանակի Հասարակական կյանքը ճշգրտորեն արտացոլում գրքի եւ Նշանակութեան մասին Մ. Մրկչորդ գրում է, թե ժամանակագրաբանի Հայ մատենագրութիւնը բարձրանում է Համաշխարհային մակարդակին՝ Հիմնականում իր աշխարհիկ-քաղաքական բովանդակությամբ եւ որ ինքնատիպ այս երևույթը «...պետք է բացատրել այն ժամանակ մեր երկրում հասարակական հարաբերությունների զարգացման մակարդակով եւ պատմականորեն հյուսված քաղաքական կոնցրետ հարաբերություններով» (ինքզմուտն երեքն է՝ Վ. Վ.)³։ Այս միանգամայն երես ընտրումն ընդունելի է նաև մեր գրականութեան զարգացման, 10-րդ դարի պատմագրութեան եւ առհասարակ ամբողջ մակույթի բարգաւաճման նկատմամբ։ Եկեղեցա-կրօնական մտածողութեան եւ մտքային ծանր տիրապետութեան պայմաններում՝ 10-11-րդ դարերում, Աստղիկը Հանդես է բերում միանգամայն խոր ազգային, պատմականորեն առաջընթացական բնույթում եւ աշխարհայայն՝ հանգեցած աշխարհիկ-քաղաքական զաղափարաբանութեամբ, նախորդ պատմագրութեան եւ ժողովրդական բանավեպերի բարձր ամենայնից գոտագործմամբ։ Նա ստեղծում է ժամանակագրաբանի Համար մեծ կարևորություն ներկայացնող լիովին ինքնատիպ եւ արժեքավոր մի պատմություն։ Ուրեմն պատմութեան «Տիեզերական» կամ «Աշխարհապատում» Հորջործումը լիովին արդարանում է մի շարք առումներով։

1. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՌԱՎԻՅ ՏՆՐԱՆՆԾՈՒ

ԲՆԼԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՄԵՋ

(ԿՆՆԵՐ, ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՀՆՆՎԱԿՈՒՄԵՆԵՐԸ, ԳՆՐԵԹՈՒՄԸ)

Ստեփանոս Տարոնեցու (Նաև Տարոնացի) կենսագրութեան վերաբերյալ ոչ ինքը, ոչ էլ Հնուպոլսյան արևել մեկը չի գրել։ Այդ իսկ պատ-

մանով, վաղուց չի գեր, Հայ պատմագիրություն եւ բանասիրության մեջ քաղաքացիական արարակածություններ են առաջ եկել՝ կապված նրա ծննդանուն ու մահվան թվականների, Տարոնեցի եւ առանձնապես Աստղիկ Հորջործումների, կյանքի եւ գործունեության, նրա Հայտնի «Տիեզերական պատմության» գրութեան ժամանակի եւ այլ Հանգամանքների հետ։ Իսկ նրա վարքի վերաբերյալ շատ աննշան տեղեկություններ են պահպանվել, այն էլ երբեմն զուտ պատահական, ուրիշների կամ նրանց գործերի մասին անդրադարձ Հիշատակություններ, որոնցից բանասիրությունը մակարեքն էլ իր Հավանական կամ անհավանական երազացությունները։ Մի ամբողջ գաղափար կազմելու, Համար թեևներ զրաք որքան Հնարավոր է Հանդիսանալու։

Ստեփանոս Տարոնեցի Աստղիկ գրել է երեք մասից (ինքն անգնում է Հանդես) թողկացած մի գրք՝ «Պատմութեան տիեզերական» կամ «Պատմութեան ժամանակաց» վերնագրով (Աստղիկորդին այն կոչել է «Աշխարհապատում»)։ Պատմութեան շարքավորումը իր իսկ վկայություններով, Աստղիկն սկսում է Ազանի դրամատից զուրա զուրա եւ բերում Հասցնում է մինչև իր օրերը, մինչև Գաղիկ Ա Բազարտունու տիրակալութեան ժամանակները, կոնկրետ՝ 1004 թվականը⁴։

Մերօրոջ Հանդեսը, որ Հեղինակն անվանել է «Պատմութեան ժամանակաց ինքնախոսութեան», ինչպես նաև «Բան վարձանի փառաբանական ի պատուում իշտակարանին» ավարտաբանութիւնը, պարունակում են մի քանի կողմնակի վկայություններ իր մասին, անցքեր եւ իրադարձություններ՝ կատարված իր սարած ժամանակներում, անմիջ, որոնց ինքը տեսել ու որոնց Հնու չգիտել է, անասարկիչ պարզուրույց են, որ Աստղիկը ստղի ու գործել է 10-րդ դարի երկրորդ եւ 11-րդ դարի առաջին կեսերին։

Պատմութեան առաջին երկու Հանդեսները, ինչպես նաև երրորդը առաջին երկու գլուխներն ամբողջությամբ ընդգրկում են երկու դարերի, ինչպես սովից, Ազանից սկսած, խիտ սեղմ ու Համառու, իր իսկ խտրերիով ստան՝ ռազգաբնույթ բանիւք» շարքավորված մի պատմություն, ծաղկաբաղ արված Աստվածաշնչից, Եփեսոսի Պամփոլոսյանի կենսագրուց, ՊատմաՀայր Խորենացուց եւ «այլոց պատմաբանաց» մեկն էլ իր ժամանակները։

Մերօրոջ Հանդեսի վերջում գետեղած վերջ նշված Հիշատակարանում (284-285 ՆՅԵ), Հազարակիցով Ազանից մինչև Գաղիկ Ա-ի տար-

3 Մ. Մրկչորդ, Մոլոն Խորենացի, Ե., 1970, էջ 5։

4 Տե՛ս՝ Ստ. Մայիսոյան, Աստղիկ Պատմ. տիպ. ԽՊՔ, 1885։ Այսուհետև Հղումներն ու Նկարչությունն են ըստ այսի Հրատարակութեան։

րինքը, Առցիկն ակնացեալ է. «Այս ամ երեսուսան է Հայրապետութեան Տեսնս Սարգս (ինս՝ Սարգիս Ա Անանցի, 991(2)-1019), արեգբարեայլ է մեծանոր Հովուականի, գրոյ Հրամանա ընկալալ՝ ի վեր քան զվար իմ Հնազանդութեան օրէն կտարելով՝ արքարանոց քանիք գրան յիշատակն գրեցի»⁵: Տեր Սարգի մարմնախոյսի մեծարանքով է խոտով ետև Առցիկի կրտսեր ժամանակակից Արխանկն Լատովիտացին, նույնպես եւ ուրիշները:

Եւսն Հանդիս է գլխում, խոսկով Անահա Մոկայի կաթողիկոսի Հայրապետութեան օրք (943-965) կեղեցիկների, մեծասանների բարգաւանութեան ու մեծապատիւների բարեպաշտութեան մասին, Առցիկը գրում է. «...գրանս ի սցանկն ի ծերութեան իրանց ի տղայութեան մերում տեսք աջք մերովք ճաշակելով ի քացք ճաշակաց բանց նոցա» (էջ 178): Առանձնահատուկ զգուսանքով, սկանաստեղծ քանիմաստութեամբ է խոտում մանավանդ Դերջան գլխաւի ինչամորի Սր. Գրիգոր կենդանու առաջնորդների, Հատկապես Բարսեղի մասին, որին վանահայրութեանը Հանձնեց Պետրոս ծերունին «որչո ծերութեան վատեպ առանց»՝ դիտելով նրան լավագույններից լավագույնը, «առ որս, ստում է, եղևայ իմ յաւուրս սուրբ քառասունորպցն՝ զրեցի գրանս յիշատակն այտորիկ սակաւուք, եւ զգլխ ժամանակացս թուեցի քսա կարի» (գլ. է, էջ 175):

Առհասարակ Համակրող է վանական-անպատական կյանքի, սիրով ու ջնքութեամբ է խոտում արդարիս վարք եւ ձգտում ունեցող մարդկանց, զավանանքի Հարցում սիրում եւ կայուն, Հայրենայց կրտսին ու Հովուարի շատագլխ է աներկը պաշտպանների մասին. գործինակ՝ Տեր Սարգի նախորդ Տեր Մտակիկ Հայրապետութեան օրերից Հիշում է անվանի սրտանակ, զծանկեղ (ինս՝ սակաւպատե, խիստ մտովայ) Կրտսեանի, որը «վարքս ասուել քան թէ քանիք վարդապետէր, որ բնակը յողովակն յանապատին, որ թուլեկնակ կուչի, ի նիղ գտաւի, առ Հոր Երևմտայի ճմաւորին Քրիստոսի եւ ընկերակցի իմոյ» (էջ 186): Մեկ այլ առթիւով նշում է նաև. Աղվանից տախարհից վախճարան վարդապետ Սարգսին, որն «...ի մանկութեն զԳիրս սուրբ ի բնուս առնայ, եւ ծերացնայ արզ», սրանց թվում ետևի՝ ոմն Հովհաննէսի՝ «քահանայ յամուսնացեոց»⁶ եւ շատ ուրիշներ:

5 Սա. Մախոսանց, Առցիկ, Պատմ. Տիպ., 1949, 1885: Տես սույն էջ 285, ինչպես նաև՝ Մախոսանցի ծած. 147-ը, 395-397 էջեր:

6 Ըստ երեսուցից, Առցիկի ժամանակ շահուտաների ստեղծութեանը զբաղել է իրեն սեռավոր սր թու:

Ստեփանոս Տարունցու Պատմութեանը ծանոթ է եւ նրա անունը, այն էլ Առցիկի ձեւով, առաջին անգամ Հայ մասնագրութեան մեջ Հիշատակում է նրա փորձիկ կրտսեր ժամանակակից, նշանավոր գիտնական, բանաստեղծ, մանկավարժ եւ Հայաստանական գործիչ Դրիգոր Մախոսարս Պահլավունին: Գեղքը վարդապետին ուղղված իր թղթում, որը զգրախոսարար գրութեան թվականը չունի եւ Մագիստրոսի Թղթերը պարունակող ձեռագրերում վերջիններից մեկն է՝ գրում է. «Ձեր գրեանք է Առցիկայ երչունիկ ծայրագույն ծերոյն»: Եւսն՝ Առցիկի ձեւով է կոչում նրան նաև Վարդան Բարձրբերդցին. «Առցիկին առ, թէ ստուգեցաք զվիշտասուն Յազկերտի՝ երեք ամ Մարիխանոսի»⁷: Ուրեմն նա եւս ծանոթ էր Առցիկ անվանն ու նրա Պատմութեանը: Դարձյալ իր կրտսեր ժամանակակից, նշանավոր մասնագիր Ա. Լատովիտացին նույնպես քաջամանով էր նրա Պատմութեանը, քայց ոչ Առցիկ անվամբ, բերում է նրանից Հիշատակումներ, իսկ իր ժամանակի կաթողիկոսների եւ վանահայրերի մասին խոսելու նա գրում է. «...Եւ Ստեփանոս Տարունացին որ զաշխարհապատու գիրս շարագրեաց սրանչևի յարինուածովք, սկսեայ ի մարջն առաջին եւ զայ բովանդակի զպատմութեան իւր ի վախճար Բաղիպ, վասն որոյ պատմութեան է»⁸: Հետագա շրջանի մասնագիրներն արժեն, սակավ քայտութեամբ, գիտեն եւ գաղափարն առթիւներով Հիշատակել կամ ջնակ են նրանից օրինակներ:

2. ԱՍՈՂՎ ԿԿՎԱԿԱԿԱՆ ՄԵԿԿԵԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԲԱՆԱՍԻՌՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Առցիկի Պատմութեան Հայերեն առաջին տպագրիչը կազմող, խմբագրող եւ Հրատարակիչ Կարապետ վ. Տաճնագարչյանը զբրի առաջարկումն նշում է, թե այդ երկրորդ Հայ մասնագիր գրվածքն է (Նւնուդից Հետ), որ ինքը լույս է բերածայում. «Ստեփանոս վարդապետ ի սակս ծնեայ գրոյն ի Տարս՝ Տարոցի կուչի՝ յայոց եւս յարգաք քաջ Հճ»

7 Մ. Էմինի սցառարած ձեռագրերում այդ թուղթն քսա կարգի 62-րդն է, իսկ քսա 6. Այսպէս օրինակ, որը խմբագրված է Մուլեկեանի Համալսարանի մը ընտր ձեռագրից, այն 56-րդն է:
8 Ըստ Մախոսանցի տպագրի օրինակի կա այդպիս. «Ըստ որում ստուգեայ մեր գրան թղթարոցսն՝ զսուր Հանդիպայ

ի մե ան Յազկերտի եւ ին Մարիխանոս Արեւիկայ (էջ 79), տես՝ Մեծիկ Լատրանոյ Բարձրբերդցոյ Պատմութեան Տիպոգրաֆի, ի լույս բերածայոց Մ. Էմին, Մոսկու, 1861, էջ 76:
9 Պատմութեան Արխանուկայ վարդապետի Լատովիտացոյ, Թիֆլիս, 1912, էջ 8:

տալիան երբս երաժշտական խաղից և երգից՝ Աստղիկ ձակամուտն»¹⁰։ ապա ավելացնում է. «...սիրապետն է մի ի յոյժ րանիրուն, բազմահմուտ և իրկելիսս պատմացրց աղբի»¹¹։

Աստղիկ անվան բացատրությունը փորձել է տալ «Տիեզերական պատմության» ասուերեն թարգմանիր, անվանի գիտնական-բանասեր Մ. Էմինը։ 1864 թ. ասուերեն իր Հրատարակության ընդարձակ առաջարկում նա գրում է. «Միջնու այժմ Հայագետները չեն ավել այդ բանի (Աստղիկ) ձագձան և նշանակության ճշգրիտ բացատրությունը։ Փորձենք ըստ կարելիության Հասնել մեր Հնդկաստանի այդպիսի կոչման բուն իմաստին... Ասող (նորկա դերասն ասան րային, որը նշանակում է խոսել և երգել), որ ընդունել է փաղաքական ին վերապրությունը՝ գառնալով աստղիկ, որը ոչ ավել, ոչ պակաս, նշանակում է իրբև. DEBEL/Կը-ճիլ/chantre (էջ գ-դ)։ Իսկ անվան Աստղիկի ձևի կառուցվածքի մասին ասում է. «Ն ստար, որ ընթիցցողը նկատում է ԱՇՈՒ արձատի և ՄՔ վերջագրության միջև, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ՝ միայն նա անձնական դերաները կամ այն ցուցակներ, որը Հետազոտում ընկել է ըստի վերջում և ավել նրան ավելի որոշակիություն է (էջ Ե)։ Այդպիսի մեկնությունը Մալխասյանին իրավացիորեն Համարում է լիզովպիտությունը միանգամայն անհարիր, ուստի և անընդունելի։

Ինքը տալիս է Հետևյալ բացատրությունը. ամեն դեպքում դիմորշ Հոզը, ասում է նա, զգրվում է ըստի վերջում և ոչ երբեք խառնվում արձատի ու անտանգիլ մասնիկի միջև. այսպե՛ս՝ մարցն, մարց-ոյն (և ոչ մարց-ն-ոյ), մարց-իլ-ն, մարց-կան- (և ոչ մարց-ն-իլ, մարց-ն-կան), ուրեմն և Աստղիկ-Աստղիկան։ Եթե Աստղիկին որևէ ստար լիզովց ե-կանուտ բառ չէ և ունի այն նույն իմաստը, որը տալիս են նրան վերջինջուլ գիտնական այբուբեր, ուրեմն պետք է լինի կազմված ստող արձատից և ինի մասնիկից՝ ըստ Հասուկ անունների նմանաձայնության՝ Եզնիկ, Թառնիկ, Գառնիկ և այլն։ Դրանց կառույթները թեպետ սկզբնապես եզն-իլ, թառն-իլ, գառն-իլ էր, սակայն Հետազոտում (անպայման ժ դարում և դրանից Հետո) մոդալորական լիզվում դրանց արձատի կոչքում է վերջին ն-ն, ուստի թվում էր, թե դրանց արձատիներն էին եզ, թոռ, գառ, ինի մասնիկի հավելվածը՝ եզ-իլիկ, թոռ-իլիկ, գառ-իլիկ։ Նույն ձևով էլ, ասում է, մոդալորական ուսմական լիզվում Հոչում է ծառներ՝ ծառերի փոխարեն՝ զռեերի, գառների, լեռների նմանությունը։ Բացի այդ, Մալխասյանցը (Առաջարկում, էջ Ժդ) նեխտըրում

է, թե՛ եթե ուրիշ է այդ Աստղիկ Հորիորունը նրա Համար, «գոր անշար ընկալնայ է նորս ի տղայութեան Հասակի», բայց ինչ-որ անհասկանալի է մեծ Հայագետի այդպիսի անբարեբաղ քննադատը, թանգի դրա Համար չկա որևէ փաստարկ։ Թերեւս կարող էր ասել, որ «տղայութեան Հասակից», կեր ուսանում էր¹², այն էլ Հաստատապես չգիտենք, թե որտեղ է ուսում ստացել, աչքի ընկած լինի լավ երգիչով, զեղեցիկ ձայն ունեւնայով։ Զգիտենք նաև այն, թե որտեղից է մեծանուն Արեւոյանը եւթնադրում, թե լավ «ասումներ» ունենայու Համար է Աստղիկ անվանովի (երկեր, Հ. Գ, էջ 564)։

Աստղիկին, նրա Պատմությունը կամ որևէ այլ զրվածքի ծանոթ մարզ, մասնաճաքեր, իրեն հանազույց կամ Հետազոյի, բոլոր միաբան են նրա ծննդավայրի Հարցում և կուլում են Տարեանի կամ Տարեանից։ Անկասկած է մի բան, որ նրա ծննդավայրը Տարսնն է կամ նրա չղա-կա բնակավայրերից մեկը։

3. ՅՆՆԻՆԻՅԱՆ ԵՎ ՄԻՀՎԱՆՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ, ԱՊՐԱՄ ԵՍԻՐՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Այդ Հարցով առաջինը զբաղվել է դարձյալ Մ. Էմինը¹³։ Հնեվելով Գրիգոր Մազիարուսի կողմից Գեուրզ վարդապետին ուղղված թղթի այն արտահայտությունը, թե. «...գրեալն է Աստղեկայ երչորնիկ ծայրագոյն ձերոյն», ապա այն բանին, որ Աստղիկը մեծամեծ գովեստներ է շուայում Անասիա Մոկայի կաթողիկոսի Հասցին՝ նրա որդւ Շոգեուր կյանքի բարգավաճման Համար, Մ. Էմինը եզրակացնում է. քանի որ Մազիարուսը Հայ մասնաւորության մեջ Հանդես եկավ 1041-1045 թվականներին և քանի որ Աստղիկը փոխձանովի է Տեք Ասրզայ կաթողիկոսության որբին, ուստի և «...անվրէպ մարթ է ասել, Ատփամոն Տարսնեյի ծնաւ գ228 ամաւ, և մեռաւ կամ յամա 1041-1045, կամ զամա 1049»¹⁴։ Այդ Հիման վրա Էմինը Աստղիկի մեծդաս թիկի որոշում է 925-928-ի սանձաններում, իսկ մահւթըրը 1041-1049-ի ընթացքում, որով ստացվում է, թե նա մահացել է 117 կամ 122 տարեկան Հասա-

10 Տոյ. Ս. Պետրոսյան, 1850, աստարներ, էջ 7: Իսկ Ե-ը էրում ունի՝ Փրտաներնի Stephano Acoghian on Estienne Le Chantre.

11 Սու. Մալխասյանը նեխտըրում է, թե դրատանի Հասակից Աստղիկը եկել և ուսանում էր Անի մայրաքաղաքում: Անց. Աստղիկում, էջ Ժդ:

12 Эмин Н. Всеобщая история Степаноса Тарсиского Асوخия по прозванию. Москва, 1864.
13 Նույն տեղում, Առաջարկում, էջ ա-դ:

կում, որը ոչ մի ձևով չի Համապատասխանում Առողջի նախորդ առանձնիքին: Բացի այդ, էմիլին առանց որևէ Հիմքի ենթադրում է, թե Առողիկը ծնվել ու ապրել է Անանիայ կաթողիկոսի օրերում՝ լինելով մոտ ասանհինգամյա պատանի: Սակայն, ինչպես իրավաբաններն եզրակացնում է Սո. Մալխասյանցը, այդպիսի փաստաթուղթերով երբեք չի կարելի որոշել, այն էլ «ավելիք», մեկի ծննդյան և մահվան թվականները: Այ Առողիկի Պատմության Գ Հանդեսի 7-րդ գլխում և ոչ էլ որևէ այլ տեղ Անանիայ կաթողիկոսի օրերում աղբյուր լինելու մասին Հիշատակություն չկա: Բացի այդ, առում է նա, Հարգարժան էմիլի արտեզի՞ց է ենթադրում, թե Հննց այդ՝ 943-ին, որն Անանիայի Հայրապետության առաջին տարին է, կառուցվեցին, թաղման ու բարձրաձևեցին, ինչպես Առողիկն է վկայում, այդքան վաղորայք ու մեծատաններ: Այնինչև Առողիկի այն խոսքից, թե Անանիայի կաթողիկոսության տարիներին «...ձաղկապ պայծառասուրբ կարգ երոտուորական Հանդիսից յայտարարեալ Հայոց, և ի յոյով ստերս չինեցան յեղաբարձոցը» (անգ՝ էջ 173), պարզ երևում է, որ պատմիչը խոսում է մի մտապետ, բայց և անցյալ ժամանակի մասին: Ինչ էնչպե՞ս կարող էր Առողիկը խոսել նրա մասին իբրև ժամանակակից: Բացի դրանից, Առողիկի այն խոսքից, թե ինչը Վահանիկի մեղադրությունը Ամբուս Հովաքիմով վարդապետներին ու վանահայրերին իր տղայության օրերին տեսել է այնտեղ և «նշակել ի քաղցր բանից նոցա», էմիլին ենթադրում է, դարձյալ առանց Հիմնավորման, թե այդ ժամանակ կաթողիկոսություն էր այնտեղ ևս գեղաք է լիներ գեղե տասնհինգամյա երիտասարդ:

Առողիկի ծննդյան մտապետը թվականի մասին Մալխասյանցը տալիս է միանգամայն ընդունելի և մտապետ բացատրություն¹⁴: Նրա փաստաթուղթերը Հնետայանեն են. ենթադրում, թե Հավատում են Առողիկի 925 կամ 928-ին ծնված լինելու վարկածին. միմարիկի չէ, որ Պատմությունն ավարտել է 1004-ին, ուրեմն այն ավարտելիս գեղաք է լիներ անձնաբերը 76 տարեկան, որ արդեն իսկ «ժայրադույն ծերության» տարիք է: Մալխասյանցն այստեղ անում է շատ նուրբ և ճշգրիտ նկատառություն, թե «...առաջ և կտրվի ո՞նե Առողիկան և վկայությունն նորս, թե՛ «յարտուժի չըլանք և Հանապաղարքուն Հոգեկեղծեայն... ոչ թղաղտեցանէին մտաց նորս... գեղեղի ի պատշաճ յորինուած բանին» (էջ 285) ցույցանեն, թե չէր մարթ ի ծերության Հար

անի 76 մտաց լինել նմա գրել գրիխ իւր, Համակ և չըլից այսր և անըր և պտտաղի զՀնտապաղարքուն Հոգոթի եկեղեցւոյ», ուր մնաց, թե 117 կամ 122 տարեկանում: Այս բոլորից անկասկած Հետևում է, որ Առողիկի ծնունդը 928-ից չառ ավելի Հնտո է:

Սկս այլ Հանգամանք. Մալխասյանցի մտ, քանի որ նշված չէ Գեղարք վարդապետին ուղղված վերահիշյալ թղթի գրույթյան ժամանակը, միայն գիտենք, որ այն Մալխասյանցի թղթերի շարքում վերջիններից է՝ 25-րդը կամ 62-րդը, ինչպես ստանալք վերևում, այդ պարզ է, որ այն գեղաք է զրված լինի ոչ թե 1041-ին, այլ ավելի ուշ՝ մինչև 1057-ը: Հարցի բնույթյան նկատմամբ կարևորություն ունի նաև մեկ այլ Հանգամանք: Այն վարդապետներն ու վանահայրերը, որոնց Հիշատակում է Առողիկը Գ Հանդեսի է գիտում, որ և քիչ անց կրկնում է նաև Վահանիկի Հայրապետության և Սևանի միաբան Ստեփանոս վարդապետի (Հոգեւոր կոչվածը - 965-972) օրերին տեղի ունեցած իստությունների ու գծաույթյունների մասին խոսելիս (գլ. Ը, էջ 181-182), քանիք են. Կամբըճածորի առաջնորդ Պողիկարպոսը, Սևանի միաբան Ստեփանոսը, Մովսես վարդապետը, ինչը՝ Տեղ Մարդար և շատ ուրիշներ, որ Հավաքվել էին Ամբուս՝ գտնելու Վահանիկին թաղիկոսականությանը Հարկու, նրանց Համակրելու պատճառով, որի Համար փոխով Վասպուրական Աղտուսչի մտ: Վահանիկը Հայրապետական արժույթն նստել է 965-ին, Ապրտաշը մահացել է 968-ին (ան՝ Մալխ. ման. 146, էջ 393): Մալխասյանցը, դարձյալ իրավաբաններն, նկատում է, որ Հննց նույն զեղպերին է Ամբուս անխառնու եղել և այդ անձանց է տեսել Առողիկին իր տղայության օրերին՝ լինելով այդ ժամանակ մոտ 10-13 տարեկան: Եղանակում է՝ նա պետք է ծնված լինի 953-958-ի ընթացքում: Այսպիսի ենթադրությունը Հավանական է գտնում նաև այն պատճառով, որ Պատմությունն ավարտելիս եղել է մտապետրապես 16-51 տարեկան, ուստի է 11-րդ դարի կեսերին՝ Գր. Մալխասյանցի ժամանակ Հասած կլիներ 92-97-ի սահմաններին, որ է «ձեր ժայրադույն»: Դժվար է Հաստատապես պնդել այդպիսի ենթադրության բացարձակ ճշտությունը, քանի որ քործ ունեցք մի շարքանց զգայուն, սրբակրան, գրեթե խոտանարակ կյանք վարած, «մասնանց գի յարածույն չըլանք և Հանապաղարքուն Հոգե եկեղեցւոյ» կրած մարդու Հնտ, որը Հասանք 90 և ավելի տարիքի: Բայց դա ևս միայն ենթադրություն է:

Առողիկի մահվան տարեթիվն նշուման կաղաքականության Մալխասյանցը ուղիղ Համարելով Գր. Մալխասյանցի Հայ մասնապետության մեջ Հանդես գալը 1041-1045 թվականներին, սակայն նրա մահը դնում է ոչ

14 Բունի որ գրած առաջաբանը նույնպես զբարձր է ուստի և Հարձրո Համարելիք ինչդի վերաբերելու նրա կաթողիկոսը, երկրայանի փոքր-ինչ ավելի Հանգամանքներ:

թե այդ տարիներին, ինչպես կարծում է Մ. Հմմեր, այլ ավելի ուշ՝ մինչև 1057 թթերը, սակայն դրա Համար եւս Հաստատուն կրգան չկա: Չապած դրան, բանասիրութեան մեջ կարծիք է Հայտնվել, թե Առողիկն իր Պատմութեանը ավարտել է Գագիկ I-ին վախճանով, այսինքն մինչև 1020 թվականը: Այդպիսի կարծիքի հիմքը Աբ. Լաստիվերցուի՝ վերելում եղված արտահայտութիւնն է. «Ստեփանոս Տարնացին... զայ բովանդակէ զՊատմութիւն իւր ի վախճանն Գագիկայ» (էջ 8). զա էլ հիմք է ընդունել Բրտունի իր «Ժամանակագրական ցուցակ իշխանաց եւ մտորողացն Սիւնիայ»-ը (Յիշատակարանն Տնօրանին դեռտութեանց (Ս. Պետրոսբուրգ. Հ. Գ, էջ 498-562): Բրտունին էլ Հետեւում է Մ. Հմմեր (տես՝ նրա ծան. 204-ի 206). մեծաքա գիտնականը, սակայն, ենթադրում է, թե 1004-ից Հնուս կեան որոշ զեպրելի, տառանձնապես Փառխտի թագավորութեան վերացման Հիշատակութեանը կամ Հետագա ժամանակների Հավելում է, կամ թե՛ Մ. Առողիկի կողմից Հնագաղաւստ ավելացում: Բրտունի, սակայն, ավելի մաս է ճշմարտութեանը, երբ ասում է, թե Առողիկ չէր կարող շարադրել զեպրելը, արեւը կատարվել են իրենից Հնուս, բայց ենթադրում է, թե նա կարող էր որոշ բաներ ավելացնել Պատմութեանը ավարտելուց Հնուս, կամ դրանք անհարգաւտ են: Նրա Հնու էլ Համամիտ է Մ. Հմմերը: Այս Հարցում եւս առավել Համոզիչը մտւմ է դարձնող Մայիսայանցի մեկնաբանութեանը:

Նա մեծազրական եւ մտտեւորական բազմաթիվ տվյալների Համագրութեանը (տես՝ Առողիկի աւարտանքը, էջ իր, նստա՝ ծան. 146 եւ 147, 398-397 էջեր) պարզում է, որ այս Հնագիտների ունեւարգաւտ չեն եւ արավարտութեանն առաջ է կնել մեծազրելի սիւս ընթերցմանների Հետեւեւորով: Ինչ մտւմ է Լաստիվերցուս ասածին, նա անում է Հնուսայտ մեղեւանունն իրավարի նկատուութեանը՝ «Բանն Աբիս, Լաստիվերցուսը», թե՛ «Ստեփանոս Տարնացին... զայ բովանդակել զՊատմութիւն իւր վախճանն Գագիկայ» (էջ 6-7) կարծեմք այլազո ինչ ի-ցի իմանալի, որովս Համանելու ունի Գագիկայուց յայս՝ «Gagick incultivament. բանին եւ բովանդակութիւնն ցանկի Երրորդ Հանգէսի Պատմագրին եւ Յիշատակարանն Հակոբակ Եղաննի վկայութեանը, կնիլ այ-զու իմանայցեմք զմահն Գագիկայ (յամի մտտն 1020): Չապած զգտն, Աբ. Լաստիվերցուս Պատմութեան վերին 1971 թ. աշխարհահարար Հնուս. խմբագրող-ժողովարար Գ. Մանուկեանը (ծան. 25, էջ 115), վկայակոչելով Մ. Հմմերի ենթադրարար ասված խոսքը, գտնում է, թե Առողիկն իր պատմութեանը ավարտել է Գագիկ I-ին մահով, 1020 թ.,

այս ավելացնում է Բրտունի խոսքերը (տանցը նշելու արջուրը), թե Առողիկը, երկար ապրելով, կարող էր ինչ-որ նյութ ավելացնել իր Պատմութեան վերջում: Ոչ Առողիկն, ոչ Լաստիվերցուս, ոչ Բարձրբերզցու եւ ոչ էլ որեւէ մեկի Հիշատակունիցի Շնորարդը չէ պարզաբար Հնուսութեան Հանգել եւ Հնչում է վարկաբարար: Մեծանուն Աբեղյանը մի տոհմով նշել է, թե ենթադրութեանն էլ պետք է ինչ-որ տեղ զրա Համար թեկուզ աննան հիմք ունենա:

Առողիկի ինքնութեան բացահայտման եւ նրա ժամանակագրական պարզարանման խնդրի վրա բավարանուցանելու յա է սխուսւմ շնորհալի բանասեր Գ. Աբգարյանի «Վարդիշապ Ստեփանոս Տարնացին նույն ինքը Ստեփանոս Տարնացի Առողիկն է» Հոգովածը: Գ. Աբգարյանը Հայտնում է, թե խնդրի յուժուար կարեւոր էր իր Համար, յոթերորդ դարում շարադրված, Աբրեսի անուսով Հայտնի Պատմութեան Հնու ունեցած աննչութեան կապակցութեանը եւ աստանականից զեր ունի նրա նախնական բնուրդի բովանդակութեանն ու անՀանները որոշելու գործում: Նույն Հարցին Աբգարյանը կողմանի կերպով աներաբարանկ է նսն. «Ինտուգութեաննի Աբրեսի Պատմութեան ժամին» ուսումնասիրութեան մեջ: Համեմատութեան Համար նա յերևում է նսն. Աբրեսի Պատմութեան Հրատարակութեանների ցանկը (Ներքուայտ թուս. օտարալիցու. Հրատարակութեանները):

Բանն այն է, որ դեռևս 19-րդ դարի կեսերին Հայ պատմագրութեան եւ բանասիրութեան մեջ անհիմն կարծիք առաջ կնկավ այն մտալն, թե Ստեփանոս Առողիկը աշակերտել է Սարապ Մաշտոցին: Գ. Աբգարյանն այդ Համարում է պատահական սխալ արշուրք եւ իրավարիքանն թյուրիմացութեան արշուրք Համարում «Յայտնուորը»: Նա բերում է մի քանի փաստարկուններ, որոնց պատճառով տեղի է ունեցի վերահիշյալ շղթմութեանը:

1. 1868 թ. «Աբարասու» Հանգեալից (էջ 104-105) արտադրված է առաքելական Հարորդութեան ցանկը, որն իբրևս մաղկարազ է արված Ստեփանոս Տարնացին անուսով մի պատմիչից, զոր էր աշակերտը սրբոյ Սեբրվվայա» (ընդդմաւոր Գ. Աբգարյանին է): Ընդդմաւոր ժամեւթագրութեանը, գրում է նա, տնհայտ շղթմի արշուրք է: Հայ մատեւնագրութեանը Մ. Մաշտոցին ժամանակակից որեւէ Ստեփանոս Տար-

15 Տես՝ Պատմութեանը Կանգել, 1962, N 1, էջ 211 եւ Ստեւայանցի:

16 Բանիցի Մատուցակարն, N 4, 61-72 էջեր:

17 Համեմատութեանը Հ. Վ. Տարնացի «Տե-
ցուլ Հայերնի մեղաբար», Կիճնուս,
1895 թ., 60, 90, 144 եւ այլ էջեր: Նույնը
կրկնում է նսն. Աբգարի «Հայտնագրութեան», Հ. Ս, էջ 65:

թյամբ պիտի Հիշատակը տարածացի այդպիսի մեկին, այն էլ այն զեպ-
քում, երբ նա Հիացմունքով ու շալլ գովասանքով է խոսում Հայ եկե-
ղեցու շուտագով Հայրապետների, վանահայրերի, անգամ քարոզիչների
ու մեծակյացների մասին, ուր մնաց թե մի մասունկազրի կամ պատմիչի:
Ուրեմն այդպիսի մեկը գոյություն չի ունեցել, եթե լինել, ապա մասն-
ակախիցիները կամ նրանցից Հետո եկածները կիմասնային գոնե նրա ա-
նունը, քանից, ինչպես Գ. Արքայապետն է գրում, ոչ մի այլ մասունկազրի
չի Հիշատակում 7-րդ դարից առաջ ապրած այդ անունով արևել պատ-
մազրի կամ անձի:

Ամփոփումը.

1. Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի ծննդյան ու մահվան թվական-
ները Հաստատայան Հայտի չեն, սակայն նրա «Տիգրեական պատ-
մությունը», նույնպես նրա անունն ու Համարքը Հայտի էին արդեն իր
կրտսեր ժամանակակիցների Գր. Մազիստրոսին և Ար. Հաստիկեսոս-
յանը:

2. Անվանել է, որ նա ծնվել, ապրել ու անեղծագործել է 10-րդ դա-
րի երկրորդ կեսին՝ 960-ական թվականներից մինչև 1040-1050 թվա-
կանները, ապրել է երկար, մինչև և խորին ծերություն՝ Հասնելով մոտ
90-ամյա սահմանները:

3. Ասողիկ (Ասողիկի) է անվանվել, մեր խորին Համոզմամբ, դե-
ռուս մանկական Հասակից կենդանական արարողություններին և ժա-
մերգություններին գեներացի երգելու, Հանելի ծայն ունենալու պատճա-
ռով: Բայց թե «ի մանկական տիտ» ուսանել՝ է Բագրատունաց ժայռա-
քաղաք Անիում կամ ծոպայեղ էլ այնտեղ երկար ժամանակ «սղոզ
ղպիք», որպես երեքսուլում է Սո. Մայիսյանցը, ոչինչ ասել չենք կա-
րող՝ Հիմնավոր փաստերի բացակայություն պատճառով:

4. Յոթերորդ դարից առաջ ապրած կամ ար. Սևարպունի աշակեր-
տած Ստեփանոս Տարոնեցի մասունկազրի Հայ պատմագրությանը
Հայտնի չէ, այդպիսի մեկի Հայտնագործումը գրչապահան պարզ
ու սովորական չիտիթի արդյունք է, որն ստա՛վ է կենլ Ասողիկի Պատմու-
թյան երրորդ Հանդիսում Հետազոտում ավելացված Հատվածից: Ստե-
փանոս Տարոնացին և Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկը նույն անձն է,
ապրած մինչև և 11-րդ դարի կեսերը: 1004-ից Հետո եկան դեպքերի մա-
սին նա ոչինչ չի շարադրել կամ ավելացրել Պատմությանը. փաստ՝
Պատմության ավարտուն վերջարանն ու Հիշատակարարը:

Ասողիկը եղել է, իրար, բանիբուն վարդապետներից մեկը՝ առանձ-

նազեպ «Պատմութիւն ժամանակաց ինքնախաւառութեան» երրորդ
Հանդեսի շարադրութեան մեջ՝ Ներսիսին նվիրված և քա՛նաՀմուտ տե-
տարան Հայկական ուղղագրական կենդեցու սկզբունքների, ինչ նպատա-
րի էլ Հենց գրել է իր Հոչակավոր Պատմությունը:

4. «ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՊԱՐՈՒՆԱՎՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐՆ ԸՍՏ ՕԳՏԱԳՈՐԾԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ

Ասողիկն իր շարադրանքը կառուցել է որոշակի սկզբունքով՝ այն
բաժանելով երեք մասերի, որ անվանում է Հանդես կամ Հասած: Հան-
գանները պարունակող բովանդակությունը (ցանկը) բերում է խորազ-
րից անմիջապես Հետո: Կենսագրական Հանգամանքներից, ըստ իր իսկ
վկայությունների, Հայտնի է, որ իր Համար կարծես մի նոր Սասնակ
Բագրատունի լինի Սարգիս Սևուսեցի արժանահիշատակ կաթողիկոսը,
«...որոյ Հրամանաւ իսկ ընկալեալ» շարադրում է իր «Պատմությու-
նը»: Պատմիչի այլ առանձնից երևում է, որ ինքը ոչ թիչ ժամանակ
վերես «է՛ մանկական տիտ» գործակցել է նույն կաթողիկոսին, նրա
Հետ միասին, զուցե թե նաև առանձին, չըբացայել է ժամանակի նշա-
նավոր վանքերը՝ «Համբաւեալ քարեպաշտուն կենցաղի և ուսմամբ
ստ ի կատար անել զմերիկ ուսման իւրոյ», մի Հանգամանք, որը Հիմք
է տպել իր կրտսեր ժամանակակիցներին և Հետագաներին կոչելու
նրան «բանիբուն վարդապետ», «եղծարեթի մայրազոյն ծեր», «այլախո-
հապատում պատմաբիք» և այլն:

Պատմագրական գործում պատմականությունը պահպանման յա-
նախո՛ճ զիտակցութեան ունի և մեծ պատասխանատվություն է
զգում: Ասողիկն այս նույն առումով ևս Պատմա՛հար ազգային-Հայրե-
նասիրական նպատակաուղղվածություն ունի՝ անձին Հիշատակ թող-
նել զայնք սերունդներին Համար, որ Հանձան է կրկնում: Նա նույնպես
սիրողներ և ասողներ է ունեցել, որի իրական Հիմքը ոչ թե զուտ անձ-
նական-անՀաստական է եղել, այլ ՀամբնդՀանուր քաղաքական և զա-
վանարանական կողմնորոշումը: Հրաշալի պարզարանում է ասույն
պատմագիրն իր ձեռնարկության նպատակների, կրած շարադրանքնե-
րի և մասնավոր մարդկանցից զգացած սիրո կամ ստեղծության արժա-
տական Հանգամանքների մասին: Ճշրասպանություն և Համատու-
թյան տիպար է նա:

Ագարտված հիշատակարանի փաստաթղթերն իստորած Հեռեխյան է գրում. «Այլ որ յամենայնի զխոնարհութեանն երթա գիտ, եւ զխոնարհեալ Բանն ի հոգւոց բարձեալ կրնս եւ յայսմ եւս խոնարհեալ ընկազնս զակալ: ստարտութիւնս, զոր թեզ եւ անձնայն մանկանց նկնդեցոյ ճարթնմ. սիրով անտննել զգալականս եւ զանդգնութիւնս իմ. մանաւանդ զի յարձուով շրջաքմ եւ հանձնապազորդեան հոգք նկնդեցոյ, որ ըստ իրանման ձեր (Տեր Սարգիս - 4. 4.) ոչ թողացուցանին մտաց իձոց գետնելն ի պատշաճ յօրինուած բաննս. զոր կրնն զկատս եւ զանհարան, զգովութիւնն ի զպարտաւանս ի ծանրասիրտ եւ ի խտասպարանոց ազգս ընրմէ, ի բարխտն եւ ի քրջախտն մարդկան՝ որոց իւրաքանչիւրոցն է հատուցուն յարդար դատաստանին Աստուծոյ»²⁰:

Առողիք նույնպես, Հեռեխյով նախորդ շատ մասնագիրներն եւ ժամանակորայն Աստվածաշնչի թղթած ամբողջներն, Հեռավոր դարաշրջաններն եւ ժողովուրդներն ծագումնաբանութեան նախորդիտանական գոյակցութեան ու իրողութեանը անտեսում է կամ արժանի չի Համարում ներկայացնելու: Արդեն նկատված է, որ Առողիքն իր զգովածքը սկսելով փոշնջական ժամանակներից՝ Աբաղից, ստիպված էր օգտագործել իրենից շատ դարեր առաջ գոյություն ունեցող պատմագրական գործերը՝ նախապատմական ժամանակների իրողությունները պարունակող, ներ թերիկն եւ անբողջացնելու: ստանկյակ Հայտարարութիւնների, ցեղերի ու ժողովուրդների պատմութեանները, իհրես սեղծ եւ Համառոտ ներկայացնել այդ բոլորն իբրև «նախադուռ» եւ կապակցութեան իր ժամանակի պատմութեան: «Արցախի»- գրում է այդ կապակցութեամբ Սոս. Մալխասյանը.- առաջին երկու Հանդեսներն ու մի փոքր մասն էլ Երրորդ Հանդեսն Առողիքի Պատմութեան, (Բարջատունի առաջին երեք թագավորների փերսերբերը՝ Աշոտ Ա, Սեփառ Ա եւ Աշոտ Բ Երկաթ), ոչ այլ ինչ են, ըստ միայն քաղվածքների Եփեսոսի ժամանակագրութեանը, Աստվածաշունչ զրգարքից, Ս. Խորենացու, Փայտատի, Աբրեուի, Դեանդի, Շապուհ Բագրատունու եւ Հովհան Կաթողիկոսի պատմութեաններից. քաղվածքներ ասանչ Հատուն քննութեան եւ խարտութեան, այն ստանիսն, որ որեւէ զիջվածք պատմում է ըստ մի պատմագրի եւ քիչ անց նույն զիջվածք՝ մեկ այլ պատմագրից բոլորովին տարբեր կամ Հակասակ բովանդակութեամբ»²¹: Միանգամայն իրավացի է:

Առողիքն երկու Հանդեսներում ներառածն անբողջութեամբ քաղվածք են «Պատմութեան բանի ի պատմագրական ստիպից»՝ շատ Հաճախ նույնութեամբ եւ ըստացի, երբեմն կրկնելով նույնիսկ դրանցում եղած անհնչութեանները: Օրոտագործած աղբյուրների քննութեան կամ ստուգարանութեան Առողիքը չի կատարում, թնկույ ամենայն բարեխոսութեամբ նշում է քաղվածքաւոր փերսերբեր աղբյուրը: Եթե չի էլ Հայտնում անունն ու ժամանակը, կամ պարզապես մոռանում է, կամ կարեւոր չի Համարում կարծելով, թե ինքնին Հասկանալի է, ըստ ոչ երեք անբարեխոսութեան ցուցաբերում:

Հետաքրքրական է, որ մեր պատմագիրը չափազանցված մեծարեով, սիրով ու ջերմեանդուցով է խոսում իր օգտագրած աղբյուրների Հեղինակների մասին՝ ուսման առանձնակի գերազատութեան տույլով: Քանզի նրանք, ասում է. «...Բանի պատուելի բանականքս, զվնի զպատման Բանին մարմնով յաշխարհի գրական տառիք պատնագրեցին գաղտնաւ եւ զժամանակս քաղաքաւորաց եւ զանձնայն գործեալսն ի ժամանակին արժանի յիշատակի»²²:

Բայց այդ պատմագիրներին եւ ճառարտներին անվանում է աստվածային չնորհներով օժտված «պուստեկետք եւ Հեռտօրք Հայաստանայց եւ այլոց ազգաց»:

Օտարագրների մեջ առաջինը Համարում է կերպական փրկի Մովսէս Մարգարէին. նրա Համար գրում է. «Որպէս Մովսէս այրն Աստուծոյ հնգազլխեան գրով զարարութեանցն Աստուծոյ եւ զնախնեանց բարեպաշտութիւն մինչեւ ի ժամանակս իւր»: Արեւհեռու չի թաքցնում յուր թերիքները, «Ֆացմունքն ու գոգարանութեանը Եփեսոս Պամփուղուց, ապա Մեղրատնի մասին՝ նշելով լուսայն «...անթիւք են ի մէջ Ծովնայ պատմագիրք. ըստ սրբա երկուքս օրպէս յուսարթից մեծամեծ քան զաստեղս առաւելուն պայծառութեամբ»²³:

Իսկ Հայագիր պատմագիրներից, ընկալանաբար, քաղվից նշում է Պատմահոր ստակելութեանը մյուսների Համեմատ: «Իսկ ըստ Հարուն»- գրում է նա.- «Եւս եւ առաջին քանն Ագաթանգեղոս նորաստանչ Հրաչից եւ չարչարացն արքայն Գրիգորի եւ աստուածամանկութեան մերոյ ի պատմիչ»: Ապա անմիջապէս ավելացնում է. «Եւ զինի մեծն Մովսէս, Հանդայն Եւսեբիոս, որ քերթիջացն անուանի Հայք»²⁴: Չմոռանաք, որ Խորենացին եւս իր օգտագործած զրգով աղբյուրներին մեջ միտ գերապատմութեանը տալիս է Եփեսոսիին:

20 Առողիք, սեյ, էջ 285:

21 Առողիք, նույն տեղում, Առաջարկ, էջ 42: Մեծատուն գիտնականը Հեռավոր

րում Հշում է այդ կարգի բովանդակի թերութեանը, որ ամբողջ մեր Համարում այսպէս կրկնել:

22 Առողիք, սեյ, էջ 6:

23 Առողիք, նույն տեղ, էջ 6:

24 Նույն տեղ, էջ 6-7:

Հերթականությանը հնարակներով բոլոր նշանավոր պատմագիրներին, որոնց շատ թիվ բիշ անոթի էր ինքը՝ «ի Հնուց սնտի», մինչև իր օրերում եղածները, պատմիչը նրանց մասին գրում է ջերմ ոգևորությանը և գեղեցիկ արվեստով, ջրայց տալիս նրանց գործերի ազգային և Համամարդկային նշանակությունը: «Այդ անճեցունց ի սցանակ՝ գրում է Ասողիկը՝ խոսքն ուղղելով իր մեկնասին»՝ իրր ի լայնաիր մարզաց և ի հովտային լեռանց հաւաքեալ ժողովն ինչչալի պայց հայելոյ գոնցկեալոյն գունուլքն և անուշահամ ժողովոյն բերելս ընծա ճառուղայնմ աստուածաւոր անճիղ և արքայաիրական խորիցող բոց, ի հարկեցուցանող հրամանք ըր ստիպեալ, ով անճինաստղ յիմաստունս աստուածաւորոյ և անայցիակարոյ վայելչութեամբ գերապատուեալ քան զքնս Տէր Ասրգիս»²⁵:

Ուրեմն Ասողիկը միայն զնոյրերն ու փաստերը մերկայաբանոց արձանադրոց պատմագիր չէ, նա նույնպես կնիքներում պիճնախոս է, ճարտասան և «պոետիկոս», ինչպես Ազամբանդեզու կամ մի նոր եղիչ: Առաջիկա Գամբիճեցու Համար մեծատուն Արեղեյանը ասում է, թե նա պատմության զնոյրերը շարադրելու շատ ու բիշ հարչակ ունի, «...կարօղանում է նյութերի մեծ բնորոշչան անել, դասել և պատճաններն ու Հետեւածքները վերլուծել»²⁶: Ասողիկը նույնպես իրապարտություններին և զնոյրերի խորագին մեղրուծոյ ու գեւհատող Հեղինակ է:

Ինքը խոստովանում է, որ իրտա Համաստարան է ուրիշ պատմագիրներինք քաղցվածքար վիքցրածի նկատմամբ: Երկերոց Հանդեսի Հննց սկզբում նրում է, թե Աղամից սկսած «քարոլածոյն յաստուածայնոց զրոց կարճ ի կարճոյ համառոտին, ընդ քնսս անցնելու, ժամանակն ճշգրտութեամբ և զրիւն նշանակեալ՝ ածեալ հասուցար մինչ ի ժամանակս քաղատրութեան Տրդատայ, որ անաչին ի Քրիստոս հաստուլքն պայշտացեալ թագուլոս»²⁷:

Առաջին Հանդեսի դիվանագրութեան ցանկում Հեղինակն ազգարարում է. «Յանց յարագս զարմին Անայ (այլ օրինակներում «...և Յարեթեայ») և ամենայն տունիմ արարարոց...», որը տակալն նրա գրվածքում պակասում է, չնայած դրա Համար խոստանում է «...սկիզբն անելն սկզբանս, յորսմ նախահայրն իմ ի արտարոյ ի գրախոմն, փրակց երկրի եղևալ ժառանգորոց», քայց պատմությունը շարունակում է արդեն անմիջապես Արքահամր յոթնամասունհինգ տարուց: Այդպիսով Աղամից մինչև Արքահամր, որ կազմում է ավելի քան չորս-հինգ հարար տարվա ժամանակաշրջան, և չնայած իր այն խոստանալը, թե նրա

նրում պետք է շարադրի նաև Հայկազանս տունի ժազանս պատմությունը, այդ ամբողջն առհասարակ նրա մոտ քայցակալում է²⁸:

Պատմության երկրորդ Հանդեսն ընդգրկում է Հայոց պատմության, որչալիք իմաստով, ինչպես Պատմահայրը կասեր, միևնի շրջանի, այսինքն քրիստոնեության Հաստատումից՝ Գր. Լուսավորչի և Տրդատ Մեծի գործերից սկսած, մինչև Աղա Ա Քաղաքառանին, մինչև Հայոց անկախ պետականության փերականջումը և Քաղաքառուցաց Հաստատության Հիմնադրումն ընծալ ժամանակահատվածը: Մի Հանգամանք, որը Համագրային պետական, Հասարակական և քաղաքական խորք գաղափարականացում և նշանակություն է Հազարգրում նրա գրվածքին: Սույն Հատվածում, զարճայ Համաստանի, իտպով է նաև քաղամեթոդ անվանի Հոգևոր Հայրերը, ճամսվորաբար կաթողիկոսների գահակալության տարիների և կատարած գործերի մասին՝ Հասցենելով մինչև գառնեղի Գեորգ կաթողիկոսի օրերը:

Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, Աղամից կամ նրա զրախոցի զուր գալուց մինչև 10-րդ դարը՝ մինչև Ասողիկի օրերը, կազմում է մի քանի հարար տարվա պատմություն, որի նյութը (որչալիք ընդամիջարկություններով) պատմիչը տեղադրում է առաջին երկու Հանդեսներում և երրորդի Հննց սկզբում: Այդ Հատվածներում պատմում է նաև Մարտոց և Գարթիւնաց, Պողոսյանների և Հռոմայեցիների, պարսիկների և առքեսանացիների արհապանքի, դրանց Հետ զուգորթնաց՝ Հուսահոռոնական կայսրերի, Մասանյանս արքաների, արաբական ամիրապետների կատարած գործերի, ապրած զարերի և մոտավոր թվականների, ուրիշ խոսքով՝ իր Համոզմամբ առավել նշանակալից իրողությունների մասին: Հանդեսներին, որոնք նրա գրվածքը որչալիք իմաստով զարճում են, իրոք, «տեղեկեակած»:

Ավելի արդեն, որ «Ի քանի պատմաբանական տակոց» քաղվածքները Ասողիկն անում է նույնություն, երբեմն գրեթե քառացի, Հույզ սկզմ ու կարճատև: Չնայած դրան, չնայած քանակաբաշխուն իրավացիորեն, իրեն պատմության իսկական, անփոխարինելի սկզբնուլքբոյրի, այնքան էլ մեծ արժեք կամ կարեւոր նշանակություն չի տալիս այդ առաջին երկու Հատվածներին, քայց և այնպես անտարանալ է, որ նույնիակ Համայնարհային պատմության Համար խիստ արճերավոր սեղեկություններ է Հարթում Ասողիկը, որոնք քաղակալում կամ անստույգ են ուրիշ շատ պատմագրական գրվածքներում, օրինակ՝ կաթողիկոսների Հաջորդական ցանկն ու գահակալության տարիներն քան

25 Ասողիկ, սույ, էջ 7:

26 Արեղեյան, Երբեր, Հ. Գ, էջ 525:

27 Ասողիկ, սույ, էջ 59:

28 Ասողիկ, Մայր, ստարարան, էջ 6 և Հետեւյաններ:

ՊատմաՆոր կամ այլոց Համեմատութիւն:

Աստղիկ բուն պատմութիւնը, ինչպէս բազմիցս նշվի է, երբորդ Հանգան է՝ «Պատմութիւն ժամանակաց ինքնախօսութեանը»։ այն իբր ժամանակների, ապաւորի ու տեսանի ճշգրտու, նոյն ու գեղեցիկ շարադրանքն է՝ կազմված սերնատների խորհրդաբնութիւնը, պատմական իրադարձութիւնների, տեղաշարժերի առաջնի քանակն վերլուծութիւնը, առանձնագիտ Հայ կենդեցու գաղափարախօսութիւնը, Լուսավորչական միասնակ դարձանակի սկզբունքների պաշտպանութիւնը վերաբերմանը: Այսպէս արդեն նրա զգումներ ունի ոչ միայն փաստագրական եւ արդարադատական անփոփոխիկի նշանակութիւն, այլև գրական-գեղարվեստական ոճի փայլուն նմուշ է:

Այս կերպով Հանգանի նախաբան-արդում Հնդիանը Հայաստան է, թէ իբր ժամանակի դեպքերը ներկայացնում է միտմանայն ինքնուրույն եւ ազատ ամեն տեսակի ազդեցութիւնից ու կաշկածող մտերիք՝ սերնատների ճշգրտութիւնը կամ բանավոր պակասգնահատմանն ընդդէմ: Ուստի եւ ընդգրկած ժամանակաշրջանի «միակ տուգադատում եւ արմատահազատ պատմական սկզբնաղբյուրն է» (Մայիսայանցի խոսքն է):

Երբորդ Հանգանը բազկացած է քառասունութը (նո՛ւ) գլուխներից, ընդգրկում է Արտու և Բագրատունու թագաւորութիւնից եւ Հասունձ մինչև Անրատ Բ-ի եւ Գուգիկի տերութիւնութիւն ժամանակների՝ 117 տարեկ պատմութիւն: Եւ զարմայ զիս Հնա զուգորդարար՝ բյուզանդական կայսրերի, արաբական ամիրադանների եւ այլոց կատարած գործերն ու Հայոց Հնա ունեցած աւելցութիւնները: Դրանից բացի նույն ժամանակ է գեանդված Նաչիկ կաթողիկոսի (972-991) Հրամանով Աբրահամայի մետրոպոլիտի զմտերախանական զգումքի՝ վերը նշված պատասխան ընդարձակածաւալ Քուզմբը (անգլ. էջ 202-243): Որոշ իմաստով Աստղիկ բուն պատմութիւնը պետք է Համարել այս երբորդ Հանգանը, որպէս եւ ընդունվի էլ ավանդական բանասիրութիւնը՝ Կ. Գ. Եանձագարչյանից, Ստ. Մայիսայանցի, Մ. Աբեղյանի եւ այլոց կողմից:

Մայիսայանցի է նմանում զարկել, որ Աստղիկի կողմից «այլոց պատմադրաց» կատարված զարգացումներ, այն է՝ առաջին երկու Հանգանները, այնքանով ունի կարեւորութիւն, որքանով մեր ձեռքն բանայի է սույն շատ դեպքերում ճշգրտան այդ պատմագրական գործերի սկզբնաղբյուրների եւ զրջապրական ներկայուճե արտաբանած բազմաթիվ Հատմանները՞:

Բազմաթիւ տարբերութիւններ կան նույնիսկ Աստղիկի նշած Հատուկ անունների եւ օգտագործած արդարների միջև, որոնցից շա-

տերը ճշգրտում են Հնց Աստղիկով: Եույնը վերաբերում է նաև անբով թվական ավելորդի, որտեղ, սակայն, վաղուց ի վեր Հայտնի բաներ են, ուստի ավելորդ է այստեղ քննել կամ կրկնել:

5. ՏԻՆԵՁԵՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ՝ ՍՏԵՂՏՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՆԱԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

Աստղիքը Ստ. Մայիսայանցի է լուրջ ու շարունակութեւն Հատկացնում նաև Հին եւ նոր պատմագրական զգումքների (պատմական նույն խորհրդութիւնների վերաբերող) բովանդակութիւն, անգամ բարեմասնակ Հին ու նոր ըմբռումների միջև գոյութիւն ունեցող տարբերութիւնների բացահայտմանը: Հնում, առում է նա, պատմագրական գործերի նյութն ու նպատակն էր «պատմիկ անցքերն ու զիպվանները՝ իրենց ժամանակին կարեւոր Համարված, այսինքն երկրի իշխանների զահակութիւնը, Հայրապետներն, նրանց վարքի ինչ-ինչ Հանգամանքները... պատերազմներն ու երկպառակութիւնները, բնութիւնն արհաւիրքները՝ սովը, երկրաշարժերը, ժամանարային ժաները, երեւելի զագարները, վաճկերի ու տանարների շինութիւնը: Եվ այս ամբողջ ոչ թէ ոճով ու Հանգամարարչեց, պատճառաւ՝Նոտեւանային մտերմորով, այլ ժամանակի, առանձին զիպվաններով անկախ աստիկների ձեռով՝ առանց զօրի ու շաղկապի: Իսկ ժողովուրդների բյուրավոր բազմութիւնները, նրանց վիճակն ու կարելի եղելութիւնները այն ժամանակիս պատմութիւնները անտես էին առնու՞մ»:

Հին ժամանակների այդ տարեգրքերից կամ լավագույն գեղարված Համատու ժամանակագրութիւններից Հայտնա տարբերվում էին միայն Աստվածաշունչն ու կենդեցական Հայրերի գանազան զավանարանական-բարոյական Հաղեքին յվրիված զգումքներն ու մեկնութիւնները: Այդ է թիբեւս պատճառը, որ Մայիսայանցը Աստղիկի «Պատմութիւն» առաջին երկու Հանգանների իրավացիորեն Համարում է նմանապիպ գործերից մեկը՝ իրեն նույն ժամանակներում եւ նույնարեւութի Հանգամանքների արգասիք: Բարբոթին այլ է երբորդ Հանգանի Հանգամանքը:

Որքան անտեսույց կամ կասկածահարույց է մեր Հնդիանից առաջին երկու Հատմաններում, այն էլ մեծամասամբ իր օգտագործած սկզբնաղբյուրների անճշտութիւնների եւ թերութիւնների պատճառով,

29 Աստղիկ, Ստ. Մայիսայանցի առարարներ, էջ ԺԵ-ԺԷ:

30 Նույն անգում, էջ ԺԺ:

նորեշխարհի եւ առաջին եւս ճշմարտապատումն եւ ուղիք է երրորդում, ուր շարունակ ձգտում է, այն էլ Համառ Հետեւողականությանը, կենդի Հա-
վատի, ճշգրիտ, Հարգապատվութեամբ ներկայացնել ամեն ինչ՝ ոչ միայն
Բարձրաստուշաց կամ նրանց ժամանակների մերարեորդ, այլեւ «աշ-
խարհապատում» իմաստով:

Բացի դրանից, ինչպէս արդեն նշել ենք, այս վերջին մասը մեզ Հա-
մար չափազանց մեծ կարեւորութեամբ ունի Հատկապէս պատմիչի ապ-
քան օրերում Հայաստանի դրեմն ամբողջ տարածքում, ինչպէս աշ-
խարհիկ, այնպէս էլ Հոգեւոր կառույցների, վանքերի, կրօնական այն-
չայ Հաստատութիւնների, կենդանիների եւ մեծանունների բազմաշե-
նութեան, նորացման ու բարգաւաճման մանրամասն նկարագրութեան
կադրակցութեամբ. առանձնապէս նախորդ՝ Անանիա Մոկացի կամ ճշգ-
րիտ օրք կրօնական բազմահամար կառույցներում Հոգեւոր կարգե-
րի, ուսումնական Հաստատութիւնների անձնախոզել բարձր մակար-
զակի, գիտականների, երեսնի վարդապետներին եւ ուսուցիչներին կե-
նաց ու օրրակրօն վարչի մասին:

Այսպէս, օրինակ, Աբասի տիրակալութեան ժամանակների մասին
Առողիկը գրում է. «Ճայտու ժամանակաւ էր յարոո հայրապետութեան
Տէր Անանիա (իմա՛ Մոկացիին), ամենաերգանիկ սրբութեամբ գերա-
պատուեալ, բարեշնորի իւրոց վիճակելոց»³¹: Եվ նրա օրերում ծայ-
կում ու պայծառանում կեն կրօնական կարգն ու զատութը, Շուղի տեղե-
րում կառուցում ու Հիմնադրում են եղբայրանոցներ, ուխտասեղի-
ներ: Առողիկի պնդմամբ միայն կամրջութեան մեծաանանում, Հովհան-
նէս Արշարունչաց արքայութեան նախկինպի օրքը, չուրջ երեք Հարյուր
մեծակցաց եւ ճշմարտաստեղ կային Հաւաքում: Այս տույն ժամանակ-
ներում են կառուցուիլ են բարգաւաճել, գիտականութեամբ Հայտնի
զարմէլ Հոռոմոսի վանքը Շիրակում, Նարեկի վանքը Առաւելչաց գա-
վառում «բազմամարդ պաշտօնապայծառ երգեցողութիւն եւ գրական
դիտողութիւն»: «Նոյնպէս եւ ի գաւառին Դերքանայ,՝ չարտեակում է
պատմիչը.՝ Եւլամորիկի անուանեալ վանք, որսւ եւս վկայարանի նորին
սուրբ Գրիգորի կոչի՝ ի ձեռն հօրն Սիմօնի հիմնեցեալ, ժիր եւ ճգն-
ական ծառայի Քրիստոսը. որ ի սահման անախտութեան հասեալ
վախճանի ի կենացս, փոխանակ իւր բողով վերակացու ուխտին
գ՛լՊետրոս Օճրունին, որ ի տուէ եւ գիշերի աշխատել ի մշակութիւն
Տեառն գործել ձեռքք եւ սաղմուսել բերանով, ցայտարարած բազկա-
տարութեամբ, արսուսիթոյց ոորովք [ցեալ գաւուրս...»³²: Սա օր

ձերութեան տեսողութեան վախճարացման պատճառով վառահարու-
թեանը Հանձնում է Բարսեղին, «...որ ընդ անեմայի անեմայն եղև,
զանեմեցուն [նու զպակասութիւն կամ զվերակացութիւն գիտնական
եւ իմաստնական հանճարով, մեռեալ ի կենդանութեան, եւ ի մառու
զկեանս բարոզեալ, օրինակ բարեաց եղեալ հեռաւորաց եւ մերմտու-
րաց: Ար ժողովեալ բազմութեան արանց արդարոց ճգնագգեստ,
խոմարհագարդ վայելչութեամբ զարդարեալք ի ճաշակ անճաշակ,
միանգամ միայն յաւուր ճաշակեալ եւ զվեցեցեալ ցով ի շարքսրս եւ
ի կիւրակիէ արքմածս յաւուրս սուրբ քառասորդացն»³³: Ապա նաեւ՝
«այսի Աստուծո՛» Մովսէսը, ծննդամբ Ճարսն գաւառից, որ «...ամենայն
արեւմտեայ աշխարհին պատճառ քարեաց եղև ի բարձրագագանել
զդաստ կրօնաւորաց...»³⁴: Իր կարողութեամբ բարեգործութեամ է իր
պատմը կենդանի, նախանում եղբայրների բազմութեամբ եւ «բազմապա-
ճառ քանական իմաստովք»: Եվ այսպէս ամենորքը, ե՛ւ Հեմուց վանքը
Կարինում, ե՛ւ Կորգիտիքը Արշարունքում, ե՛ւ Օմրաց բարբ Կայոց Զո-
րում, ե՛ւ Կանգի վանքը, ե՛ւ մյուսներն առհասարակ:

Եկեղեցական Հայրերի օրրակրօնութեամբ, ճշմարտական կամը
վարացներին, Հայոց զավականների նվիրյալներին բնութագրելին Առողի-
կի կրօնակալութեանը շարքն ու սահման չունի, երրորդ Հստեղսը ծայ-
րեինայր ընցուն է այդպիսի իստղապատուայից ժոներով եւ մանավանդ
ստասպկախառն Հրաշալգրծութիւններով՝ կատարված առաքինա-
գորդ կրօնավորների կողմից: Ահա մի օրինակ. «Իսկ զմիայնաւորացն
բազմամարդ առաքինութիւնս գիս՝որ ծարբասցուք սակալ քանի աւե-
լի, որք խաչակցեալք խաչեւոր Քրիստոսի՝ քաղցի եւ ծարաւով եւ
հանապազանծով կենօք քաղաքակարեալք ի ժամանակին յայնմ»³⁵:
Նրանցից ջերմեռակործին առանձնացնում է Կանյոց վանքի վառա-
հայր սր. Կարգիկին՝ «մեծանունն Հռչակիկին», եւ ապա՝ Կարմիր սուրբ
Հորը, որ աշտիթով սոչնչացնում է շարաշունչ վիշապին:

Կարգիկը այն աստիճանն Հրաշալգրծ է, որ այլուեմ իր կրօնացած
կորյուններին նրա մաս է բերում բռնկելու. նա «ձեռն եղեալ բռնկեաց
զրուարանս նոցա»: Իսկ այլուեքը, ի նշան երախտագիտութեան, եղջիր-
վի կաշի է նվիր բերում սուրբին:

Ձի ճոռանում Հրչատակի նաեւ Բաղիկոս ձերուեում, նրա աշա-
կեքս Ստեփանոսիի՝ «չորգախոսն եւ առատարանն ի պատգամս
Տեսուն», եւ Գրիգորիին՝ «բաՀանն ամուսնացեալաց», եւ «պարտապիկեց
եւ գծմաւէր գիտականան» Դովթիւն, որին Մաշկոսն էին կոչում, եւ

31 Առողիկ, տեղ. էջ 173 եւ Գեանյանները: | 32 Առողիկ, տեղ. էջ 174:

33 Առողիկ, տեղ. էջ 174-175:
34 Նույն տեղը, էջ 175:

35 Նույն տեղը, էջ 176:

տորը գրքերի հավանքի մեկնիչ Պետրոսի, և Անանիայի՝ «... փրկի- սովայն սնծ, որ ես վաճախան ևարին: Սրաք ես գիրս եւ առացայ ընդ- դեմ արվանդոյն Թնդորակաց ես այլոց հերձուածոց: Չոմանս տղայն ի ծերութեան իւրեանց ի տղայութեան մերու տեսար այօր մերով, ճաշակելով ի բաղոց ճաշակաց բանոց ցա»³⁶, ինչպես վերեւում ար- զեն նշեց ենք:

Մեծ ոգևորութեամբ, սրտի անհուն բերկերեցով և շարժաբուն այդ բուրբ վաճախան-հեղատորակն կյանքի շատազով, Հայ միազգայն ե- կեղեցու՝ ըստ ամենայնի նվիրյալ պատմադիրը: «Եայնմ վայրի ոճն Ա- ստղան», գրում է այդ կապաղանութեամբ Ստ. Մալխասյանը, որ ի նախկին Հասուսան կարի Համաստու Էր, մինչև Մալխուս ուրիք անխնա- նայի լինել մասն (թե՛ վասն) Համաստութեանն՝ սաս թթօթիկ իմն զգապանս իւր, և աստեղ ճեպելոյ իտալոյ բոց ստալ՝ ըստ պատշաճն յե- ղանակի, ոչ երկարելով աննշան իրս, և քանզի անպի՛ յորժամ անցք ինչ նշանաւոր իցեն ստ ի ստորագրել, է ուրիք որ ես ի պրեճարանու- թիւն ձգտի Հասանել, նմանախոթեամբք և այլովք պատմաճանար բա- նի ըստ Հնոց ճարտասանից»: Իրեն Հաստատուն իր աստի նշում է ԻԱ զգիտի 271-274 էջերն ամբողջութեամբ՝ և, իւրովայն է:

6. ԱՍՈՂԻՎ ԿՅՈՅՈՅ ԼՈՒՄԿՎՈՐՉԱԿԱՆ ԳՎԱՒԱՆՆԵՐԻ ԳՎԱՒՔՈՒՐԱԿՈՒՍ, ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՔԻ ԷԿԱՆՆ ԳՅԵՆԸ

Ստեփանոս Աստղիք Հայոց եկեղեցու լուսավորչական-միաբնակ զավանճերի աներեր նվիրչալն ու անխոնջ գաղափարախոսն է, այդ է նրա «Տիեզերական պատմութեան» հիմնական և թուն նպասակը: Ինչպես վկայում է Գր. Մազմաբարը, թերեւս այդ նույն մարզի գրած լինի նաև ար. Երեմիայի զավանթարանական գրվածքի մեկնութեւր:

Մալխասյանը ենթադրում է, թե Աստղիք գրեւոր 10-12 տարեկա- նոց եկել էր Ռասանելու Անիի Հոգևոր զարգացած գլխոցներից մեկում և Հնոց այդ անշափահա տարբերք կը ամբողջութեամբ նվիրվում է մայրենի եկեղեցու զավանճ ուղղութեան պաշտպանութեան գործին: Այդ է պատճառը, որ նա, ինչի մասին էլ շարագրելիս լինի, ոչ մի վայր- կյան չի մտաւում, առիթը բաց չի թողնում, ամեն զեպքում Հիշատա- կում-հիշեցնում է իր ե՛ս գործունեութեան, ե՛ս գրվածքի խիստ որոշակի

զավանճական ուղղութեամբը, նպատակն ու խնդիրները: Որդեգրելով ի- բնից առջ մեղանում արդեն Հաղթանակած Հակաբողիկեանական Հավատաճրը, նա ամբողջ պատմութեան բնիվացքում Հետեւողականու- թեն զարգացնում է այդ գիժը՝ Հաստատելով իր խոսքը Ս. Գրքից, տար- բեր ավետարանական բարոյաւթյուններից, Հայ եւ օտար տեսարան- ների զբովանդանից բնոված բազմաթիւ և բազմապիտ օրինակներով: Բերում է եզր կախողիտի՝ Թեոդոս կայսեր Հետ թաղիկոյնիկ զավա- նանքով Հարողիկոս փառար՝ Արեւոյնց վերջում, մեծ զովասանքով խոսում էլզրի մեղադրող Հովհան Մալխազանցի վարդապետի մասին: Շատ սեղերում մեղադրական է կարողում, ծագրում Շուհա-Հոտմանական եկեղեցու տեսարանների թույլութեանն ու անկարողութեամբ Բրիտա- սի նշարթիտ ուղղութեամբ ճանաչելու և Հետեւելու Հարցում ի Հարկի՛ իր տեսանկյունով:

Հայոց միաբնակ եկեղեցու զավանճերի պաշտպանութեան Հարցում մեր պատմիչի վերաբերմունքը անխախտ է, ամբողջ է միանշանակ այն աստիճան, որ երբեմն Հասում է նույնիսկ մոլեռանդութեան, իր ո- գևորութեան մեջ Հանախ զուրս զալով պատշաճութեան և նշարտա- ցիութեան շրջանակներից: Այդ բնագավառում նա զարմանայի կայուն է, Հաստատմիւ և Փառնասիւ, երբ տեսնում է Հայաստան ամբողջ տարածքում Հոգևոր աների, մենաստան-հեղարանների ստատարույն բողոքաբունը, ծագվումն ու շատանայը, այնքան է ոգևորվում, որ թրվում է՝ կնի կարողանար, մեր ամբողջ ազգը հնչակայաց, խոտակրոն և խոտանարակ կզալածներ: Սեւան կղզու բարձունքին Մալտոց եղվար- զեցու վանահայրութեամբ կատարված ար. Առաքելոց անվամբ եկեղե- ցու համար գրում է, թե նրա օրոք բարեկարգվեց ու ծաղկեց բազմա- մարդ միաբանութեամբ, խոտարուն և անապատական ճնամոլորակն զատով: Եվ ի՞նչ է կարելուրում նա. «Յոր միացեալ ժողովեցան ել- յարց բազմութիւն, կանոնադրութեան-սահմանա սրոյն Բարդի, միակրօնք ի տան Աստոյն եղեալ, ստանալով զբազմութիւն զոց սրո- ցոց զի լուսասոր եղիցին աչք ուղոց ի տեսութիւն ճանապարհին Տեան ըստ անստերիտ ուղեւորութեանց»³⁷:

Մեծամեծ զովասանքով է խոսում Արշաղունայց եպիսկոպոս (Հե- տադարյում կաթողիկոս) Ռուչիկի օրերում և նրա Հովանավորութեամբ տեղի ունեցած կրօնական բարձրագույնների, «Հարապատ և զար- ցապակ» եկեղեցիների, բազմաթույթ և զեղեքիսահարտ ճարտա- րապետական շինվածքների, դրանց մեջ Հոգևոր երկի ու երամշտու-

36 Աստղիք, Պատմութեան, էջ 178

37 Աստղիք, Մալխա աստարան, էջ 10:

38 Աստղիք, անդ, էջ 160, 166-167 եւ Հետեւորդեր:

Քյան կառավարության, մարտից մտրել և երեսուկայության վրա ներգրգելու անձնախառն ձեռնարկների մասին: Արդյուր զնորքերում նա քանաստեղծական ոգևորություն էր հույզում է պատմում, զանում ամեն կերպ իր այդ տրամադրությունը փոխանցել սապազ ընթերցողին: Արշարունյաց եպիսկոպոս տեր Մայիկի կատուցել ավամ Արքեպիսկոպոսի մեծաճամբով կաթիլաղին եկեղեցին Նիքոս գավառում էր ճարտարական հրահանգներ է պատճառում պատմիչին. կոտուցողն էր այն նույն Տրգաւոր, որի մեղքով Սմբատ Բարաթասունին կատուցել էր ավել Անիի կաթիլաղիկաբանի եկեղեցին:

«Եւ ի ճնին զՈՒՐ- գրում է նա ոգևորված»- շինեաց գտորք կարողիկէ եկեղեցին վիճարդեան կոպածոյիք, հաստեղեղոյս արձանց զճրթարդ խորան երկամանն, հանդերձ նա երիք եկեղեցեօք նոյնածե, հրաշատեսակ, չքնաղագեղ յօրիմուածովք, եւ զարդարեաց մեծապայծա, ծիրանածաղիկ, ոսկերէլ անկուածովք ի զարդ ոսկոյ ի արծաթոյ ի անձնայն զարդու պայծառութեան ըստարթորք լուսաւոր անօթոց. այլ եւ զաստուածախօս կտակոյ յովովակի տեսցեալ. զՊրս սուրբ գառարկատեսն եւ զճարգարդարարդ պատգամս, հանդերձ անձնայն վարդապետաց մայրիք»⁴⁰:

Միջադան լուսավորչական եկեղեցու սկզբունքների զարգացումը Պառնասիան պայտազանության խնդրում Առողջիկ նիքրում ֆանատիզմի է հասնում: Պատմության III հանդիսի ամբարտից փորձի նա առ զգետնովամ է չափազանց ընդարձակ լուրջ քառասուներկու մեծածափ էլ կազմող, զավանաբանական իրթիքն եւ վերջանական, սրբաբանի լուսավորչական թուփ, ո՞րով ու ժանձալի կրկնարանություններով լեցուն մի նամակ-ճառարտություն՝ ուղղված Սեբաստիայի մետրոպոլիտի թղթին պատասխան, որտեղ պահանջում էր ընդունել թաղկեղեցեան երկարակ զավանանք: Պատասխանը զրկում է Մայիկի կաթիլաղիկ հրամանով: Սեբաստիայի մետրոպոլիտի թղթի Հայերեն թարգմանությունը չկա եւ որեւէ տեղ էլ չի եղած: Բովանդակության մանրամասները Հայտնի են դառնում Առողջիկ պատմության մեջ թերված պատասխան թղթից, այն էլ Մայիսյանցի Հաստատ Հանդուհուրով մեղ է Հասել խիստ ազդեցական գրքիների կողմից, իսկ շատ տեղերում էլ կրճատված⁴¹: Թղթի առկա տեղերը, մտքի կորսվածությունից եւ անհարթություններից երևելով Հավանական է այդպես կարծել. որը տեղեկում էլ մտքի կույր խախտված է, երբեմն էլ նույն՝ պակասավոր:

Ահա մի փորձիկ օրինակ թղթի սխառտիկ ո՞րն եւ բովանդակության. «Եւ զի՛արդ- ասում է- ոք յանդիկի անել երկուս Սստուածս: Բանգի Բանց եւ յառաջ իսկ ունէր զաստուածութեան անուն, եւ զի զկնի անճառ միաւրութեանն եւ խառնելոյ զանխառնելի քնդրիման եւ զեանալ մարդին ստուածացոյս եւ եղել ըստ ընկեանն առողին եւ ըստ զարկութեան...»⁴²

Եւ այն, եւ այստես սերնդման, ամբողջ քառասուններկու էջ նույն ողով եւ տրամաբանության: Օղջարդրելով 5-րդ եւ Հետագա դարերի պատմագրության առողջ կրկնողներն ու Հարսուս փորձը, դրսևածո դրան իր Հայրենասիրական եւ անկախական ջերմ զգայունըստությունները, նա նույն Հետևողականությունները, այսպես կոչված՝ «ճոխ փաստերի» ներդրմամբ, կրկնում է մարդու քի բեր ամբարտեան զարձան մեկնոր. ներկայացնում է պատմական-իրական անձանց զարձերն ու ժամանակի սոցիալ-քաղաքական Հարաբերությունները, քրիստոնեական լեզուներ, ֆանատիզմն ու Հրաշքարտությունը՝ ճոխաբան, գրեթե ամբողջով մտրվողական թանաքվառնի Հարազատ ստանդարտներով: Իր միասնակալով՝ Միասնական Հասուկ նպատակ ունենալով՝ չարաքանքը առավել Հետաքրքրական, աղբյուրիկ եւ Համոզել զարձնել:

Հայտնի է, որ լուսավորչական Հավատարմի նրա նիքրոսների հրաշքարտությունների, ստանդարտների ավանդությունների փորձարկող թանաքուական «Բառասկզբով» ստատորեն լեցուն են ե՛ւ Աղջիկանդեարտի, ե՛ւ Փուխտարի, ե՛ւ Ջնդրի ու մյուսների կրկնումները: Արջիկան «Բառասկզբով» առավել եւս Հարսուս է Առողջիկ «Պատմություն»:

Միմտրի խաչի հրաշքարտը ցրտության եւ դրսև կտրված ամբողջության մասին է պատմում Հովհ. Մամիկոնյանի «Տարտիկ պատմության» մեջ⁴³:

Բիքստուրի փորձարար ինչիկ եւ նրա հրաշքարտը ցրտության մասին է պատմում Առողջիկ, այն էլ այնպիսի Հանդուհուրներ, թե իր իր աչքի առաջ է կուտարվել⁴⁴: Ժողովրդական թանաքամտաց եկած ամբարտեաններ է խոստում պատմության ընթացքին, նույնիսկ նշանավոր պատմական անձանց Հետ իրը թե կուտարվում եւ ինքն էլ անկերպապահարեն Հավատում պատմ: Հրեանտի փանքի փանաՀայր ար. Ստեփանոսն այն աստիճան ստաքերի եւ աջարատար էր, որ օրեր չարտեսակ ստեճ էր մտնւմ եւ իր թամբին իր կուտ Հայր այսպես էր ստեճ մարդուց. երբ օրեւէ տեղ էր գտնւմ, հանդուհուր Հին իր Հայր զգետները ամբարտեանները թանաքում էր ստեճաններին, իր մարտությունը փոքրուց մտած թուքներով կամ կանայով էր մտածել եւ զայն տեղ Հար-

39 Առողջիկ, տեղ, էջ 155:
40 Տե՛ս՝ Մայիսյանցի, քաղ. 115 եւ 116,

Ինչպես նաեւ այդ կապույտ-թիւրքու սրբավայրի մեկնարանությունը քաղ. 83:

41 Առողջիկ, տեղ:
42 Տե՛ս՝ Հովհ. Մամիկոնյան, Տարտիկ պատմության, Ե., 1989, էջ 109-111:

43 Տե՛ս՝ Առողջիկ, տեղ, էջ 172-173 եւ Հետևյալները, միջուկ 179-ը:

նում: Աստղիկը չի խորհում այդօրինակ ստատուկատան գրույցներ պատմել նախնակ նշանաբեր պատմական անձանց մասին: Յարիպազան աճան, անհար-
վատայի և գեղագիտական խնամավոր նորիայի մեծուհի է պատմում Բաղրատու-
նի Աղա III թագավորի բրիտանականացի բարոյական, մարդասիրտ թիան և
մարդկությանը թիան սրբազան վարդի մասին՝ ոչխարոթիան մեջ դուրս գա-
լով սրտաշունթիան և հնարարոթիան աճաններից: Այս Աղաը «Ֆարա-
զանը բարոյ կոչուող զայնուրհն», խոնարհոթիանը, ստատուկատան թիանը և
նպրոծարոթիանը ամենզին գերազանցեց: Ուրուկներին, կույրերին, կաղե-
րին և բորտներին իրեն տեսանակց էր գարնումս: «Սլլ և օրածակս իւր քա-
զարական ընպեւօթ մարտուցանի նոցա, և յորժամ քարքալ վիրաց նո-
ցա իստնի ընդ զհետին յայն ժամ զմնարտուց նոցա առեալ ինքն ճաշա-
կնս»⁴⁴: Այնքան ստատուկատան թիանը շարիչը կարտայաններին իր սեղանը
ամեն ինչը, որ իր մաճման ժամանակ մի գրամ անկամ չմտց զսովանալը:
Կամ Սմբատ արքայի գործած ներք հակարդոտանական և անարարիային
անորոնթիանները, որոնց Համար նրան Հատած ստատուկատան պատմելու ու
մաճը՝ գուս առաւարկագիտան գրուցը ներկայացնում է որպէս 10-րդ դարում
և իր աչքի առին կատարված իրողութիւն: Եվ այսպէս շատեր:

7. ԱՍՈՂԻԿԻ ԳՐԱԿՄԵՑԻ ԱՐԺԱՆԿԱՎԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԿԱՐԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արդեն վերևում նկատել ենք, որ սույն՝ երրորդ Հատվածը մի խ-
կական պատմագրական գործ է՝ Հարուստ և հարկեցված ազգային-գա-
ղափարական խորը բովանդակութիւններ, իրեն Համարժեքը չունեցող ա-
ռանձնապես Բաղրատուի Հարատու թիան թագաբանական գրութիան և
Հասարակական Հարարերութիւններին վերաբերելով՝ բազմակողմանի
ընդգրկմամբ:

Այս Հանգամանքը Հասուի ուշադրութիւն է արժանացել նաև Ա-
ստղիկի Պատմութիան տառին (1850 թ.)՝ Հրատարակիչ Կ. Նահապետ-
բեկուցի կողմից՝ իր Հրատարակութիան առաջարկումն ու նա ընդգ-
ծում է Աստղիկի գրվածքի այդ Հատվածի մի շարք առավելութիւննե-
րը որիչ պատմագրական գործերին, ինչպէս և Հննց իր տառին երկու
մասերի Համեմատութիւնը: Այդ մասին նա գրում է. «Եթէլ յերջանիկ
ժամանակին յայնմի յորում բարգաւանէր Բաղրատուեանց պետու-
թիւն և Հայաստան՝ անդորր յարտաքին արշաւանաց՝ ի մաղկի էր ի

ներքս ստուածագաւորութեանը, անիօր Համարութեանը ազգին,
և զիտութեանը և զարութեանը մշակութեանը, իրտայի վարկաներ
գանգատ բառուող Ստեփանոս վարդապետ «մարտարտ և զիտուար-
քանոց ազգի մերմէ, և զպարտանաց ըզմիտճ մարդկանս»: Աղա
շարուակում է Հայրենի երկի բարգաւանճ օրերի Համար, թի. «...ըն-
դարձակագոյն խափ զիցալ իւրոց ժամանակի, զմնանկոյ Բաղրատու-
նի պետութեանն, զայնուրհնէ կարաց և զգործոց երրորդ Հարու-
տութեանս, զվերտարին մաղկելոյ Հայաստանի ստուածագաւորու-
թեանը, զիտութեանը, վաճառականութեանը, արուկտարի և ճար-
տարակատութեանը, որոց Հրապակիրս նշխարը յու ի վերայ անպանե-
լոյ իրր ինն զարուց, տակալին ի զարմանս կրթնի գեղարագի ուղե-
ւորս»⁴⁵: Աստղիկի մաս միայն մեկ թիւրաթիւն կամ սխալանք է նկա-
տում նա, որտեղ, սակայն, ըստ Մալխասյանցի, նաև՝ ըստ իս, անիրա-
վայց է:

Մերհայի բանասեր վարդապետը կարծիք է Հայանում, թի Աս-
ղիկին իր ժամանակին փոստանակ ձգտելու մեղմել Հայոց և Հունա-Հու-
մնացոց եկեղեցուներին միջև կրոնաբովանդարանական Հողի վրա մա-
քած վեճերն ու անՀամաձայնութիւնները, որ ավուր սրվող թշնամա-
քը, զեռ մի բան էլ ինքն է զրգոտում ու բորբոքում յուրայիններին՝ թի
բարոյութիւնը և թի պատմութիան գաղափարական նպատակա-
գումներով:

Սակայն ամեն զեպքում անհրաժեշտ էր ի նկատի ունենալ այն դե-
տափոր Հանգամանքը, որ կրոնա-գաղափարական վարդապետի ներ-
քո քողածածկված այդ անհարա թշնամարք բոլոր ժամանակներում էլ
իրենց հիմքում թաքցնում էին թագաբանական ավելի Հնուտի դիպուց
նպատակներ, և զիսնց զեմ մղված տեսական սկզբունքային պայքարը
միտում ուներ պահպանել և անրապնդել Հայրենի երկրի Լուսավորչա-
կան եկեղեցու անկախ դիրքը, որը վերջին Հարցով Հանդիպում էր Հա-
յոց աշխարհի ինքնուրույնութիւն, պետական անկախութիւն պահ-
պանման Համագաղանց շահարարութիւններին: Մի անՀատկապ պայ-
քար, որը մեկանում բողոքողին էլ նոր չէր, այն կար ներսն Սմիծ, Սա-
Հակի և Մաշտոցի, Եզդիներ ու Մանդակունու օրերում, զղատում էր
Աստղիկին և Գրիգոր Մալխասարով ժամանակ և զիսնց զուս զուս գրա-
հնու էլ: Այնպէս որ, մեր խորհրդի Համոզմամբ, 10-11-րդ դարերի մասն-
նազիրը ավելի չըՖաՀայաց և չիտակ էր գրատում, ավելի խորութիւն

44 Խույն տեղում, էջ 180-181:

45 Խույն տեղում, էջ 253-255, գլ. ԻԲ:

46 Աստղիկ, տեղ. Կ. Նահապետբեկուցի առաջարկը, էջ 8-9:

էր բերնու՛մ պատմական իրողութիւններն ու առկա խնդիրները, քան նրա այնպատե՛լյան 19-րդ դարի միշտ արժանահշիշատակ մեկնարանը:

Այս Հանգամանքին ուղարկութիւն է դարձրել նաեւ Ստ. Մայիսա-սյանցը «Գառնութեան» իր գրած առաջարանում (անս անդ, էջ ԺԲ-ԻԱ): Նա եւս Եանձաղայանի կողմից Առողիկի նկատմամբ, վերջը նշ-ված Հարցի կապակցութեամբ, Հարչոյցմով մեղադրանքը անտեղի է Հա-մարում:

Չնայած վերահիշային, մեր այս պատմագրի մտա նուշեպետ, ինչ-պես նուշնտոյ պատմագրական գործերում (Նախորդ, թէ Հաջորդ) տեղ են գտել ժամանակի կրօնական դոգան եւ գաղափարաբանութեանը Հաստի սխալաստելի, վերացական, խիստ երկարատև եւ անբովանդակ կատարներ, նուշնտի անբողջ գլուխներ: Նկատելի են զերՇար Եղգեր, լեզու եւ ոճեր գործարդներ շանքեր՝ իրենց բնօրնու՛մ զովանակը միակ նշմարեմբ ներկայացնելու, բարդեղն եւ արդարացնելու ուղղու-թեամբ: Այս կապակցութեամբ եմք ասանք, որ Առողիկի եւ նրա քաղա-թիով նախորդների զավանդանական զբովանդակ միս գեուեւ իշխում է Եղբիկի զորագոր աղեղնութեամբ, բարդեղն էլ սխալած չենք լինի:

Երրորդ Հանդեսի Գ գլխում Առողիկը Հնուարքբական տեղեկու-թեան է Հարցրում Հայերի կամ Հոռոմների սպալային ընտիրութեան մի ակնուու գծի՝ մշտութեան վերաբերյալ: Բարգասունի Աշտու Ա-ի մահվանից Հետո, Հուճաղ Աւուտ կայսր կարգով, Հայաստանում թու-զարում է Աշտու որդի Սերաբը (24 տարի): Ասում է, թէ Կասիի որ-դի այս Աւուտը Հայի գամակ էր, քանիք «...ևր այլ խաղաղարար եւ բա-րեխորի ամենայն երկրի, աստաւածնի ի տուր, եւ ի քաշխնել ոչ որ-պէս գ՛րոճոճ միշտ (շատ մշատ, գ՛րոճ), զի չէ սովորութիւն Գոռոմոց ա-տալ լինել, եւ ոչ յիւրեանց [եզուճ ասի առատ. այլ ճա որդի Գայոյ էր, եւ ասունք քան գ՛րայ աստատուր»:

Գալով Առողիկի պատմամեծերի արժանահաստութեանը, առանձ-նապես երրորդ Հանդեսի նկատմամբ, պետ է խոտտոման, որ նա ա-ռաւել քան որեւէ այլ որ քաղաճամոթ, յամուտեպակ եւ մանրամեղիքի է իր ժամանակի սպալային, Հուտարակական ու քաղաքական իրողու-թեանների Հարցում: Նա չով գիտեւ որ Հայ իշխողի կամ օտարազգի սերակայի սերբում ինչ նշանամոթ, Հիշատակութեան արժանի գեղեր են կրատարվել, ինչ կարգի բարեկամական կամ թշնամական Հարաբե-րութեաններ կային նրանց միջեւ, անձ թէ որ կաթողիկոսի, Հոգեւոր անձի ժամանակ ինչ նշանամոթ կեղեղի, Հոգեւոր օխտ կամ քաղաք,

ալման, քերզ է կառուցվել եւ որտեղ: Այս Հանգամանքն էլ է մեզ Հու-շում, որ ինքը ոչ միայն Հնուարքբիք է եղել դրանք իմանալ ու տեղեկաց-նել, այլեւ ի պարտուն շրջագայի, այցնել է, ակնանատահամանակից ե-ղի:

Հասկանալի է, Հայրենի Լուսավորչական զավանանքի ըստ ամե-նային նմիրյալ պատմիչը չէր կարող իր վերաբերմունքը թարգնել թողնողական արտեղի՝ այդ ժամանակ լայնորեն ծավալվելու եւ տար-գնվելու փաստի նկատմամբ: 895(6)-ին Հայոց վարչապետական դար-հին է նստում Մարտոց Եղգարդեցին, ընդամենը մեկ տարի: Սրան Հա-ջորդում է Հովհաննես Գլուխցին, որը Առողիկի անակոխ ասուել է քանակե-րու տարի, սա էր «Ճարտասան եւ պատմագիր»: «ՅԱՌԱՐԱՍ ԱՐԿԱՅ Ե-րուեցա ԱՍՐԱՍ ԹՈՐՈՒՄԱՅ ԱՅՈՒՄԱՅ ԱՅՈՒՄԱՅ Ի ՆԱՐԻՒՄԱՆ ԱՂԵՂ Ի ՇԱՂ-ԿՐՈՍ ԱՂԱՍՈՒ, ԽԱԿԱՍԱԿ ԱՅՈՅՈՅԱՅ ըՐԻՍՏՈՒՅՈՒՄԱԿԱՅ ԿԱՐԳԱՑ»: Այ-դուՀետ եւս պատմագիր անարգանքով է խոսում այդ աղեղնի զորա-գլխապետութեան մասին: Օրջնեղով նշմարապետութեամբ, սբոի ան-Հուն ցավով է ներկայացնում Հայրենի երկրի առկա քաղաքական ան-կայուն, ողբերգական միճակը, արար ոտսիկանների թշնամանքը՝ Մե-րաս թագավորի նկատմամբ, քանի որ վերջինս բարեկամական զայնիք էր կերել Հոռոմների կայսր Հետ եւ սպասամեղ էր Աճմտոի դեմ: Պարսից ոտսիկան եւ ամիրս Աիշինը մեծարանակ զորքով Հարձակ-վում, զրպում է Կարին քրդաբազարը, «...գերի վարարայ զաւսու կանամքք եւ ծանկամքք իւրեանց եւ ողորմելի տեսակալ Խասուցան է թաղարն Դուին»: Սակայն Մերասի կողայը Շապուր ժաւու եւ կե-նաց վտանգի ենթարկելով իր անձը, գիտում է Աիշինի մտաւ, անձնացու-նկարապետութեան Համար մեծամեծ պատիճների արժանանում նրա-նից, գերվամեծերին անբողութեամբ Հետ վերադարձում է արքայա-կան թագը բերում գնում է կըրքը գլխին:

Այսօրինակ Հայրենանկեր, մարդկային բարձր արժանագոր-ծեանը դրուելով գործիչը, որտեղով առատորեն լի է մեր այս պատ-մագրի գրվածքը, Հրճվայից խանգարանաւք են պատճառու՛մ Հեղինակ-ն եւ նշարեն կամ միկատանտերի ստաւաճ խոտերով է բնութագրում ու ներկայացնում գրանք: ԱՀա այդ ժամանակ էր, որ մեր Հայոց աչ-խար Հ Եխարազմայր շինութեան է յիւրեանք իրել գառաքին-այլ եւս անս յիւղւ... Այլ յորճամ զիրացա, աստարագաթ, յայնացաթ եւ անկուշեցաթ, զիւրեղին մոտանալով գլխուտով, արարիչն խաղա-ղութեան եւ ամենայն բարութեան տուիչն, քսիանայր եւ ժողովուրդը,

47 Առողիկ, տեղ, էջ 150:

48 Առողիկ, տեղ, էջ 160:

49 Նույն տեղ, էջ 161 եւ Հեռուսյանքի:

մծնամծօր եւ փորճնք բամբասեցան ի լիութիւն հացի եւ ի յլիւրիւն զինոյ ըստ մարգարիւնի...»⁵² եւ այլն: Դրանց հետ Մկրտաւոր տիրապետության օրերում մեր Հայոց աշխարհը խաղաղում է, շինութիւնք, ճոխութիւնք եւ լիութիւնք պայծառանում: «սասակ քան զսասիկն» եւ քաղում տարիներ, ինչպիս տեսանք վերեւում: Սակայն, ցամաք պատի, ամեն ինչ չէ, որ այդպիս հաղորդութիւնք ու ճշտաւեւ շարունակելում է: Հաղորդում են կորստան, ավերւածներ, կործանման ժամանակներ, որի պատճառը պատմիչը Համարում է մտրդիկ անօրենութիւնք, մեղքերը, սատմամապաշտութեան նվազումը, Հովատի թուլանալը, կապաճատութեան հազմանկում: Այդպիսի նկարագրութիւններում Աստուգիլը գտնուում է կարծես մի նոր ՊատմաՇայք, ճարտար լեզուով, պատկերավոր եւ սքանչելի շարահարթութիւնք ներկայացնում է Հայրենի երկրի օրերկրպական վիճակը, ազմուններն ու պատուհալը:

Երկրի կործանումը ստեղծված պատմա-բազմաբան անմիտակի իրողութիւններին, արարների (ստանկաց) Հզորանալու, քաղում երկրներ զբաղկելու եւ ավերելու հետ կապելու փորձարեն նա պատճառը տեսնում է ժողովրդի մեղքերի շատանալը, Հովատի օրջարտի թուլանալու, փաստի հետ: Այդ նույն մեւտը էր Հակոբում եւ մեկնաբանում կորստաբեր ժամանակներն եւ իրազարտութիւններին Համախումը նաեւ Աստուգիլի կրտսեր գրչակից Ար. Լատրիկոսցունը, երբ ներկայացնում է Անի մայրաքաղաքի, սոհասարակ Հայաստան աշխարհի կործանումն ու ավերումըները, անգամ երկրաշարժերն ու տարերայն արեւները: Մինչդեռ նրանցից հինգ-վեց Հայտարար տարի առաջ՝ Քերթնաշայքը միանգամայն օրջկե-ավերներ, ճշմարիտ Հայաջգրով, մեծ մտածողի՝ իր օրերի Համար գրքմանայի լայնախոհութիւնք էր վերլուծում ու գնահատում պատմական անջուղարժերը: Փայլուն սրբիակ է նրա գրած «Յերե» անդրուրթութիւնք:

Պատմականութեան եւ ազգային-գիտական մտածողութեան առումով եւս Աստուգիլը հետեւող եւ կրկնող է իր նախախրած եւ գերազուաբարձր՝ Մերենացու «Պատմութեան»: Հայտնի է, թէ որպիսի ջերմութիւնք ու զովասանքի խոսքերով է փառաբանում ՊատմաՇայքը Հենց իրեն՝ Առհակ Բագրատունուն, սասնի Արշակունի Վաղարշակին, Արտաշես Աշխարհակալին կամ Տրդատես Մեծին նրանց ազգային մտածողութեան, Հայրենաշէն գործերի Համար: Ահա թէ ինչ է գրում Արտաշեսի մասին. «Բոլոր աւարիքնական գործերից եւ քարեկաղութիւններից հետո Արտաշեսը հրամայում է գլուղի եւ ազարակների սահմանները որոշել, որովհետեւ նա մեր աշխարհը բազմամարդացրեց

չառ ազգներ (ուրիշ երկրներից) բերելով, որոնց բնակեցրեց (տններում, հովիտներում ու դաշտերում... Ասում են, թէ Արտաշեսի ժամանակ մեր Հայոց աշխարհում աննշակ հող չմնաց, ոչ (տնային եւ ոչ դաշտային, այնքան շինագոյն էր երկիրը)»:

Ահա նույնպիսի փառաբանական խոսքերով Աստուգիլը բնութագրում է Բագրատունի այն թագավորներին, որոնց շնորհիվ մեր երկրում խաղաղութիւնք է տրեւում, կյանքը լավանում եւ բարգաւաճում է: Անհնդուրծող է Հայրենի ժողովրդին եւ առանձնապիս նրա եկեղեցու, Հովատի, դավանաբանի նկատմամբ զովանանական կամ խոստոր զիբր ունեցողներին Հանգել: Զի կարողանում թարցնել իր ուրխութիւնքն ու Հրճվանքը օրինակ Արտաշի տիրապետութեան օրերին երկրի Հզորացման, խաղաղ շինարարական կացութեան ստեղծման, արվեստի, գիտութեան ու կառուցողական ճշտութիւնքի ծաղկման, բարձր մակարդակի գրեւորման Համար: Նա (Արտաշի) «...խաղաղութեան եւ շինութեան պատճառ եղեալ աշխարհիս Հայոց, ըստ բազոց բարոց իւրոյ եւ ըստ քաջագոր զօրութեան, որով հարցող եղեւ շուրջանակի»⁵³:

Հայրենատիրական ոգու եւ դրան նպաստող սասնազդմական Հայացքների վառ արտացոլումներով սաստորեն շարախմած է Աստուգիլի «Պատմութիւնք»: Երբեմն այն սաստրեան մանրապատում է, որ գրքմանայի փաստերն եւ իրողութիւններ է Հազորդում, օրտեր կամ ոչ որ չգիտի, կամ մայր աստրեան հազվադեպ են:

Նեղմունքի Հայրենատիրական զգայմունքներին գրեւորման Հնչայլով վկայութիւններին է նաեւ Մկրտաւոր տիրապետութեան օրտը կատարելով նվանումներին, քարեկաղութիւններին, սոհասարակ երկրի բարգաւաճման վերաբերյալ: Մկրտաւոր, սասում է նա, միաբնորում է իր «Հայրենեաց բոլոր սահմանները, Հայոց եւ Վրաց, ժառանգելով գրադարս Հակոստանդրաց իրոց»⁵⁴: Այնուհետեւ արտի անհուն բերկրանքով շարունակում է Մկրտաւոր եւ նրա Հօր օրերում Հայրենի երկրի շինացման, ժողովրդի բարեկեցութեան եւ բարգաւաճ կյանքի պատմութիւնքը, անսահման զովանութեան շուայլում այն շինացող աշխարհին, թէ հոգեւոր անմահաց Հասցկին: Թրեւսու Հենց այն է պատճառը, որ մեր պատմագիրը այդքան մանրամասն եւ ճշգրտորեն է ներկայացնում Հայրենի երկրի անբաղձ տարածքում, գրվածութեան, քաղաքներում կամ սայլոր տարրեր ժամանակներում կատարելով հոգեւոր եւ աշխարհիկ շինութեաների վանքերի, եկեղեցիների, մեծասանների, իշխանական պալատների, դասակարգումների գեղեցկա-

50 Աստուգիլ, անգ. էջ 162:

52 Երբ. Հայոց պատմութիւն, Ե. 1981: | 53 Աստուգիլ, անգ. էջ 171:
էջ 202: | 54 Աստուգիլ, անգ. էջ 161

չնեւ եւ բարգաւաճ վիճակի, զրանց բազմամարդութեան, երբեմն նաեւ ունեւոր կտակներ մասին: Բացառելի ճշգրտութեամբ տալիս է, ինչ որ անցից քաղեր էր, քան որք եւ ինչպիսի՞ Հանդամաններում կատարուցիցին:

Հակառակ բացառական երեւոյթները արտի ցամոյժ, կոնիժով է Հիւշատակում, բայց դարձյալ անսովոր ճշտութեամբ: Առողջիբը, Փափաստոսի օրինակով, Հնարքերական տեղեկութեան է Հարգողում, չի թաքցնում, որ անցած նախարարական, իշխանական թարգմանչաց սո՛հճերից շատերը զարգանաւոր ուրացի, Հեռացի էին Հայոց կենդեցու սուրբ Համատեց, խոտորվի նրա գրգռանների սիբրեյաներից են: Հնիմտանների ավանդութեաններով ու կենցաղով էին առաջնորդում: Միասնաբար էր Հորեդրայր Մուշեղը միասին Հարձակում էւ Տայրի Դավիթի կյուրապագատեց խլում են Եստիկի կոչման թիւրջը: Մակայն Դավիթը գալիս է վրացական զորքով, Հնու է վերցնում թերթը, բայց ուրիշ գիտանք չի տալիս, «քանզի խաղաղասեր եւ իրաւարար էր Կիւրապարը»: Ահա այս Մուշեղի Համար ասում է, թէ, «Մուշեղ ոչ ունէր զերկիրիցն Աստուծոյ ի մտի, վասն զի բազմարոյժ թողիք կեար նա»⁵⁵:

Քիչ անց զրեթե նույնպիսի փառքով է բնութագրում Հասարականի Գրգորը իշխանին եւ Տրդատն մարզպանին: Գողթնի ամբար Արուարդիք 900-ից ամէնի խաղիկներով Հարձակում է Հասարականի վրա: Աղառ (Հասարականի) թաղապարի Հրտանով նրանց զնն է զուրս գալիս «Իշխանաց իշխան» Ապրիլարիքը: Մակայն իրենց միաստութեան, Հիմարութեան եւ թշնամու խաղամանութեան պատմումով կատարում են, իրենք՝ իշխաններն էլ զերի են տարում: Բայց Հնուս շատ գունձեր փրկւումն տալով պատգամ են, իսկ նրանք, որ սարսկված էին. «...Մեռալ մարտին գտան նշանք Հիմարտական սպրտութեան, զոր չէ օրէն ասոյ»⁵⁶: Հնեց զրա Համար, ասում է, Աստված Հիմարացեց նրանց եւ մասնին այլապղծների մեկըր: Ճիշտ թիվանն էլ նշում է, զա եղավ 983 թիվակերին⁵⁷:

Հայ կտակի Համար անտուրը մեկ այլ չափազանց ուշադրով փոտու է արձանագրում Առողջիբը: Մուշեղից Հնու Վանանդի եւ Կարինի ստը էլ գաւառում նրա եղբայր Արար, սա անկիրթնու մեռնալովում է քարեկապութեան իր տիրապետութեան՝ ամբողջ Արարունձերի աւճաններում: «...Նախ եւ արափին երարձ նա յայնպէ՛ն զաւարտութիւն, զանդառանութիւն, զոր ապէն Վանանայ իրին, զՀարյրների ունին, ըստ ասելոյ պատմապոլի»⁵⁸:

Ետն Արարի թագափորութեան օրերում բազմաթիվ է տարարուցիք կողպատներ, թալանութեաններ եւ մարդատալանութեաններ էին տեղի ու-

նեւում, այն էլ. «...ոչ միայն ի քանապարհս եւ ի քանցան տեղին կողպատին՝ այլ նորի ինքն ի քաղաքին՝ յերկրացեաց մասունս եւ զգիւրնս ամենայն ճիւղ եւ մայր կողպատանայ լինէին»⁵⁹: Ռաստ եւ Արար մեռնալովում է թուր պայմանների նկատմամբ վերջինից լինել խառնագուն պատմանը, մահահանգ պատարարութեամբ, լինանելով ոչ մեկին՝ ոչ մերերին, ոչ մասունքներին, ոչ իշխաններին, ոչ շինականներին: Եւ այդպէս խաղաղացիում է իր Հայրենի Կարին քաղաքը: Այնպես արեց, որ թուր մարդիկ նույնակ զիւրը թերեկս նման ապահով ու անհոյ չլինէին «շինութեան եւ աշխատութեան գործը պարսպակն, պարսպաբառ իրաւաբար ուղղեաց»⁶⁰: Նույնպէս եւ նրանից առաջ իշխաններն եւ արաւաններ Համար տնօրդական էր զարձկն արդյունաբերութեամբ արական «զգարգան պատս պահոց, զորքերաբաժ, գորբաժ եւ գաւառս չարսիցոյ» (սոյժ, էջ 197), այդ եւս Հիմարուհի վերացրին եւ կենդեցական օրինակոր կարգեր Հաստատեց: Նաեւ յուր տեփական միջոցներով կատարեց սովեց Երբինի վանքը Արշարունաց զաւարտում:

Մերեսու կայնեղոտոր իր «Հերակի պատմութեան» մեկ պատմում է բրտգանդական Մորիկ կայսեր՝ պարսիկ Խոտորով արքային դրած նամակի ավանդութեանը Հայոց երկրի մասնատման, նրա միացայ ուժերի ջլատման եւ ոչնչացման մասին⁶¹:

Հար եւ նման մի դեպք է պատմում Առողջիբ՝ կատարված Քաղաքի Վարդ ամբարպետի եւ Հուսեպ Վարդ կայսեր օրերում, երբ վերջինս իր տիրապետութեան ժամանակ Հայերին բռնու թշնամու տեղահանում, անց է կացնում մակեդոնացիների երկիրը, որպեսզի կռվին բուլղարները զին, ազատարներն «շինեսցն զերկիրն» (զլ. Ի, էջ 201): Հեկեմակի արժանահամարութեան եւ քանաճանութեան վկայութեանն է 111 Հանդեսում պատմական իրողութեաններն եւ փաստական տվյալներն առատութեանը զրվածքում: Նա ստապիլ չափով, ըստ որեւէ մեկ ուրիշ ճշգրտորեն տեղյակ է իր ժամանակի ոչ միայն Հայոց, տարեկան կամ Հայարացիների մոտ կատարված պատմական անցուդարձերը, այլեւ Հույներն, Հռոմեացիներն, բուլղարացիներն, սահասարակ եվրոպական ազգերն եւ տերութեաններն, զրանց տիրակալներն, առավել նշանակոր զրավարներն, զնոր արեւելք նրանց արշավանքների ժամանակներն ու թվականները, զրում է զրանց մասին, ճիշտ է շատ սեղմ, սակայն արձնեց զնչաքում ճգտում է լինել ճշտարտապատումս եւ Հափասար: Իսկ կնիքն էլ Հարդիվում իրեն, մեղքը ոչ թէ իրենն է, այլ օգտադրոճում արցուրի-

55 Առողջի, սոյժ, էջ 188:
56 Եւսից անց, էջ 190:

57 Առողջի, սոյժ, էջ 196: Տես նաեւ Խորեանցի, Պատմութեան, Ե. 1981, էջ 282:

58 Եւսից անց, էջ 196:
59 Տես՝ Մերեսու, Պատմութեան, Ե., 1839, էջ 49:

նր, որը երբեմն ճանաչվում է ճշգրտել: Բաներ էլ կան, որոնք շարադրում է ականջաուր: Մը Հանգամանք, որն իր Հնդթխն արդարացում է Պատմության «Տրեղերական» կամ «Աշխարհագրություն» անվանումը:

Գեղեցիկ օճոյ, Հանուարոյ է պատմում Դավիթ Այրազազատի աշխարհային գործերի և նրա մահման Հետ կապված Հանգամանքները, Արծրունիների նահապետության, Քաղաքաբնական Հատուկում և երկրի բարգաւաճման վիճակի մասին, և նրան էլ, թե այդ բոլորը կատարվել է իր սաչքի առաջ, կամ Գագիկի կողմից կատարվել արված ար. Գրիգորի եկեղեցու նկարագիրը և այլն⁶⁰: Կրօն Գուրգեն Քաղաքաբնական մասին, որը «...ի խելագրություն է թեթիւ գործով» Հանգանքն էլ դեմ դուրս գալ Հունաց Կառնի կայսեր և դրա Համար էլ խիստ պատմելից:

1004 թվականով, իրա՞ք, պալատում է Աստղիկ Պատմությունը, իսկ «Բան վախճանի փառատրական ի սպասումս միջառակարանի» Հատվածը իր՝ Աստղիկի գրչի գործն է. այն մասին երկրորդ կարծիք լինելի չի կարող՝ նախքան շարադրողի թարմին, ոգուն, ինչպես որ մասնատվելն մանրամասնորեն թմնված և ցույց է տրված Ստ. Մալխոսյանի կողմից⁶¹:

Պատմականության պահպանման առումով, առանձնապես 5-րդ դարի պատմագրության ավանդելիքի ազդեցությունը, սույն «Պատմությունը» ևս ունի պատմագրական, մանավանդ ազդեցությունական անուրանալի արժեք: Հենց թեկուզ այն Հանգամանքը, որ այն պարունակող Հանդեսները ներկայացված են որոշակի գաղափարական սահմանադրություններով, դրանցում ներդրված սյուժեներն ու գաղափարական բովանդակությունները բաժանված են կտավների՝ ըստ գաղափարաբանական Հատվածների, ցույց են տալիս Հեղինակի Հասակ նարատագրությունը: Առաջին երկու Հատվածները վերաբերում են նախապատմական ժամանակների ընդգրկող եղջերվությունների շարադրությանը՝ Մր. Գրիկի և նրանից մանրամասն կողմանի տվյալների օգտագործմամբ, իսկ երրորդ Հատվածը պարունակող բովանդակության նկատմամբ պարզ արտացոլված է Հեղինակի Հասակ բնույթից ևս ու գնահատականը՝ իՀարկն առանձնորոշ գաղի թրիտոմեական եկեղեցու, գաղափարով և ըստադրական դրամաների պարտություններում ստորգրված մասնադրի և թարգմչի թարգմանչական բնույթի մեղմություն:

Աստղիկը Չերսերեն Հայրենասեր է, նրա ամեն մի բարը, միտքն ու նախապատկությունը նկատում է Հայրենի երկրի, Հայրազատ մարտիրոջ, նրա երկեղեցու և դավանանքի նկատմամբ ստանալ պաշտամունքով և նվիրումով: Նրա

Հայագրների գաղափարական Հանուգամությունը ազգային ոգու արտացոլման փայլուն զբաղված է:

Չայած անկեղծորեն խառնաձայնում է, թե առաջին երկու Հանգամանքում կրկնում կամ Համատուտ է ուրիշ պատմագրություններ, սակայն ինչպես արձև նկատում է, Հենց իր նպատակ արդյունքում շատ բաներ նշարկում են նրա տվյալներով առանձնապես այնպիսի փաստեր, որոնք ազգայնագրական ներկայացված Հետագա գրչիների կողմից: Այդ է թեևս պատճառը, որ նրա մասնամանկների շատ պատմաբանականներն, ոչ միայն Հայագրի, մեծ կարևորություն են տվել Աստղիկի գրվածքի արժանահանուգությունները, նրանից բացմանից արժանանելով վկայակերտ, նրանով ուղղել և ճշգրտել պատմական ինչ-ինչ կանխանահարույց փաստեր: Ահա նրանից մի ցանկ՝ Ստ. Մալխոսյան, Մարտիկ Էմին, Կար. Գ. Եսայանց, Կարեն Առնիան, Միքայել Չամչյան, Անուկ Աբլյան, և՛ Կյուրոյի, Մ. Արեղյան, և՛ Տեր-Մինասյան և էլի շատ ուրիշներ: Հենց միայն վերջին «Պատմականագրական Հետազոտություններ» աշխատության մեջ առանձնի ակն վկայություն է նրան՝ իրեն պատմության փառատյալի և ճշգրտի աղբյուրի:

8. ՍՈՒՅՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՆԱՏԱՆՆԻ ՈՒ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

Ուրախությունը նրա անունում, որ Հայոց Հին մասնագրական գործերը շնորհալի անձանց կողմից ստեղծական թարգմանելի և թարգմանվում են ոչ միայն ըստ գրական Հայրենի (աշխարհային), այլև աշխարհի սարերի թեզներով և մտայնի սեփականության դաժնում ընթերցող լայն խավերի, օտար մարդկությանը, Հայրենու սիրուքի, ինչպես նաև տարածաշրջանի Հետազոտողների Համար: Մտարդի Հանուգված ենք, որ թեկուզ ամենանման րեկն արվածքի Հաստատական Հետաքրքրությունների ստացվել մտնող խիստ ազդեցուն գործ է Հայրենական մարտիկի իմացության շրջանակները ընդարձակելու խնամով, նրա Հետագա զարգացման ու առաջադիմության նպատակով վարժարան և ուսուցիչ:

Միամասնական ցանկով ենք նրան, որ գնալով տվելի ու ավելի է զգացվում գրադարով կարացող և Հանգացող կամ Հետաքրքրող մասնագրողների պակասը, մասնավոր, որ անհայտի գրվածքներն ու մտայններ գեղեցիկ մտում են առանց թարգմանվելու, ուսանողաբանության և ճանաչվելու, իրեն միայն մասնագրողների կամ թնայնագրողների գաղթ: Ցավով էլ առանձնապես նոր, մտալու անրկող արՀանուգներն ու անարդյունքությունը այդ մասնագրական գործերի նկատմամբ:

60 Այդ մասին տես՝ Աստղիկ, III Հատիկ, գլ. 14, էջ 275-276, գլ. 15, էջ 280-281, և՛ Շնուկյանը: 61 Մալխ., Ծան. 146, ստորագր., էջ 107-108:

Եստ Ժամանակ իտյանական ժամանակահատվածի արհեստագիտական պահպանմանը անտեղի է և մասնագրական գրգռմանը թարգմանությունը մեծ կարևորություն ունի: Չնայած Առողջի պատմության աստիճան երկու Հանդեսները պարզապես կրկնություններ կամ սեղմ խոսքերով թվում են Հայրենի ու օտարազգի Հեղինակների գրգռմանը, ինչպես նաև և բազմից, այսպես ասելով, գրանք եւ Հնուազգրքական անհամար փաստեր են պարտադրում Հայ եւ Հանրայնաբանական պատմագրության հանաչմանը նպաստելու ասումով:

Սակ այլ Հանդեսներ, որն էլ երկի թարգմանության հաջողվածության նկատմամբ մեծ կարևորություն ունի նաև Հեղինակի իրենտախոսությունը, ասանմանպես գաղափարներ ասանակալելով, բնական մեթոդներ, լեզվաօճական Հաստիճաններին հարաբերելու չափ Հարազատ մնալու կարողությունը: Արձակ գրվածքը կամ պատմագրական գործը լիբրիական բանաստեղծություն է, որի թարգմանիչ՝ ինքն էլ Հոգով, Հուզախոս-Հով պետս պետք է լինի: Մասնագրական գործի թարգմանությունը ամբի շատ ճշգրտություն, Հարազատության եւ գիտականության է պահանջում, այդ պահանջը մեզանում սկզբնաբար էլ դեռևս Մահ-Մարտիան թարգմանչաց զգալովքի եւ Հարասնել մեղեն, այսօր: Հենց այս բարեմիտ գիտակցությունը էլ մեծապես ենք նոր զբոսական Հայրենավ ներկայացնել 10-11-րդ դարերի ասՀանագրիկն ապրած եւ ստեղծագործած Սու. Առողիկ հարանցու «Տեղեկական պատմությունը»:

Թարգմանության համար ընտրել ենք Առողիկ «Պատմություն» 1885 թ. Սանկո Պետրոբորգի Հրատարակչությունը, որ կազմել խոսքերի եւ պատարասել է մեծամասն Հայության Սու. Մայխայանցից: Պատճառն այն է, որ եղած Հայերեն (գրաբար) երկու Հրատարակչություններից ամբի ամբողջական ու կատարյալ է (փարջան 1859 թ., նաև եղած այսպեսու Հրատարակչությունների Հանմանատու թվում): Այն ունի ընդարձակ առաջարկ (Ուսույնյան գրաբար), պատմագրի կենսագրության եւ փարջի Հանգամանքների մանրամասն ընկերությունը, մեկնարանություններով, սուղասակի առան Հյուսիսներով ըստ ստղծակերպումների, եւ Հարուստ բացատրացերով, որոնք զգալիորեն Հեղացնում են թարգմանչի գործն եւ զերմ պահում Չարաբար ու անպակասի թվում թվումներից կամ սխալներից:

Բացատրացերին այստեղ տրված են թիվ մայրենի եւ թիվ օտարազգու Հրատարակչությունների բացատրացերներ բազմաստիճանի եւ ստուգարանություններով: Ընթերցողին որքան Չարաբար է Հարազատորեն եւ մասնակի ներկայացնելու համար պատմագրի խոսքը, թարգմանիչներն ենք Մայխայանցի ծանոթագրությունները (գրանք թիվը 148 է), ինչ-

պես նաև որոշ Հատվածներ նրա գրած առաջարկներից, որոնք Համարել ենք Հայի կարևոր կամ տրված բացատրությունը՝ անհամոզել:

Առողիկ մասին միակ անթղջկան ուսումնասիրությունը գրեց Ն. Բյուզանցյանցի է*։ Ես նույնպես մեծ գովանանքով է խոսում Սու. Մայխայանցի կատարած շնորհալի գործի մասին. միմասնական նկատում է, որ. «Սակայն մեր նախնեաց մասնակց առհասարակ՝ որչափ ալ ընտինի, որչափ ալ յուրասանինի, սակայն կը մտն թաղում միտիկներ, թաղում խնդրանքներ, թաղում ինչ արժանի ասուցելու եւ պարզելու»։ Հրատարակել է նաև «Նախնիք» մատյանը, որի մեջ խոսատուն էլ ամբի մանրամասն առուգարանություններ տալ Առողիկի Պատմության այնչալ Հանգամանքների վերաբերյալ (Ստեփ. Հոյմ, 10 Նոյեմբերի 1888), որը իրար կատարում է:

9. ԲՆԱԳՐԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Առողիկի Պատմության առաջին տպագրությունը կատարել է «բարեբուն եւ բազմաբարե» գեղեցկան, վարդապետ (Հեսապյաճ՝ եպիսկոպոս) Կարապետ Գ. ԵսՀեսապյանցի իր Հայ մասնագրիների շարքում, 1859 թ., Փարիզում: Հրատարակությունը կատարված է երկու գրչագրիների՝ Բաղդեչ ար. Հովհաննես Որոշիչի Ամբրոզու վանքի գրատան եւ մյուսը՝ Մյուխաց զավակ Տախիկ մայրավանքի գրատանը եղածների Հիման վրա. ունի ընդարձակ առաջարկ, բազմապիսի ծանոթագրություններ եւ Հյուսիսներ, որոնց մեջ արժեքավորում են բարձր է զատում է Պատմության եւ նրա Հոչակաբար Պատմության զերն ու նշանակությունը Հայ մասնագրության ընդհանուր եւ Հարուստ գանձարանում: Գիտնականը, ինչպես Մայխայանցն է նկատում, ասնն ինչ «Իրիկ մտքը եւ զգուշությունը է արարելու զպաղպղիք»։ Լրացրել եւ ճշգրտել է պակասավոր, թերի կամ աղտոլաված Հատվածները, եթե ինչ-ինչ բաներ էլ անհամոզել են, եւ անհավոր Պատմության է եղել վերականգնել սերունդի ամբողջական իմաստները, մեզքը, իրքը, ոչ թե Հրատարակչին է, այլ՝ սկզբնաբար իրենքին: Այդ վերաբերում է Հայկատարակչու երկու օտարազգու թարգմանություններին եւ երկրորդ՝ Մայխայանցի Հրատարակչության նաև:

* Տե՛ս Ն. Բյուզանցյանցի, «Տեղեկություններ պատմության Ստեփանոսի հարանցույ Առողիկ կոչելու», Մամբու, Չուլաբան եւ պարսն Գ. Օ. Լըբրե, 1889:

Երկրորդ տպագրութիւնը սույն՝ մեր օգտագործման է, որից կատարել ենք աշխարհաբար թարգմանութիւնը. այն իրազարմել է բազմաճեւուտ լեզուներուն, պատմագիտ-բանասեր Ստ. Մայիսայանցը՝ օգտագործելով, Համեմատելով եւ դուգործելով իր ձեռքի տակ եղած, Աստղիկի Պատմութիւնը պարունակող, ինը գրչապնեւն ու տարնիթեց-վածները*։ Կա մանրամասնորեն, խիստական մեծ պիտակակնի թմայնեղ-րութիւնը, ցույց է տվել ոչ միայն իր օգտագործած գրչապնեւն տարրերութիւնները՝ դրանցում անկա պակատութիւններն ու անպակեութիւնները, այլեւ օտարալեզու թարգմանութիւններն եւ զրանց նախորճակ գրչապնեւնը։

Ինչպես իր կատարած ուրիշ թարգմանութիւններն եւ Հրատարակութիւններն կապակցութեամբ, այստեղ նույնպես Մայիսայանցը ներկայացրել է այն՝ մատենագրի կենսագրութեան եւ վարչի Հանգամանքների վերաբերյալ ընդարձակ առաջարկում եւ բնութիւնի բնութեամբ, մեկնաբանութիւններով, ծանուցումներով, ծանօթագրութիւններով (գրանք 148-ն են), անձամբ Հղումներով՝ ըստ տարնիթեցվածների։ Կա տվել է Աստղիկի մասին այլեւայլ ժամանակներում, զանազան խեղրներն վերաբերյալ անդեղմած կարծիքներն, տեսակետներն եւ աշխատութիւններն մանրակրկիտ բնութեամբ, որտեսՀայտն իր տեսակետները։ Մայիսայանցի այս Հրատարակութիւնն ըստ ամենայնի սուսակն ամբողջականն ու կատարյալն է բոլորի մեջ, ուստի եւ Կրա Հիման վրա ենք կատարել Աստղիկի Պատմութեան աշխարհաբար թարգմանութիւնը՝ Հաշիվ անելով, ի՛հարկե, բանասերի տեսակետներն ու նկատաւումները՝ բազմաթիւժժ ճշգրտումներով Հանդերձ։ Համեմատական տարրերութիւնները, որ կան Աստղիկի եւ իր աղբյուրների միջեւ, մենք նույնպես ներկայացրել ենք Մայիսայանցի կատարածը Հարազատութեամբ՝ ըստ գիտնականի ցուցումների եւ Հղումների. միայն էջերն են անՀամապատասխան։

Առաջարկումս (էջ 115-116) ընդՀանդիս սուսամբ բարձր գնահատելով կար. մ. Շահնազարյանի կողմից կատարված 1-ին տպագրի Հրատարակութիւնը, Մայիսայանցը միակ թերութիւնն է նկատում, որ Հրատարակիչը չի կատարել իր ձեռքի տակ եղած գրչապնեւն Համեմատական բնութեամբ, եւ չի ցույց տվել իր Համար խոտելի եւ մերժելի մյուս արձաններն ու տարրիթեցվածները։

Աստղիկի Պատմութեան առաջին տարալեզու թարգմանութիւնն ու Հրատարակութեամբ կատարել է Հայ բանասիրական-բանահյուսական

եւ պատմագիտական մտքի մեծ երախտավոր Մկրտիչ Էմիլը՝ ուստիներն թարգմանելով եւ Մտկվայում Հրատարակելով այն 1864 թ. դարձյալ բազմապիսի եւ մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւններով, թե՛ Հեղինակի ինքնութեան, կենսագրութեան Հանգամանքներն, Աստղիկ մակնեւն եւ թե՛ բազմապիսի այլեւայլ խեղրներն վերաբերյալ։ Այդ թարգմանութեան մասին Մայիսայանցն ասում է, թե՛. «Յուր բուն սովորութեան Համաձայն Հարգարժան թարգմանիչը Հուշ Հարազատներն է ներկայացնում ընդհերը ուստիներն՝ ցանց չառնելով որեւէ մանրեզկան աննշան բան» (անդ, առաջարկ, էջ 115)։

Թարգմանութիւնը կատարելով Էմիլն, իր իսկ վարչութեամբ, աչքի առաջ ունեցել է Բրտանի ձեռագիր օրինակը եւ Փարիզի դատար Հրատարակութիւնը, շատ տեղեր ուղղագրում, չափում, ճշգրտում է թերութիւնները, քրայնում պակասավոր տեղերը։ Այսպիսեւ կրկնորոգ թարգմանութիւնը կատարել է Հայտնի արեւելագետ եւ Հայագետ Էդուարդ Դյուլյորին, որը դարձյալ տարրեր ձեռագրերի Համեմատութեամբ, Փրանսերն է թարգմանել Աստղիկի Պատմութիւնը. Կրա կենդանութեան օրով չի Հրատարակվել, երբորոգ Հանգան է կ'կրտա թարգմանված։

Յրաններն այդ Հրատարակութիւնը կատարվել է թարգմանի մահից (մահ. 1881-ի 9-րդ դեկտեմբերի) կրկու տարի Հետո՝ 1883-ին։ Դյուլյորինի մտա նույնպես բազմաթիւ է են մտաթարգմանութիւնները, բացատրաբերն ու մեկնաբանութիւնները՝ մեծամասամբ ճիշտ։ Միայն առաջին կրկնութեամբ՝ մտա չորս Հարցուրի Համուց։ Երբորոգ Հանգանի Փրանս. թարգմանութիւնը, առաջարկում է Դյուլյորինի կրկնի ու զործի բնութեամբ, խոտարանց է կել կատարել դարձյալ Հայտնի արեւելագետ, Հայագետ Ա. Կարիերը, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով Փրանս. այդ ամբողջական Հրատարակութիւնը տեղի չի ունեցել։

Աստղիկի Պատմութեան եւ անձնագրութեան մասին մեկնագրական միակ աշխատութիւնը գրել է Հայ Հին մատենագրութեան գիտակ, Կշառավոր բանասեր Նորաշր Քոչգանդազյան. «Տեղեւութիւն ի գիշա Պատմութեան Ստեղծմանն Տարածելույ Աստղիկ կողիցից», Մտկվա, 1889։ Բանասերը տվել է Կան մատենագրի ներկայացրած շատ փաստերի ստուգարանութիւնը, ինչպէս նաեւ անՀամար զժժմանառաւորի թարգմանութիւնն ու քաջարարութիւնը. Համեմատութիւններից մակարեղմած կղբակցութիւնները Հիմնականում Համաձայն են Մայիսայանցի Հետ։

* Ստ. Մայիսայանց, Աստղիկ, Պատմութեան, 1885, Մտկվա Պետրբուրգ։

Աստղիկի եւ նրա Պատմութեան Հետ առնչվող տարարեւոյթ եւ մասնակի առիթներով կամ Հայոց պատմութեան ու գրականութեան ուսումնասիրութեան կապակցութեամբ տարրեր ժամանակներում անդրադարձել են Հայագիտութեան անվանի երախտաւորներ Մ. Չամչյանը, Ն. Ալիշանը, Ե. Ալիշանը, Ա. Տեր-Արքայանը, Գ. Ջարրահանյանը, Մ. Արեղյանը, Գ. Արզաբայանը եւ շատ ուրիշներ:

Այսպէս թարգմանութիւնների, ուսումնասիրութիւնների, բացատրութիւն-մեկնարանութիւնների առնչութեամբ, ըստ Հարկի (ամբողջական թե մասնակի) ազգիչ ենք միայն Մ. Էմինի, Բ. Պատկանյանի եւ առանձնապէս Ստ. Մալխասյանցի միջնորդութեամբ: Զանազան ազգալոյզ, վիճահարույց եւ այլ կարգի թերութիւններն ու պակասութիւնները ճշգրտելու նպատակով թարգմանեցինք եւ այստեղ գիտեղեցինք Մալխասյանցի ծանոթագրութիւններն ու Հաղեղամները:

Ավելորդ Համարեցինք այստեղ ներկայացնել միմիայն սույն Պատմութեան, ինչպէս նաեւ պատմադրական մի շարք այլ գործերի մեկնասահմանափոխ, նշանափոք ազգասեր Հովսեփ Իզմիրջյան (Աստվածաբան) Ղալարեցու նկատմամբ մեծանուն Հայագետի երախտի բոսոր-ներբողակար, նաեւ նրա նշանափոք Կոտայք, որ գիտնականը գիտեղել է Պատմութեան վերջում, քանի որ մեր այս խորհրդի Հետ կական առնչութիւն չուներ:

Կարծում ենք, որ Աստղիկի զբովածքը առաջնակարգ դիրք ունի Հայ Հարուստ մասնագրութեան շարքում. նրա թարգմանութիւնն ու ազգագրութիւնը խիստ արժեքաւոր է Հայոց պատմութեան, բանասիրութեան եւ գրանց Հետ առնչվող բազմաբնույթ խնդիրների ուսումնասիրութեան, պարզաբանման գործում:

Իրբեւ նոր գրական Հայերենով առաջին թարգմանութիւնը, մեր կատարածը անթերի, ամենակատարաւոր եւ վերջնականը Համարելու Համակրութիւնից խիստ Հեռու ենք: Ուստի եւ պակասութիւնների կամ թերութիւնների նկատմամբ կարող ենք Հայցել միայն ընթերցող-մասնագետների ներողամտութիւնը:

ԱՏԵՓԱՆՍ ՏԱՐՈՆԵՅՈՒ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՄՏԵԾԱՆՈՍ ՏԱՐՈՆԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՊԱՏՄԱԳՐԱԿԱՆ ԳՐԿԱՍԵՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ԱՌ-ԱԶԻՆ, ՀԱՆԴԵՍ

ՍՈՍՉԻՆ ԳԼԽԻ ԳՐՎԱԾՔՆԵՐԻ ԳԱՆԿՈՂ՝

- Ա. Այն մասին, թե ուրիշ ազգերից ինչ պատմազիրներ են եղել և պատմութեան նախարանը¹։
- Բ. Եզիպտական թագավորների՝ Պտղոմյանների մասին։
- Գ. Եբրայեցիների իշխանների և այնտեղի² քահանաների մասին, որոնք Բաբելոնից դարձից Հետո առաջնորդեցին ժողովրդին³։
- Դ. Ասորեստան(ցիներ)ի⁴, Մարաց և Պարսից թագավորների մասին⁵։
- Ե. Հայոց Արշակունի թագավորների մասին։

1. Ի 2. գլխաւոր, սխալ է բառից՝ Ասիական Տարեկոյ։

2. 2՝ Յանց յաղագս զարմից սեմոյ և ամնայն տահմն սրբարոց թուոց և ամնակոց եղիկ։

3. 2. սաս և զիմ բարոսւ սեզամ՝ սեզի։

Տես ի Յասաբարակն։

4. Ի 5. գլխաւոր՝ յետ զարմի։

5. Տ՝ Ասորոց։

6. Տ՝ Պարսից և Մարաց։

Այն մասին՝, քն ուրիշ՝ ազգերից
ինչ դասնագիրներ են եղել
ևս դասնությունս նախարանը

Նրանք, որ Հայաստան [աշխարհից] եւ ուրիշ ազգութիւններէից աստվածային շնորհներով օժտված պոետիկոսներ ու Հետորներ (1) էին (իմա՝ բանաստեղծներ եւ ճարտասաններ)⁶, մարզարեական Հոգեշարժ⁷ խոսքի Հանդեպ բարութիան⁸ նախանձով լցված, ինչպես որ նրանք⁹, որոնք Աստծո արարչագործութիւնից սկսելով՝ վարժ ընթացքով եւ անմոլոր Հետեւողականութեամբ ապագա¹⁰ սերունդներին ջուլջ տվին (2) նախաստեղծից մինչեւ իրենց դարերն ու ժամանակները:

Ինչպես որ այրն Աստծո Մովսեսը Հնգազգիայան՝ գրվածքով (ներկայացրեց) աստվածային արարչագործութիւնն ու նախինիների բարեպաշտութիւնը մինչեւ իր ժամանակները, այնուհետեւ Յեսուի կոչված զիրքը: Եվ Յէուսն⁶ որդին Անանիայի, թագավորութեանց երկու պուխները. եւ Երեմիան՝ մյուս երկու պուխներն (3) ու Մացորդաց զիրքը. եւ Էզրասն ու Նեեմիին⁸ Բաբելոնից¹⁰ դուրս գալու.՝ Հիշա-

տակութիւնը, Տաճարի վերայնուսն ու Երուսաղեմի նորգումը¹ (4): Դրանցից որոշ ժամանակ անց՝ Քրիստոսի գալստյանն անմիջապես նախորդած, Մակարայեցիների պատմութիւնը՝ Հովսեփոսի կողմից ասված (5):

Այսպես, ահա, խոսքով շնորհալի իմաստունները մարմնացյալ Բանի աշխարհ գալուց Հետո գրավոր խոսքով պատմադրեցին անուններն ու ժամանակները թագավորներին եւ նրանց օրերում կատարված ամենայն իրողութիւնները՝ Հիշատակութեան արժանի: Ինչպես Եվսեբիոս Պամփլուացին (6)՝ ժամանակների ճշգրիտ թվարկողը⁸, սկսելով առաջին մարզից, երբ նա նոր դուրս եկավ դրախտից, ավարտւմ է իր խոսքը Կոստանդիանոս Մեծի թագավորութեան Քսանամյակով⁹:

Եվ նրանից Հետո Սոկրատեսը (7): Այնուհետ անհաշիվ են Հունաց մեջ պատմագիրները, սակայն սրանք երկուսը, որպես մեծամեծ լուսատուներ⁸, պայծառութեամբ աստղերից առավել են: Իսկ մեր Հայոց մեջ առաջինը՝ քաջն Ազարանգեղոսն է, որը նորասքան է ճաշքների, սուրբ Գրիգորի չարարանքների եւ մեր աստվածամանուկութեան պատմողն է: Եվ նրանից Հետո մեծն Մովսեսը⁶, որը Եվսեբիոսի նման, քերթնողների⁸ Հայր է կոչվում: Եվ սպա եղիչն վարդապետը, որ [չարաղեց] Վարդանանց, սուրբ քահանաների չարարանքների ու նահատակութեան պատմութիւնը: Եվ նրանից Հետո՝ Ղազար Փարպեցի ճարտասանի պատմութիւնն է. եւ Փոստոս⁷ (Փալատոս), որը Բուզանդն է (8), եւ Պատմութեանն Հերակլի⁸ շարադրված Սերիոս⁹ ե-

* Այդ մասին տես Սո. Մովսէսյանի Ուրախագրութիւնը (էջ 289-290):
1. Չ-ում պակասէր՝ յարազո:
2. Չ: յայլ:
3. Չ: Հոգեշարժ:
4. Չ: բարոյ: - Տ: ընդ մեջ:
5. Չ: նաթ:
6. Տ:՝ ապալայց:

7. Չ:՝ Շոքն գլխեան:
8. Չ:՝ եւ պետայն անուանեալ զիր: Եւ պէտ:
9. Չ:՝ նեմէն:
10. Չ:՝ սաս եւ արտեր: Ի բարեպոմե, Ի բարեպոմե: Տես Ի Յառաջարեանին:
11. Տ:՝ գլխասանկոցն:

1. Չ:՝ նորգումը:
2. Չ:՝ սաս եւ զինի բաղում անդամ՝ թուօն: Տես Ի Յառաջարեանին:
3. Չ:՝ ք-քան եւ ք մի ամն:
4. Չ:՝ պատուորդ:

5. Չ:՝ նախ առաջին:
6. Չ:՝ քերթողն:
7. Տ:՝ Փոստոս:
8. Ի Տ. պակասէր՝ որ: - Չ:՝ Ի սերիոսէ:
9. Չ:՝ պատուորդ:

պիսկոպոսի կողմից, և պատմութիւնը Ղեւոնդ Երեցի, որը Տաճկաց երեսայու և Հայաստանում նրանց բռնութիւններին անցքերն է: Ամենքից Հետո վերջին օրերի պատմութիւններն են՝ Շապուհ Բագրատունու (9) և Հայոց կաթողիկոս տեր Հովհաննեսի¹, որոնք Բագրատունի առաջին թագապորներն² Աշոտի և Ամրատի³ ժամանակակիցներն էին<14>:

Ահա բոլոր սրանցից, ինչպես ընդարձակ մարզագետներենրից և լեռնաճովիտներից, ընդաքեցի աչքերի համար Հաճնիկ գեղեցիկ դուշներով ու բուրմանալով՝ ժողովներ, բերեցի որպես ընծա՝ մատուցելու աստվածասեր անձիդ և Հարցախրական մտածութիւններիդ, քո պարտաւորեցնող հրամանին անսպով. ո՛վ իմաստունը՝ ամենախմաստուններից, աստվածաշնորհ և առաքինազարդ վայելչութեամբ գերապատիւ առափն, քան որեւէ մեկը, Տեր Սարգիս:

Ահա, սկսում ենք սկզբներին սկզբից, երբ նախահայրը մեր դուրս եկավ զրախափց և [այս] փշայից երկրի ժտանազորդը դարձավ. զրա մասին թվարկում են Հետեւյալ ձեւով. (10)<7>:

Աբրահամի կենաց յոթնասուներկերորդ⁴ տարում Հայանվեց նրան Աստված և խոստացավ նրա զավակին պարգեւել երկիրն Ալեքսանդր: Ուստի Աբրահամի առաջին տարուց մինչև այդտեղ կազմում է (Հե) յոթնասուներկեր տարի, իսկ Աբրահամի յոթնասուներկեր տարուց մինչև Եղիպտոսից (իմա՝ Հրեացիներին) դուրս գալը՝ (Նյ) չորս Հարյուր երեսուն տարի: Այս նույնը վկայում է նաև Առաքյա-

լը. «Կտողը, ասում է, որ սկզբնապես էր Հաստատված Ասածո կողմից, և օրենքը, որ չորս Հարյուր և երեսուն տարի Հետո Հաստատվեց, խափանել չեն կարող»¹: Սրանից բացի Հայտնի է, թե Աբրահամի առաջին տարուց մինչև Մովսեսը² և Եղիպտոսից արտաքսվելը լինում է (չե) Հինգ Հարյուր Հինգ տարի, որն իսկապես³ թվարկում են Հետեւյալ կերպ (11).

Աբրահամը (6) Հարյուր տարեկան՝ ծնում է Իսահակին⁴, Իսահակը (կ)⁵ վաթսուս տարեկան ծնում է Հակոբին. Հակոբը (ձգ) ութսուներկու տարեկան ծնում է⁶ Ղեւիին. Ղեւին (խգ) քսոսասուներկու տարեկան ծնում է Կահաթին.

Կահաթը (կզ) վաթսուներեք տարեկան ծնում է Ամրամին⁷.

Ամրամը (Հ) յոթնասուս տարեկան ծնում է Մովսէսին՝ իր կին Հաքարեթից⁸: Մովսեսը (ձ) ութսուս տարեկանում ժողովրդին Հանում է Եղիպտոսից: Ամրոջը [միասին] Աբրահամի առաջին տարվանից մինչև դուրս գալը կազմում է (չե) Հինգ Հարյուր և Հինգ տարի, իսկ Ազաւից⁹ (վպթ) երեք Հազար ութ Հարյուր ինը¹⁰: [Այս] արժանահավատ մարդու ժամանակազրութիւնները (իմա՝ Պողոս Առաքյալի) պտտվում են Հոյժ գեղեցիկահարմար ձեւով¹¹ (12), քանզի (վպթ) երեք Հազար ութ Հարյուր ինը տարիները ստույգ կերպով Համընկնում են Եղիպտոսից դուրս գալուն¹²՝ նրան անսխ տաններեքին: Իսկ Եղիպտոսից դուրս գալուց մինչև

1. Զ՝ պատմութիւն:
2. Զ. ասու և զվեր բարում սեղան՝ յովսէփ:
3. Զ՝ սեղասուց:
4. Տ՝ անու շահաւ:

5. Զ՝ հրամանել քո տոբիկով անկեր մատուց:
6. Զ. ասու և ի ստղին՝ երկնաստեղերից: Կթն. - Տես ի Յուսուֆորսեթին:

1. Թուղթ Պար. սո Պարտու. 9. 17: Եւս. ժամ. 73:
2. Զ՝ մինչև մովսէս - Եւս.՝ մինչև ջնով սեփ:
3. Զ՝ ցոր և ...դ իսկ: - Եւս.՝ ցորս և մեքր իսկ թեման անեք ցայս ևս օրեմանի:
4. Զ. ասու և զվեր սահայ:
5. Տ՝ 60 անց:
6. Զ՝ մնաս:
7. Զ՝ ցարմամ:
8. Զ՝ ի Յովսէփի:
9. Եւս.՝ փոթթ: - Եւս.՝ անց 74-75:
10. Զ՝ յըրդային յոյժ գեղեցիկաբարաց:
11. Տ՝ յեղեց:

տաճարի շինութունը¹, բառ Որդիներս² եւ Անանիա Շիրակացու³ վկայութեան, կազմում են (նձ) չորս Հարյուր ինսուսն տարիներ, դրանից Հանված երբայցիների ծառայութեան տարիները⁴, երբ նրանք այլազգիների գերութեան մեջ էին. մանավանդ եթէ ժամանակաշրջանն ընդհանուր առմամբ Հաշվենք՝ ծառայութեանն ու ազատութեանը միասին⁵ եւ եթէ Գատավորաց ժամանակն էլ առանձին Հաշվենք, այս լինում է ըոլոր պատմագիրների նշած ճշգրիտ չափը⁶ (13): Այնուհետեւ Հաշվում է այսպես (14). Մովսէսինը⁷ դուրս դալուց Հնտու, (խ) քառասուն տարի. Հեւտուսն՝ (իւ)⁸ քսանյոթ տարի.

Այլազգիներինը եւ Գողոնիկը⁹ դատավորին՝ (իս) քառասուն տարի.

Այլազգիներինը եւ Ավովղին ու Սամեզարին¹⁰, (ձ) ութսուն տարի.

Այլազգիներինը եւ Դերովրնն ու Բարակային՝ (խ) քառասուն տարի.

Գեղէտնինը¹¹, (խ) քառասուն տարի.

Արիմէլէօբին¹², (զ) երեք տարի.

Թովղին՝ (իբ) քսաներկու տարի.

Հայրային¹³, (իբ) քսաներկու տարի.

Այլազգիներինն ու Հեկիթայի¹⁴ դատավորին՝ (զ) վեց տարի.

Եսերոնին՝ (է) յոթ տարի.

Եղոնին՝ (ժ) տասը տարի.

Ղարդոնին¹⁵, (ր) ութ տարի. Իզոն քաղաքը զբաղվեց:

1. Զ՝ եղիպտոսէ: - Տ՝ մինչեւ ցնեւուսն:
 2. Զ՝ որդիքի:
 3. Տ՝ Անանայ:
 4. Զ՝ ծառայութենէ:
 5. Եւս. սուր. 80:
 6. Զ՝ զսփո:
 7. Զ՝ մովսէս:
 8. Տ՝ 25:

9. Զ՝ գողոնիքի:
 10. Զ՝ եւ սուրբայ: եւ սամեզարայ:
 11. Զ՝ Գեղտոն:
 12. Զ՝ Արիմէլէօ:
 13. Տ՝ Յայրի:
 14. Տ՝ Այլազգիացի: Եկիթայի:
 15. Զ՝ Ղարդոնիք: Կարթոն: զաբղաթի:

Այլազգիներինն ու Սամփսոնինը՝ (ի) քսան տարի.
 Հեղեային¹⁶, (խ) քառասուն տարի.

Սամվէկին եւ Մավուղին՝ (խ) քառասուն տարի.

Դալթին¹⁷, (խ) քառասուն տարի.

Մողմոնինը¹⁸, (խ) քառասուն տարի (15):

Ուրեմն Մովսէսից¹⁹ եւ Եղիպտոսից արտաքաղաքաց մինչեւ տաճարի զարդարումը ամբողջութեամբ լինում է (նդ) չորս Հարյուր ինսուսն տարի:

Մովսէսի փոխանորդ Հնտուայի մասին²⁰ անվանակից զբերքը ոչինչ չեն նշում, բացի միայն նրա վախճանվելը²¹. Եւ ըոլորը միասին²², ասում են, ապրեց (ճժ) Հարյուր տասը տարի:

Իսկ երբայցեղը²³ նրա վերակացութեան ժամանակը Հաշվում են (իւ) քսանյոթ տարի, որով, մինչև Մովսէսի Եղիպտոսից դուրս դալը²⁴, նրանք իբրեւ թէ լինում²⁵ է (իսդ) քառասունչորս տարի: Իսկ Սամվէկի մասին, քանի որ Հայտնի Գրքերը նույնիսկ նրա ժամանակը չեն նշում, կարծում եմ, թէ [այն է], ինչպես որ աստվածային առաքյալի մոտ է ասված²⁶ Մավուղի եւ Սամվէկի²⁷ մասին. քանզի պարզվում է, որ Սամվէկը բազմաթիվ տարիներ առաջնորդեց ժողովրդին, բայց Մավուղի Համար միայն մի երկու տարի է վկայում պատմութեանը: Որովհետեւ Թագավորութեաննների մասին զբքում Հետեւյալն է գրված. «Սամուղը թագավորելիս տարեւոր (իմա՝ մեկ տարեկանին մոտ) երեխա էր», այսինքն

1. Տ՝ Հեղեայ:
 2. Տ՝ սաս եւ ի սարին: Սաղմոսի, Սաղմոսն...
 3. Զ՝ ի մովսէսէ:
 4. Զ՝ զմովսէսի ի փոխանակելն ցնեւուսայ:
 - Տ՝ փոխանորդելն:
 5. Տ՝ ի վախճանիցի:
 6. Տ՝ ընդ ամենն:

7. Զ՝ յերայնիցին:
 8. Զ՝ գեի:
 9. Զ՝ որպէս լինել:
 10. Գորք Աւար. մԳ. 21:
 11. Զ՝ սուրբայ: - Տ՝ Սամուէլէ: - եւս՝ Համարթ թէ որ քառասանեղեն տասրեղիս տասայ զսուրբայ, Հասարկայ ինչ սուրբայ եւ սամուէլի:

միամիտ՝ եւ չարեաց Հանդեպ անփորձ, երբ նշանակվեց մարդու կողմից, որի ժամանակ՝ եղավ թագաւորութիւն սկիզբը. եւ մի երկու տարի տիրեց այդպէս, այնուհետեւ մերժվեց՝ եւ տարազիր եղավ Աստուծու կողմից. մինչև որ զեւր խեղդեց նրան: Նաեւ զրա Համար են Սամվելի տարիներն այդպէս Հաշվում. ուստի եւ մենք նույնպէս Սամվելի՞ ու Սամուղի տարիները (իս) քառասուսուն ենք Համարում: Բայց (ոչ)՞ միայն առաքելական վկայութիւննեց՞ է այդքան ժամանակ գումարվում Սամուղիինն, այլ նաեւ ստուգապէս զրվածքների մանրազնին քննութիւննեց, բանից պատմութիւնն ասում է, թե Սամուղի մահանից Հետո «Եփուստեն»՝ Սամուղի որդին, քառասնամյա էր՝, երբ թագավորեց Իսրայելի վրա. թագավորեց՞ երկու տարի, բայց՞ միայն Հուդայի տաննց, որոնք Դավիթից՞ Հետո էին»: Որովհետեւ Գրքերը վկայում են Սամուղի երեք որդիներին՝ Հովնաթամի, Եսայի՞՞ եւ Սնւբիսայի՞՞ թագավորելու սկիզբը (16): Բայց Եփուստայի՞՞ մասին ոչինչ չեն Հիշատակում. դրանից՞ մենք ենթադրում ենք, թե Հետո է ծնվել. ահա, այսչափ՞ է լինում թագաւորութիւնը Սամուղի, որչափ նրա վախճանվելուց Հետո որդիներին՞ տարիներն են<16>:

Սրանց Հետո միատին այն էլ իմացեք, որ ասված է թագաւորութիւնյան Գրքի երկրորդ՞ զլխում, թե. «Երբ՞ լրացավ

Եզրիպտոսից՞ զուրս գալու (նիս) չորս Հարյուր քառասուն տարին, Սողոմոնը ձեռնարկեց Աստծո տան շինարարութիւնը՞:

Իսկ Հրեացիների Վարդապետներն ու Եվսեբիոսի ժամանակագրութիւնը Եզրիպտոսից զուրս գալուց մինչև տաճարի շինութիւնը Հաշվում են (նձ) չորս Հարյուր ութսուն տարի: Իսկ Որոզիենես՞ ու Անանիան ասում են (նդ) չորս Հարյուր յոթնասուսուն, եւ (ժ) տասը տարի էլ Համարում են եղոն գտաւորինը: Թագաւորութիւնների զրվածքների վկայած (նիս) չորս Հարյուր քառասուն տարիների Համար Հետեւյալն է ասում, թե. «Երբ որ ժողովուրդն անցավ Հորդանանը եւ Հաստաովեց՞ Ավնայաց երկրում, այդ եւր է անվանում, ինչպէս որ թագաւորները միմյանց այցելութիւն զնային [ասում էին], թե. «Ազգը զուրս եկավ Եզրիպտոսից»: Որը՞ Հաշվվում է (իս) քառասուն տարի անապատում եւ (դ) չորս տարի էլ Սողոմոնինը, մինչև տաճարի կառուցումը՞ լինում է (նլ) չորս Հարյուր երեսուն. ուստի Արբաւհամի առաջին տարուց դառնում է (ըզէ) ինը Հարյուր ինասուն եւ յոթ, իսկ Աւրամից՞ (տանդիթ) չորս Հազար երկու Հարյուր ինասունինը տարի (17):

Տյուրացիների Քիրամ արքայի օժանդակութիւնը յոթ տարում կառուցվեց տաճարը. (ճիտ)՞ Հարյուր քառասուն չորս տարի (Հետո) Տյուրացոց վրա թագաւորեց Փիսմանուն՝ (18): Սրա յոթերորդ տարում իր քույրը բաժանելով Լիբիացոց աշխարհը՞ կառուցեց Կարբեղոնը՞:

Բայց մեր առջև եղած ժամանակագրութիւնն ընդգր-

1. 2.՝ միմի:

2. 2.՝ ի ժամանակին:

3. 3.՝ եզրանի:

4. 3.՝ այն Սամուղի Համարեց են ի նմին իրի իսկ Սամուղի:

5. Թողոց այդպէս ըստ Տ. եւ ըստ Եսեթայ:

6. 2.՝ վկայութիւնն:

7. 2.՝ ինքնասուն:

8. 3.՝ քառասուն անոց:

9. Ի 2. զրվածքը՝ եւ երկու ամ թագաւորութեց:

10. Եւս.՝ բաց:

11. Բ. Թաղ. Բ. 10:

12. 2.՝ պիտիթամ. եւ պիսակ: - Տ.՝ զնվածութեաց:

13. Տ.՝ զՍեդեքուսէ: Աւ Ես. պիտիակ երեքին անուանեց:

14. 2.՝ զերթոթայ:

15. Տ.՝ յուրեք ասո ի փութոթի (Թէ):

16. Եւս.՝ այնչափ:

17. Տ.՝ որոցոց (իւրոց): - Եւս.՝ որոչոյն:

18. Եւս.՝ յերթորդում: Գ. Թաղ. Զ. 1:

19. Ի 2. զրվածքը՝ իրեւս:

1. 2.՝ յեզրիպտոս:

2. Եւս. ժամ. 52-54:

3. 2.՝ սոլորդին:

4. 2.՝ սակայանս:

5. 2.՝ ձոր:

6. Տ.՝ 124 անոց: - Ջրոցը՞ (զգին) մեզին յուրեք: - Տիս ի ծած. 18:

7. Տ.՝ Փոքմայիս:

8. Տիս Եւս.՝ ժամ. ւ. 88:

կում է՝ Սողոմոնի երրորդ² տարուց եւ տաճարի շինությունից մինչեւ Բաբելոնացիների կողմից տաճարի ավերումը՝ (Նխա) չորս Հարյուր քառասուն մեկ տարի: Այդ Հարչվում եւ այսպես (19).

Սողոմոնինը՝ ամբողջությամբ (լզ) երեսունվեց տարի⁴.

Ռորովամինը՝ (ժէ) տասնևյոթ տարի.

Աբրային՝ (զ) երեք տարի.

Ասաին՝ (խա)⁵ քառասունմեկ տարի.

Հովասափափինը՝ (իե) քսանհինգ տարի.

Հովբամինը՝ (ը) ութ տարի.

Ռքողիայինը՝ (ա) մեկ տարի.

Գողողիայի մայրը՝ (է) յոթը տարի.

Հովասը՝ (խ) քառասուն տարի.

Ամասափայինը՝ (խթ) քառասունինը տարի.

Ռելիայինը, որ նույն Ագարիան է՝ (ծր) Հիսուներկու տարի.

Հովաթամինը՝ (ժզ) տասնևվեց տարի.

Ողոմպիադը առաջին:

Աքազինը՝ (ժզ) տասնևվեց տարի.

Եղեկիայինը՝ (իթ) քսանինը տարի.

Մանասեինը՝ (ձե) Հիսունհինգ տարի.

Ամովսինը՝ (ժբ) տասներկու տարի.

Հովսիայինը՝ (լա) երեսունմեկ տարի.

Հովաքազինը՝ (զ) երեք տարի.

Եղիակիմին, որը նույն Հովակիմն է՝ (ժբ) տասներկու տարի.

Հովակիմինը, որը նույն Հեքոնիան է՝ (զ) երեք ամիս.

Մատթանինը, որը նույն Աեղեկիան է՝ (ժա) տասն եւ

մեկ տարի<17>.

Բոլորը միասին լինում է (Նխա) չորս Հարյուր քառասունմեկ տարի (20): Սրանից Հետո տեղի ունեցավ Հրեացիների գերությունը Բաբելոնում՝ (Հ) յոթմասսուն տարի, որը գումարելով Համբնկնում է Պարսից Դարեհ արքայի երկրորդ տարվա Հետ՝: Եվ այստեղ ուշագրի լինելով կ'Հարցնես, թե «Ինչ Հիման վրա է նորի գրվածքի սկզբում սպասված. «Պարսից Կյուրոս արքայի առաջին՝ տարում արժնացրեց Տերը Հոգին Կյուրոս արքայի եւ Հրովարտակով իսկ կարգադրեց իր թագավորութեան ամբողջ տարածքում ազատություն չորհչել Հրեաներին»³. եւ թե ինչպես Կյուրոսը Հրաման տվեց կառուցել տաճարը: Իմ Հարչվումներով՝ դրանք Կյուրոսը կատարեց յոթմասսունամյա գերության ժամանակ եւ ոչ թե Դարեհի օրերում»:

Այդ մասին կասեմ, որ երկու յոթմասսունամյա ժամանակներից՝ մարգարեական միտքը գուշակում եւ. մեկը տաճարի ավերումն էր, որն ամբողջությամբ ավարտվեց Դարեհի երկրորդ տարում. իսկ մյուսը Երեմիայի⁶ մարգարեութեան սկզբն է, որը Հովսեայի տասներեքերորդ տարուց՝ մինչեւ Բաբելոնի գրավվելն ու Կյուրոսի կողմից Քաղզեացիների թագավորության վերացումն լրնկած ժամանակն է: Այժմ, Հովսեայի տասներեքերորդ տարվանից, որը Երեմիայի մարգարեութեան սկզբն է, մինչեւ տաճարի՝ Հրեհեհովայի վերվելը լինում է (խ) քառասուն տարի, իսկ մինչեւ Կյուրոսի առաջին տարին՝ (Հ) յոթմասսուն տարիներ⁷: Ապա, Հրեացիների թագավոր Հովակիմի երկրորդ տարուց,

1. Եւս. սեղ. 88-89:

2. Տ.՝ յոթասնումս - Եւս.՝ ավել առաջորդի:

3. Ա. Եղբ. Բ. 2:

4. Զ. ուղղագրի եւ՝ Համարացի: - Մեր թե-

զոց ուղղիչ ըստ Տ. Եւս. Եւսթեմոս:

5. Զ.՝ Բ. երկուսունամս ժամանակ: -

Եւս.՝ երկուս Հ. - ամայն ժամանակ:

6. Տ. առա եւ գինի՝ Ռիմիայ:

7. Տ.՝ ավել:

8. Եւս. ժամ. 90-91:

1. Տ.՝ րոպ որ յուսովիայ ժամանակադրու-

մուն է՝ ժողով:

2. Եւս.՝ չորրորդ:

3. Տ.՝ Ասորոսե ուղիւս:

4. Տ.՝ սուս 35: - Եւս.՝ սուս Աէ:

5. Տ.՝ սուս 54:

որի ժամանակ Նարուպոլտարի¹ որդի Նարուզդոնոսորը կատարեց առաջին գերությունը, մինչև Կյուրոսի առաջին տարին կազմում են (ծ) Հիսուն տարիներ², որը կոչվում է Հորեյան(ական):

Հարկ եւ արժան էր, որ գերությունից դարձը լիներ այդ [նույն] տարում, երբ Հրամայված էր Աստուց³ ծառաներին ազատություն շնորհել. բայց Կյուրոսի կողմից տաճարի ավերումը (յ) երեսուն տարի էր, եւ Դարեհի երկրորդ տարում լրանում էր յոթնասուուն տարին: Իսկ այդ ժամանակներում⁴ Հրեական ազգը զրկվեց(ին) իրենց թագավորներից ու քահանայապետներից, մնացին եւ ապրում էին առանց թագավորի, երբ միայն իշխաններով ու առաջնորդներով էին կառավարվում, եւ⁵ այդ ամբողջ ժամանակ Պարսից թագավորության⁶ Հնազանդության տակ էին: Իսկ նրանցից Հեսո էլ Մակեդոնացիներին ծառայեցին. Ալեքսանդրից Հեսո, մինչև Եպիփանես Անտիոքոսը, որը թագավորեց Ասորեստանում եւ Հրեական ազգին ստիպում էր դառնալ գեպի Հեթանոսություն:

Այդ պատճառով Երուսաղեմցիների Մատաթիա քահանան⁷ Ամոփի որդին, եւ նրա որդի Հուզան, որը Մակարեսոս անվանվեց, եւ սրանց պայազատները վերադառնալից նորոգեցին Հրեական իշխանությունը եւ պահեցին շարունակ, մինչև Օգոստոսը: Բայց սրա ժամանակ այլազգիներից նախ⁸ Հերովդեսը, Հռոմեացիների Հրամանով վերցրեց Հրեացիների թագավորությունը⁹ [ճիշտ] այն ժամանակ, երբ Աստո Ռոզին¹⁰ Քրիստոսը ծնվեց. եւ լիովին կատարվում են Մովսեսի

ասածները, թե. «Զպիտի պակասի իշխողությունը Հուզայից, եւ ոչ էլ նրա սուրբերի մեղսեղից օրենսդիրը, մինչև որ Սելուքը գա. ու ժողովուրդները նրան պիտի Հնազանդվեն»¹¹: «Եվ նա է Հեթանոսների Հույսը»¹²: Այս էլ այսպես¹³:

Ուրեմն [սկսած] Սողոմոնից եւ տաճարի առաջին շինությունից մինչև Գարսից Դարեհ արքայի երկրորդ տարին ու մինչև տաճարի նորոգումը բոլոր ժամանակների զամարը կազմում է (շժա) Հինգ Հարյուր տասնեւեակ տարի¹⁴ (21): Իսկ Դարեհի երկրորդ տարուց մինչև Փրկչի խաչելությունը, երբ լրանում է¹⁵ Տիրերիոսի տասնեւեակերորդ տարին, տարիների զամարը (չա) Հինգ Հարյուր մեկ է, որոնք մանրամասն կերպով¹⁶ Հաշվվում են այսպես (22). <19>:

Կյուրոսից Հեսո, որը թագավորեց (յ) երեսուն տարի, թագը վերցնում է Կամբիուսը¹⁷ (ը) ու թեք տարի.

Ապա Մոզեքը¹⁸ (է) յոթը ամիս.

Ապա Դարեհը¹⁹ (է) յոթը տարի:

Դարեհի օրերում Երբայցիցիներին վերակացու եղավ Զարթարիլը²⁰ Հեսո²¹ քահանայապետի Հեսո միասին կատարում են տաճարի շինությունը: Եվ մարգարեանում են Անգեն ու Զարթարին:

Դարեհյան Բահրթեսը²² (իս) քսանեւեակ տարի.

Արտավանը²³ (է) յոթը ամիս.

Արտաշես Երկայնաձեռքը²⁴ (իս) քսատուներ տարի.

Սրա ժամանակ էզրասը բարձրացավ Երուսաղեմ²⁵. Օ-

1. Տ.՝ Նարուպոլտարոսը:

2. Չ.՝ ալ:

3. Տ.՝ յետուրոց:

4. Տ.՝ ցայն ժամանակն: - Եւս: յայն ժա:

մտանկ:

5. Ի Տ. սրավանը՝ եւ:

6. Տ. յուեկոյք սաս՝ եւ:

7. Չ.՝ առ ի Հրեից գիտաբարութիւնն:

* Աստվածաշունչ, 1890, Կ. Պոլս, Ծնկ, ԽԹ.

10. Էջ 54 Դան:՝ 1896, Կ. Պոլս, Էջ 61:

1. Ծնկ, ԽԹ, 10:

2. Տ.՝ ալք 711: - Չ.՝ սա: - Եւս՝ յսմա ջք:

- Եւս. սեղ 91-92:

3. Չ.՝ եկեղոյ:

4. Չ. եւ Օր. Վեներոյի՝ մարտամար:

5. Տ.՝ յուեկոյք սաս ի փակալովի՝ (Ա):

6. Տ.՝ ետուս:

7. Չ. յուեկոյք սաս՝ եւ:

Եզիդացիների Պսղոմյան թագավորների
մասին (24)

բնեքն էր ուսուցանում: Եվ նրա թագավորության քսանե-
րորդ տարում արքայի մասնագետ Նեհմասը արքայի
խնդրանքով կլավ Երուսաղեմ, կառուցեց նրա պարիսպ-
ներն ու կարգավորեց Հրապարակները: Ալա, Բահրբուս
Երկրորդը՝ երկու ամիս.

Սուզդիանուր՝ երկու ամիս.

Խորթ Դարեհը՝ (ժթ) տասներկնը տարի.

Արտաշես Ուշեղը՝ (խ) քառասուն տարի.

Արտաշեսը, որ նույն Ովգոնն է՝ (իզ) քսանվեց տարի.

Արտաշես Ովքանը՝ (դ) չորս տարի.

Դարեհ Արամանը՝ (զ) վեց տարի.

Սրան՝ սպանում է Ալեքսանդրը իր թագավորության
վեցերորդ տարում և վերացրեց Պարսից թագավորությու-
նը, որը՝ տեսեց (մլ) երկու Հարյուր երեսուն տարի: Այնու-
հետև թագավորեց (իմա՝ Ալեքսանդրը) ևս վեց տարի և
յոթ ամիս՝ Բարեյունի զբաղումից հետո. և ապրելով ընդա-
մենը՝ (լր) երեսուներկու տարի՝ վախճանվում է՝:

Նրանից հետո Ալեքսանդրիայի՝ և Եգիպտոսի վրա թագավո-
րում է Պսղոմնու Ղազիուրը՝ (իզ) քսաներեք տարի, իսկ Պսղո-
մնու Փիլադեփուրը՝ (լր) երեսունութ տարի: Սրա օրերում Եր-
բայեցիների Սուբր Գիրբը թագաձանեցին Հունարեն՝ լեզվով և
դրեցին Ալեքսանդրիա քաղաքի մատենադարանում: Այդ ժամա-
նակ է թագավորում Պարթև Արչակ քաջը: Սրանից հետո (իմա՝
Պսղոմնու Փիլադեփուրից)՝ Պսղոմնու Եվկրեկեսուրը՝ (իզ) քա-
նեվեց տարի.

Պսղոմնու Փիլադատովը՝ (ժր) տասներեք տարի:

Սրա օրք թագավորեց Անտիոքուրը, որ Եսիփանես անվան-
վեց. նրա ժամանակ էր, որ Մակաբայեցիների զորքը զործածու-
թյան՝ զրվեցին, և [ինքր]՝ Հրեական ազգը Հեթանոսության
դաժնով էր առկալում: Այս Անտիոքոսի [սրածի պատճառով] Ա-
սամովիայի՝ ուստր Մատտիան՝ Հայրենական կրօնի Համար
նախանձամոլորի, ժողովրդի ստաջնորդ է դառնում: Իսկ նրանից
հետո՝ նրա որդի՝ Հուշան, որը կոչվեցավ Մակաբե(ոս)՝:

Իսկ Պսղոմնան Փիլեմնատովից՝ հետո Եգիպտոսին թագավո-
րեց Պսղոմնու երկրորդ Եվկրեկեսուրը՝ (իթ) քսաներկն տարի:

Պսղոմնու Փյուսպունը՝ (ժէ) տասներկոթ տարի.

Պսղոմնու Ալեքսանդրին՝ (ժ) տասը տարի.

Պսղոմնուր, որը մերժվեց (իմա՝ զրկվեց)՝ (ր) ութը՝ տարի.

1 Չ. ամենայն ուրիշ՝ անգրասեղի:

2 Տ.՝ Փիլադեփուր (Երասյաուրէ):

3 Տ.՝ Գիրբ արքը: - Չ.՝ ի յուն լեզու:

4 Չ.՝ փիլիպետով: - Տ. յաւերթ ի քա-
ղաքի՝ (Հայրաւոր):

5 Չ.՝ գործ:

6 Տ.՝ Ասամովայ:

7 Տ.՝ որդի նորին:

8 Չ.՝ մակաբէ: - Նու. ժամ. 93-94:

9 Տ.՝ Փիլադատովայ:

10 Չ.՝ երկուտ:

11 Տ.՝ ամս 30:

1 Չ.՝ քաղաքու... սպիական ամիս:

2 Տ.՝ խորջ:

3 Չ.՝ արտաքու: - Նու. ի ներսու՝ Արաջ
որայ:

4 Տ.՝ զայս:

5 Տ.՝ որ ևս տեսեց:

6 Չ.՝ լեզ ամենայն ևս փեցեց:

7 Նու. ժամ. 92-93:

Պողոմեոս Դիոնիսիոսը՝ (Կ) երեսուն տարի:

Պողոմեոսի դուստր Կերուպարան՝ թագավորուձ է Գայիտի իշխելուց եւ Հռոմնացիների՝ Եղիպտոսին տիրելուց երկու տարի ստաջ. եւ քսան տարի էլ՝ նրանց Հռոմանոսի թագավորեց: Ասկայն մինչ պարտավոր ենք իրրեւ կանոն (ինս՝ ճիշտ) երկուան ընդունել՝, իսկ զրանից ստաջ Հռոմնացիների իշխանութունը Հաշվեց:

Կերուպարայի՝ երկրորդ տարուց Հռոմնացիներին չորս տարի իշխում է Գայիտու Լուչիոս ասաջին միասնեան կայսրը. իսկ նրանից Հնոս՝ Արտատոսու Լոգավիթուձ՝ որը նաևն. Օգրատոս է կոչվում՝ (ձդ)՝ Հիսունվեց տարի: Մրանից Հնոս՝ Տրերիոսը (կո) քսանչորս տարի, մինչև Փրկչի ինչպետությունը:

Այսպիսով Դարեհի երկրորդ տարուց, երբ տեղի ունեցավ սաճարի երկրորդ շինությունը, մինչև Տրերիոսի սասաններները տարին եւ մինչև Փրկչի ինչպետությունը, ըստդի գումարը միասին կազմում է (չս) Հինգ Հարյուր մեկ տարի (25)*. իսկ Աղղոմոսից եւ Տասարի սասանին շինությունից՝ լինում է (ոճք) Հարար սասաներկու տարի եւ Մովսեղի ու Եղիպտոսից զուրս գալուց՝ (ոչս)* Հարար Հինգ Հարյուր մեկ տարի: Ահա, Աքրահամի ստաջին տարուց՝ լինում է (ոդ) վեց Հարյուր իննսուներկու տարի, իսկ Ջրհեղեղից՝ (վկ) երեք Հարար վաթսուներկու տարի. իսկ Աղղամից՝ (քթ) Հինգ Հարար երեք Հարյուր տասը տարի (26): Բայց ըստ Եվսեբիոսի Աղղամից մինչև Տրերիոսի սասաններները տարին, երբ իսպախեց Փրկիչը, կազմում է (քլք) Հինգ Հարար երկու Հարյուր երեսուներկու տարի:

Երեսուցիներն իխսանների՝ այն Բահանաների մասին, որոնք Բաբելոնից՝ դարձից հետո ասաջնորդեցին ժողովրդին 27

Հովսեփեկայի որդի Հեսուն՝ Ջորարարելի Հեսո միասին՝ պարսից Կյուրոս թագավորի՝ օրոք:

Հեսուի որդի Հակիմոսը.

Հակիմոսի որդի Եղարսը.

Հասերայի որդի Հովդայնը.

Հովդայի որդի Հովհաննեսը.

Հովհաննի որդի Հեպուդոսը՝, որի օրոք Ալեքսանդրը կառուցեց Ալեքսանդրիան (եւ)՝ գալով՝՝ Երուսաղեմ երկրպագեց Աստծուն.

Հարդայի՝ որդի Մոխան.

Եղիպարոսը, որի օրոք Յոթմանասունը աստվածեղեն Գիրքը թարգմանեցին.

Եղիպարի եղբայր Սիմոնի՝ որդի Մոխան.

Սիմոնը, որի օրոք Հեսուն ճանաչում է Արաքիքի՝.

Մոխան, որի ժամանակ Անտիոքոսը պաշարում է Հրեաս-

* 25-րդ մակաբացումից մեկ մասնապատկեր Հաշվում է 401 տարի՝ 501-ի փոխարեն (էլ 304): Թիսեբարզոսիան այս մակաբանները տես նույնի 26-րդ մանթթ. (էլ 305):
1. Զ՝ ստղանու՝ գուտար կղջպարտոց: - եւս.՝ Պողոմեոսի գուտար:

2. Տ՝ ընդունի:
3. Տ՝ երկուց կղջպարտոց:
4. Զ՝ Նարտոսի:
5. եւս. ժամ. Ա. 120:
6. Զ՝ կրկին:
7. Զ՝ յինուս:
8. Զ՝ ոչու. սաք:

* Եղիպարոսի թույլ եւ աշտեց անիմաստ է անհասկանալի է. թե՛ պարզ ինքնազմ երկրպագեց Աստծուն խաղի «...» է փոխարկում:
1. Ի ու. սղխանու՝ յես գարմին ի Բաբելոնի:
2. Տ՝ Յես գարմին ի Բաբելոնի Եեսու...

3. Զ՝ Թագուորի:
4. Զ՝ Եղարայ:
5. Թարայ ստղան ըստ Տ.՝
6. Աղղայ: - Տ. սաննայի ուրիք՝ Մոխան: -
7. Զ՝ Մոխան, Եվսեայ, Եվսեայ:
7. Զ՝ սրմորի:
8. Տ՝ Սիրոս:

տանը (և)՝ բռնանում գերագառնալ Հեթանոսությանը.

Մատաթիայի՝ որդի Հուդան՝ երեք տարի: Սա մաքրեց աշխարհը (իմա՝ Հրեաստանը) ամբարիշտ ազգերից:

Նրա եղբայր Հովնաթանը՝ (ժթ) տասնինը տարի.

Հովնաթանի եղբայր Սիմոնը՝ (ը) ութ տարի.

Հովհաննես Հյուրկանոսը՝⁶ (կ) քսանվեց տարի.

Արիստարուսը՝ մեկ տարի, որը թագավորական թագը դրեց քահանայապետությանը Հանդերձ, որն ուներ.

Հանեսը, որ նույն Ալեքսանդրոսն է՝ (իէ)⁵ քսանյոթը տարի. սա նույնպես միաժամանակ ե՛ւ թագավոր էր, ե՛ւ քահանայապետ:

Կյուրոսից սկսած մինչև սրա [ժամանակները] իշխանները օձված⁶ են եղել. այդ տեսիլ է (եձգ) չորս Հարյուր ութսուներեք տարի (28). որը կազմում է՝ (կթ) վաթսուներեք յոթնական տարիներ* (իմա՝ կթ շարաթական տարիներ), որոնք* Դանիելի մտա տալած են Հեռույալ կիրպ.*⁷ «Յձ գիտակցես, ասում է, եւ իմանաս եղած բաներին Հաստատ պատասխան տալ: Երուսաղեմի շինությունից՝⁸ մինչև օձյալ առաջնորդը՝⁹ (է) յոթը յոթնյակներ (իմա՝ շարաթներ)

⁶ Տրված քաղաքաբնակներից ամենահարմարան են ըստ իս Մայիսայանցինն է. (տես քաղաք. 28, էջ 306):

⁷ Շարաթական տարիների Հարյուրի վերաբերյալ Մովսեսյանը քաղաքաբնակն չի ասում: Սուրբ Գրքը քաղաքաբնակ նույնպես տասնվեց մեկնաբանություն չունի. միայն երևում է «չարաթի քսան իրերի յոթնայուր եւ խորհրդավոր թիվ»: «Յրգվեանս ի սկզբանէ այս էր թիւ սուրբ ճարտերին, Սուրբ Գրքը մեկ ճանաչող արարեց ինքնաբերական այս թույնը, արեւոյն որ եղին ընդ Հանդերձսն եւ ցուցի ամբողջութիւն կամ կառարարութիւն» (էջ 195). Անհամարական չէ, որ Աստուծոյ նաև յոթնայուր կամ չարաթների թիվով Հարյուրով չեն տարիների գումարը. քանի որ եձգ-ը բաժանած յոթի կազմում է հինգ կ՛ր - է (պարտականո՛ւր + յոթ) - վաթսուներեք շարաթական տարի: Տես նաև Ն.Է.Հ. Ը. Ա. 708-709 էջեր:

1. Թագը այսպէս ըստ Տ.:
2. Զ.՝ մատաթիս:
3. Յովնաթան:
4. Զ.՝ արիստարոս:
5. Սա. Կանոնք 126-140:

6. Տ.՝ մինչև ցածնայք:
7. Զ.՝ չինի:
8. Զ.՝ որ:
9. Զ.՝ ի չինի:
10. Զ.՝ առաջնորդք:

են Հաչվիում եւ (կր)¹ վաթսուներեկու յոթնյակներ»: Առաջին յոթնյակները Հաչվում են Կյուրոսից մինչև Դարեհ, որի օրերուն՝ ավարտվեց տաճարի շինարարությունը. իսկ մյուս (կր) յոթնյակները շարունակվում են Հետագայում. եւ արդարանում է Դանիելի տեսիլքը՝ այս յոթնական [տարիների] մասին՝ սկսած Արչալիորի՝² որդի Դարեհի՝ առաջին տարվանից. Հնեց այս ժամանակ էլ վախճանվում է Հանեսալ՝³ որ էր նույն Ալեքսանդրոսը՝ առաջնորդն օձյալ, որը ե՛ւ քահանայապետ էր, ե՛ւ թագավոր: Մրանով տպանվում է՝ քահանայական դասի խնդրագրությունը, որոնք ըստ մարգարեությունից կոչվանք օձյալներ եւ առաջնորդներ< 20>:

Դրանից Հետո թագավորում է Ալեքսանդրի՝⁴ կին Սաղիւնը, որից Հետո Հակառակություն ընկավ նրա որդիների՝ Արիստարուսի եւ Հյուրկանոսի՝ մէջև. եւ Հռոմայեցիների Գոմպեոս՝ զորավարը պաշարում է Երուսաղեմ քաղաքը. զբաղվում է եւ մտնում տաճար: Այդ ժամանակ բոլոր ազգերը՝⁵ Հռոմեացիներին Հարկաբեւ դարձան: Գոմպեոսը [Երուսաղեմի] քահանայապետությունը Հանձնում է Հյուրկանոսին, իսկ Անտիպատրոսը՝⁶ Ասկալոնացուն ընդհանուր Պաղեստինի վերակացու է կարգում: Այդ ժամանակ Հռոմայեցիներին միահեծան թագավորում է Գայիոս Հուլիոսը՝ (դ) չորս տարի եւ (է) յոթ ամիս, պպա (ձգ) Հրեստովեց տարի եւ (դ) վեց ամիս՝ Օգոստոսը:

Երբայեցիների թագավորությունը, որ նախորդ Հեթանոսությունից կար, վերադրեց Անտիպատրոս Ասկալոնացու որդի Հերովդեսը՝ Օգոստոսի ութերորդ տարում. նա

1. Դան. Թ. 25:
2. Զ.՝ անանիլ:
3. Զ.՝ աչլիոր:
4. Զ.՝ ի յարեհու: - Եւս.՝ Յաննու:
5. Զ.՝ պարսեցան:

6. Զ.՝ ալեքսանդրիկ:
7. Տ. աստ եւ գլխի՝ Կրկանոս:
8. Զ.՝ պոմպեոս:
9. Զ.՝ ազգք:
10. Զ.՝ աստ եւ գլխի՝ անտիպատրոս:

սպանելով Հյուսիսային դրանից Հետո վարդապետութունը բաժանում է ոչ թե ըստ Հարթությունից (իմա՝ ժառանգությունից), այլ զծուծ ոմանց (այսինքն՝ պատահական, անբավունք մարդկանց) <10>:

Այս ժամանակ էր, որ ծնվեց մեր Տեր եւ Փրկիչ Հիսուս Քրիստոսը եւ լիովին կատարվեց Հաղորդ մարգարեությունը, թե. «Ազգական իշխանությունը Հուդայի» [սերնդից] եւ ոչ էլ օրենսդիրը նրա ոտքերի մեջտեղից (ե՛ւ մի պետ յերանաց նորս), մինչեւ որ զա նա, որին իրեն է թագավորությունը եւ նա է Հուշար Հեմանոսները»¹: Մեր Տեր եւ Փրկիչ Հիսուս Քրիստոսը ծնվում է Օդոստոսի թագավորության քառասուներկու եւ Անտիպատրոսի² որդի Հերովդեսի երեսուներկուերորդ տարում, որ այլազգի էր եւ թագավորից (է) երեսուներթը տարի:

Սրանից Հետո՝ իր որդի Արքեղայտը³ (թ) ինը տարի.

Արքեղայտի եղբայր Հերովդես Չորրորդագետը (իդ) քսանչորս տարի:

Տիրերիտի տասնեւհինգերորդ տարում եւ Հերովդեսի⁴ տասնեւհինգում⁵ Հիսուսը զայլս է Հորդանան Հովհաննեսի մոտ՝ նրանից մկրտություն ստանալու եւ այստեղից⁶ էլ սկիզբ է առնում նրա ավետարանի վարդապետությունը խոսքով եւ Հայտնապես:

Ապա Հերովդեսի տասնեւիններորդ տարում եւ Տիրերիտ կայսեր տասնիններորդում Հիսուսը, Օծյալն Աստուծուց, նրա մասին եղած կանխազուշակությունից Համաձայն, չարհարանքների⁷ է ենթարկվում:

1. 2. ըստ տեղագրության:

2. Տ.՝ մի պատմագիր իշխույց:

3. Մնեց. խթ. 10:

4. 2.՝ Հերովդես որդու անթագարայց:

5. Տ. սուտ եւ զինի՝ Արքեղայտ:

6. Տ. ասնեայն ուրեց՝ Հերովդես:

7. Տ. յաւելոյր սուտ ի քաղաքի՝ (ամեն):

8. Տ. սոց:

9. Ըս. Կանոնք 142-148:

Հերովդես Չորրորդագետից Հետո թագավորում է Ագրիպպաը (է) յոթը տարի. իսկ նրա որդի Ագրիպպաը (ԻՉ) քսանեւվեց տարի: Եվ այս ժամանակ [է իրնում] Երուսաղեմի վերջին ավերումը Վեսպասիանոսի ու Տիտոսի կողմից:

Մեր Փրկչի Խաչկուսությունից եւ Տիրերիտի տասնեւիններորդ տարում, մինչեւ Կոստանդիանոսի ժողովը՝ (իմա՝ նրա ժամանակ գումարված)՝ (մղա) երկու Հարյուր իննսունեակ տարիներ են, որը թվարկում են՝ Հետեւյալ կերպ. Փրկչի Խաչկուսությունից Հետո [տիրում է] նույն ինքը՝ Տիրերիտը (ժթ) տասնեւինը տարում ավելացրած եւս չորսը (29):

Գայտոսը՝ (դ) չորս տարի.

Կղոզիտոսը՝ (ժզ) տասներեք տարի.

Ներոնը՝ (ժդ) տասներոր տարի.

Վեսպասիանոսը՝ (ժ) տասը տարի.

Տիտոսը՝ (բ) երկու տարի.

Դոմիտիանոսը՝ (ժզ) տասնեւվեց տարի.

Ներոսաը՝ (ա) մեկ տարի.

Տրայանոսը՝ (ժթ) տասնինը տարի.

Ադրիանոսը՝ (իա) քսանմեկ տարի.

Տիտոս Անտոնինոսը՝ (իզ) քսաներեք տարի.

Ալբրեխտոսը՝ (ժթ) տասնութ տարի.

Կոնդոսը՝ (ժզ) տասներեք տարի.

Եղիտո Պերպլինաքսը՝ (ա) մեկ տարի.

Սեւերոսը՝ (ժբ)՝ տասնեւութ տարի.

Անտոնինոս առաջինը՝ (դ) չորս տարի.

Ալեքսանդրոս Մարեան՝ (ժդ) տասնչորս տարի.

1. Տ.՝ մինչեւ ի Կոստանդիանոս ժողովի:

2. Տ.՝ թուլ:

3. 2.՝ վնասվանու... սիրտնու:

4. 2.՝ անս ու. տրայանոս:

5. Տ.՝ Ագրիպանո:

6. 2.՝ սոցիոս, եւ ի սուրբի՝ սոցիանոս:

7. 2.՝ սեւերիտո. (իմա՝ Անտոնինո):

Ասորեստանցիների,

Մաաբեի և Պարսիկների՝ թագավորների մասին

Մաքսիմիանոսը՝¹ (զ) երեք տարի.

Գորգիանոսը՝² (զ) վեցը տարի.

Փիլիպպոսը՝³ (է) յոթը տարի.

Դեկոսը՝⁴ (ա) մեկ տարի.

Գալոսը՝⁵ (բ) երկու տարի.

Վաղերիանոսը՝⁶ (ժէ) տասնյոթ տարի.

Կրոդիոսը՝⁷ (բ) երկու տարի.

Ավրեյիանոսը՝⁸ (զ) վեցը տարի.

Տակիտոսը՝⁹ (զ) վեց ամիս.

Յյորիանոսը՝¹⁰ (ճը) ութսուներեք օր.

Պոբոսը՝¹¹ (զ) վեցը տարի.

Կարոսը՝¹² (բ) երկու տարի.

Դիոկղեսիանոսը՝¹³ (ի) քսան տարի.

Կոստանդիանոսի Քսանաձյակը, որ եկեղեցու առաջին խաղաղությունն է՝ <21> :

Նոյի երկու որդիների՝ Հարեթի² և Սեմի մասին նախապես արդեն պատմեցինք, իսկ Քամի սերնդի մասին և նրանցից ովքեր թագավորեցին, սակավ ինչ ասացինք, մնացյալը կասենք առաջիկայումս <22> :

Ջրհեղեղից Հեսո Համայն տիեզերքի մարդկային ցեղերը սերվեցին երեք այբերից. Հարեթից՝ ամբողջ Եվրոպան եմալոն լեռներից մինչև արևմտյան Օվկիանոսը՝ բնակվող ազգերն են, ասում են. Քամից՝ Եգիպտոսն ու Լիբիացիների աշխարհը, նաև այնտեղից արևմտյան կողմերի բոլոր ազգերը: Իսկ Սեմից, որը ավազ եղբայրն էր, Ասորեստանցիներն ու Արևելքի բոլոր⁴ կողմերի [ազգերը]: Իսկ Բարելոնի առաջին Հիմնադիրը Եբրայական Գրքերը Նեբրովթին են Համարում, և ամենաառաջին թագավորը, ասում են, նա է եղել, և Հազվում են Հետեյալ ձևով, թե. «Քուչը ծնեց Ներբովթին»⁵, Քուչը եթովպացի էր, որը ծնեց Նեբրովթին, որի մասին զիբն ասում է⁶ (30), թե. «Նա սկսեց Հակա»⁷ լինել երկրի վրա (իմա՝ առաջինը տիրակալ եղավ երկրի վրա): Եվ եղավ սկիզբը Բարելոնի թագավորու-

1. Տ.՝ Առաքմիտոս:
2. Զ.՝ Գորգիանոս:
3. Զ.՝ Փիլիպպոսանոս:

4. Տ.՝ Տասրիտո:
5. Ըն. Կոմ. 150:

⁶ Տե՛ս Մեկ. Ժ 8 և Հետեյալն. - Երկրի վրա Հոգև լինել, այսինքն զորավոր լուծակող լինել:
1. Տ. և Զ. Ասորեսո. Պարսից և Մարսոց. - զոր ուղղաբեկացաք ըստ ընթերցումսոց ցանկին:
2. Զ.՝ ասու և ի տարբե՛ յերգթի... յերիթի:

3. Զ.՝ երբովե... մինչև յարևմտեան յովկիանոս:
4. Տ.՝ յամեռայնի:
5. Մեկ. Ժ. Տ:
6. Զ.՝ վերբութ. գրածն սուղ զիբ:
7. Տ.՝ Հակայ:

թյան: Եվ Որեղ, և Աբաղ, և Քաղանես՝ Սեննաբ² երկրում: Այդ երկրից դուրս եկավ Ասուրը, որ Նինվեի² կառուցեց, որը Ասորեստանի² առաջին քաղաքն է, որը կառուցեց Սենի որդիներին⁴ Ասուրը, որի մասին ասացինք, թե տիրեց⁵ Արեւելքի բոլոր կողմերին:

Ասում են, թե Սենի որդիներն են Ելամը, Ասուրը, Արփաքսաղը, Արամը և Լուղը: Ելամից են սերում կամացիք՝ Պարսից ազգի նախնիները, որոնց [Համար] Ելամայի⁶ քաղաքը չինեց: Եվ Ասուրից՝ ասորեստանացիք: Արփաքսաղից՝ արփաքսացիք, որոնք յոսե Քաղղեացիք կոչվեցին: Եվ Արամից՝ Արամեացիք, որոնք ևս Ասորիք են անվանվում: Եվ Լուղից՝ Լուղացիք:

Իսկ Ասուրը կառուցում է Նինվե քաղաքը, որը վերաշինում է Ասորեստանի Նինոս արքան և յուր անվամբ կոչում է Նինվե: Այս Նինոսը ասում էին Քամի որդիներից է սերում Ներբուլթից⁷ Հեսո վեցերորդը. սա Աբրահամի ժամանակներում ասորեստանցիների առաջին թագավորն էր, որ տիրեց Համայն Ասիային, բացի Հեղեալաստանից, (ձբ) Հիտուներկու տարի (31). ապա նրա կին Եամիրամը (խբ) քառասուններկու տարի⁸.

Ջամեսուր, որ Նինուսան է (լբ)⁹ երեսունութը տարի.

Արխուր՝ (լ) երեսուն տարի.

Արայիսուր՝ (խ) քառասուն տարի.

Քսերքսեսուր, որ Քաղիոսն է՝ (լ)¹⁰ երեսուն տարի.

Արամայիթրեսուր¹¹ (լբ) երեսունութը տարի.

Բելիքոսուր՝ (լ) երեսուն տարի.

Սպերոսուր՝ (ի) քսան տարի.

Մամեզոսուր՝ (լ)² երեսուն տարի.

Սպարեթոսուր՝ (խ)³ քառասուն տարի.

Ասկաղաղեսուր՝ (խ)⁴ քառասուն տարի.

Ամյունդեսուր՝ (խ)⁵ քառասուներթը տարի.

Մյուս Բելիքոսուր՝ (լե)⁶ երեսունհինգը տարի.

Բարեստուր՝ (լ) երեսուն տարի.

Ղարեղեսուր՝ (լբ) երեսուներկու տարի.

Մոսարեսուր՝ (ժ) տասը տարի.

Ղամբարեսուր՝ (լ)⁷ երեսուն տարի.

Պանիսար՝ (խե) քառասունհինգ տարի.

Սոսարմասուր՝ (լթ) տասներկու տարի.

Միթրոսուր՝ (իե) քսանյոթը տարի.

Տեսուսուր՝ (լր)⁸ երեսուներկու տարի: Սրա ժամանակ

Իլիոն⁹ քաղաքը զրավվեց:

Տեստեսուր¹⁰ (խ) քառասուն տարի.

Թյունեսուր¹¹ (լ) երեսուն տարի.

Դերկիսուր՝ (խ) քառասուն տարի.

Եպաղմեսուր՝ (լբ) երեսուներթը տարի.

Ղավութենեսուր՝ (խե) քառասունհինգը տարի.

Պերեդեսուր¹² (լ) երեսուն տարի.

Ուրասուր՝ (լբ) երեսուներկու տարի.

Ուրասուսեսուր¹³ (ձ) Հիտուն տարի.

1. Չ՝ մաղաքեսու:

2. Տ՝ սես 10:

3. Տ՝ Սպարեդոս սես 3: - Չ՝ սպերեթոս:

4. Տ՝ սես 20:

5. Տ՝ սես 7: - Չ՝ իե (փոխանակ՝ իե):

6. Չ՝ սես իե:

7. Տ՝ Քարեդոս... Մոսարես... Ղամբարե՛ս սես 22: - Չ՝ մասրես սես ի... Ղամբա:

թիոս:

8. Տ՝ սես 51:

9. Տ՝ յուս էլյոք սեսու ի փակազմի (սյարեթն Տրոյիս):

10. Չ՝ սես սեթ:

11. Տ՝ թինեսու:

12. Տ՝ Պերեդեսու:

13. Չ՝ սպարասեսու... սպերասեսու:

1. Չ՝ ուրեց ևս արաթ... չերկրեն անելար:

2. Մեղ, 4. 11:

3. Ինս՝ Ասորեստանուսայց:

4. Տ՝ որջուցի:

5. Տ՝ ունիլ:

6. Չ՝ ցիզում... գրութ... եղմայիք... ելթ:

մայի:

7. Չ՝ վեցերորդն յերթուրթու:

8. Չ՝ սես ծր:

9. Չ՝ նիբոս սես լբ:

10. Տ՝ սես 35:

11. Տ՝ Արամ Միթրես:

Ակոսացաններ¹ (խր) քառասուններու տարի.

Մարզանապալտուր² (ի) քսան տարի: Մինչևև սրա ժամանակները Ասորեստանի թագավորները տիրում էին ամբողջ Արևելքին, որոշ մասերի էլ՝ Հյուսիսից. Հարավից ու Արևմուտքից. և շատ դրեղ³ ու բռնակալներ էին, մինչևև Թոնոս Կոնկոռելոսը, որը հունարեն կոչվում է Մարզանապալտ⁴, որը պարտութուն կրելով Մարացի Վարրակեից ու Բելիստոից⁵ ինքն իր անձը հրի մասնեց:

Վարրակեի⁶ վերացնում է Ասորեստանցիների թագավորութունը և Բաբելոնի արքա է կարգում⁷ Բելիստոին, իսկ ինքը Ասորեստանի իշխանութունը փոխադրում է Մարս, որը տեւեց շատ երկար ժամանակ⁸, և որը հաշվում են Հետեւյալ կերպ.

Համայն Արևելքին թագավորեց Մարացի Վարրակեի⁹ (իբ) քսանհուսիս տարի (32). Մազավկեի¹⁰ (ի) քսան տարի.

Տարմոսը¹¹ (յ)¹² երեսուն տարի.

Հակադիմոսը¹³ (յ)¹⁴ երեսուն տարի.

Դերկեի¹⁵ (ծղ)¹⁶ հիսունչորս տարի.

Փրավորոսը (իղ)¹⁷ քսանչորս տարի.

Կուարկասրեի¹⁸ (լբ) երեսուներկու տարի.

ԱժդաՀակը¹⁹ (լբ) երեսունութ տարի, որին կործանելով Կյուրոսը վերացնում է Մարաց²⁰ իշխանութունը. և ոչ միայն Մարաց, այլև Քաղզկացիների ու Բաբելոնի: Ապա-

նելով Կրեստոսին²¹ Կյուրոսը վերացնում է Կուզիացիների իշխանութունը:

Եվ թագավորեց Կյուրոսը (յ) երեսուն տարի (33):

Կամբյուստը²² (ր) ութ տարի.

Դարեհ Վստասպանը²³ (զ) երեսունվեց տարի.

Քանբսեի²⁴ (խա) քառասունմեկ տարի.

Արտաշես Երկնայարազուկը²⁵ (տ) քառասուն տարի.

Դարեհ Հարճորդին²⁶ (ժթ) տասնևկեր տարի.

Արտաշեսը²⁷ (խ) քառասուն տարի.

Արտաշես, որ նույն Ովքոսն է՝ (իզ) քսանվեց տարի.

Արտաշես Ովքոսան²⁸ (դ) չորս տարի.

Դարեհ Արշեսան²⁹ (զ) վեց տարի.

Սրան ապանելով Ալեքսանդր Մակեդոնացի Ֆիլիպանը³⁰ Պարսից և Ասորեստանյան թագավորութուններին³¹ ամբողջութայնը տիրեց վեց տարի³²:

Սրա փոխձանվարչը Հնոտ [տերութունը] բազմաթիվ իշխանութունների բաժանվեց, ինչպես որ Հենց սկզբում ստացինք. իսկ յուրաքանչյուր տերութուն կոչվում էր մակեդոնական անուններով: Այդուհետև Եգիպտոսում թագավորում է Պտղոմեոս Ղազիրը. Բաբելոնին, Ասորեստանին և ամենայն Պարսից՝ Անելկիտս Նիկանոլը. բայց սպիացիներին և ասորիների թագավորում են Անտիոգոսը և նրա որդի Դեմետրիոսը³³, որին Հորըրընքով Պաշարդէ անունով էին կոչում: Միմյանց զեմ պատերազմեցին Անելկիտոս ու Դեմետրիոսը³⁴ աս-

1. Տ.՝ Արտասպան:
2. Տ.՝ պոփուսէ՛: քորուսը:
3. Չ.՝ սարգանապալտու:
4. Տ.՝ Բելիստոս:
5. Տ.՝ Վարրակ:
6. Տ.՝ զԲելիստո կառչուսէ:
7. Եւս. ժամ. 47-48:
8. Ի Տ. պոփուսէ՛ մար:

9. Չ.՝ մազավկայ:
10. Ի Տ. պոփուսէ՛ Տարմոս անս ի:
11. Ի Տ. պոփուսէ՛ Հակադիմոս անս ի:
12. Տ.՝ Դերկե: Եւս: Դերկե:
13. Չ.՝ անս իր:
14. Չ.՝ կուարկասրե:
15. Եւս. ժամ. 49:

1. Չ.՝ կրեստոս: - Եւս.՝ կրեստո:
2. Տ.՝ Կամբասպայ:
3. Ի Չ.՝ յուսանկեայ է կարգ սեռանոց պարսե՛ քանբսե՛ անս իտ. սասանդ, որ և սփոս անս իզ. Դարեհ Հարճորդ անս ԺԹ. արտաշեց երկնայարազուկ անս Խ. սարչեղ սփռասպ անս Դ. Դարեհ սարչեղ անս զ:
4. Չ.՝ սպիացիներ մակեդոնացոց:
5. Տ.՝ յուսանկեայ սաս ի փոփուսէ՛ (արբույ):
6. Եւս. ժամ. 50:
7. Չ.՝ ...զիտոս և զԵմետրէ:
8. Չ.՝ սաս և զՖիլի սելեուկոս և զԵմետրէ:

բիների Համար: Այդ ժամանակ զայիս Համում է Եգիպտոսի՝
 արքա Պտղոմնոս Առաջինը, որ նաև Ղազդոս էր կոչվում, Հին
 Գաղայից, պատերազմի է բռնվում Դանետրեան՝ Անտիգոնոսի
 Հետ, Հաղթում է նրան և Ատրիքի, Բարկոնի ու վերին կող-
 մերի (34)*, նաև Պարսկաստանի՝ վրա թագավոր է կարգում
 Սելևկոսին: Սակայն պարսիկները, պարթևալանները և Հա-
 մայն Արևելյանները՝ (35)** չցանկացան բնիկ մակեդոնացի-
 ների ծառայության տակ: Բայց Սելևկոսը բազում զորքերով
 գնաց նրանց վրա, շատ պատերազմներ տվեց և Հաղթեց, այդ
 պատճառով էլ Նիկանոսը կոչվեց, այսինքն՝ Հաղթող. և թա-
 գավորեց (յա) երեսունհինգ տարի, ապրելով ընդամենը (Հե)՝
 յոթանասունհինգ տարի: Սրան պաշապատում է իր որդի Ան-
 տիոսը, որ կոչվեց նաև Ստոն՝ Ապամա<23>. աս ծագում
 էր Պարսկաստանից՝, ապրեց ընդամենը (կդ) վաթսուչորս
 տարի և թագավորեց (մթ) տասներեք՝ տարի: Սրա իշխանու-
 թյանը Հաջորդում է Անտիգոսը, որը կոչվեց Թեոս և տիրեց
 (ժե)՝ տասներեք տարի:

Եվ եղավ սրա (ժա) տասներեք տարում և Ալեքսանդրի
 վախճանվելուց (կ) վաթսուս տարի Հնոս Պարթևյանք ապ-
 տամբեցին մակեդոնացիների ծառայության դեմ. նրանց վրա
 թագավորում է Արշակ Քաջը (36)՝ Քուշանաց երկրի՝ Բասի
 Շահաստանում (37), և տարածվում արչավում է Արևելքի
 բոլոր կողմերը, Հույժ աստվազույն պատերազմ է տայիս: Հա-
 լածում է Սակեդոնացիների իշխանությունը նաև՝ Թարքերինց

և բոլորի վրա թագավորում է (ծե) Հիսունհյոթմ տարի: Իսկ
 նրանից Հնոս նրա որդի Արտաշեսը՝ (յա) երեսունհինգ տարի:
 Եվ սրանից Հնոս թագավորում է իր որդի Արշակը, որը կոչվեց
 Մեծ՝:

Սրա վրա Հարձակվեց Մակեդոնացի Դանետրիոսը՝ արքան
 Բարկոնի, լայն պարտություն կրելով գերվում է նույն Արշա-
 կի կողմից, որին առնելով տանում են Պարթևաստան. ուստի
 և կոչվում էր Միսրիթիման՝, քանզի գերի տարվեց և երկաթյա
 կապանքներով մտնում էր բանտարկված<24>: Դանետրիոս մի
 կրտսեր՝ հորալը ուներ, որը Անտիոսոս էր կոչվում, սերված
 Սիդե քաղաքից, որի պատճառով էլ Սիդեացի՝ էր կոչվում: Երբ
 իմացավ, թե իր եղբայրը կալանավորված է՝, դուրս եկավ Սիդե
 քաղաքից և գնաց գրավեց Ատրիքը: Սա իր ձեռքի տակ է
 նվաճում՝ Հրեսասանը և պաշարելով քաղաքանդ է անում Ե-
 բրտազնված քաղաքի պարիսպը և նրանցից ընտիրենից ընտիր-
 ներին կտորում՝:

Իսկ Պարթևների Արշակ Մեծ արքան տասներեք բյուրով՝
 զայիս Համում է. և աս ցանկանում է խաբարայությունը գործել
 ազատ է այրձակում նրա եղբայր Դանետրիոսին, որ գերության
 մեջ էր, լայն Անտիգոսը, քանի որ խիտո ձևեղ Հասել էր, անան-
 ցանկի՝ տեղերում Հարձակվում է Արշակի զորքերի վրա, աստ-
 կացնում է պատերազմը, ավալան խոցված ընկնում-մահանում է՝
 ապրելով ծննդից ընդամենը (ըէ)՝ երեսույոթմ տարի: Իսկ նրա
 որդի Սելևկոսին՝, որն իր Հոր Հետ էր եկել, Արշակը բռնում, գե-
 րի է տանում և թագավորավայել է պահում՝:

* Տես՝ Մայիսյանցի N34 բազապու-
 թյուք (ըէ 209):

** Տես՝ Մայիսյանցի N35 բազ. (ըէ 310):

1. 2.՝ եգիպտոսը:
 2. Տ. ասս ևս զինի՝ գեմետրոսի:
 3. Ես. ժամ. 163:
 4. Տ.՝ արևելյանը:
 5. 2.՝ ասս շէ:

6. Իս.՝ մեծայ ի մորեն յԱպամայ, որ էր
 ժույ ի Պարսկաստանի:

7. 2.՝ ասս Տ.:

8. Ես.՝ ասս մթ. - ի 9. պարսկաց Հա-
 տուտնք, սինույ ի բուրից: Յես արքա-
 Ես. ժամ. 163-164:

9. 2.՝ թիթերի:
 10. Ի Տ. պարսկաց՝ ևս:

1. 2.՝ արտույցը:
 2. Ես.՝ Բ. 2:

3. 2.՝ սիլիսիդիզնու- Ես.՝ սիսիրիդի:
 4. Տ.՝ Դանետրիոսի եղբայր կրտսեր:

5. 2.՝ ի սիզլ քաղաքի... Երկազնի- Տ.՝ սի-
 դեպի:

6. Տ.՝ ի կոպանս:

7. Տ.՝ նուսնայ էր:
 8. Ես. ժամ. 166-167:

9. Տ.՝ թիթեր:
 10. 2.՝ լանուկի:

11. Ես. ԼԾ. ավ:
 12. Տ.՝ Սելևկոս:

13. Ես. ժամ. 167:

Այդ ժամանակներում էր, որ Արշակ Բաջի թու Արշակ Ան-
ծը յուր Վազարակ եղբորը թագավորեցրեց մեր Հայոց աշ-
խարհի վրա: Թողնում է նրան նաև արևմտյան¹ բոլոր աշ-
խարհները, որոնք նրա իշխանությանն էին հնազանդված և
իր ձեռքի տակ էին², իսկ ինքը հետագայ գնաց Բաշլ:

Ահա այսպես է, որ առանձին են երևում երկու³ թագավո-
րական ցեղերը՝ Պարսկականն ու Հայկականը: Արշակ Բաջը
նախնիների երկու տոհմերից՝ Պահլավական և Արշակունի,
թագավորեցնելով⁴, ամենայն քաջությամբ տիրեց⁵ (ծէ) հիւս-
նյոթ տարի, որի որդուց հետո առանձնանում են Պարսից թա-
գավորները<25> :

Արշակ Անծը՝ (ծը)⁶ հիտուներկու տարի (38).

Արշական՝ (յ) երեսուն [տարի].

Արշանակը՝ (յր) երեսուներկու տարի.

Արտաշեսը՝ (ի) քսան տարի.

Արշախիթը՝ (իս) քառասունևսեկ տարի.

Արտաշեսը՝ (լա) երեսունմեկ տարի.

Դարեհը՝ (լ) երեսուն տարի.

Արշակը՝ (ժթ) տասներութը տարի.

Արտաշեսը (ի) քսան տարի.

Պերոզը (լզ) երեսուներեք տարի.

Վազարակը (ծ) հիսուն տարի.

Արտավանը՝ (լզ) երեսուսեկ տարի:

Սրան սպանում է Սասանի որդի Ստահրապի Արտաշիրը և
վերացնում է Պահլավիկների՝ տիրապետությունը՝ Հռոմոսաց⁶

Փիլիպպոս թագավորի երկրորդ տարում: Այստեղ (ից) զգա-
րում է Պարսեևական թագավորությունը պահլավական տոհ-
մից, որը հիմնադրվել¹ էր Փիլադելփոս² Պողոմոսի թագավո-
րության (յ) երեսուներորդ տարուց. բոլորը միասին տիրապե-
տեցին (նծէ) չորս հարյուր հիսունյոթը տարի (39):

Դրանից հետո Սասանի որդի Ստահրապի Արտաշիրը³ նվաճե-
լով ամենքին՝ Արիններին և Անարկներին (40) ու բազմաթիվ ուրիշ
ներք նույն Պարսեևական և Պահլավական⁴ տոհմերից, թագավո-
րում է ինքը և իրենից հետո նրա ժառանգները նույն ձևով<26> :

1. Տ.՝ արևմտից:

2. Տ.՝ որս:

3. Տ.՝ երկրորդ:

4. Տ.՝ թագավորեցրեց:

5. Տ.՝ թագուտրի:

6. Ի Տ.՝ պահաւը հասուածց, սխառց Ի

բառից՝ յետ որդի: իսկ Չ.՝ ունը՝ յետ
որդ որդին քառուցիսեք թագուտրը
զարսից Արշակ մեծ՝ սմա ՍԲ: Տես Անը.
չէն 11, և Ի Մեռ. 38:
7. Սուր. Բ. 68-69:

8. Տ.՝ Հռոմոսաց:

1. Չ.՝ որհչու կանաց, սխառց:

2. Չ.՝ փիլիպպիստ:

3. Ի Տ. պահաւը՝ Արտաշիր:

4. Չ.՝ պահլապ:

Հայոց Արևականի թագավորների մասին (41)

Բայց մենք դառնանք նորից նախնին կարգին: Ինչպես ասացինք Ալեքսանդրի մահվանից (4) վաթսուհին տարի անց Պարթևների վրա թագավորում է Արշակ Բարձր Քուշանաց երկրի Բահլ Առաջատին (42) կոչված քաղաքում: Եվ սրանից Հետո՝ սրա որդի Արտաշեսը (ա)⁵ երեսունմեկ տարի: Սրան Հաջորդում է իր որդի Արշակը, որը կոչվեց Մեծ և տիրեց այնպարհի երրորդ մասին, որը ուսուցանում է Հերոդոտի իրական պատմություններից չորրորդը. ըստ սրա ամենայն այնպարհը բաժանվում է երեք մասերի, որոնցից մեկն անվանվեց Եվրոպա, մյուսը՝ Լիբիա, իսկ երրորդը՝ Ասիա⁶, որին էլ Հենց տիրեց Արշակը⁷:

Եվ այդ նույն ժամանակ է թագավորեցնում իր եղբայր Վաղարշակին մեր այնպարհի վրա՝ ամբողջ Հյուսիսն ու արևմուտքը⁸ (իժա՝ Պարսկաստանի) տալով նրան իբրև սահման⁹:

Սա թագավորելով [անմիջապես] Հայոց մեծաքանակ զորք է Հավաքում Արմավիր բլուրի մոտ և արշավելով Հանուն է մինչև Խաղտյաց սահմանները. պատերազմի է բռնվում Մորփովիկայի Հետ, որը բռնազավթել և պահում էր Մամարի¹⁰ ու Գոնտոսի սահմանները: Եվ Հանդիպում են միմյանց բարձրավանդակ քարադալանի¹¹ Կոզոնիա¹² բլրի

մոտ: Ապանվում է Մորփովիկը քաղերի ձեռքով, որոնք Սենեքերիմի ազգից էին, որն էլ Հայկի սոհմից էր: [Նրա] զորքերը փախուստի են դիմում, երկիրը նվաճվում է՝ Վաղարշակի ձեռքի տակ, և զաղարում է Մակեդոնացիների բռնակալությունը¹³:

[Վաղարշակ] թագավորը շարժվում գնում է Մծբին և այնտեղ Հիմնում իր թագավորական տունը: Նա Հրեացիներից Բագարատ անունով մեկին պատվում է՝ տանուտերության պաշտոնը նրա սոհմին սպարզեւելով, նաև թագավորին թագադիր լինելու և ասարի (իրավունք). և մտքը մարզարտից վարսուկալ կրել՝ առանց ոսկու և [թանկագին] քարերի, երբ թագավորի տանը¹⁴ կամ արքունիքում էր ման գալիս: Իսկ զգեստներ Հազցնող՝ Ձեռեսին* քանանացիների զավակներից և Բանիդային¹⁵ (43), որոնք Հետուալի ժամանակներում Բանանացիների [երկրից] վախստական եկան Հայաստան, և նրա ազգն անվանում է Գնթուներին: Իսկ իրեն զինված թիկնապահներ է նշանակում Հայկազն Խոռի սերնդից Մալխազ (44) անվամբ ոմն բարի, շատ ուժեղ ու սրտոտ մարդու, բայց ցեղի անունը պահում է նախնականը¹⁶ Խոռեան: Ապա՝ Գառնիկի սերնդից¹⁷ Գառնի, որը Գեղամի ազգից էր, կարգում է արքունական¹⁸ որսերի վերակացու: Սա ունենում է Վարժ՝ անունով մի որդի, որի անունով էլ այդ ազգը կոչվում է Վարժանուհիք: Եվ ոմն Գարաղին՝ կուտերի (իժա՝ ձիերի կրամակների) վրա, իսկ Արեխին՝ սպասաբար [սեղանատան] և զահավոր (45). և շներ է պարգևում նրանց, որոնց անուններով և նա-

1. Խոր.՝ անս 26:
2. Զ.՝ գուն բովել, գուն ժրթայ- խոր.՝ գուն Եւրոպիե, և գուն լիբիե, և գուն Ասիայ:
3. Խոր. Բ. 1-2:
4. Տ.՝ գՀուսիս: Զ.՝ գՀուսիս և գարեւմուտ:

5. Խոր. Բ. 3: Զ.՝ սահման:
6. Տ.՝ Մամուկայ:
7. Տ.՝ քարադալանի:
8. Խոր. Բ. 4:

* Տես. Մալխ. 43 քոց. 11, է. քոց. 118:
1. Զ.՝ Խուսուկայ:
2. Խոր. Բ. 5:
3. Ի Տ. պահանջը՝ և ի սուս:
4. Զ.՝ քանիցեայ, զոր Եւրդ է ընթեանուլ:

Բանակոչայ- Տես Խոր. Ա. 19, և ի Ման. 43:
5. Զ.՝ ցեղանուհիք:
6. Զ.՝ որ ի զուսիկ:
7. Խոր. սորոտականայ:
8. Տ.՝ Վարժաւ:

խարարութիւնները կոչվում են Աբեղյան եւ Գարեղյան¹: Եվ Աբծրուհիները, որ նրա առջեւից արժանանին² էին տանում: Եվ Գուսնիները, որոնք թագավորին արժանավայել ընպելիքներ էին պատրաստում³: Եվ այս երկու գերդաստաններն⁴ էլ Սենեքերմի սերնդից էին՝ Աբծրուհիներն ու Գուսնիները: Եվ Սպանդուհիները՝ կարգված էին զուհարանների (ինս՝ սպանդանոցներ⁵) վրա. իսկ Հալվուհիները բազմակիրներ էին. և Ձյունականները⁶ ամառանոցների պահապաններ՝ ու ճյուղակիրներ էին⁷ (46) <27>:

Ապա թագավորութիւյան երկրորդ է նշանակում Մարաց թագավոր Աժդահակի զավակներէց, որոնք այժմ Մարացան⁸ են կոչվում, որովհետեւ նշանակում է Մարացոց տեր⁹: Եվ նրա վրա է թողնում այն բոլոր շենքերի (տիրապետութիւնը), որոնք Մարաստանից էին զբաղված:

Իսկ արևելեան (սահմանների) կողմնակալներ է Հաստատում երկուսին նահապետական տների բյուրավորներից՝ Մրասկյան և մյուսը Կաղնուսի տանից: Հյուսիս¹⁰ արևելեան կողմնակալ է կարգում Առանից: Կուր գետով սահմանը կողմնանցնում է մեծ դաշտավայրով¹¹: Որովհետեւ Մրասկի սերնդից էր¹² այն զուեղը (ինս՝ տոհմը), որ ժառանգեց Աղվանից դաշտն ու նույն դաշտի լեռնակողմը՝ Երասխ գետից մինչև Լ(ու)նաբակերում¹³ ամրոցը. և երկիրն էլ նրանց նահապետի անունով կոչեցին¹⁴ Աղվան¹⁵, որովհետեւ աղու էին ասում նրան¹⁶:

քաղցր ընտելութիւն պատճառով<28>: Սրա (ինս՝ Մրասկի) սերնդից էր այս քաջ և անվանի Առանը, որը բյուրավորների կողմնակալ՝ կարգվեց Կաղարաչի կողմից: Սրա ժառանգելից սերվեցին Ուտանցիների, Գարդանեացիների, Ծավղեացիների¹⁷ և Գարգարացիների ազգութիւնները¹⁸:

Իսկ Գուշարը, որ Շարայի որդիներից¹⁹ էր (սիրված), ժառանգեց միջին լեռը, որ Կանգաբքն է և կես մասը՝ Ճավախի, Ծորը, Կորըն ու Չորը, մինչև Լուսարակերտ ամրոցը: Բայց Աշոցքի²⁰ և Տալիբի տիրակալները է կարգում Հայկազն Գուշարի զավակներից:

Իսկ Կովկասի լեռան դեմ Հյուսիսային կողմնակալ է Հաստատում մեծ և Հզոր ազգը և նահապետութիւն անունը կարգում (ինս՝ դեմ) Բղկէկ Գուգարացոց, որոնք ծաղում էին՝ Գարեհ նախարարի Մշհրպատի զավակներից. սրանց թողնում է իշխան Իվերիացիների ազգից գերվածների²¹ վրա, որոնց բերեց Նարազոտրոնասորը: Որովհետեւ Նարազոտրոնուսն ավելի Հզոր է, քան Լեռակիրը, մեծ զորք Հայտաբերով, Լիրիացիները²² (և) Իվերիացիների աշխարհները իր ձեռքի տակ է նվաճում, ապա նրանց մի մասին²³ տանում բնակեցնում է Պոտական²⁴ ծովի ափայինյա կողմում:

Իվերիային²⁵ (ինս՝ իվերիացիներին) անց է կացնում աշխարհի արևմտյան եզրը՝ Բաննիկ մեծ Հովտում²⁶ և Հաստատում է Որդուհիներ կոչված նախարարութիւնը, որոնք Հայկի սերունդներից²⁷ էին (47):

¹ Տե՛ս Մատթուսի բաց. N 46, էջ 326:

² Մեծ զուեղի բացում. Ն. տաճի Մեծախոտանոցը, Հովանուսը՝ Աբարաուսյանը:

1. Տ՝ կոչի ի նախարարութիւն Աբեղյան և Գարեղյան: Խոր: Աբեղէն և Գարեղէն:
2. Չ՝ գարեղի խոսք: Խոր:՝ սարմուխ:
3. Խոր:՝ որ առաջի թագաւոր սրին պատրաստեց զընպելիքս:
4. Տ՝ տուն:
5. Տ՝ սփնակներս:
6. Խոր. Խոր: ընդ:
7. Խոր. Ռ. 7:

8. Չ՝ մարացանս:
9. Տ՝ Մարացան տեր: Խոր:՝ Մարացոց տէր:
10. Չ՝ գարեղի և և գլխուսայ:
11. Ի Չ. պոլուսոյն: շեղէն:
12. Տ՝ Հոնարակերտ: Խոր:՝ Շարաբակերտ:
13. Տ՝ անուսանոցս:
14. Տ. անմահու ուրիշ: Աղվան:
15. Չ՝ անուս:
16. Չ՝ անուս:

1. Անմահու ուրիշ՝ կողմնակալս:
2. Չ՝ Մոլկացոցս:
3. Չ՝ սոլոց:
4. Չ՝ գուշարայ, որ ի բորսոցն:
5. Տ՝ սփնակներս: Չ՝ կես մասին:
6. Խոր: Աղուսայ:
7. Խոր:՝ որ էր ինչ:
8. Խոր:՝ գերութիւնս:
9. Տ՝ գերակալէս: Խոր: լիրիացոց:

10. Տ՝ մասն մի: Չ. Կովկաս և և և ի գուշարի մեջն յուրեաց բուն և սեղանայ: Ժամ. 29:
11. Չ՝ յախակողմ: Տ՝ Պոտական: Խոր: Պոտական:
12. Չ՝ և իվերիայն: Անմահու ուրիշ Չ. և Խոր. ուրիշ ի վերացոց, աղարկուս: և ի վերջուսոց ազգացն և արն:
13. Տ՝ և ի Հովանի:
14. Չ՝ ի գրգոցն:

Իսկ Տորք¹ անվանվածին, որը Հայկակի² թոռ Պաաքամի սերնդից էր, ևւ որին սաստիկ դժնադիրության (իմա՝ սղեղու-
թյան) պատճառով Անդեղա էին կոչում, արեւմտյան կողմերի
կուսակալ է Հաստատում ևւ երեսի անպիտանության պատճա-
ռով ազդի անունն էլ Անդեղ(յա) է կոչում: Սրա մասին երկերը
վկայում են, թե (ճի) Հարյուր քսան փղի ուժ ուներ, ևւ ձեռքը
զցկելով որձաբար փններին տաչում էր ցանկացած ձեւով, ևւ
զունդով՝ փորպարում-քանդակում էր արժիւթներ կամ՝ որեւէ
այլ բան: Սա Պանոսու ծովի եղբրբրին Հանդիպելով թշնամու նա-
վերին՝ ըլլածն Ժայռեր է նետում ծովը նավերի Հետեւից ևւ
Ջրերի պատուփերց բազմաթիւ նավեր են խորտակվում, իսկ
մտացայներն էլ պեկոծութունից բազում մղոններ³ Հետու են
քշվում. ևւ այս թեպետեւ առասպել, սակայն այսպիսի դրոյց-
ների արժանի էր այդ՝ մարդը: Ալա՛ Սանասարի⁴ տանից Եա-
րչակին Հաստատում է մեծ բղեչի ևւ կուսակալ Հարալ՝ արե-
ւելյան կողմերում՝ Ասորեստանի սահմաններին(ն) մոտ, Տիգրիս
գետի ափին, պարզեւկելով նրան Արձնը⁵ ևւ նրա շրջակայքի
զավանները, Տավրոս⁶ լեռը, որ է Սիմը:

Իսկ Մոկրում՝ գտնելով նույն զավառից մի մարդու, որն
իր ձեռքի սակ ուներ բազմաթիւ արիկաների, Հաստատում
է նախարարության⁷: Նույն ձեւով Հաստատում է նաեւ
Կորզվացիներին, Անձեւացիներին ևւ Ակեացիներին նույ-
նանուն զավառներից⁸: Բայց Ռչտունիների ևւ Գողթնացի-

1. Խոր՝ Տորք:
2. Ի Հայկալ:
3. Խոր՝ ըլլածն կամ:
4. Տ՝ արեւա կամ:
5. Տ՝ անձեւից ուրիշ՝ նուուց:
6. Չ՝ մշուտ:
7. Ի Ե. պոփոխել՝ այն:
8. Չ՝ սանասար:
9. Ընթերցելի է՝ արեւմտից Հարալայ:

10. Խոր՝ գլխու՝ Չ՝ գայլն:
11. Չ՝ գետեւ արոտ (կամ արոտ):
12. Խոր՝ արիկայ բազում, նախարարու-
թիւն Հաստատել՝ Չ՝ բազում ևւ նախա-
արարութիւն:
13. Խոր՝ փրորուայն, գանձեւայն, գա-
կեայն ի նայ գաւտաց՝ Չ՝ ևւ գան-
ձուայն:

ների մասին գտա պատմված, որ արդարեւ Սիսակյաններից՝
են ճյուղավորված:

Եվ այս բոլորից Հետո մեհյաններ է կառուցում Արմա-
վիրում⁹ ևւ արեգակին ու լուսնին արձաններ կանգնեցնում:
Եվ շատ խնդրեց [Վաղարշակը] Հրեացիներից Բազարատի
որդի Եամբատին, որ էր՝ թագադիր ևւ սասպետ, նաեւ ստի-
պոզական խոսքերով, որպեւզի թողնի Հրեական Հավատը
ևւ կուռքերին պաշտի, որին, սակայն, Հանձն չառավ, ևւ
Վաղարշակ արքան նրան թողնում է իր կամքին: Երկու
մարդու կարգում է զբով Հիչեցնողներ՝ մեկը՝ բարին Հիչեց-
նողը ևւ մյուսը՝ վրեժխնդրությունը: Բարին Հիչեցնողին
Հրաման է տալիս թագավորի բարության դեպքում Հիչեց-
նել նրան իրավացին ու մարդասիրականը: Եվ կարգում է օ-
րենքներ, ըստ որի թագավորների որդիներից մեկին իրենց¹⁰
մոտ պահել՝ Հաճողը թագավորելու Համար, իսկ մյուսնե-
րին ուղարկելու Հաշտներ կողմերը: Այս նույն ձեւով
պատվիրեց իր որդի՝ Արշակին, նրա առաջնեկ Արտաշեսի¹¹
Հետ միասին, իր մոտ պահել, իսկ մյուսներին Հաշտալաք¹²
ուղարկել: Եվ ինքը վախճանվեց Մծբինում թագավորելով
(իր) քսաներկու տարի¹³:

Դրանից Հետո Հայաստանի վրա թագավորում է նրա
որդի Արշակը (ժզ) տասներեք տարի: Պատերազմելով պոն-
տացիների դեմ՝ մեծ ծովի ափին [Հաղթության] (Ռոտր. 11
թ.) նշան է թողնում¹⁴ [մի արձան], իր բոլորակ տեղով նե-
զակը, որը սասում են թաթախված էր օձերի ևւ վեռուներին

1. Խոր՝ գոչուտնի ևւ զղոթներին: Չ՝ ի
պատկանելի:
2. Չ՝ արմուխ:
3. Խոր՝ Եամբայ Բազարատ, որ ևւ: Չ՝
յամբայայ, որ է:
4. Խոր՝ այլ տեւ:
5. Տ՝ առ իւրեան:

6. Չ՝ գեւր որդին:
7. Չ՝ անձեւից ուրիշ՝ արտաշէր, արտաշէ-
տի, արտաշէտի:
8. Չ՝ ի Հարտանա:
9. Խոր. Բ. Տ:
10. Չ՝ թագալ:

արյան մեջ, Հետեի կողմից նետելով խորը մխրձում է երկնաքարից¹ շինված արձանի մեջ, որը կանգնեցրեց ծովեզերքին: Այս արձանը պոնտացիները պատվում էին իբրև աստվածների գործ. իսկ երբ Արտաշեսը երկրորդ անգամ պատերազմի բռնվեց նրանց դեմ, Պոնտացիք արձանը ծովը նետեցին:

Արանից նեղվելով՝ Բազարատի որդիները կուռքերին (չ)պաշտելու համար, նրանցից երկուսը սրով արիաբար վախճանվեցին, նմանվելով Աճանիաններին և Նդիադաբաններին².

Արանից Հեսո Հայոց վրա թագավորում է Արտաշեսը³ իր Հայր Արշակի փոխարեն, Պարսից Արշական արքայի քսաննչորսերորդ տարում⁴ և առաջադեմ լինելով, չի ցանկանում երկրորդական գահը⁵ զրավել, այլ ձգտում է ավագազույնին և յուր պատկերով զրամ է կտրել տալիս⁶ (48):

Ապա Արտաշեսը Հրաման է տալիս մեծ զորք զուժարել, այնքան⁷, որ նրանց թիվը չէր իմացվում, այլ ճանապարհների խաչմերուկներում և իջնաճանհերում⁸ մարգալուխ մի քար դիզել և որպես իրենց բազմաքանակության նշան⁹ թողնել են տալիս: Այնուհետև շարժվում է դեպի Արեւմուտք, ձեռքակալում է Լյուդիացիների Կրոնոս թագավորին¹⁰ (49), երկու¹¹ ծովերի մեջտեղին ընկած ցամաքը անորոշ չութթամբ նվաճելով՝ նավերի բազմութթամբ ծածկում է օվկիանոսի¹² երեսը և ցանկանում է իրեն Հպատակեցնել ամ-

բողջ Արեւմուտքը: Բայց չեմ կարող ասել, թե ինչ պատճառով զորքերի բազմութթյան մեջ ազմուկ ու խոռովութթյուն է ծագում, անսում են միմյանց կոտորել: Իսկ Արտաշեսը փախչելիս մեռնում է, ինչպես ստում են՝ իր զորքերից, թագավորելով (ին) քսաննչհինգ տարի¹³: Սակայն Հելլադայից վերցնելով Դիոնիսիոսի, Արտամիւթ¹⁴, Աթենասի, Հեփեստոսի¹⁵ և Ափրոդիտեի արձանները, բերել է տալիս Հայաստան. բայց նրանք դեռեւս մեր երկրի միջնաշխարհը չհասած, լսում են Արտաշեսի մահվան բոթի, և արձանները փախցնում Հասցեում են Անի ամրոցը¹⁶:

Արտաշես Ա-ին Հաջորդում է նրա¹⁷ որդի Տիգրանը Պարսից Արշական թագավորի տասնեփններորդ տարում¹⁸: Նա զնում է Հունաց զորքերին ընդդեմ, որոնք նրա Հայր Արտաշեսի մահից և նրա զորքերի ցլրվելուց¹⁹ Հետո՝ նրանց Հետապնդելով գալիս էին մեր աշխարհը. Տիգրանը նրանց դեմ դուրս գալով՝ արգելում է և և ստիպում Հետ զնալ: Իր քրոջ ամուսին Միհրդատին է Հավատում (ինա՝ Հանձնում) Մամաքն²⁰ ու Միջերկրայքի²¹ կողմերը, ապա զնում Հասնում է Պաղեստինացիների աշխարհը, Հրեացիներից բազմաթիվ գերիներ վերցնելով՝ վերադառնում է այնտեղից²²:

Այդ ժամանակներում Հռոմեական²³ զորավար Պոմպեոսը²⁴ մեծ զորքով գալիս Հասնում է²⁵ Միջերկրայքի կողմերը, Տիգրանին չհանդիպելով՝ պատերազմում է Միհրդատի Հետ. և [Միհրդատը]²⁶ փախտական ընկնում է Պոնտոս:

1. Տ.՝ Վրկայապար արձան: Խոր՝ յեղիս-տապար արձանի:
2. Տ.՝ Առանեակց: Խոր. (Ք. Յ) Առանեակց և. Նդիադաբանց:
3. Չ.՝ արտաշէլ:
4. Տ.՝ քսան և. չորրորդ: Չ.՝ 1 ԻՅ - երրորդ:
5. Տ.՝ գահ:
6. Խոր. Ք. 11:
7. Տ.՝ մեզ:

8. Չ.՝ յինեանս:
9. Տ.՝ 1 նշան:
10. Չ.՝ զկրոնոս ցիրկոնոց թագաւորն-Խոր՝ զկրկոնոս թագաւոր Արշապուրց:
Տ. յնս Արտաւոս յալիս յաւելոց Ի փոփոգ-թի (կարգա Արտաւոս):
11. Ի Չ. զպոմպէյ՝ երկրորդաց:
12. Տ. յաւելոց սաս Ի փակապի՝ (ինս զՄիջերկրականն)

* Տե՛ս Խոր. Ք. ԲՅ - քսանուն և իններորդ:
1. Չ.՝ սաս Ի՛ն:
2. Տ.՝ արտամիդաց: Խոր: Արտամիդաց և. Արտամիդաց:
3. Տ.՝ զՀեփեստոս:
4. Խոր. Ք. 12:
5. Տ.՝ որդի նոցա տիգրան:
6. Չ.՝ քրոնոց:
7. Տ. սաս և. զգի՛ր Մամակ:

8. Չ.՝ 1 մէջ յերկեսայցս: Խոր՝ Միջերկրայցն:
9. Խոր. Ք. 14:
10. Չ. սաս և. զգի՛ր անխոր՝ Համեակեց և. Հռոմեայցիք:
11. Տ. ամեակա ուրք՝ Պոմպեոս:
12. Չ.՝ Հանկ:
13. Ջրտոց (Միհրդատ) Ի փախալի մեզն յաւելոց:

Գրավում է Մածաբ քաղաքը, գերում է նրա որդի Միհրդատին և ինքը փութով Հասնում է Հրեաստան¹: Իսկ Հայոց թագավոր Տիգրանը լուծով այդ քանը՝ շարժվում է դեպի Ասորիք, Հռոմեական զորքերի² վրա: Հռոմեական զորավար Գաբրիանոսը պատերազմի է դուրս գալիս նրա դեմ, որովհետև Պոմպեոսը³ Հռոմ էր վերադարձել: Գաբրիանոսը, սակայն, չկարողանալով պատերազմել, գազտնի Հայաստանում է առաջարկում Տիգրանին և Հնտ է վերադարձնում նրա քեռորդի պատանի Միհրդատին⁴:

Կասկած ունենալով Հռոմեացիները Գաբրիանոսի փոխարեն ուղարկում են Կրաստոն, ուս պալով գրավում է այն բոլոր գանձերը, որ գտնում է⁵ Երուսաղեմի Աստծո սաճարում, ապա արչավում է Տիգրանի վրա. Եփրատն⁶ անցնելով՝ պատերազմի է բռնվում Տիգրանի Հնտ և բոլոր զորքերի Հնտ միասին ինքն էլ սպանվում է, նրա գանձերը Հավաքելով Տիգրանը վերադառնում է Հայաստան⁷<29>:

Այս նույն ժամանակ պատանի Միհրդատը ապստամբում է իր քեռի Տիգրանի դեմ, գնում է Կեսարի մոտ, նրանից ստանում է Պերգա քաղաքի⁸ իշխանությունը⁹, վերակառուցում է Մածաբը ավելի ընդարձակ և պայծառ շինվածքով և ի պատիվ Կեսարի անվանում է Կեսարիա: Դրանից Հնտ վերացվում է Հայոց գերիշխանությունն այդ քաղաքի վրայից¹⁰:

Իսկ Տիգրանը Պարսից արքա Արտաշեսից¹¹ օգնական զորք ստանալով, միացնում է նրանց Հայոց զորքը, ապարապետ¹² է

կարգում Ռշտունյաց նահապետ Բարզափրանին և ուղարկում Երուսաղեմ: Սրանք գնում ձերբակալում են Հրեացիների Հյուրիանոս¹ քահանայապետին, մոռնում են Երուսաղեմ, բուռնազավում են նրա ամբողջ ունեցվածքը՝ ավելի քան (d) երեք Հարյուր քանքար, գերում են նաև Սամարացիների² քաղաքը և [այնտեղ] թագավոր կարգում Անտիոգոսին: Իսկ Հյուրիանոսին կապանքներով ներկայացնում են Տիգրանին և³ գերվածների Հնտ միասին նստեցնում են Շամիրամի⁴ քաղաքում: Տիգրանը զրանից Հնտ սարկելով երկու (ըստ Խորենացու՝ երեք) տարուց է⁵ ավելի, վախճանվում է՝ թագավորելով (լզ) երեսուներեք տարի⁶:

Ապա՝ Անտոնիոսը Հռոմեական բոլոր զորքերով Հասնելով Շամշատ (ըստ Հույն. արտ.՝ Սամոսատ), լուծ է Տիգրանի մահը, գրավում է քաղաքն ու վերադառնում Եգիպտոս, սպանում է նաև Անտիոգոսին և Հերովդեսին թագավորեցնում ամբողջ Հրեաստանի և Գալիլիայի վրա: Իսկ Հայաստանում թագավորում է Տիգրանի որդի Արտավազը: Սա իր⁷ եղբայրներին և քույրերին բնակեցնում ու ժառանգություն է տալիս Աղիոլիսի և Առքերանի⁸ գավառները, ինչպես մյուս Արշակունիներին՝ Հայտնեքի գավառն ու ձորը⁹ (50): Իսկ ինքը դուրս բերելով Ասորգատականի նահանգի բյուրավորներին և Կովկաս լեռան բնակիչներին, Ազվանքի և Վիրքի Հնտ միասին, գնում իջնում է Միջագետք և այնտեղից Հավածում Հռոմեական¹⁰ զորքերին¹¹:

Առյուծի նման մահչում է Անտոնիոսը և առնելով իր

1. Խոր. Բ. 15:
2. Չ՝ ի վերայ գրուես:
3. Խոր. Բ. 16:
4. Չ՝ որ:
5. Ինս՝ գտնես գտեսաւ: Չ՝ գտնեակ գտայի:
6. Չ՝ և փրտոս:

7. Խոր. Բ. 17:
8. Չ՝ գորգուտ քաղաք:
9. Տ՝ և իշխանութիւն:
10. Խոր. Բ. 18:
11. Տ՝ Արտաշեսայ:
12. Չ՝ և գՀայոց զորն սպարապետ:

1. Չ՝ գ՛րիւրիանոս... Հուրիանոս:
2. Խոր.՝ ժարիտուցոց:
3. Ի Չ. սպիտակ՝ ևս:
4. Չ՝ շամարամ:
5. Խոր. Բ. 19:
6. Ի Տ. սպիտակ՝ իւր:

7. Տ... Ազիւրայոց:
8. Խոր.՝ ըստ տիեանակի ուղ գտնանացի՝ որ ի կողման Հայտնեքի...
9. Խոր. Բ. 22:
10. Չ. ստու և ի տարեկ՝ զորս:

գորքերի բազմությունը դիմում է Արտավազդի վրա. անցնում է Միջագետքով, կոտորում է Հայոց անհամար զորքերին, ձերբակալում է նրանց արքա Արտավազդին և վերադառնալով Եգիպտոս՝ Արտավազդին, անբավ դանձերով՝ պարգևում կենսատարային²:

Արտաշեսի³ կենաց վախճանի քաններորդ* տարում⁴ Հայոց վրա թագավորում է Արջամը, որը նույն Արջամն է⁵, Տիգրանի եղբայր՝ Արտաշեսի որդին, Աբգարի Հայրը (51): Բայց այդ նույն տարում վախճանվում է Արտաշեսը՝ և Պարսկաստանում թագավորում է Արշավիրը, որը Հույզի փոքր, մանկահասակ տղա էր. և ոչ մեկը չկար Արջամին զորավիզ կանչելով: Ուստի Հռոմայեցիների Հետ Հաշտություն է կնքում Հարկ տալով [նրանց] Միջագետքից և Կեսարիայի⁶ կողմերից: Այս եղավ սկիզբը Հայոց՝ Հռոմայեցիներին մասնակի Հարկատու լինելու:

Հերովդեսը բազմաթիվ ֆալության⁷ գործերից Հետո ձեռնարկում է մի չլքեք բարեգործություններ, բազմաթիվ քաղաքներում գրանալան շինություններ է կառուցում՝ Հռոմից սկսած մինչև Դամասկոս: Նա Արջամից խնդրում է բազմաքանակ անարվեստ (իմա՝ Հասարակ մշակներ) մարդիկ, որը Հանձն չի առնում Արջամը և զորք է զուժարում նրա դեմ կռվելու: Նաև սուրհանդակներ է ուղարկում կայսեր մոտ, որպեսզի ազատի իրեն Հերովդեսի⁸ իշխանությունից: Բայց կայսրը ոչ միայն Արջամին, այլև ամբողջ

Միջագետքը Հերովդեսին է ենթարկում: Այնժամ Արջամը սկսումա Հնազանդվում է Հերովդեսին, տալիս է նրա խնդրած գործավորները, որոնց ձեռքով լցվեցին Անտիոքացիների [քաղաքի] Հրապարակները՝ քսան վտավան (52) երկարությամբ Հասակապատելով՝ սպիտակ կծյա (իմա՝ մարմարյա) սալաքարերով: Իսկ Արջամը վախճանվում է (ի) քսան տարի թագավորելուց Հետո⁹:

Ապա թագավորում է Արջամի որդի Աբգարը Պարսից Արշավիր թագավորի քսաներորդ տարում: Սրա թագավորության երրորդ* տարուց Հայաստանի ըլուր կողմերն էլ¹⁰ ամբողջությամբ Հռոմայեցիներին Հարկատու են դառնում, քանզի Օգոստոս կայսրը ամբողջ տիեզերքում աշխարհագիր անցկացնելու Հրաման է արձակում, ինչպես որ սաված է Ղուկասի¹¹ Ավետարանում:

Ուստի Հայաստան էլ ուղարկեց զորձակներ, որոնք՝ եկան և ամենուրեք կանգնեցրին Օգոստոս* կայսեր պատկերը: Հենց այս ժամանակներում է լինում մեր Փրկվեչ Հիսուս Քրիստոսի՝ Աստուծո Որդու ծնունդը՝ օրհնչյան Հավիտյանս, ամեն¹²:

Բայց Հերովդեսը Հրամայում է Հայոց մեհյաններում կանգնեցնել իր պատկերը՝ կայսերական պատկերին՝ կից այդ բանը Հանձն չի առնում Աբգարը, ուստի Հերովդեսը¹³ յուր քեռորդուն զորքով ուղարկում է Աբգարի վրա: Աս գալիս է Միջագետք, Հանդիպում ևս Աբգարին Բուդանս գրանիստ զավտուած. պատերազմում մեռնում է և նրա զորքն էլ փախստական է լինում¹⁴: Հենց նույն ժամանակ էլ

* Հետև Սուր.՝ քսանմեկերորդ: Արտաշեսի փոխարեն՝ Արշե. սուր, Բ. 24:

1. Սուր. Բ. 23:

2. Տ.՝ Կելեպատրոց:

3. Ձ.՝ Արտաշեսի: Սուր.՝ Արշեչ ի:

4. Հետև Սուր. (Բ. 24) յուսուցք մեկն է փախուցիկ ցրտով (ամբ), որչա քաղաքաբնին և քաղաքաբնից ինչ է կրկնակ թարգմանությունս յուսու սու Մ. է. Կնի և սու

ե. Դիւղորիկ:

5. Սուր.՝ որ և:

6. Սուր.՝ եպոր, կա՞մ երայր: Տեո ի Ման

51:

7. Տ.՝ Արտաշես:

8. Տ.՝ կեսարիոց:

9. Չ. ամենայն ուրեք՝ արութիւն, արու-

թեան, արութեանց:

10. Տ. սասո ի սասեր: Հերովդէսի:

1. Չ.՝ յարտեպ:

2. Սուր. Բ. 25:

3. Տ.՝ ի քսան և Հնդեղորդ ամբ:

4. Սուր. երկրորդ:

5. Չ.՝ երկրես:

6. Տ.՝ Ղուկասու: Ղուկ. Բ. 1:

7. Ձ.՝ սու որդ:

8. Չ.՝ սպոստոս:

9. Ի Տ. պատկեր: Հուսուց կայսերական

պատկերը:

10. Չ.՝ և Հերովդէս:

11. Սուր. և զորքն փախստական լինի:

վախճանվում է նաև Հերովդեսը, և Օգոստոսը Հրեացիների ազգապետ է նշանակում՝ նրա որդի Աբրեղայասին²: Եվ ոչ շատ օրեր Հետո վախճանվում է Օգոստոս կայսրը և նրա փոխարեն թագավորում է Տիրերիոսը:

Այդ ժամանակ Աբգարը քաղաք է կառուցում այնտեղ, ուր նախկինում Հայոց պահապան³ գուռն էր, Եփրատի անջրը⁴, ընդդեմ Կարիոսի⁵ (ինսպասիոսի)⁶ <30>: և կոչում է Եղեփա, Ըմբլինից այնտեղ է տեղափոխում իր սքրուները, կուսերին (53) ու մեհյանների վարժարանի մասայանները: Դրանից Հետո մեռնում է⁷ Աբշավիրը և Պարսից վրա թագավորում է նրա՝ որդի Արտաշեսը: Աբգարը գնալով Արևելք խաղաղություն է Հաստատում նրանց մեջ՝ որովհետև Արտաշեսը կամենում էր ժառանգարար թագավորել, սակայն նրա եղբայրներն ընդդիմանում են՝ Կարենը, Սուրենը և իրենց բույր Կոչմը, սակայն Արտաշեսը [կարողանում է] շրջափակել նրանց, քանզի խիստ անմիաբանություն կար Պարսից զորքի մեջ: Աբգարը Համոզում և խաղաղեցնում է նրանց՝ սահմանելով Հետևյալ կարգը. թագավորելու է Արտաշեսն իր ժառանգներով, իսկ նրա եղբայրները կոչվելու են Պահլավներ՝ իրենց քաղաքի և մեծ ու բարերեր աշխարհի անունով, նաև Պարսից բոլոր նախարարությունների մեջ Համարվելու՝ են անենապատվավորները, որպես իսկական թագավորական սերունդներ: Նաև երզումով դաշինք է Հաստատում նրանց մեջ, որ եթե Արտաշեսի ցեղից տղամարդիկ սպառվեն⁸, թագավորելու

[իրավունքը] նրանց կանգնի: Եվ նրանց թագավորող ցեղից դուրս որոշել նրանց երեք՝ առՀմբրը, անվանելով Կարենի Պահլավ, Սուրենի Պահլավ և բորժը Ապահապետի՝ Պահլավ, նրա անուննու տանուտերության կոչմամբ որոշելով, որովհետև նա Արեաց ՀամբըհՀանուր սպարապետի կինն էր: Եվ ասում են, թե սուրբ Գրիգորը Սուրենյան Պահլավից է [սերված], իսկ Կամսարականները՝ Կարենյան⁹:

Երբ Աբգարը վերադարձավ Արևելքից և⁴ եկավ իր Եղեփա քաղաք, միաբանեց Պատրիարքների արքայի Հետ, նրանց օգնական զորք տվեց, որպեսզի Հերովդեսի¹⁰ գեղ պատերազմեր, [նրա] գտեր անբազանքի պատճառով՝ այնտեղ Հերովդեսի զորքերը սաստիկ ջարդ կրեցին՝ Հայոց քաղերի օգնությունը, կարծես թե աստվածային տոթինությունը վրեժխնդիր էր լինում [ձովհաննես] Արշալույս սպանության Համար¹¹ <31>:

Այդ՝ ժամանակներում Փյունիկացիների, Պաղեստինացիների¹², Ասորիների և Միջագետքի վրա կայսեր Հազարապետությունյան ստրուտներն իշխանակից Ստորգեի որդի Մաստեոսը¹³ (Սոր) Արտողների Նշանակվեց: Աբգարը իր զվարճություններից երկուսին՝ Աղծնիքի րոջնիս Մար-ԻՀարին¹⁴, Ապահունիքի նահապետ Շամազարամին և իր¹⁵ Հավատարիմ Անանին ուղարկում է նրա մոտ Բեզբորիքիմ քաղաքը¹⁶, բացառելու Համար իր Արևելք գնալու պատճառը, որ էր

¹ Տե՛ս Խոր. Բ. 25:

1. Խոր. Բ. 26:

2. Չ՝ արքունուտ:

3. Տ.՝ քաղաք ի պահպանութիւն: Չ՝ քաղաք գամար պահպանութիւն:

4. Չ՝ և փրատու:

5. Խոր. Ի Կասարիւմ:

6. Չ՝ մուսիք:

7. Խոր. Բ. 27:

8. Չ՝ և ցեղաբազ տեսանեց:

9. Չ՝ բախարաբայ որպէս գի ի վնիկ:

10. Չ՝ գի թիզգուտ լինելից արտապետ պատու պատանանցի: Խոր.՝ գի թե վնիկ (կամ թե գնդ վնիկ) տպուկ գարմից Արտաշեսի ի պատանանց: Տ՝ տպուկ:

¹¹ Տե՛ս Խոր. Բ. 29: Այստեղ խոսքը վերաբերում է Արեւն թագավորի գամբը:

1. Տ՝ ցեղս որոշուա երեք կոչմամբ: Խոր.՝ և պարտապոց ցեղ ի ետա թագաւորեցիլ ցեղս որոշիլ գեղաս երեք, կոչմամբ...

2. Չ՝ սպարապետ:

3. Չ՝ գլխամարտական ի կարենեան: Տ՝ գլխամարտական ի Պահլու Կարենեան:

4. Խոր. (Բ. 28)՝ գլխաւոր Գրիգոր ի Սուրենեան Պահլաւ է գլխամարտական:

4. Ի Չ. պարտաք՝ և:

5. Խոր.՝ ընդ Հերովդէի: Տ. սաս և գի՛ն՝ ընդ Հերովդէի:

6. Խոր. Բ. 29:

7. Չ՝ ընդ յայն:

8. Ի Տ. պարտաք՝ և Պաղեստինացի:

9. Տ՝ Մարիւսու:

10. Չ՝ գմար Հայ:

11. Ի Չ. պարտաք՝ իր:

12. Տ՝ Բեզբորիքի: Խոր. ուղարկուց և Կ՛նթբորիքի:

Արտաշեսի եւ իր եղբայրների միջեւ Հաշտություն Հաստատելը: Գալիս գտնուած են նրան Ելիւթերոսյոզիտ¹ [քաղաքում], որը մեծարանքով է ընդունուած նրանց եւ Արզարին պատասխան է Հղում, թե այդ բանի Համար կայսրը թող բուրթովին չկատկածի: Իսկ նրանք² Հետ գառնայիս էլան Երուսաղեմ տեսնելու Համար մեր Փրկիչ Բրիտտոսին, լսած լինելով նրա սքանչելագործությունների Համբավը, որոնց ականատես լինելով, վերադարձին պատմեցին Արզարին: Դրա վրա զարմացած Արզարը³ ճշմարտապես Հավատաց նրա Աստծո Որդի լինելուն եւ աղաչանքի թուղթ տվեց տանել նրան (իմա՝ Բրիտտոսին), որպիսիս նա գա եւ բժշկի իբրևն ցավերից⁴, որ մարդկանց կողմից բժշկելու⁵ Հնար չեն զով: Այս բանը վկայում է նաև այնատարանական այն խոսքը, թե. «Կային նաև Հեթանոսներից ոմանք նրա մոտ եղողներից»⁶: Փրկիչը Հրամայում է Թովմա՝ Առաքյալին⁸ զրելու թղթի պատասխանը: Արզարի սուբհանդակ Անանը բերում է այդ թուղթը⁹ եւ դրա Հետ միասին նաև կենդանադիրը փրկչական պատմելի, որը գտնվում էր Եղեռացիների ՈւռՀա¹⁰ քաղաքում¹¹ (54), մինչև, Հունաց արքա Լեկիֆորի¹² օրերը, որը նա Աբբահամ մետրոպոլիտի ձեռքով տարավ Կոստանդնուպոլիս (55):

Բայց մեր Փրկիչ Համբառնայուց Հետո Թաղետուր¹³ յոթնասուն (ըստ Խոր. տասներկու, Բ. 33) [առաքյալներից] մեկը, Թովմա առաքյալի Հրամանով եկավ Արզարի մոտ եւ բժշկեց նրան, սա Հավատաց կենդանի Աստծուն ինքը եւ Եղե-

ասցիների ամբողջ քաղաքը: (Արզարը)¹⁴ Վախճանվում է՝ թագավորելով (լր) երեսունուութ տարի: Եղեսիայում թագավորում է նրա որդի Անանուր, որը սպանեց Աղղեին, սա իր փոխարեն¹⁵ Առաքյալից նշանակված էր Եղեսիա քաղաքի [տիրակալ], որով կտրում է նրա (իմա՝ Աղղեի) երկու ոտքերը, երբ նստած էր վարդապետական այժուին: Իսկ Թաղետոս առաքյալը անցնելով Սանատրուկի մոտ՝ նահատակվում է նրա ձեռքով Արտաք գալաուս: Բայց Հայոց վիճակվեցին նաև Թովմա Առաքյալն ու Բարդուղիմեոսը¹⁶, որը նահատակվեց մեզ մոտ, Աբարիոն¹⁷ քաղաքում: Իսկ Աղղեի մահվան վրեժը լուծվեց Արզարի որդուց, քանզի մարմարյա այուը փուլ եկավ նրա վրա, ջարդեց նրա ոտքերը եւ նա մահացավ: ՈւռՀային իսկույն տիրանում է Սանատրուկը¹⁸, որը Արզարի թեոթրլին էր եւ սկզբնապես¹⁹ կարգված էր Հայոց թագավոր: Քանի որ Մծրին քաղաքի շինվածքը երկրաշարժից խարխված էր, ուստի քանդեց եւ վերստին նորոգեց ավելի պայծառաստեք ու կրկնակի պատնելով պարսպապատեց: Սա Պարսից Արտաշես արքայի տասներկուերորդ տարում թագավոր դառնալով՝ ապրեց (յ) երեսուն տարի եւ մահացավ որսի ժամանակ, մեկի տեսք²⁰ պատահամար փորին²¹ դիպչելով, կարծես սրբուհի գտելը²² շարչարանքների վրեժը Հատուցանելով (Տես՝ Խորենացի, Բ. 35):

Իսկ Սանատրուկի մահվանից Հետո Հայոց վրա թագավորում է Երվանդը²³ Պարսից արքա Դարեհ վերջինի ութերորդ²⁴ տարում, սա կտորում է Սանատրուկի բոլոր որդի-

1. Տ.՝ յելեթերոսյոզիտ:
2. Խոր.՝ Կոստ:
3. Տ.՝ Արզար:
4. Տ.՝ ի ցուսոց- Չ.՝ ի ցուսոց:
5. Խոր. Բ. 30:
6. Հովհ. ՏԲ. 20:
7. Չ.՝ սատ եւ զին՝ Թուսայ, Թուսայ...

8. Խոր. Բ. 31:
9. Չ.՝ գոս Թուցիս:
10. Առ Խոր. չիք՝ ՈւռՀայ:
11. Խոր. Բ. 32:
12. Չ.՝ նիկիֆուսայ:
13. Տ.՝ սատ եւ զին՝ Թաղէտուր:

1. Թաղար այսպիսի բառ Տ.՝
2. Խոր. Բ. 33:
3. Չ.՝ փոխառելով:
4. Խոր.՝ Բայց մեկնեցուս Հայոց եւ Բարդուղիմեոս առաքելու: Չ.՝ բարդուղիմեոս:
5. Խոր.՝ Մկրտանուս:
6. Անգ. Բ. 34:
7. Տ.՝ ՈւռՀայոց:

8. Չ.՝ յուսոյ:
9. Խոր. Բ. 35:
10. Տ.՝ մոտու՝ նոսի ուրուր:
11. Չ.՝ փարաուսի:
12. Խոր. Բ. 36:
13. Տ.՝ սատ եւ զին՝ Եղիսեղ:
14. Տ.՝ յելեթերոսյոզ:

ներին, բայց մտում է միայն մանուկ Արտաշեսը, որին առնելով նրա ստնտունն՝ և դայակ Սմբատը, անցնում են Պարսից Դարեհ արքայի մոտ և անուշանում մանկանը¹։ Կասկածանքից երկմտելով Երվանդը՝ Վեսպասիանոսի² և Տիտոսի թագավորության ժամանակներում, Հռոմայեցիներին իրեն թիկունք ունենալու Համար նրանց է Հանձնում Միշդազետը և այդ կողմից այլևս վտանգ չէր զգում։ Եվ այդուհետև վերացավ Հայոց իշխանությունը Միշդազետից, և Հայաստանից ավելի շատ³ Հարկեր էր վճարում Երվանդը։ Իսկ Հռոմայեցիների զործակալները մեծապես զարդարում են Եղեսիա քաղաքը, նրանում⁴ Հաստատում են զանձատները, Հավաքում են բոլոր դիվանները և Հիմնում են երկու զպրոց՝ մեկն ասորական և մյուսը Հունական⁵։

Մրա օրերում արքունիքը Արմավիրից⁶ տեղափոխում են դեպի արևմուտք, միակուսր ապառաժ մի բլրի վրա, որը շրջափակված է Երասխ գետով, իսկ դեմ Հանդիման Հոսում է Ախուրյանը. բլուրը պարսպապատում են և [քաղաքը] անվանում Երվանդաքար⁷ (56)։

[Երվանդը] Արմավիրից այնտեղ է⁸ տեղափոխում ամեն ինչ, բայց կուռքներից, դրանից դեպի Հյուսիս՝ մոտ (իս) քառասուն ասպարեց Հեռու, Ախուրյան գետի վրա մի փոքր քաղաք շինեց և անվանեց Բագարան. այնտեղ բազիլիկները Հաստատելով յուր եղբայր Երվազին քրմապետ է կարգում⁹ այնտեղ։

Երբ մեծանում է Արտաշեսը, Սմբատը Պարսից արքայից օգնական՝ զորք է խնդրում, որպեսզի գա և Արտաշեսին թագավորեցնի Հայոց վրա։ Այդ բանը լսելով՝ Երվանդն իր մոտ է կուտակում Հայոց և Վրաց զորքերը և պատերազմի են բռնվում այնտեղ, որին Մարաց մարզ են ասում, Ախուրյան գետի վրա, որը գտնվում է Երվանդի քաղաքից (յ) երեք Հարյուր ասպարեց Հեռավորության վրա։ Երվանդը պարտություն կրելով՝ փախստական ընկնում է իր քաղաք Երվանդաքար. նրան Հեռավանդելով Արտաշեսն ու իր² զորքերը, սպանում են իր ամրոցում։

Թագավորում է Արտաշեսը Պարսից Դարեհ արքայի³ քսանհիններորդ⁴ տարում։ Արտաշեսը զնում է մի տեղ, ուր Երասխն ու Սևծամորը խառնվում են⁵, այնտեղ բլուրին Հավանելով, քաղաք է կառուցում և իր⁶ անունով կոչում Արտաշատ. Երասխն էլ շատ օգտակար է լինում նրան մայրիկների⁷ փայտով։ Եվ ամենայն վայելչությունները Երվանդի քաղաքի, որոնք Արմավիրից էին տարված և նրանք էլ, որ ինքն էր ստեղծել, փոխադրում է Արտաշատ⁸։ Այնուհետև Հրամայում է դյուղերի և ազարակների սահմանները որոշել, քանցի բազմամարդացրեց մեր Հայոց աշխարհը, և կամուտ բազմաթիվ ազգեր⁹ բերելով բնակեցնում է լեռներում, Հովիտներում¹⁰ ու դաշտերում։ Եվ սահմանների նշանները Հաստատում է Հեռեխյալ կերպ. Հրաման է տալիս քարերը տաշել քառակուսի ձևով, մեջերը¹¹ պնակաձև փոս անել և թաղել Հողի մեջ և նրանց վրա քառակուսի կոթողներ¹² կանգնեցնել՝ գետնից փոքր ինչ բարձր<32> :

1. Ձ. ստու և աննայությունը՝ անզորի։
 2. Խոր. Բ. 37։
 3. Խոր՝ բայց թիկուն ասելը կուտակումը գլխավորելով՝ օգնել փոստի ի թագապարթևան Վեսպասիանոս։ Ձ.՝ օգնել փոսեկր.՝ ասպետակո։
 4. Տ.՝ Հարիս ասեղացոյն։ Խոր.՝ Հարիս ասուկեղացոյն, կամ՝ Խառ ասեղացոյն։

5. Տ.՝ ի նա։
 6. Խոր. Բ. 38։
 7. Ձ.՝ փոխի արքունիքը արևորայ։
 8. Խոր. կոչել զայս քաղաք երուանդաքարս։ Անդ Բ. 39։
 9. Տ.՝ տեղ։
 10. Խոր. Բ. 40։

1. Տ.՝ որ յարձականութիւն։ Ձ.՝ ցարս սղու-կանութիւն։
 2. Խոր. Բ. 44-46։
 3. Խոր. Բ. 47։
 4. Տ.՝ ի յուն և ինկերոց։
 5. Ձ.՝ արտաշէս ուր խառնելի։
 6. Ձ.՝ իւր ստուն։

7. Ձ.՝ մեծաստու լիմ.՝ մայրեաց։
 8. Խոր. Բ. 49։
 9. Խոր.՝ կանուտս բարբառ անկող յազգայն սպարեց։
 10. Ի Տ. սպարեց՝ և ի Շախու։
 11. Ձ.՝ ցմբի։
 12. Ձ.՝ անկարտաբու։

Արա վրա նախանձեղով Սասանի որդի Արտաշիրը Հրամարտում է նույնատեսակ պատրաստել Պարսից աշխարհում եւ կուրջի յուր անունով, որպէսզի չհիշվի այլեւս Արտաշեսի անունը: Բայց ասում են նաեւ, թէ Արտաշեսի ժամանակներում չէր մնացել մեր Հայոց աշխարհում անշակ տեղ՝ ոչ լեռնային եւ ոչ էլ դաշտային, այնքան որ շենացել էր [ամբողջ] երկիրը: Արա օրերում էր, որ սահմանիցին շարաթովա օրերի, ամիրաների եւ տարիների շրջանները* (57). Նաեւ մեր աշխարհի ծովակների վրա նավագնացութիւն ստեղծելը. կամուրջները, ձկնորսական² գործիքները սրա ժամանակ են Հորինում: Եվ ոչ բոլոր տեղերում էր, որ մինչեւ [Արտաշէսը] երկրագործութիւն գոյութիւն ուներ, այլ Հյուսիսային ազգերի նման շարվականերութեամբ (իմս՝ Հումաներութեամբ) էին ապրում³: Նա փոխճանձում է՝ թագավորելով (իսա) քառասունմեկ տարի⁴:

Ապա թագավորում է նրա որդի Արտավազը⁵, որը սակավ օրեր Հետո Արտաշատ քաղաքի կամբջով անցնելիս, կենձեր եւ վայրի էշեր որսալու ժամանակ, Հանկարծ աղաղակում է ինչ-որ ցնորբից խնկազարված, վայր է ընկնում ձիուց մի խորխորատում եւ խորատույր⁶ լինելով անհայտանում: Թագավորում է Արտաշեսի որդի Տիրանը Պարսից Պերոզ Ա. արքայի երրորդ տարում: Սա երկու ձի է ունենում առավել թեթեւաշարժ Պիգատուից եւ այլեւի արագագնաց, որոնց ոչ թէ զետեի վրայով սուրացող, այլ օդագնաց էին Համարում: Սա երբ դնացել էր Եկեղյազ⁷ գավառի կողմերը, մեռնում է ճանապարհին ձյան Հյուսիսի⁸ տակ մնալով՝

Թագավորելով (իսա) քառանմեկ տարի⁹: Տիրանին Հայօրդում է իր երայր Տիրքան Վերջինը Պարսից Պերոզ¹⁰ արքայի քառնեւ չորսերորդ¹¹ տարում<33>* եւ երկարակյաց լինելով մահանում¹² է (իսր) քառասուներկու տարեկանում:

Թագավորում է նրա որդի Վաղարշակը՝ իրեն Համանուն¹³ Պարսից արքա Վաղարշակի (յ) երեսուներորդ¹⁴ տարում: Սա մի մեծ ավան է կառուցում Բասնի գավառում, որտեղ իրար¹⁵ են խառնով Երասխն ու Մուրց գետերը եւ յուր անունով կոչում Վաղարշական. որովհետեւ այնտեղ էր մեկ նրան իր մայրը, երբ որ գնում էր Այրարատ¹⁶ ձմեռանոց(ից)¹⁷<34>: Սա պարսպով պատեց նաեւ Վարդգեսի¹⁸ ամբակուռ ավանը՝ Քասախ գետի վրա. որովհետեւ Վարդգեսը Երվանդ Ա. Սակավակյացի¹⁹ քրոջ ամուսինն էր՝ Հայկազյան²⁰ դարմից, որն այս ավանը Հիմնեց: Իսկ այժմ Վաղարշը պատեց պարսպով ու Հզոր պատվարով եւ անվանեց Վաղարշապատ, որ նաեւ Նոր քաղաք է [կոչվում]: Եվ մահացավ թագավորելով (ի) քսան²¹ տարի: Բայց եւ ասում են, որ սա մահվանից Հետո²² էլ դեռեւս ապրում է իր [թողած] բարի անվամբ, քան շատերը թուլամորթ թագավորներից, որովհետեւ Հենց սրա օրերում Հյուսիսային ազգերի բազմութիւնները՝ ինչպիսիք ու Բասիլներն²³ ասեմ, դուրս են գալիս²⁴ Շորս դռնից, իրենց առաջնորդ եւ թագավոր ունենալով ոմն Վնասեպ ՍուրՀապի²⁵, զային անցնում են Կուր

* Ըստ Երեմիայի՝ չորրորդ տարում Բ. 64:

** Ի Հանուսոց՝ Տե՛ս Խոր. Բ. 45:

1. Խոր. Բ. 62:

2. Տ.՝ Պերոզ:

3. Չ.՝ Ի ԻՒ. երրորդ:

4. Խոր. Բ. 64:

5. Չ.՝ Համանուն:

6. Խոր.՝ Կրտսեւ եւ Կրկու ամի:

7. Տ.՝ Ի Պարսի:

8. Չ.՝ յարսյառու:

9. Չ.՝ փաղցկեմ:

10. Տ.՝ սակուսկեցիկ:

11. Չ.՝ Հայկազյաց:

12. Չ.՝ ամ մի:

13. Խոր.՝ ամեկ կնայ եւ յես:

14. Տ.՝ Բաղարշոց.՝ Չ.՝ յարսոց:

15. Չ. ասա եւ ցինի՝ յոչայ.՝ Տ.՝ կրտսեւ:

16. Չ.՝ սուրՀազկով:

* Տե՛ս Մաթի. 757 թայտու. էջ 334:

1. Խոր. Բ. 56:

2. Չ.՝ աշխարհեւ. որսոց:

3. Խոր. Բ. 59:

4. Խոր. Բ. 60:

5. Տ. ամենայն ուրեք՝ Արտավազ:

6. Տ.՝ խորատուցայ:

7. Խոր. Բ. 61:

8. Չ.՝ Կիկեցայ.՝ Խոր.՝ Երեղեաց Կամ Եկեղեցայ:

9. Չ.՝ Հայասոց.՝ Խոր.՝ Հիւսիսոց. կամ Հիւսայ:

զետի՞ այս կողմը: Նրանց դեմ է դուրս գալիս Վաղարշը զինվորների մեծ բազմությամբ եւ քաջակորով մարդկանցով: Բավական երկար տեղ Հետապնդում է նրանց եւ անց է կենում ճորս կապանը: Այնտեղ թշնամիները Համախմբելով երկրորդ անգամ ճակատամարտ կազմեցին². Թեպետ եւ Հայոց քաջերը նրանց Հալածեցին եւ փախուստի մատնեցին, սակայն Վաղարշը սպանվեց կորովածիղ պեղեղափորների ձեռքով:

Եվ թագավորութունը վերցնում է նրա որդի Սուրբովը Պարսից Արտավազն³ արքայի երրորդ տարում: Եւ անմիջապես⁴ Համախմբում է Հայոց զորքերը, անցնում է մեծ լեռը՝ իր Հոր մահվան վրեժը առնելու: Սրով ու զեղարդներով Հայածելով այդ Հզորագույն ազգերին, նրանց բոլոր ամենապիտանի⁵ մարդկանցից Հարյուրից մեկին պատանդ է վերցնում եւ, որպես իր⁶ տերության նշան, Հեյլենական գրով՝ Հուշարձան է կանգնեցնում:

Այս [նույն] ժամանակներում Սասանի որդի Արտաշիրը սպանում է Պարսից արքա Արտավազին եւ թագավորում է ինքը⁷: Այս բանը լսելով Հայոց արքա Սուրբովը⁸ Հայտնում է Հռոմայեցիոց Փիլիպպոս կայսեր եւ նրանից օգնական զորք խնդրում: [Փիլիպպոսը] նրան օգնական մեծաքանակ⁹ զորք է տալիս Մելիպտոսից եւ անապատից մինչեւ Պոնտոսի ծովափերն¹⁰ ընկած [երկրներից]: Եվ նա ունենալով այնչափ մեծ բազմություն, շարժվում զնում է Արտաշիրի վրա, պատերազմում է, փախուստի մատնում նրան եւ

խում նրանից Ատրեստանն ու արքայանիստ շատ այլ երկրներ¹: Սուրբովից փախչելով Արտաշիրը Հասնում է մինչեւ Հնդկաց աշխարհը <35> եւ չափազանց անհանգստացած՝ բազում խոստումներ է անում նախարարներին, թե որեւէ մեկը իրեն ազատի (աստ՝ բժշկի) նրանից՝ զեղերի օգնությամբ կամ թե զաղտնապետ սրով խողխողելով, ապա զանազան պարզեւներ է խոստանում, ինչպես նաեւ ընդհանուր Արյաց աշխարհի վրա իր ձեռքի տակ երկրորդը լինելու պատիվով: Դրանով Հրապարակած Անաիդ, որը Սուրենյան Պահլավի ցեղից էր, Հանձն է առնում Սուրբովին սպանել, ուստի զաղտնական լինելու պատրվակով Արտաշիրից փախատական գալիս է Սուրբովի մոտ:

Երբ Անաիդ գալիս² Հասնում է Արտաղի դաշտը, նրա կացարանը³ պատահում է սուրբ Թադեոս առաքյալի գոան կողքին, իսկ սրակապանը (ինս՝ առաքասար) խորանի ներսում⁴ Հանգստարանի մոտ էր. Հենց այստեղ է, ստում են, տեղի ունեցել մեր մեծ սուրբ Լուսավորչի մոր Հղիությունը:

Անաիդ Հայաստանում երկու տարի անցնելուց Հետո՝ երրորդ տարում սպանում է Սուրբովին, որը թագավորեց (իւր) քառասունութ⁵ տարի:

Այնուհետեւ Արտաշիրը Համարձակորեն արչավում է մեր երկիրը, փախուստի է մատնում Հոււնաց զորքին եւ մեր աշխարհի բազմաթիվ⁶ կողմեր գերում ու ավերակների է վերածում. ապա մեր երկիրը իր ձեռքի տակ նվաճելով՝ սահմանադիր փոսեր⁷ է փորել սաղխ: Իսկ Սուրբովի մահվանից Հետո Արտավազը, որ Մանդակունիների տոհմի նախարարն էր, վերցնում է Սուրբովի որդի Տրդատին եւ

1. Տ.՝ ընդ Կուր գետով:
 2. Տ.՝ արկեցին:
 3. Տ. ստո եւ փիթի՝ Արտուան, Արտուանայս:
 4. Տ.՝ եպի Շտոցի:
 5. Տ.՝ ամենցուրեքի պատանեացի:
 6. Տ.՝ փերոց:

7. Սուր. Բ. 65:
 8. Սուր. Բ. 69:
 9. Տ. ամենայն ուրեք՝ Սուրբովայ-՝ Սուր.՝ Սուրբովու եւ Սուրբովայ:
 10. Ի Տ. պահապեղ՝ բազումս:
 11. Տ.՝ ցեովաքին:

1. Սուր. Բ. 72:
 2. Տ.՝ փոսեր:
 3. Տ.՝ պատուհի նեւս օխարանի:
 4. Տ.՝ նեղապարսի:

5. Սուր. Բ. 74:
 6. Տ.՝ ցուլով:
 7. Տ.՝ սահմանադրութիւն փոս:

փախստական ընկնում է Հունաց՝ աշխարհը: Իսկ Բունդա-
րը², որը պարսկական³ ազդից էր, եւ նրա⁴ կին Հավաստայալ
Մոփին, որը մեր Լուսավորչի սանտուն էր, առնելով մանուկ
Գրիգորին փախստական գնացին⁵ Գամրաց՝ աշխարհը, կե-
սարացիների քաղաքը՝ սնուցանում էին Պահլավիկ՝ մանկա-
նը եւ Քրիստոսի Հավատքով՝ ուսուցանում:

Խոսքովի սպանութիւննից Հետո Արտաշիրը, տիրելով
մեր աշխարհին (իդ) քաննելիցք տարի, վախճանվում է,
Պարսից թագավորութիւնը թողնելով իր⁶ որդի Շապուհին,
որը թարգմանվում է արքայի որդի⁷:

Իսկ Տրդատը մեծանալով Հռոմայեցիների աշխարհում,
քաջութիւն քաղմախիվ գործեր ցույց տվեց. նա նրկու վայ-
րենի ցուլերի եղջյուրներից բռնելով մեկ ձեռքով բռնած
պոկում է եւ վիզ(եր)ը օլորելով ջրանջախում: Ձիարշավի
ժամանակ մեծ կրկես(խոս)ում⁸, ցանկանալով [կատքը] վա-
րել, Հակատակորդի⁹ ճարպկութիւննից սահեց, վայր ըն-
կավ, սակայն իսկույն կառքից բռնելով կանգնեցրեց, որը
ստննելով բոլորը զարմացած մնացին¹⁰:

Այսպիսով ինչ որ կա Արշակ Քաջի թագավորութիւննից
մինչեւ այստեղ պատմված¹¹ մեծ պատմագիր Մովսես¹² Տա-
րոնեցուց է՝ Բագրեւանդի եւ Արշարունյաց եպիսկոպոսից¹³,
որ մեր խորի¹⁴ ավարտաբանութիւնն է, եւ մահը Հայոց
Խոսրով արքայի:

1. Խոր. Բ. 76:

2. Խոր.՝ Բուզգար:

3. Ի Տ. պարսկալէր, սփնայ ի բուրջու, իսկ

Բունդար:

4. Տ.՝ եւ կին ոմն:

5. Չ. եւ Տ.՝ ցնաց:

6. Չ.՝ Պարսիաց:

7. Տ.՝ պահլավիկ:

8. Խոր. Բ. 80:

9. Տ.՝ իւրոյ:

10. Խոր. Բ. 77:

11. Տ.՝ կրկեսխոս:

12. Տ.՝ Հակատակորդին:

13. Խոր. Բ. 79:

14. Ի Տ. պարսկալէր՝ ստացու:

15. Չ.՝ մովսէս:

16. Չ.՝ եպիսկոպոսի:

17. Տ.՝ աշխարհիս:

Մտեգիւանո Տարոնեցու պատմութիւնը պատմագրական գրվածքների մասին

ԵՐԿՐՈՐԻ ՀԱՆԴԵՍ

ԵՐԿՐՈՐԳ ԱՂԻԻ ԳՐՎԱԾՔՆԵՐԻ ԳԱՆԿԸ

Ա. Տրդատի տիրակալութիւնի եւ նրա սերնդից Արշակունի
թագավորների մասին. Հայաստանի լուսավորութիւնը
սուրբ Գրիգորի ձեռքով եւ թե ովքեր են նրա սերնդից
Հայոց Հայրապետներ:

Բ. Արշակունի թագավորներից Հետո եկած Հայոց իշխան-
ների մասին եւ Հայոց այն Հայրապետների, որոնք Հա-
ջորդեցին սուրբ Գրիգորի սերնդին:

Գ. Պարսից Սասանյան՝ թագավորները, նրանց անուններն
ու ժամանակները:

Դ. Տաճիկների ամիր-ալ-մուսնիները² եւ թե ինչեր
տեղի ունեցան նրանց օրերում:

Ե. Ուրիշ գրվածքներից. Տաճկաց ամիր-ալ-մուսնինե-
րի եւ նրանց երկակի անվանումների մասին:

Զ. Հունաց կայսրները. նրանց անուններն ու ժամանակնե-
րը Կոստանդիանոսից այս կողմ:

1 Չ.՝ Հաստափք

2 Տ.՝ Հաստոփ

Տրդատի սիրակալության և նրա սերնդից
Արձակունի թագավորների մասին.
Տալասասանի լուսավորությունը սուրբ Գրիգորի ձեռքով
և թե ովքեր են նրա սերնդից
Հայոց հայրադեմներ

Սկզբներից սկիզբը այս պատմության նախաստեղծ մարդուց՝ մեր նախահայր Ալյամից սկսած աստվածային գրվածքներից կարճ ի կարճո՞ թաղվածարար, անցած զնացած ժամանակներն ու թվականները Համառոտ¹ կերպով ճշգրտությունը նշանակելով Հասցրի՞ք մինչև Տրդատի թագավորության ժամանակները, որը Քրիստոսի Հավատով՝ պայծառացած առաջին թագավորն էր: Իսկ երկրորդ գլուխը սույն գրվածքի և սկիզբը դնում ենք մեր երկրորդ Հորն ու Հայաստան աշխարհի առաջին Լուսավորչին, մինչև նրանց վերացումը: Ապա նաեւ Հետագա իշխանների Հաջորդականությունը, մինչև Բազրատունյաց թագավորությունը և Պարսից Սասանյան թագավորներն ու մինչև նրանց վերացումը Հերակլի կողմից: Եվ ապա Տաճկաց ամիր-ալ-մուսնիների մասին, թե՛ որքան ժամանակ տեսցին և թե նրանց՝ օրերում քաջարի մարդկանց կողմից արիության ինչ գործեր կատարվեցին. կամ՝ թե ճգնազգեցիկ մարդկանցից ովքեր Աստվածային շնորհներով պայծառացան, և թե որոնք վարդապետներից ու՞մ ժամանակ Հանգեա

եկան [իրեն] ճարտասաններ և պոետիկոսներ² (իմա՛ ստեղծագործողներ) շնորհաշատ. թե որ ժամանակ խաղաղություն կամ խռովության ղեկավար եղան³ մեզանում⁴: 36> :

ԱՀա, Հետադարձելով Տրդատի թագավորության առաջին տարին գտանք, որ այդ եղել է Դիոկղետիանոսի երրորդ⁵ տարում և Պարսից Շապուհ Ա արքայի⁶ երկրորդ տարում (59): Երբ նա եկավ Հասավ Կեսարիա, Հայոց նախարարներից շատերը նրան ընդառուջ գնացին: Եվ Տրդատի թագավորության առաջին տարում սուրբ Գրիգորը անտանելի չարչարանքների ենթարկվեց Հանուն Քրիստոսի Հավատքի և խոր վիրապը նետվեց:

Իսկ քաջ Տրդատը արագորեն⁷ բազմաթիվ ճակատամարտեր է տալիս նախ Հայաստանում, ապա Պարսկաստանում⁸. Պարսից քաջակորով զորականները փորձով զիտե նալով Հակայի ուժի սաստկությունը՝ բազմաթիվ նետեր արձակելով ձիուն վիրավորեցին և սատկացրին, որը գետնին զարկվելով արքային ցած զորեց: Բայց նա ոտքի կանգնելով և Հեռիտան⁹ Հարձակվելով՝ իր փոխարեն թշնամիներից շատերին գետնին է զլորում և մեկի ձին բռնելով [թուշում է վրան] և արիարար աշտանակում: Դարձյալ երկրորդ¹⁰ անգամ կամավորապես ձիուց իջնում է¹¹ և սուսերով Հարձակվելով ցրում է փղերի երամակը: Եվ այսօրինակ քաջագործություններով¹² երկար մնաց Պարսկաստանում ու Ատրեստանում և Տիգրոսից էլ այն կողմը անցավ¹³:

Տրդատի [չաՀակալության] տանՀինգերորդ¹⁴ տարում

1 ԻՑ. պակասը՝ թի
2 Տ.՝ նոյնն

3 Տ.՝ աննայն
4 Ձ.՝ ճգնազգեցիկ արք

⁵ Այստեղ՝ նաՀաստկությունը. պետք է ին՝ նի՛ շահաստկությունը:
1. Ձ. պիտակալու. կամ՝ պիտակալոր
2. Ձ.՝ թյնն
3. Ձ.՝ յերկրորդ
4. Ի Ձ. պակասը՝ արքայի
5. Ձ.՝ ստուգապես

6. Ձ. սաս և պի՛նի՛ զպորս
7. Ձ.՝ գտաստկություն
8. Ձ.՝ Հեռի
9. Ձ.՝ ի յերրորդումն
10. Ձ.՝ Հեռի
11. Խոր. Բ. 82:
12. Ձ.՝ Հեղտասաններուց

Հոփսոմյանք եւ Գայանյանք՝ սուրբ կույսերը, աստվածապաշտութեան պատճառով Գիտիղտրիանոսից Հարածված, գալիս են Վազարչապատ քաղաքը եւ մարտիրոսական շարչարանքներ կրում Տրդատ արքայից, որի Հետեւանքով էլ աստվածատուր պատուհաս ընկավ Տրդատի եւ մեր Հայոց աշխարհի վրա: Եվ նույն՝ ժամանակ աստվածաշնորհ Հայտնութեամբ՝ սուրբ Գրիգորը զուրս է գալիս վերապից եւ յուստօր վարդապետութեամբ սկիզբ է դնում տառապանքների ապաշխարութեամբ (աստ՝ բժշկութեամբ) եւ Հինգ օր՝ շարունակ [ժողովրդի] ամբողջ բազմութունը ծոմապահութեամբ ունկնդրում էր սուրբ Գրիգորի վարդապետութունը, որն էլ Հննց Առաջավոր [իմա՝ Մեծ] պահքն է, որ ամեն տարի՝ պահում են մինչեւ այսօր. բացի նրա վարդապետութեան մնացած (կ) վախճուն օրերը եւս:

Իսկ երբ Տրդատը Հռոմ գնաց սուրբ Գոստանդիանոսի մոտ (60), Շապուհը մեր աշխարհի նկատմամբ չարիք է նյութում. եւ նրա խորհրդով՝ Հյուսիսային՝ ազգերի բազմութունները արշավում են մեր երկրի վրա: Նրա խտրերից Հրապուրված՝ Սիլուսյաց՝ սոճմի նահապետը ապստամբում է արքայի դեմ եւ ամբանում Ողական ամրոցում: Իսկ մեծն Տրդատը զեռ Հննց Նոր արեւմուտքից գալով անմիջապես Սիլուսի՝ մոտ է ուղարկում ճննազն Մամզունին՝¹⁰, որը գալով ստապատիր խտրերով խարում է նրան, եւ երբ որ նա տարված էր երեկեր որսալով, նետահար անելով սպանում է նրան: Այդ բանը լսելով [Տրդատ] արքան՝ ապստամբի փոխարեն նախարար է կարգում Մամզունին, նրա

անունով Տարոնը անվանելով Մամզունյան՝ տունը՝:

Տրդատ թագավորն այնուհետեւ Հայաստանի՝ բոլոր [գորքերով] իջնում է Գարգարացիների դաշտը, Հյուսիսականներին Հանդիպելով ճակատամարտ է տալիս եւ, երբ երկու կողմերն իբրար են խառնվում⁸, նա Հսկայաբար Հարձակվելով ձեռքի արագութեամբ երկու մասի է ճեղքում թշնամիների բազմութունը. եւ՝ անՀամար մարդիկ նրա Հարձանքից զետիւն էին թափալըրո՞ք լինում, գործրինակ Հնուտ ձկնորսի լիբը ցանցից՝ ձկները զետիւն թափվին ու խայտային զետիւն վրա: Այդ տեսնելով Բասիլների՝ թագավորը յուստօրույց Համնում է արքայի մոտ, Հետեւի կողմից ուժգնապես նետում է պարանը, Հարմար՝ կերպով անց է կացնում նրա ձախակողմյան¹⁰ ուսով, որովՀետեւ [աջը] սուսերով¹¹ բարձրացրած էր մեկին [Հարվածելու]: Նա [իմա՝ Տրդատը] կրում էր պահպանակներով պինդ զրահ, որի վրա նետերը Հեռք էլ չէին թողնում: Եվ [բասիլների թագավորը] որովՀետեւ չկարողացավ ձեռքով շարժել Հակալին, պարանը երկվար լանջով գցեց, տակայն չկարողացավ այնպես շուտ մարակել ձիւն¹², որքան որ Հսկան ածապարելով անմիջապես ձախ ձեռքով բռնելով պարանը¹³ զեպի իրեն քաշեց սաստիկ ուժով եւ երկսայրի սրով Հաղորութեամբ¹⁴ Հարվածելով կտրեց մեջտեղից կես արավ մարդուն ու նրա Հնու միասին ձիւն պարանոցն ու գլուխը (61): Իսկ զորքերը այս բանը տեսնելով բոլորը փախուստի դիմեցին:

1 Զ՝ Հոփսոմյանք եւ Գայանյանք
2 Իմա՝ եւ ի նմին ամբ
3 Զ՝ յայտնութեանք
4 Տ՝ ի Հինգ օր
5 Զ՝ ամ ամբ: - Տ՝ յամենայն ամբ

6 Տ՝ ի խորհրդ
7 Զ՝ Հիւսիսային
8 Զ՝ սգիտնեաց - սգիտեն
9 Խոր. Սյուլ
10 Տ՝ Մամզուն

1 Զ՝ Մամզունյան
2 Խոր. Բ. 84:
3 Տ՝ Հայաստանեայ
4 Տ՝ եւ ի խոնքի
5 Ի Տ՝ պակասը՝ եւ
6 Տ՝ Թառալըր
7 Խոր. այսպես ուժի գրասեղ. սրբնով խն ի գեղեցիկ ցանցորդ էր Ակարք իկվիթ թափեալ ցանցոյն: - Զ՝ Ակարք

8 Տ՝ Բարապայ
9 Զ՝ արագ: - Խոր՝ արագ կամ ճակ
10 Տ՝ Բախ կողմունի
11 Խոր՝ գի էր վերադարձեալ գննե ամբ ուժից սուսերով:
12 Տ՝ յուստօրույց: - Զ՝ մարդկեայ գերբուստի
13 Խն Խոր. չիք՝ պարանն
14 Զ՝ ի ճակ

Բայց Տրդատը այնտեղից մեծ ավարով վերադառնում է ապա ամբողջ Հյուսիսը միարանելով դիմում է դեպի պարսից աշխարհը՝ Արտաշիրի որդի Շապուհի վրա: Նա յուրաքիններից չորսին կարգում է գորավար. Միհրանին, Հառուս քրիստոնեական հավատքի, նշանակում է Վրացիների առաջնորդ (որովհետև Հենց այդ ժամանակ էր, որ Վրաստանցիք հավատացին կենդանի Աստուծու, իրենց Միհրանի առաջնորդությունով, սուրբ Հովհաննիս¹ ընկերակիցներից մեկի՝ Նունիի ձեռքով) և Բագարատ ասպետին և Ռշտունյաց՝ նահապետ Մանածիհրին²: Տրդատի արքայությունն ստան և յոթերորդ³ տարում Հայոց հայրապետական ակնոսին եկավ սուրբ Գրիգորը (62) և (յ) երեսուն⁴ տարի այնտեղ պաշտովցե. իսկ Տրդատի տիրապետության (խէ) քառասունյոթերորդ տարում Ռատակերս⁵ Գրիգորի կրտսեր⁶ որդին, Հանդերձավորված կազմ ու պատրաստ ուղարկվեց Կեսարացիների քաղաքը՝ Հայաստան աշխարհի համար ձեռնադրվելու, որը հայրապետական ակնոսին⁷ նստեց յոթը տարի: Սա Մովսեց աշխարհի նոգան⁸ գյուղաքաղաքում կառուցեց մեծ եկեղեցին: Սա երբ լսեց Ջորջորդ Հայքի իշխան Արքեդայոսի անտառակ ընթացքի մասին, Հանապազօրյա Հանդիմանում էր նրան: Իսկ նա հարմար ժամանակի սպասելով՝ սուրբ Հայրապետ Ռատակեանի (իմա՝ Արիստակեսին) Մովքի ճանապարհին Հանդիպելիս սուսերանհար է անում նրան և ստապլում գետին: Բայց ինքը, որպեսզի թագավորը չիմանա, փախստական ընկնում է Կլիկիայի

1 Չ. յոթ իւր տեղով
2 Սուր. Բ. 86:
3 Չ. բողոքականաց: - Իսկ անուս չարորդի գորտաքրին, որը չի՛նք պատմագրքս մեր՝ է՛ Կա՛հուս նահապետ Անտառունաց: - Տես Սուր. Բ. 85:
4 Չ. մանածիհր

5 Տ. յոթին և տասներորդ
6 Չ. երեսուն ամ
7 Չ. ստու և զինի՝ բոլորտեղիս
8 Տ. կրտսեր
9 Ռ. պատկա՛ռք՝ զոմիտ
10 Չ. ի գեղապալաքրին խաղազ գ փ

Տարսոն՝ [քաղաքը]<37>: Նրա [Արիստակեսի] մարմինը սարկավագները վերցրին և տարան թաղեցին Եկեղյաց գավառի Թորդան գյուղում: Իսկ Տրդատի (ծղ) Հիսունչորսերորդ տարում Գրիգորի երեց որդի Վրթանանին⁹ կարգում է (ս՛վ) Մեծ Հայքի կաթողիկոս, որը Հայրապետության ակնոսին տիրեց (ժե) տասնհինգ⁴ տարի:

Իսկ Հայոց Տրդատ արքան Քրիստոսի հավատն ընդունելուց Հետո, բոլորանվեր առաքինություններով պայծառացած, ամբողջ Հայաստանը ցանկանում էր քրիստոնեական կրոնով զարգանալ: Սակայն մեր ազգի ամբարտապան և խստատիրոս մարդիկ չարատեսությամբ ընդդեմացան⁵ թագավորի կամքին. ուստի և զեն նետեց երկրավոր պատեր, երկնավորի Հետևից⁶ զնաց՝ արագ Հասնելով Քրիստոսի սուրբ ճգնավորի տեղը, որին Մանյա այլք են կոչում և այնտեղ մանելով դռնում է լեռնաբնակ: Բայց նրա Հետևից նախարարները մարդ են ուղարկում, Հոտ են կանչում, խոստանում են նրա ցանկությունները վարկի, և նա էլ նորից թագավորությունը շարունակում: Իսկ երբ որ սուրբը չի համաձայնվում⁷, նրան մահվան ըմպելիք են տալիս, որպես Սոկրատին մոլեխնեղը [սովին] կամ որպես կատաղած երբայեցիք⁸ լեռի խոտնած ըմպելիքը ավին մեր Աստուծու (իմա՝ Քրիստոսին): Եվ այսպես վարվելով նրանք իրենց Հոգում Հանգցրին աստվածապաշտության բազմափայլ ճառագայթիլ. և զրկվեցին նրա ճառագայթների լուսեղեն շնորհներից, որը թագավորեց (ծղ) Հիսունվեց տարի¹⁰:

1 Սուր. - ի Տարսոս
2 Սուր. ի Թիլիս (առակի)
3 Տ. ստու և զինի՝ վրթանուս: - Չ. վրթանուս և նա և վրթանուս
4 Չ. անս ԻՀ: - Սուր. Բ. 91:
5 Չ. բարեբոլորտեան... չարաբոլորտեան ազգս

մեր... - Տ. յնդիմանաց
6 Չ. երկնայ
7 Տ. Մանեայ սյրն կոչեն
8 Չ. ոչ Հասնեաց
9 Չ. Շորայեցիքի
10 Սուր. Բ. 92:

Տրդատի վախճանվելու լուրը երանելի Հայրապետ Վրթանեսին է՝ Հասնում Տարոն զավտուի Աշտիշատի եկեղեցում Չատկի Հսկման տոնի օրը. և Հայաբվում են լուսան բնակիչները տիկնանց (63) տիկնոջ (իմա՝ թագուհու) սաղրանքով, ցանկանում են սպանել նրան, որովհետև Հանապազօրյա Հանդիմանում էր նրան: Եվ՝ Հայրապետը դուրս գալով տեսնում է նրանց բոլորին աներեսույթ կապանքներով կապկապված. Հարցնում է պատճառը, ազատ է արձակում նրանց, իսկ ինքը անցնում զնում է Եկեղյաց զավառը՝ 38:

Բայց երբ տարածվում է Տրդատի մահվան՝ նույն Համբավը, Վրթանեսի՝ ավագ որդի Գրիգորիսին, որը Աղվանից կողմերի եպիսկոպոսն էր, բարբարոսներն սպանում են Սահարուկի զավեղով, որը այդ աշխարհի իշխանն էր՝ Արշակունյաց ազգից. նրան ձերբին սոճատակ են՝ տալիս Վատնյան դաշտում, Կասպից՝ ծովի մերձակայքում. սարկավազները վերցրին նրա դին, բերեցին Փոքր Սյունիք և (թաղեցին)՝ Ամարաս՝ ավանում՝ 39:

Իսկ Սանատրուկը թագավոր դառնալով՝ ինքը՝ զբաղվում է նաև. Փայտակարան քաղաքը և մտածում էր տիրել ամբողջ Հայաստանին¹¹: Այս բանը տեսնելով Բակուր մեծ իշխանը, որը Աղձնիքի բռնիչն¹² էր, նույն բանն անել ինքն էր խորհում, ուստի և բարեկամության ձևք մեկնեց¹³ Պարսից Որմիզդ արքային: Բայց Հայոց մնացած նախա-

րարները Հայաբվեցին մեծն Վրթանեսի մոտ և պատվավոր իշխաններից երկուսին՝ առաքեցին Կոստանդինուսի որդի Կոստանդինոս՝ կայսեր մոտ, որպեսզի օճնական զորք ուղարկի և Հայաստանում՝ թագավորեցին Տրդատի՝ որդի Խոսրովին: Սա լուս է նրանց և Անտիոքոսին մեծ զորքով ուղարկում է (Հայաստան): Նա գալիս թագավորեցնում է Խոսրովին և Մանածիհրին Հարավային զորքերով ու կիլիկիացիներին՝ գնդով ուղարկում է Բակուր բռնիչի վրա: Իսկ ինքը՝ Անտիոքոսը՝, առնում է իր Հետ Հայոց ամբողջ մնացած զորքին, բոլոր Հունականներով միաձախնում Հարձակվում է Սանատրուկի վրա: Բայց վերջինս, որ Փայտակարան քաղաքն ամբողջությամբ լցրել էր պարսկական զորքերով, Աղվանքի նախարարների Հետ միասին, փախչում է՝ Պարսից արքայի մոտ: Եվ Հայոց զորքերը նրանց երկիրը ավարի առնելով վերադառնում են այնտեղից՝: Իսկ Մանածիհրը գնալով՝ Հարավային կողմով՝ ջախջախում է Բակուր բռնիչին ու նրա ամբողջ զորքը և պարսիկներին, որ նրա օճնականներն էին, Հալածեց այնտեղից: Եվ բազմաթիվ զերիներ է առնում Մծբինի կողմերից¹⁰, որոնց թվում են Հակուր մեծ եպիսկոպոսի ու թըր սարկավազներին¹¹. նրանց Հետևեց զալով Հակուրը¹² խնդրում է ազատ արձակել զերիներին, սակայն Մանածիհրը չի Համաձայնվում, և Հակուրը գնում զինում¹³ է արքային: Սրա վրա¹⁴ զայրացած Մանածիհրը Հրամայում է ութը սարկավազներին ծովը նետել:

1 Այսպես թուղթ բառ Ս.

2 Չ. քոք

3 Թոր. Գ. 2: - Փայտ. Գ. 3:

4 Տ.՝ մահուան

5 Տ.՝ Աղվանիսի

6 Տ.՝ ընդարձակ

7 Չ.՝ կողմից

8 Զրույց (Քաղեցին) է՝ փամբայնի մեղել

յուրեք բառ Թոր. Գ. 3: - Տ.՝ բերայ (Հանդուցին) է՝ Փոքր Սյունի յԱմարան ուստի

9 Չ.՝ յամարան

10 Չ.՝ յինքան ունի

11 Թոր. Գ. 3:

12 Տ. առտ և զգի՝ բռնիչս

13 Չ.՝ ձեռն եղ

1 Չ. և Թոր.՝ երկուս

2 Թոր. Կոստանդոս

3 Ի Չ. պակասը՝ Հայոց

4 Թոր. Գ. 4-5

5 Չ.՝ կիլիկիայի

6 Տ.՝ Անտիոքոս

7 Չ.՝ փամբայնի: - Թոր.՝ փամբայն:

կամ՝ փաթեանակի

8 Թոր. Գ. 6:

9 Չ.՝ երթայ

10 Ի Տ. պակասը՝ կողմից

11 Տ.՝ ընդ որս և զարկուպապոս: - Թոր.՝ սարկուպապոս ութ

12 Տ.՝ Եակուր

13 Տ.՝ և յոց Հուսեանի՝ գեմ նրայ

14 Չ.՝ ընդ որս

Այդ բանը լսելով մեծն Հակոբը սաստիկ բարկութիամբ վերադառնում է իր տեղը, ինչպես Մովսեսը՝ փարավոնի երեւից. ապա՝ բարձրանում է մի լեռան վրա, որտեղից երևում էր ամբողջ գավառը եւ անիծում է Մանաճիհրին ու նրա գավառը: Եվ ահա չուշացան Աստծո զատաստանքը. Մանաճիհրը Հերովդեի նման արագորեն սատակեցավ եւ աշխարհն այն զրկեց պողարերութիւնից, երկինքն էլ նրա վրա պղնձյա դարձավ. ծովն էլ Հակոտակվելով բարձրացավ ծածկեց անդաստանների՝ սահմանները. եւ այս բաները լսելով Խոսրով՝ արքան սաստիկ զայրացած Հրամայում է ազատել գերիներին: Ապա սուր Հակոբի այս աշխարհից փոխվելուց Հետո, Մանաճիհրի ժառանգորդը՝ զեղեցիկ ապաշարութիամբ, Հորդաստո արտասուքներով ու Հառաչանքով՝ նրա բարեխոսութիամբ գտավ բժշկութիւն իր եւ գավառի՝ [Համար]:

Այդ, Պարսից Որմիզդ արքայի երկրորդ եւ Կոստանդի գահակալութիան ու թերրոջ տարում նրա օժանդակութիամբ թագադրում է Խոսրովը. սակայն, իր Հոր նման, սարկութիան ու քաջութիան ոչ մի գործ չկատարեց. որովհետեւ թեպետեւ մարմնով փոքր էր, բայց ոչ Այեքսանդր՝ Մակեդոնացու Հասակի չափով, որն ընդամենը երեք կանգուն Հասակ ուներ¹. նա միմիայն մի քաղաք կառուցեց. Գեղամա լեռների ստորոտում եւ արքունիքը տեղափոխեց² մի ուսան, շինեց մի զովատուն ապարանք, որն ըստ պարսկերեն լեզվի Դվին է կոչվում³ եւ թարգմանվում է բլուր: Եվ քանզի այդ ժամանակ Արեսը (Հրատր) ուղեկցում էր Արեգակին

եւ ջերմ օդը պղտորվելով դարչաՆոտութիւնն՝ էր տարածում, դրա Համար էլ Արտաշատի բնակիչները կամավոր Հանձն առան այդ տեղափոխութիւնը⁴: Արա օրերում Հուսիսային Կովկասի ժողովուրդները միաբանելով անՀամար բազմութիամբ՝ գրեթե երեք բյուրով⁵, արշավեցին մինչեւ մեր աշխարհի միջնամասերը, եկան Հասան Վաղարշապատի դռներին եւ չըճապատեցին [քաղաքը]: Նրանց՝ վրա Հանկարծակի Հարձակվեցին Հայոց զորքերը եւ պատեքով մղեցին Օշական առապրում: Բայց նրանցից մի փոխարի Հակա, մարմնի բոլոր մասերը կնյա թաղիքով տարածածվված⁶ շահատակութիւն էր սկոտում մեր զորքերի մեջ եւ ոչինչ⁷ չէին կարողանում անել նրան, որովհետեւ նրկակով Հարվածեիլս կնյա թաղիքը ոլորվում էր: Այդ ժամանակ քաջակորով Վահան Ամասունին դառնալով դեպի կաթուղիկ եկեղեցին ասում է. «Օգնի՛ր ինձ, Աստված, ինչպես Դավթի պարսաքաբը դիպցիր Գոլյաթի ճակատին, իմ նիզակն էլ ուղղորդ դեպի այս՝ զորավոր Հական»⁸: Եվ նրա խնդրանքն իրոք տեսչայով. նա միւս գավառի կողմից Հարվածելով գետնը սապակեց ամեհի Հակային. դրանից սարսափած թշնամիները փախուստի դիմեցին: Եվ այստեղից վերադառնալով Մոփաց աշխարհը՝ Բագաբատը, առանց նախանձի, Հաստատուպեա վկայում է այդ արքայի [տառջ]: Դրա Համար էլ արքան ճակատամարտի տեղը՝ Օշականը⁹ նրան է պարգևում: Բայց թագավորը դրանից Հետո երկար¹⁰ չի ապրում, վախճանվում է՝ թաղավորելով իւր տա-

1 Իտր. զՄեգակն
2 ԻՉ. եւ սու Խոր. պատեքի՝ եւ
3 Տ. սեղատասանայ
4 Տ. սաս եւ գինի՝ Խոսրովո
5 Խոր. եւ Չ.՝ ժառանգ որդի

6 Խոր. Գ. 7:
7 Չ.՝ բուն վնակերտային
8 Չ.՝ չափ
9 Չ.՝ վախճան
10 Չ.՝ կողմ

1 Չ.՝ ժառանգուտութիւն: - Խոր.՝ ժառանգուտութիւն
2 Խոր. Գ. 8:
3 Խոր.՝ երկու բերքոք: - Տ.՝ բերքոք
4 Չ.՝ որդի
5 Խոր.՝ թագուս կանայս բոլորով ամենեւին պարտածեկեցայ. կամ պարս-

ժամեայ
6 Տ.՝ մեկ ոչ կարկին
7 Տ.՝ ոչ կան: - Խոր.՝ սակս
8 Չ.՝ այստեղի
9 Խոր. Գ. 9:
10 Տ.՝ երկարայ

րի: Վերջրին նրա մարմինը եւ տարան թաղեցին Անիում, իր հոր՝ մոտ:

Իր ինքնակալութեան տասնևյոթներորդ² տարում Օզրստու Կոստանդինոսը³ թագափոխեցնում է Խոսրովի որդի Տիրանին եւ ուղարկում Հայաստան: Իսկ մեծն Վրթանեսը, իր եպիսկոպոսութեան (ժե) տասնևհինգերորդ տարին լրանալուց հետո, փոխվում է այս աշխարհից, Տիրանի կերպով տարում: Եվ նրանից հետո Վրթանեսի որդի Հուսիկին ուղարկում են Գամիրքի քաղաքը (իմա՝ Կեսարիա) Հայոց Հայրապետ ձեռնադրելու համար. սա Հայաստանի Հայրապետական աթոռին նստեց վեցը⁴ տարի<40>:

Իսկ Տիրանը թշնամանում է երանելի Հուսիկի՝ հետ՝ Իրեն մշտապես հանդիմանելու, նաև Հուլիանոսի պատկերի համար, որը արքան կանգնեցնել տվեց Մոփաց գավառի եկեղեցում, որը եւ երանելի Հուսիկը սոսնակոխ անելով կտրատեց⁵, եւ Հրամայեց [Տիրան արքան] ճիպոտահար անել նրան, եւ այնքան գանձահարեցին մինչև ավանդեց հողին: Նրա վախճանելուց հետո ծերունի Դանիել քորնպակապոսը (իմա՝ քահանա), որը եղել էր սուրբ Գրիգորի աշակերտը⁷, եզովեց Տիրանին, զրա վրա չարացած Տիրանը Հրամայեց խեղդամահ անել նրան. եւ թաղեցին նրան Հայաց դափառ կոչված մենաստանում: Իսկ երանելի Հուսիկի մարմինը տարան Թորգան գյուղը՝ իր հոր մոտ:

Տիրանի երկրորդ⁸ տարում [Հայրապետական] աթոռին Հաջորդում է Փառնեհուհուհու, որը Տարոնի Աշտիշատից¹⁰ էր,

մի գովական տղամարդ, եւ նստեց չորս՝ տարի: Այդ նույն ժամանակներում Պարսից Շապուհ արքայի կողմից մեծ զորքով զորավար է գալիս Հայաստան եւ ստապատիր խոսքերով՝ իր մոտ է կանչում Տիրանին, կուրացնում է նրա աչքերը Ապահունյաց գավառի մի դուռում, որը Արձկաղն՝ են կոչում, ինչպես որ Բյուզանդն է պատմում Հայոց երկու լուսավորիչների փոխարեն, որոնց ինքն էր կուրացրել<41>:

Տիրանից հետո թագափոխում է նրա որդի Արշակը յոթը⁹ տարի<42>: Սա իր տիրակալութեան չորրորդ⁹ տարում պատրաստեց կազմակերպեց սուրբ Գրիգորի՝ որդի Վրթանեսի որդի Հուսիկի որդի Աթանազիանի որդի Ներսեսին եւ մեծաքանակ զորքով առաքեց Գամիրքի երկիրը Հայոց՝ Հայրապետ ձեռնադրելու⁶ համար, որը Հայրապետական աթոռին տիրեց (յդ) երեսուշորս տարի⁶: Նրա օրերում էին [սպլում] Հայոց զորքերի սպարապետ Վաչեի որդի Վասակը, որը եկեղյաց գավառում Վասակակերտը¹⁰ կառուցեց, եւ Վասակի որդի քաղն Մուշեղ Մամիկոնյանները: Սա (իմա՝ Արշակը) չարավորուզող Տիրիթի զբաղառուքին Հավատալով սպանում է իր եղբորորդի Գնեյին՝ նրա կին Փառանձմին նախանձելու պատճառով, որը Սյունյաց Անդոկ իշխանի զուտարն էր: Այս աղետալի [զործերի] համար սուրբ Ներսեսը¹¹ նըզվեց Արշակին ու ամբողջ Հայոց աշխարհը¹² եւ ինքը հեռացավ դնաց Հունաց երկիրը, իր փոխարեն թողնելով Բագրեւանդա ինաղ եպիսկոպոսին, որը ծնունդով Կարին գավառի Մարգաց¹³ գյուղից էր, որի շտեմարաններն ա-

1 Տ.՝ առ Հայրի: - Խոր. առ Հայր իր: - Խոր. 9, 10:
2 Չ.՝ եւ յոթ եւ ի տասներորդ
3 Չ.՝ Կոստանդինոս: - Խոր.՝ Կոստանդոս
4 Խոր. 9, 11: - Փառաս. 9, 12:
5 Տ. առ եւ վիճի՝ Յուսակայ

6 Չ.՝ փոխեց եւ մտերեց
7 Տ.՝ որ էր տարիներույ
8 Խոր. 9, 14:
9 Չ.՝ ի գնի
10 Խոր. ի տասներորդ ամի

1 Չ.՝ յաշտիւս: - Խոր.՝ յԱշտիւսայ: - Տ.
Փառնեհուհ
2 Չ.՝ յարկերոց
3 Չ.՝ որկայն: - Փառաս.՝ Անուղ
4 Խոր. 9, 17: - Փառաս. 9, 20:
5 Խոր. (Գ. 35)՝ առ երեսուն
6 Խոր.՝ յարցող տի

7 Խոր. 9, 20:
8 Չ.՝ մեծապեղ
9 Փառաս. 9, 3-4:
10 Չ.՝ Վազկիր
11 Չ.՝ անկեղեց ուրիշ՝ Կերպով կամ Կերպով
12 Խոր. 9, 22-23, Փառաս. 9, 15:
13 Փառաս.՝ Մարգալայ

առատորոյն Հորդում էին ըստ մեծն Եղիայի նմանութեան՝ <43> :

Այդ ժամանակներում Պարսից Շապուհ արքան զայլս է Ատրպատական եւ իր մտտ է կանչում Աբշակին: Բռնելով կայում է՝ նրան եւ ուղարկել է տալիս ինորասան՝: Այդ բանը տեսնելով նրա կինը՝ Փառանձեմը, փախտական ընկնում է Արտագերս ամրոցը: Իսկ Պարսից արքան Մերութան՝ Աբքրուեռուն Հայոց իշխան Հաստատելով ինքը վերադառնում է Պարսկաստան: Ապա Մերութանը պաշարում է Արտագերս ամրոցը, գրաւում է այն եւ Փառանձեմին, ըստ պարսկական սովորութեան, սայլի ցցի վրա է Հանում (64) <44>: Այս ամենը, երբ լսում է մեծն Երեսեք, Թեոդոս ինքնակալին առաջում է անտես չառնել Հայոց երկիրը: նրա պաշտատանքը Հասկանայով Թեոդոս մեծը կանչում է Աբշակի որդի Պապին, որը պատանդ՝ էր արքունի դուստր, թագադրում է նրան, Անատոլիտս՝ զորավարին մեծաբանակ զորքով օգնական է (տալիս)՝ եւ Հայոց Երեսե Հայրապետի Հետ ուղարկում Հայաստան: Նրանք գալիս Մերութանին ու Պարսից զորքերին՝ հալածում են երկրից: Եվ այնուհետեւ մեր երկիրը Պապի ձեռքի տակ Հաստատվեց լոթը տարի՝:

Այդ ժամանակներում Անատոլիա զորավարը, ստանալով արքունիքի Հրամանը, գալիս է մեր աշխարհը, չըջում է բազմաթիվ տեղերում, Հաճելի է գտնում Վարդտ արգաստրեր, Չրատատ եւ բերրի գալատուս՝ կառուցել քաղաքը, Համարելով այն իրրեւ կենտրոնական վայր՝, ոչ այնքան Հե-

ռու այն տեղերից, որտեղից բխում են Եփրատի մի քանի աղբյուրներ՝ եւ Հանդարտագնաց առաջնայով ծովանում են ու ճահճի տեսք ստանում: Այնտեղ անՀամար քանակութեամբ ձկներ եւ բազմապիսի ճարակավոր թռչուններ են բազմանում, որոնց ձկերով՝ միայն լի ու լի՝ կերակրվում էին բնակիչները: Եվ ճահճներէ՝ ափերի շամբերն ու երեզնուտների առատութիւնը, եւ գլաչում անձան խոտի՝ թանձրութիւնը, եւ սերմնավոր պտուղների առատաբերութիւնը, լեռները նույնպես լիքն են կեղակարաչա, որոճացո՞ւ երեններով: Մեծ քանակութեամբ բազմանում են այնտեղ եղջերավոր ընտանի՝ անասուններ՝ Հաղթահասակ, խոչոր, սեվամ՝ գիրացած եւ պարարտ: Եվ գեղեցկամիտ լեռան ստորոտում Հալանում է մի տեղ, որտեղ բազմաթիվ ձանր ու ականակիտ աղբյուրներ են բխում, այնտեղ հիմնադրեց քաղաքը: Նրան չըջափակեց խոր փոսով, անկողախոր Հաստատեց պատվարի հիմքը, որի վրա աՀագին բարձր աշտարակներ կառուցեց եւ դրանցից առաջինը Թեոդոսի անունով կոչեց՝ ի պատիվ Թեոդոսի: Ապա նրա մյուս կողմում՝ չինեց նալիքի ցուկների նման ժայռավոր <45>՝* աշտարակներ եւ զոգավոր՝ խորշերով անցքեր, որոնք նայում են դեպի լեռները. նույնպես եւ՝ դեպի Հյուսիսային՝¹⁰ դաշտը, եւ արեւելյան, եւ արեւմտյան կողմերից նայող բոշորածեւ աշտարակների կանգնեցրեց: Եվ՝՝ քաղաքը կենտրոնում մի բարձրավանդակի վրա բազմապատիկ մթերանցներ չինեց եւ անվանեց Ավգոստինոս՝ ի պատիվ Ավգոստո-

1 2՝ կայք
2 Խոր՝ Խուժտատան
3 3՝ ամենայն ուրի՝ Մեճտանի - 2՝
Մերութան կամ՝ Մեճտան
4 2՝ որ էր պատակը
5 Խոր. ստան եւ գինի գորգաբարդ կոչել Յէ-

բիտ կամ ակրկոմախոս
6 Թուրք սյապիւն ըստ Տ.
7 2՝ զբոքի
8 Խոր. Գ. 34-37
9 2՝ ընդ գուտաթին
10 Տ՝ իրրեւ միջոց վարկուցեպ զգայրի

* Մայիս. Թուրք. Ժայռանեւ. տես նրա 325
բացատ. Խոր. Գ. 59:
1 3. ստան եւ գինի՝ աղբյուրը, աղբյուր...
2 2՝ որոց ի մուշե
3 2՝ եւ գեղեցկամաթիկն - Խոր՝ գեղբոք
4 2՝ խոչոր
5 2՝ ի կէն... կեղակարաչա եւ որոճացը: -

Տ՝ էրկոց
6 2՝ եւ ամառու եւ պալաթը
7 2՝ յոթ՝ սեւ ցանեկ - Խոր՝ յոյս ցուցանեկ
8 2՝ եւ անց
9 2՝ եւ ստանց գոգոսոս
10 2՝ որպէս եւ ընդզէլ գուշոնի Հյուսիս
11 Ի Տ. պարսակը՝ եւ

սի¹: Եվ շատ այլ տեղերից անհայտ ուղիներով ուրիշ Զբեր բերեց մտքրեց² քաղաքը. նաեւ գնեքերով ու պահպանան գնդերով լցրեց քաղաքը եւ անվանեց Թեոդոսպոլիս³, որպեսզի քաղաքի հիշատակութեամբ անմահ լինի այդ անունը: Իսկ Զբերուկ ընտզ աղբյուրների վրա վիճառաւ քարերով Հարկեր կառուցեց⁴:

Իսկ Պապը ամոթխալի արտերով պղծագործութեամբ⁵ էր գրադվում եւ բազում անգամ Հանդիմանութիւն էր ստանում սուրը ներսեայից: Ուստի չարացած Պապը նրան մահվան գնդ է խմցնել տալիս Եկեղայց զամուտի Խնա գյուղում եւ զրկում կյանքից* <46>: Նա Հայրապետական աթոռին նստեց (ը) երեսունչորս տարի: Այդ բանը լսելով Կեսարիայի սուրբ Հայրապետ Բարսեղը նզովում է Պապին ու նրա բոլոր յուրայիններին, երզմամբ Հաստատում է, որ այլեւս Հայոց կաթողիկոսը ձեռնադրութիւն չստանա Կեսարիայում. եւ նրա նզովքը շուտով կատարվում է: Բայց Պապը Հայոց կաթողիկոս է կարգում Ապահունայց զամուտից ոմն Շահակի** առանց Կեսարիայի մետրոպոլիտի Հրամանի. սա Մանազկերտ գյուղից էր եւ Հայրապետեց չորս տարի:

Իսկ Անատոլիոս քաջ զորավարը նույն ժամանակ բռնում է Պապին, շղթայում երկաթեա կապանքներով եւ ուղարկում կայսեր մոտ: Սակայն [կայսրը] նրան նույնիսկ տեսութեան չարժանացրեց, այլ Հրամայեց ծովը⁶ գցել: Եվ Հնեց նույն ժամանակ թագավորեցնում է ոմն Վարդազատ Արչակունու՝ մանկական Հասակի, որը թագավորեց չորս

տարի: Սա Հայոց կաթողիկոս կարգեց Շահակի¹ եղբայր Զավնին, որը [Հայրապետ] մնաց չորս² տարի:

Իսկ Վարագդատից Հնտո թագավորում են Պապի որդիներ Արչակը եւ Վաղարշակը Հինգ տարի: Արանց վեցերորդ տարում բաժանվեց մեր Հայոց թագավորութիւնը. Արչակը տիրեց Հունական կողմում, իսկ Վաղարշակը Պարսկական կողմին, Արարատյան³ աշխարհին: Արանց օրերում Հայոց կաթողիկոս Զավնից Հնտո եկավ նրա եղբայր Ապուրապեանը նույն գյուղից, տիրեց Հինգ⁴ տարի: Իսկ Վաղարշակից Հնտո, Պարոնից Շապուհ արքայի Հրամանով, Հայոց արեւելյան մասում թագավորում է Արչակունի Խոսրովը երեք տարի: Սա Հայոց⁵ կաթողիկոս կարգեց Միծն ներսեայի որդի սուրբ Սահակին, որը Հայրապետական աթոռին նստեց (ծ) հիսուն տարի⁶:

Սակայն երեք տարի⁷ Հնտո, չարախոսներին լսելով, նույն Շապուհ⁸ արքան զրկում է Խոսրովին իշխանութիւնից: Եվ նրա փոխարեն Հաջորդում է Վռամշապուհը⁹ նրա եղբայրը, որը թագավորեց (ծե) տասնեւհինգ¹⁰ տարի:

Եվ ահա այնպես պատահեց, որ Պարսից Արտաշիր¹¹ արքայի երկրորդ տարում եւ Հայոց արքա Վռամշապուհի Հինգերորդում, երբ երանելի Մաշտոցը¹², որը Տարոնի զավառ¹³ Հացեկաց գյուղից էր, Վռամշապուհ արքայի եւ Սահակ մեծ Հայրապետի ձեռքով, մի քանի ընկերակիցներ¹⁴ Հնտ միասին, որոնց Սահակն էր ուղարկել¹⁵ նրա մոտ, Գա-

* Տե՛ս՝ Մայիս 299 քառուս. նոր.՝ 9 38:
 ** Տե՛ս՝ նոր. Գ. 39, Փայ. Ե, 29, 32:
 1 Չ.՝ պատմիկ, պատմաւ: - նոր. Ա. գորտոսի
 2 Չ.՝ մտադր
 3 Տե՛ս՝ գիճկատուրջի
 4 նոր.՝ յինեաց: - նոր. Գ. 59:

5 նոր.՝ զպղծագործ էր
 6 Ի Չ. պակասէ՛ր լինել: - նոր.՝ յանդիման
 նեայ կտարելք
 7 նոր. Գ. 38:
 8 Տե՛ս Փաւստ. Ե. 29:
 9 Տե՛ս նոր. Գ. 39: - Փաւստ. Ե. 29, 32:

1 Տ.՝ Աստուկայ
 2 նոր. Գ. 40:
 3 Չ.՝ քարայրտանան
 4 նոր. Գ. 41-42
 5 Ի Չ. պակասէ՛ր Հայոց
 6 նոր. (Գ. 67)՝ անս լիտւն եւ մի
 7 Ի Չ. պակասէ՛ր մտաց: - նոր. (Գ. 50)
 զԵ՛ս անս Հինգ
 8 Տ.՝ Շապուհ արքայէ
 9 Չ.՝ գիճկատուրջ
 10 նոր. (Գ. 67)՝ քան եւ մի ան: - նոր. Գ. 42, 49, 50
 11 Չ.՝ արպաշի
 12 Չ.՝ մաշտոցի
 13 Չ.՝ ի գառնին
 14 Չ.՝ ընկերովք
 15 Տ.՝ անկեղովք

նիեյան նշանազերեով Հայերեն դպրոթյունը Հորինեց: Եվ դրանից Հետո դարձյալ նույն Վասնչապուհի վեցերորդ տարում, որը Վասն-Կրման՝ արքայի առաջին տարին է (65) վերստին աստվածատուր նշանազերեով նույնը եղանակելով՝ ամբողջացնում է, որնցով և դպրոթյուններն² ու Աստվածաշունչը գրքերը ուղղում-թարգմանում են, ինչպես որ պատմում են Կորյունն ու Ղազարը³ (իմա՝ Փարպեցին): Եվ Հայոց դպրոթյան սկզբնավորումը եղավ սկիզբը մեծ գիտություն ու անժխտելի խնդություն ըստգովելով երկրների Համար: Քանզի ոչ միայն Հայոց, այլև Վրաց ու Աղվանից, Ասածո խնամակալությունը, գրեթե ամբողջ երանելի Մեսրոպ⁴ վարդապետի՝ ձեռքով⁴⁷:

Վասնչապուհը վախճանվում է փառքով [պսակված] նրա փոխարեն Կրմանը թագավորեցնում է կրկին անգամ Խոսրովին, որին ինքն էլ գրկել, և մնաց մեկ տարի: Արանից Հետո Հազկերտը ոչ թե նրանցից, այլ իր որդի Շապուհին է թագավորեցնում Հայաստանում, որը, սակայն, իր Հոր մահվանից Հետո սպանվեց նրանց մեծամեծների կողմից⁵: Եվ մնաց մեր Հայոց երկիրն առանց թագավորի երկար տարիներ⁶: Այդ մասին Հետաքրքրվելով իմացանք, որ անիշխանության ժամանակը եղել է (ժա) տանեմանկ⁶ տարի: Հովսեփը և Ենիքիլը՝ Սահակի արքայակները (իմա՝ գործակիցները) այս նույն ժամանակներում ուղարկվում են Ասորեստան, այնտեղից էլ Հունաստան՝ ուսումնասիրելու⁷ Վարդապետական¹⁰ գրվածքները:

1 Չ.՝ փառքով կրման

2 Չ.՝ եղանակելով... դպրոթյուն

3 Տես Կորյունի Մեփրեմի: Ղազար Ա.

10-11: - Չ.՝ որդե՛ կորին պատմել և

Ղազար

4 Տ. Մեսրոպ

5 Խոր. Գ. 53-54:

6 Չ.՝ ի նացուց իսկ մեծամեծաց

7 Խոր. Գ. 56:

8 Խոր.՝ ան երկն

9 Չ.՝ ի պարտութիւն

10 Խոր. Գ. 60:

Դրանից Հետո Պարսից Վասն արքայի Հրամանով թագավորում է Արտաշեսը, որը նույն Արտաշիբն է, վեց տարի: Մեսրոպը, որ նաև Մաշտոց է կոչվում, այդ սքանչելի և քահանա, նախագաղ⁸ և ուսուցիչ Հայկական նշանազերի ու դպրոթյան, Հենց այս ժամանակներում Հանդես գալով՝ Հավիճորեն պայծառացավ: Իսկ մեծ քահանայապետ Սահակը, որը սուր Գրիգորի սերնդից էր, սուրբ Գրքերը Հունարեն լեզվից Հայերեն լեզվի դարձնելով թարգմանում է, Եղնիկի Հետ միասին, սուրբ Ղեւոնդիոսի և ուրիշների ամենաստույգ⁹ օրինակները, որոնք բերվեցին Կոստանդիական քաղաքից⁹: Սա նորոգեց նաև սուրբ⁴ կուսանաց տաճարը, որ կործանվել էր Շապուհ⁵ թագավորի կողմից. և սրբուհի Հուրիսիմին աներեսույթ եղած տեղը, Ասածո ողորմածություն շնորհիվ, Հայտնի եղավ⁶: Սա էր⁷, որ նախքան իր քահանայապետ դառնալը, գիշերային տեսիլքում⁸ երեւաց իրեն Արախուանյաց թագավորության* <48> վերանալը և քահանայապետության դադարում սուրբ Գրիգորի սերնդից, սպա և ուրիշ ոմանց կողմից այդ նույն վիճակին⁹ տիրանալը: Բայց որոշ ժամանակ դրանից Հետո, ասում է, կրկին [սլոտի] Հառնի թագավորությունը և վերստին նորոգվի քահանայապետությունը իրենց տուժակիցների մեջ՝ նախապես¹⁰ սահմանված կարգով:

Այս նույն ժամանակներում միաբանվեցին Հայոց նախարարները, չարախոսում էին Արտաշիբից¹¹ նրա անառակ ցանկատիրության պատճառով. խնդրում էին Հեռացնել

* Խոր. Գ. 66, Ղազար Ա. 17:

1 Տ.՝ նախագաղ

2 Չ.՝ ի ստուգ

3 Խոր. Գ. 58, 61:

4 Տ.՝ սուրբ

5 Տ.՝ ի Կապուհ

6 Տ.՝ գտակ եղև

7 Ի Տ. պակասք՝ է

8 Չ.՝ տեսիլք

9 Տ.՝ փնտհեղ

10 Խոր. Գ. 66: - Ղազար Ա. 17:

11 Աստ և ի ստորին՝ գարտաշեն, արտա-

շիտ...

երան թագավորութունից եւ պարսիկ բերել մեր աշխարհին տիրակալ:

Բայց նա ասում է. «Քալ լիցի ինձ իմ անմեղ ոչխարին անօրին գայլի բերանը տալ եւ իմ Հիվանդ գառին այլոց առողջ գազանի Հնտ փոխանակել, որի առողջութունն ինքնին մեծամեծ չարիքներ կարող է պատճառել»: Դրա Համար Հայոց նախարարները՝ նրան Հակառակվելով, երան գնացին Պարսից Վլամ արքայի մոտ, և Տարակտում էին իրենց Արտաշիր թագավորից եւ սուրբ Մահակին՝ Հայրապետութեան Համար չար նախանձի պատճառով: Պարսից Վլամ արքան Համարում է Հայոց նախարարների [ասածները] եւ Հրամայում է անիմիտիս արքունի դուռը կանչել Հայոց Արտաշիր թագավորին եւ սուրբն Մահակին. ապա Արտաշիրին բռնում եւ կապանքներով ուղարկում է Խուժաստան, իսկ սուրբ Մահակին Հրամայեց գահընկեց անել Հայրապետական՝ աթոռից: Եվ նախարարների խնդրանքով տալիս՝ է նրանց կաթողիկոս ոմն (66) ասորի Արդիշային՝ Հակորիկ չարափառ (իմա՝ Հուլիանիտ աղանդի պատկանող), որը մեկ տարի էլ չմնաց: Նրան Հաջորդում է ոմն Ծմուելը¹, դարձյալ նույն՝ ազգից՝ նրանից ավելի վատթար. սա եւս երկու տարի Հնտ փախճանվեց: Սրանից Հնտ էլ անվեհեր (իմա՝ ամբարիշտ) ոմն Սուրմակը, որը սուրբ Մահակին մասին չարախոսողն էր, Բզնունցյաց գավառի Արծիկ գյուղից եւ մնաց յոթը տարի: Սա մտնում է Հայրապետների թվահամարում. իսկ Արդիշոն ու Ծմուելը չհաշվեցին²:

Այս ամենը տեսնելով էր, որ մեծ վարդապետ Քերթողաչայը՝ Մովսեսը ծայն բարձրացնելով աղաղակում էր. «Ող-

բա՛մ գրեզ, Հայոց աշխարհ, որովհետեւ վերացան քեզանից թագավորդ ու քահանայդ: Ողբա՛մ գրեզ, Հայաստանայց եկեղեցի, որովհետեւ վերացավ քեզանից խորհրդականդ՝ ու մարգարեդ», ինչպես որ ժրաջան մանուկ Երեմիա մարգարեն ողբում էր Հրեական ազգի կործանումը եւ տաճարի անապատանալը:

Ապա եկավ սուրբ Մահակը եւ սակավ մի ժամանակ անցկացրեց Բագրեւանդ գավառի Բլուր գյուղում եւ Աստծո կամբով այնտեղ վախճանվեց: Նրա ոսկորների նշխարները վերցնելով, նրա թորը (պարեւ է լինի՝ թորի կինը)*, Մամիկոնյան տիկինը, որին Դիտրիկ՝ էին անվանում³, տարավ ամփոփեց Տարոն գավառի Աշտիշատ գյուղի Հանգստարանում. սա Հայրապետական աթոռին նստեց (ծ) Հիսուն տարի⁴ <49>: Սակավ օրեր անց վախճանվում է նաեւ Հայոց մեծ վարդապետ Մեսրոպը՝ Քաղաքապաշտի (?) Վաղարշապատում, որի աճյունը ամփոփեցին Օշական կողջված՝ գյուղում:

Այստեղ դադարում է Հայոց թագավորութունը Արշակունյաց ցեղից, որ սկզբնավորվել էր Եգիպտոսի թագավոր Պաղոմնոս Եվրեպեսուս⁵ Երկրորդի (ժր) տասներկուերորդ տարուց՝ եւ դադարեց Հունաց Թեոդոս թագավորի (Մ) քսանչորսերորդ տարում. եւ ընդամենը Հայոց՝ թագավորութունը (իմա՝ Արշակունյաց) տեսեց՝ (չծթ) Հինգ Հարյուր Հիսունիներ տարի (67)⁶ <50>:

* Ըստ Խոր.՝ Բրեյլու
1 Խոր. Գ. 63-64:
2 Տ.՝ եզ
3 Չ.՝ չուէլ

4 Տ.՝ ի նոյն
5 Տես Խոր. Գ. 64-65:
6 Չ.՝ մովսէսի քեղապաշտի

* Տես Մալխ. 39 եւ 67 ռոպորտութուն.
** Խոր. Գ. 42 (67)
*** Խոր. Գ. 56 հրուանակ տարի
1 Խոր. Գ. 68:
2 Խոր.՝ Դաւրիկ
3 Չ.՝ անուանել
4 Խոր.՝ անս յիսուն եւ մի

5 Խոր.՝ Գ. 67
6 Չ.՝ եղգատես
7 Տ.՝ ամ է
8 Չ.՝ թագաւորութեան ազգին Հայոց ողբ-
յալունեաց
9 Չ.՝ կայեաց

Արժանուրթի քաղաքներէից հետո եկած Հայոց իշխանների մասին եւ Հայոց այն հայրադէսների, որոնք հայտնուեցին սուր Գրիգորի սերնդին (68)

Իսկ Հայոց Արտաշիր թագաւորի մահվանից Հետո Հայոց նախարարները Հաւարգիցին եւ սուրբ Վարդանին, որը Մամիկոնյան տոհմից էր եւ սուրբ Սահակի թոռը, Հաստատեցին իրենց սպարապետ: Այնուհետեւ երբեմն Պարսից թագաւորութեանն էին Հնազանդվում եւ երբեմն էլ ապստամբում էին, ինչպէս որ մեզ ուսուցանում է եղիշն վարդապետի պատմութիւնը:

Սուրմակի մահվանից Հետո Հայոց Հայրապետները Հաւաքվում են եւ փնտրելով գտնում են ոմն Հովսեփ քահանայի, որը Վայոց ձոր գաւառի Հողոյիմ² դուղից էր եւ եղև էր մեծն Մարտիի աշակերտներից, եւ Վարդանի Հրամանով նստեցնում են կաթողիկոսական աթոռին. սա մնաց երկու տարի: Նա գումարեց Եւհայաբանի ժողովը, ուր տուգանքներով կանոններ³ սահմանեցին: Իսկ սուրբ Վարդանը ի մի Հաւաքելով Հայոց բոլոր նախարարներին (ժթ) տասնուհին տարի եւ⁴ պատերազմ է մղում Պարսից Հաղկերտ արքայի դեմ ու նահատակվում Հանուն սուրբ ուխտի եւ բրիտանական Հովաքի⁵ Արտազ գաւառի Ավարայրի դաշտում:

Վարդանի պատերազմից Հետո երկու տարի անց սուրբ Ղեւոնդյանը, Հովսեփ⁶ Հայրապետի Հետ միասին նահա-

1 Տ.՝ եւ եր երբեմն զի
2 Տ.՝ Հարցանայ
3 Տ.՝ կանոն

4 ի Տ.՝ գաղաթե՛ր եւ
5 Տ.՝ Հուստայ
6 Տ.՝ դեւոնդյանը յովսեփու

տակվեցին Հրոտից ամսի քսանեւթեցին, նույն Հուլիսի¹, կիրակի օրը: Այդ բանը մենք ստուգեցինք եւ գտանք կատարված² թագաւորների տարիների մատչանում նշված, Հաղկերտի տասնհինգերորդ եւ Մարկիանոս Անիծայի (69) երրորդում: Իսկ Վարդանի մահվանից Հետո տասը տարի մեր երկիրը անտերութեան մատնվեց, բազմացան Հայաձանքն ու խոտովութունները. թեւեւ Հաղկերտը իր չար խորհուրդներից³ փոքր-ինչ Հնադարտված, ամբողջ մեղքը ուրացող Վասակի⁴ վրա է բարդում եւ Հրամայում է նրան քարշ տալ մեծ անարկանքով: Այնուհետեւ նրա որդի Պերոցը թագաւորելով, կապանքներից ազատ է արձակում Հայոց նախարարներին: Եվ Հայոց սպարապետութիւնը ստանձնում է Վարդանի որդի Մանգնոսը՝ քսան տարի:

Իսկ Տեր Հովսեփից Հետո Հայրապետական աթոռին նստեց⁵ Տեր Գյուսար, որը Վանանդ գաւառի Ութման դուղից էր եւ մնաց տասը տարի: Այս ժամանակներում էր ապրում Հայոց մեծ փիլիսոփա⁶ Մովսեսը* <51>, որը Հետորական արվեստի Հիւմբը դրեց Հայոց մեջ. եւ ճշնահանգերձ Անտոնը, որ նույն ինչը՝ Թաթեպն է, սրանց Հետ, սասում է, թողեցին ամեն ինչ Հանուն Քրիստոսի սիրու, իր քահանա եղբայր** Վարդանի Հետ միասին, գնացին ամենաճակակ⁷ վայրերը, գազանների ու վիշապների Հետ բնակվեցին՝ այն նույն տեղը, որը այժմ Գազանաձակեր կամ Թաթեպի վանք է կոչվում:

Պերոցի քսանեւհինգերորդ տարում Հայերը ապստամբում են Պարսկաստանի դեմ, արշունահեղ պատերազմով

* Իր Մովսեսը՝ Հայտնի չէ...

** Չի բացատրվում նաեւ, որ ինչի արժու, երբ երբոր, պատմաւոր մաս (Դ. կդ)

Վերջն փոստը եղված չէ:

1 Տ.՝ Հրոտի... յուլիոսի

2 Տ.՝ եւ յ3 ամս

3 Տ.՝ խորհուրդն

4 Տ.՝ գլխուսկան

5 Տ.՝ արձակուրդ

6 Տ.՝ կայտու

7 Տ.՝ փիլիսոփան

8 Տ.՝ գեղարկ

դիմադրում են Վարդանի եղբայր Հմայակի որդի Վահանի գլխավորությամբ: Ահա սրա եղբայրներն էին քաջարի Վասակը, Արտաշեսն ու Վարդ պատրիկը, որ ուսուցանում է քեզ Ղազար Փարպեցին՝, նրանց խրատներով եւ պաշտպանությամբ առաջնորդում էր Հնեց ինքը՝ իմաստասեր Հանճարով սուղեցուն երանելի Հայրապետն Նովհան Մանդակունին՝, որը Տեր՝ Գյուտեց Հետո Հայրապետական աթոռին նստեց վեցը տարի՝: Այս ժամանակներում երանելի Տեսաճթազը, որը Արշարունյաց զավատի Կառցո՞ գյուղից էր, քաջարաբ մարտիրոսացավ, նահատակվեց Պարսից զորավար Զարմիր Հազարավոխտի՞ ձեռքով: Նրա նշխարները Հանգուտն են Շիրակ զավատի Բեռնոնս կոչված գյուղի եկեղեցում, որին էլ Տեսաճթազ են ասում՝:

Իսկ Պարսից Վաղարշ արքան լսող լինելով իր բարի խրատատուներին՝ խոսքերին Հայաստանը բարերարությամբ դարձյալ նվաճում է եւ բարձրապատիվ մեծարանքներով Հաշտություն է Հաստատում: Եվ իբրեւ այդ Հաշտության երաշխիք՝ [անցյալում եղածը] մոռացություն¹⁰ տալու մտրահակ է կնքում: Եվ առավել չափով Վահանին Հարգելով, Անդեկանի ձեռքով նրան է վստահում Հայոց աշխարհի մարզպանությունը, որը տիրեց¹¹ երեսուն տարի:

Այս նույն ժամանակ¹² Մովսեսի եղբայր Մամբրեն, որի Համար ասում են, թե երրորդն էր Համարվում փիլիսոփա-

նների՝ մեջ, վերադառնում է Հայաստան, նաև Մովսեսի աշակերտ Դավիթը՝ Հարք զավատի Հերեան գյուղից: Սրանց օրերում էր ապրում երանելի Հովհան Մանդակունին, որը Արշամունյաց զավատի Ծախնոս՞ գյուղից էր, Հայոց Հավատի [վերարձրյալ] բազմաթիվ կարգեր սահմանեց. ցերեկվա եւ գիշերվա քարոզները, մկրտության կարգերը, սարկավազները, քաճանայինը, եպիսոպոսինն ու եկեղեցու օրհնությունը³, պատարագամատուցյցն ամբողջությամբ, որը ասում են, թե Աթանասի դրածն է: Եվ կամոքն Աստծո ինքն էլ վախճանվեց:

Նրանից Հետո կաթողիկոս եկավ Տեր Բարեկեր Վանանդ զավատի Ութմոս՞ գյուղից՞ երեք տարի՞:

Նրանից Հետո՞ Տեր Սամվելը, Բզնունյաց զավատի Արժկե(ն) գյուղից՞՝ տասը տարի:

Եվ նրանից Հետո՞ Տեր Մուշեն, Կոտայք զավատի Ալյաբերո՞ գյուղից՞ ութը տարի:

Եվ նրանից Հետո՞ Տեր Աահակը, Հարք զավատի Եղեղական՞ գյուղից՞ Հինգ տարի:

Եվ նրանից Հետո՞ փիլիսոփա Տեր Քրիստափորը, Բազրեանդ զավատի Տիրառնա¹⁰ գյուղից՞ վեց¹¹ տարի:

Իսկ Վահանը Աստծո եկեղեցիները նորոգում ու լուսազարդում է, միաբանության պաշտոնյաներին¹² մեծարում է եւ մեր աշխարհը բարեղեն է դարձնում¹³: Իր իշխանության

1 Չ. աստ եւ ի տարե՛ն՝ փարպեցի

2 Չ. աստ եւ քի՛ն՝ յուճ

3 Տ.՝ Տեր Գիւտի

4 Ի Չ. յանկեղն էր աստ բան մի ողջին՝ «ճխարք սրտս ի յիսով... որ սեռանթազ ասեմ», քոր մեք եղար սակու մի տարեւ, զմի՛ բառից՞՝ «ի ցրտվարեն Գարսից»։ - Տես Գրում. Վարդանյան Բարձրբերդցույ լԺԹ 90:

5 Չ.՝ ի Կոչոց

6 Ի Ջու Միհրան Հազարաւոխտայ։ - Չ.

Ի գառն միհրն Հազարաւոխտայ

7 Ի Տ. պախաւէր, սիւսեղս ի բաղնիք՝ ել՝

խարք սրտայ

8 Չ.՝ բաղնիքառուցն

9 Տ.՝ նշանս

10 Չ.՝ մուրացութեան

11 Չ.՝ ստեփանայն

12 Չ.՝ մարզպանութեան, որպէ՛ս անայր

13 Տ.՝ յայնմ

1 Տ.՝ երրորդ գտակ փիլիսոփայ

2 Տ.՝ Մանուկայ

3 Տ.՝ եւ գրժութեան

4 Տ.՝ յն.թուայ

5 Հրատարակութեան անոց ամբողջութեան կաթողիկոսացն Հարք եւ քոնուսակ եղեմն լսու աշխարհ պատանակաւ ըստ ան՝ ի վերջն յայտ քոչոց, ի Վանիկ կաթողիկոսայ։

6 Ի Չ. պախաւէր՝ անք

7 Տ.՝ ի գեղեկէն

8 Ու՛ճ. կաթի՛ Ալյաբերդից

9 Ու՛ճ. կաթի՛ Եղեղական

10 Չ.՝ սիրաւոյ

11 Ի Չ. աստ եղեղն էր Հասուտան յարցութեան նշխարայն ու Թաղարի, ու Աստվանայ եւ ու Լուսաւորչեան քոր մեք թաղար քոս կարգին, որպէ՛ս Տ. անք։

12 Չ.՝ պաշտոնայն

13 Տ.՝ ունկեղով

ժամանակ Հայաստանի մեծ կաթողիկէ եկեղեցին նույնպե՛ս՝ դարձյալ մեծապէս նորոգում է, կրօնավորները դասկերբ բազմացրեց, որին Սուրենի անսպաս եւ անվանում, եւ նրանց վերակացու կարգեց ճարտասան եւ պատմագիր Դարգար Փարպեցուն: Սա Ալանաց նույնպէս արգելեց Հանդիսացալ (70): Այս նույն օրերին էր, որ արեգակը լրիվ խափարեց, որից Հնոտ սաստիկ սո՛վ եղաւ: Եվ Վահանը վախճանվում է փտաբով պսակված՝ թողնելով իր փոխարեն իր՝ եղբայր Վարդ պատրիկին՝ չորս տարի: Վահանի օրերում էր, որ Հայտնաբերվեցին սուրբ Թաղեւոս Առաքյալի, Սանդուխտ կույսի եւ մեր՝ Լուսավորիչ սուրբ Գրիգորի նշխարները:

Տեր Բրիտափորեց Հնոտ այդ օրերում՝ Հայոց Հայրապետ եկալ սուրբ՝ Դեռնդը Արեբանի գալտաի Փոքր Առեստա գյուղից՝ (իս) քանանիկ տարի: Այնուհետեւ Վարդ պատրիկից՝ Վահանի եղբորից Հնոտ Հայոց վրա տիրեցին պարսիկ մարդկաններ (ժա) տանանիկ տարի:

Այդ ժամանակ Բազրեւանդ գալտաի եպիսկոպոս Մովսես ճարտասանի աշակերտ եղբաւ Անդեղազին ճարտասանական դասերն է բազմապատկում: Եվ ապա եկալ Հայաստանին իշխան Մեծ՝ Գեռնելին՝ երեսուն տարի: Սրա յոթերորդ տարում Հայոց կաթողիկոսական աթոռին նստեց Տեր Ներսեսը՝ Բազրեւանդ գալտաի Աշտարակ գյուղից՝ ինը տարի: Սա իր Հայրապետութեան չորրորդ տարում եւ Մեծի իշխանութեան՝ տաններորդում Դպին քաղաքում՝ ժողով դումարեց՝ 52: ժողովում ամենապիտաւորներն էին Սյու-

նյաց եպիսկոպոս Պետրոս՝ քերթողը եւ Ներշապուհ Տարեւեցին, եւ՝ կարգեցին Հայոց թմականությունը՝ Հուսաի նրանոս կայսեր, որը սուրբ Սոփրան՝ կառուցեց, (ժդ) տասնեւչորրորդ եւ Պարսից արքա Կալատի որդի Խոսրովի (իդ) քսանչորսերորդ տարում: Այս նույն թմականին սուրբ Հեզիարուզիսը՝ վախճանվեց ի Բրիտոսոս: Իսկ Հայերը Հնեց այդ ժամանակ եւ այդ տարում անձառնվեցին Լուսնաց Հեռ Հաղորդությունից: Դա Լուսնաց թմականութեան (յզ) երեք Հարյուր չորս տարում էր, Փիլիպպոս կայսեր յոթերորդ տարվանից (71):

[Այսպիսով] Քրիչի ծննդից մինչեւ Դովին ժողովն՝ ու Հայոց թմականությունը (իս) նոր տոմարը) կազմում է ամբողջը (չձդ) երեք Հարյուր Հիսուներեք տարի. իսկ սուրբ Գրիգորի լուսավորությունից, որը մեր Հայոց աշխարհի աստվածամանաչութեան սկիզբն է, (մձբ) երկու Հարյուր Հիսուներկու [տարի է լինում]:

Տեր Ներսեսից Հնոտ Հայոց կաթողիկոս եկալ Տեր Հովհաննեսը՝ Գաբեղենից գալտաի Սյունձեղնո՞ւ՝ գյուղից, Թաթուլի վանքի՞՞ վանականներից՝ (ժ) տանն էհինգ տարի: Եվ սրանից՝ Հնոտ Տեր Մովսեսը՝ Արազածոտն՝ գալտաի Եղիվարդ գյուղից, (յ) երեսուն տարի: Այս Մովսեսն էր, որ սուրբ Կաթողիկոս՝ վանքի երեց Կյուրիոնին ձեռնադրեց Վրաց կաթողիկոս. սակայն Կյուրիոնը Մովսեսի վախճանվելուց քիչ ժամանակ ասալ բաժանվեց՝ ուղղափառ Հաճա-

1 2. պոզոս
2 Ի Տ. պոկուսե՞ր՝ սոքոս
3 3 Տ. սաս եւ գին՝ տրի, սոփ
4 5. եղեթուսիս
5 2. ի ժողով
6 2. յոմաննս
7 3. կաթ. Անձեթուս
8 2. վանոց

9 3. կաթ. սոս 17:
10 Ի 2. պոկուսե՞ր՝ սոքոս
11 2. սոքոսանն: - Տ: սաս եւ գին Կ-
մնայն ուրի՞ Արազածոտոց: - Աճ Կ-
գաթ այսպէս յաս ուղղաթուրթեան, գր
ուրի 2. ամնայն ուրի գինի:
12 2. կաթուլիկի
13 Տ: երկուսոցոց

1 Տ. նոյն
2 Ի Տ. պոկուսե՞ր՝ սոքոս
3 Տես յէջ 81, նաև 10:
4 2. յայտով
5 2. սուր Դեռնդ

6 2. վարգիս
7 2. Հարտասանաց յազմացոց
8 Տ. սաս եւ ամնայն ուրի՞ Մեծ
9 2. իշխանութեան խոյոյ
10 2. ի բազարին

տից¹ և ընդունեց Քաղկեդոնական դավանանքը:

Իսկ Տեր Մովսեսը բազմաթիվ անգամներ աստվածային խրատներով կշտամբում էր նրան, բայց ոչինչ չօգնեց. և ինքը վախճանվում է²: Ինչ վերաբերում է իշխանական կարգերին, ապա Միլէթեմ Գեունուց Հեսո շայտց աշխարհին տիրեցին պարսիկ մարզպաններ³ 53>:

Նախ Դեհնապուհը, որը չնամուրթյունը⁴ շատցրեց և Որմզդական Հուրը վառեց Ռշտուհրում⁵, ստիպում էր բրիստոնյաներին կրակին երկրպագել⁶, որի պատճառով շատերը մահացան: Եվ նրանից Հեսո⁷ պարսիկներից ոմն Վարազդատ⁸ նրա տոհմից. նրա ժամանակ չափազանց շատ մարդամահեր եղան⁹ սաստիկ տանջանքներով: Ապա սկսեցին երկնքից Հրափայլ և արնազույն ահեղ նշաններ երեւալ⁶, որ երկարաձողվելով Հյուսիսային կողմից, անցնում էին արեւմուտքից մինչև արևելք, սյունաձև ցրվանալով ամեն դիշեր⁷ ութ ամբա շարունակ:

Այնուհետև Պարսից Խոսրով արքան յուր ազգական ոմն Սուրենին, որ կոչվում էր նաև Ծիհւովր-Վշնասպ⁸, ուղարկում է Հայոց Հազարապետ: Սա եկավ տիրեց մեր երկրին⁹ խոտաղոյնա Հարստահարելով Հայոց նախարարներին. շնանում էր ազատների կանանց Հեսո, թույլ չէր տալիս տղամարդկանց տեր կանգնելու իրենց կանանց: Դրա Համար Վասակի որդի Վարդան ըզեշխը, Մամիկոնյան տոհմից, Հույժ զայրացած, Հարմար ժամանակի սպասելով, սուսերահար է անում¹⁰ Սուրեն մարզպանին (և)¹⁰ երկիր տա-

պալում¹ Խոսրովի թագավորության քառասունեկերորդ² տարում, որը Հուստինիանոսի³ թագավորության յոթնետորդ տարին է⁴, արեգի ամսի քսաներկուսին, որը փետրվարն է, երեքշաբթի օրը (72): Եվ Հայոց իշխանները միասնաբար ապստամբում են Պարսկաստանի դեմ, ձեռք են մեկնում Հույներին⁵ և նրանց Հեսո միասին սաստիկ պատերազմ են մղում [պարսից] դեմ: Իսկ Վարդանն առնելով իր ընտանիքն⁶ ու այլ պայազատների, փախչում Հանտում է Հունաց աշխարհը, թագավորանիստ Կոստանդնուպոլիս քաղաքը: Գնում ներկայանում է Հուստինիանոս թագավորին, որը սուր Սոփիան կառուցեց, Հաղորդվում է նրա Հեսո նրանց Հավատքով, որի պատճառով էլ սուրբ Սոփիայի սվազ դուռը կոչվեց նրա անունով և մինչև և օրս էլ անվանում են դուռն Հայոց:

Եվ սրանք են ժամանակները կոիվների ու երկպառակության⁷, անհամար սպանությունների, ունեցվածքի գերմարումթյան⁸, խռովությունների, կապանքների ու նեղությունների, պակասությունների, դաման սովի⁹, սրի ու մարդամահերի, ավանների ավերածույթի, շինությունների Հրդեհումների և¹⁰ բազմաթիվ երկյունների անհամար վնասների, որ Հասնում էր երկու կողմերից. մոտացված էր աստվածապաշտությունը¹⁰:

Իսկ Տեր¹¹ Մովսեսից Հեսո Հայոց կաթողիկոսական դահին նստեց Տեր Արբաշանը՝ Ռշտունյաց գավառի Աղբաթան գյուղից, Սմբատ Բագրատունու կարգադրությամբ, ո-

1 2՝ Հուստոյ
2 2՝ վախճանայ
3 2՝ շեղութիւնան
4 2՝ աննան ուրեք՝ յուտննիս, ըշուտննիք--
5 2՝ երկրպագանկ

6 5՝ երեի
7 2՝ դիշեր
8 2՝ նիւովրնասպ
9 2՝ անեղ
10 Քաղաք սյունն ըտտ Տ.

1 2՝ ամի իս. երրդ - Տ. յամի քառասուն
և միերորդի
2 2՝ յուստինուս
3 2՝ էր
4 2՝ ետուն յուստինուս
5 2՝ գնախոս
6 2՝ մարտից, երկպատակութեանց
7 2՝ գերութեանց սովից
8 2՝ սովից
9 2՝ պարսուէր՝ և
10 2՝ սաստանապաշտութեան
11 2՝ արք

ըր Խոսրովի՛ Հրամանով Հայաստանի մարզպանն էր: Այս Ամբաստը պատերազմ մղելով Վրկանաց աշխարհում, գտնում է այնտեղ Հայոց աշխարհից գեղի տարված ազգերի՛ (իմա՝ Հայազգի), որոնք բնակեցրած էին Թուրքաստանի անպատում, որը Սագաստան է կոչվում եւ մոռացել էին իրենց լեզուն ու հայերեն դարտւթյունը: Նրանց տեսնելով Ամբաստը շատ է ուրախանում եւ Հարել անունով մի քահանայի նրանց Համար վարդապետ է կարգում, որից ուսանելով Հայերեն դարտւթյունը՝ մինչևս այսօր սուրբ Գրիգորի՛ Հովաքորին կանգնած են: Եվ Աբրահամ Հայրապետն էլ բազում ջանքերով հոգ էր անում՝ Վրաց աշխարհի Համար, սակայն չկարողացավ Հետ դարձնել նրանց իրենց [խոսոր] ուղուց, ուստի աստվածային սրով Հատեց եւ ամենայն Հայոց միարանությամբ նզովեց [նրանց]: Բայց Մորիկ կայսրը ոմն Հովհանի կաթողիկոս է կարգում Հունական բանուում, իսկ Աբրահամը նստում էր Դիլինում: Ապա Աշտո անունով մեկը, ուղարկված Պարսից Խոսրով արքայից, (և)՝ Հալածում է Հույներին, գրավում է Հաշտակների կիթրիճ (?) քաղաքը, Կարին՝ քաղաքը նույնպես, գերում է Հովհան կաթողիկոսին՝ եկեղեցու՛ ամենայն սպասավորներով Հանդերձ եւ տանում է Ահմատան շահաստանը՝, սա տիրեց աթոռին (ժգ) տասնեւվեց տարի՛: Իսկ Աբրահամը՝¹⁰ վախճանվում է՝ Հայրապետական՝¹¹ ամբողին նստելով (իգ) քահաներեք տարի: Սուրենի սուսերահար լինելուց Հետո Պարսից թագավորն այլևս պարտիկ մարզպան չի ուղարկում Հայաստան, այլ

Հայ նախարարների խնդրանքով մեր աշխարհին տիրակալ է Հաստատում Դավիթ Սահառունուն, որը Պարսից Խոսրով արքայի որդի Որմիզդի Հրամանով Հայոց Հագարապետության պաշտոնը վարեց երեսուն տարի: Սրա տասներկուերորդ տարում երեսուցե⁵ Արդլայի որդի Մահմետը՝ (կը) վաթսուներեթ թվականին՝, եւ Իսմայելի՛ թագավորության սկզբը լինում է (Հը) յոթնասուներկու թվականին: Իսկ Տեր Աբրահամից՝ Հետո Հայոց կաթողիկոս եկավ Տեր Կոմիտասը՝ Արտազատոս գավառի Ազից գյուղից եւ նստեց ութը տարի՝⁵⁵: Սա էր, որ գեղեցկագիր շինվածքներով՝ վերահասուցեց սրբուհի Լուսինեի՛ Հանգստարանը, քանզի արդեն խարխված էր սուրբ Սահակի օտաջին կառուցածը: Սրա ժամանակ փայլեց վարդապետությամբ Հովհան Մայրազոմեցին՝, որին էր Կոմիտասը Հավատ բնծայել կաթողիկոսությունը: Նա զրել է երեք՝ աշխատություն, որոնց վրա, սակայն, չի վերադրել իր անունը՝ վախճանվով թե ժողովորդը չընդուներ. մեկը անվանեց «Ուրաս վարուց»⁶, մյուսը՝ «Հավատարմատար» եւ երրորդը՝ «Նոյնմակ»:

Այնուհետև նստեց Տեր Քրիստափորը՝ ազատ արբահամյան բարձից, Ապահունյաց գավառից, վեց՝ տարի: Սրան աթոռից գահընկեց արին, որովհետև խոտովթյուններ էր սերմանում իշխանների միջև. Հետագայում ուրիշ պատճառներ էլ էին նշում՝ Ապա՝ Տեր Եղըր Նիգ գավառի Փառամակերտ գյուղից, ստար տարի: Սա երբ զնացել էր Կարին քաղաք զիմավորելու Լերակ կայսեր, իր Հետ չէր

1 Ձ: Խոսրովայ
2 Ձ: քաղաք
3 Տես Յովհ. Կաթ. զը. ժէ:
4 Ձ: քաղաք մեծացանայ
5 Ի. Տ. սղոթաւէ՛ր եւ
6 Ձ: կարեայ

7 Ձ: սղոթաւորք եկեղեցան
8 Տ: եւ սղոթաւ ի Համատան
9 Ձ: անս ց: - Եովհ. Կաթ.՝ անս քանս եւ վեց
10 Տ: Աբրահամայ
11 Տ: կարեայ զաթոռս անս

1 Ձ: ի նը.
2 Ձ: խամայիթ
3 Ձ: սըր
4 Տ: յիսուանով
5 Ձ: Լուսինեի
6 Ձ: մայրազոմեցի: - Տ: մայրազոմեցի

7 Տ: գեղիս
8 Ձ. սաս յաւեայլ՝ ի մրն գեղեղեցի աս յիկանայ: - Տես Եովհ. Կաթ. ժի:
9 Եովհ. Կաթ.՝ անս երկու
10 Տես Սեք. ԲԸ: - Եովհ. Կաթ. ժէ:

տարել սուրբ Գրիգոր [եկեղեցու] փակակալ Հովհաննիս (ի-
մա՛ Մայրազոմեցուն), որը այդ ժամանակներում աստվա-
ծարանական գրվածքների՝ իմացությամբ ամենակատա-
րյալն էր, այլ իր Հետ էր վերցրել դիտությամբ ոմն կիսակա-
տարի: Հասնելով ժողովատեղին՝ Հերակլը պահանջում է՝
Հավատո ձեռնարկը: Բայց նրանք, որովհետև տգիտ էին
աստվածային գրվածքների իմացության մեջ, խարվում են
Առչների խորամանկությամբ, նվզում են բոլոր հերձվա-
ծողական ազանդները, բացի Բաղդղոսի ժողովից: Հա-
ղորդվում են [նրանց Հետ] նրանց օրենքների Համաձայն և
մեծապատիվ փառքով վերադառնում: Ուտի և [Եզրը]
Հավատի փոխարեն Կողբը ժառանգություն ստացավ:
Նրան ընդառաջ՝ գնաց եկեղեցու ամբողջ միաբանությունը,
բայց Հովհանը չգնաց: Իսկ երբ Եզրը դրա Համար մեղադ-
րում է նրան, նա պատասխանում է. «Քավ լիցի ինձ Հա-
ղորդվել նրա Հետ, որը մեր Հավատի ցանկը քանդեց»: Ա-
պա բռնությամբ նրան սենյակը տանելով՝ Եզրը ասում է.
«Ինչո՞ւ ես խրոխատեմ և ընդվզում ու չես ուզում տե-
նել մեզ»: Իսկ նա ասում է. «Ոչ մի խրոխտանք ինձ մոտ
չկա՞, այլ կամենում եմ ճշմարտությանը շատագուց լինե-
լայց դու հիբավի Եզր կոչվեցիր, քանզի եզր Հանելով տր-
հեցիր Հայոց՝ եկեղեցու Հավատը, մեր Հայրերի Հավատքի
սահմանները՝ քանդեցիր, առաքելական ցանկը՝ խրամա-
տով պատեցիր և Լեւոնի մարդաբալանի տոմարը կործանե-
ցիր»: Եվ այս բոլորն ասելով՝ անարգանքով Հեռացավ նրա
մոտից: Նա Հեռացավ գնաց բնակվեց Մայրո՞ մանրում, ա-

1 Ի Տ. դասակարճ գրոց
2 Ձ. խեղբը
3 Ձ. սաս և զինք՝ ընդ յուսոյ
4 Տ. ոչ գոյ յիս
5 Տ. գՀայաստանայս

6 Տ. քանից քահանայ: - Ձ. քակե
քահանայ
7 Ձ. ցցանցն
8 Եովհ. Կաթ. ի Մայրոց վասն

կայն Եզրը այնտեղից Հայածում է նրան, փանքն անվանում
Մայրո գոմ՝, Հովհաննիս էլ՝ Մայրազոմեցի՞: Բայց նա գնում
է Գարդման՝ և առաքելաճան՞ Հանդիսավորությամբ ա-
վարտում իր կյանքը: Սրա մասին տարածել են՝, թե իբր
Հերձվածողական ազանդ է ներմուծել եկեղեցի, սակայն նրա
արածը չէ, այլ նրա աշակերտներից ոմն Սարգիս անունով է
արել այդ, որին Հովհանը Հեռացրեց՝ իր մոտից՝¹ <56>:

Գավիթ Սահառունուց՝ Հետո Հայոց իշխան եկավ Թեո-
դորոս Ռչտունին՝ (իև) քանհինգ տարի. իսկ Եզրին Հաղոր-
դում է Տայրի եպիսկոպոս Ներսեսը: Սա Արտաշատի վերա-
պի վրա կառուցեց սուրբ Գրիգորի վկայարանը, ինչպես
նաև սուրբ Գրիգորի Հրաչապայծառ եկեղեցին՝ Վաղարշա-
պատի՞ առապարի վրա՞ զանազանակերպ Հորինվածքնե-
րով՞² (իմա՛ Չվարթնոցը):

Այս նույն ժամանակներում Տանկաց ամիրապետը
դուրս գալով Սիրն անապատից մեծ զորքով, Հարավային
կողմից անցավ ծովը և դիմեց զեպի արևելք՝ զեպի Սինդ,
զեպի Պարսկաստան, զեպի Սազատան՝³, զեպի Սրման ու
Հնդկաստան և ավերեց ու զրեց, վերացրեց բոլոր թագա-
վորութիւնները, բացի Հռոմեականից՝⁴: Այս ամենը տե-
նելուց Հետո Ռչտունյաց տեր Թեոդորոսը⁵, որը Հայոց գո-
բավարն էր, ուրիշ Համախոհների Հետ միասին Հեռացան⁶
Հռոմեական կայսրից և Հնազանդվեցին տանիկներին:

1 Տ.՝ մայրազոմ: - Եովհ. Կաթ.՝ Մայրեզոմ
2 Տ.՝ մայրազոմեցի: - Եովհ. Կաթ.՝ Մայրե-
զոմեցի
3 Ձ. ի գարման
4 Տ.՝ առաքելախն
5 Ձ.՝ Համարի
6 Ձ.՝ Հարսանոց
7 Եովհ. Կաթ.՝ մԸ:
8 Ձ.՝ ստահունոց

9 Տ.՝ գորոյն Գրիգորի Վաղարշապատու
առապարին
10 Ձ.՝ արևմտմով
11 Ձ. ի գարս և ի սազատան, ի սեյ...
12 Տ.՝ Հռոմէացոցն
13 Ձ.՝ Թէլուսիս
14 Տ.՝ որ էր գորավար՝ Հայոց և այլոց Հա-
մախորհեց (միաբանութեամբ) ի յոց
կոչեալս:

Բայց Հերակլիթ թոռ Կոստանդին կայսրը մեծ զայրույթով գալիս է Հայոց վրա՝ Հոխորատով ամբողջութեամբ մեղսեղից բնաջինջ անել: Նրան ընդառաջ է գալիս Ներսես Հայրապետը, Համոզելով խաղաղեցնում է, ապա միասին գնում են Դվին քաղաքը, որտեղ կայսրը Հոռոմ քահանաներին հրամայում է եկեղեցիներում պատարագ՝ մատուցել. և նույն զավանդութեամբ իրար Հետ Հաղորդվում են կայսրն ու կաթողիկոսը: Դրանից շատերը գայթակղվեցին, որովհետև ութ օր շարունակ խորհրդի նստեց կայսրը, իրենց սովորութեան Համաձայն. բայց ճաշկերտյթի ժամանակ նա՝ արժատարՀանքի արժանացրեց Հայոց ազատանուն: Իսկ կայսրը վերադառնում է՝ Կոստանդնուպոլիս և իր զորքերից վերահացու թողնում Հայոց աշխարհում:

Այնուհետև ապստամբ վիշապը, չարագործ ղեւը, ատփածամարտ գազանը չէր դադարում իր խորամանկ շարախորհրդություններից, այլ անբուն աչքերով յուր մեջ երկնում էր զանազան Հայածանրերը Հայաստան աշխարհի Աստծո եկեղեցիների դեմ. քանզի Հերակլիթ թոռ Կոստանդինոսի՝ որդի Կոստանդինի՝ թագավորութեան տարիներին՝ սուրբազրեց իր բնական կախարհութեան աշրությունը՝ պշտորել մանկանց եկեղեցիների Հավատքը, իրեն գործակից դարձնելով Հայաստան աշխարհում գտնվող Հուռնական զորքերին, որովհետև օչ մի ղեկավար՝ Հայերը չէին ընդունում Տիրոջ արյան ու մարմնի Հաղորդությունը Հոռոմների Հետ: Եվ ահա նրանք ամբաստանագիր՝ են գրում Կոստանդնուպոլիս Կոստանդին թագավորին ու [նրանց] Հայ-

րապետին, թե. «Իրբն անօրեն ենք Համարված այս մեր աշխարհում, որովհետև անարժան են՝ դիտում Քրիստոս(ի) Աստծու ժողովը Քաղկեդոնի և տոմարը Լեւոնի, նզովում են նրանց ու այն բողոքին, որոնք նրանց օրինակով են խորհում Հավատի վերաբերյալ»: Այնժամ թագավորը, Հայրապետի Հետ միասին, հրամայում է Հրովարտակ զրել Հայաստանի սրբասեր կաթողիկոս Ներսեսին և Հայոց բոլոր եպիսկոպոսներին. Ռշտունյաց տեր մեծն Թեոդորոսին, որը մեր աշխարհի իշխանն ու բոլոր զորքերի զորավարն էր, նաև Հայոց աշխարհի բոլոր իշխաններին, որպեսզի Հոռոմների Հետ Հավատքի՝ միարանություն Հաստատեն և չմերժեն այն ժողովն ու տոմարը. և եթե զանմի իշխաններից Թրեւէ մեկը, որը կընդգրվեմանս՝ [այս] հրամանին, կըրկվի պատվից ու իշխանությունից, և նրա ամբողջ ինչքն ու ունեցվածքը արքունիք կընանգրավվի, ինքն էլ կտարվի թագավորի դուռն և այնտեղ պատասխան կտա՝: Այնտեղ մի ժարդ կար, որը Բագրեւանդ զավատի Բագավան գյուղից էր, ուսանել էր փիլիսոփայական արվեստը, և նրա անունը Դավիթ էր. հրամայում է նրան Հայաստան ուղարկել, որպեսզի զնա վերացնի Հակառակությունը և միաբանություն Հաստատի:

Եվ Հավաքվեցին աշխարհի բոլոր եպիսկոպոսներն ու իշխանները Դվին քաղաքում, Հայոց քրիստոսասեր և ճշմարտապատում կաթողիկոս Ներսեսի և մեր աշխարհի բարպաշտ իշխան ու զորավար Թեոդորոս Սահառունի՝ պատրիկի մոտ, որը Ռշտունյաց տերն էր, տեսան այնտեղ թագավորի հրամանն՝ ու լսեցին փիլիսոփայի խոսքը՝, որ ու-

1 Զ.՝ գոտորոգո
2 Եովհ. Մաթ.՝ ԿՊ՝
3 Զ.՝ իսկ զնայեալ կայսրն
4 Զ.՝ Կոստանդի

5 Զ.՝ Կոստանդի - Սեր.՝ Կոստանդինայ
6 Զ.՝ սյամ: - Զ.՝ տե: - Սեր ուղարկե-
ցար ըստ Սերճոսի
7 Զ.՝ արտոմարութիւն

1 Սեր. ուղարկոյն ունի՝ անտրոսան
2 Զ.՝ Հուստոց
3 Զ.՝ ընդգրկեցի
4 Զ.՝ արայեմն

5 Զ.՝ պատհի
6 Զ.՝ զհրաման
7 Զ.՝ թանի փիլիսոփայն: - Զ.՝ պատն փիլիսոփայն յխորհույ: - Սեր.՝ պատն փիլիսոփայն

սուցանում էր երկու բնությունների բաժանմամբ վարդապետությունը՝ ըստ Քաղկեդոնի ժողովի¹ 13՝:

Եվ երբ լսեցին, Հանձն չառան փոխել սուրբ Գրիգորի ճշմարիտ վարդապետությունը Լեւոնի տոմարի Համաձայն: Ահա ամենքին էլ Հանձնի եղավ այդ ձևով պատասխան տալը [նրանց] խոսքերին և ցույց տալ իրենց ճշմարիտ Հավատի Հիմքերի՝ Հաստատուն լինելը, որ ընդունել էին Խրենց՝ առաջին և Հարազատ վարդապետներից: Բոլորը աղաչակ բարձրացնելով ասում էին. «Ավելի լավ է մեզ՝ մեռնել, քան թե սուրբ Գրիգորի վարդապետությունը փոխարինել Քաղկեդոնի ժողովի և Լեւոնի՝ տոմարի [զավանածի] Հետ»: «Ճշմարիտ Հույս է թվում մեզ՝ ամենքես իսկ, ով որ ցանկանում է ուղիղ ճանապարհը չըջախայնել՝ (ընթանալ), ինչպես առաքյալի խոսքն է ուսուցանում» (73): «Արդ աղաչում եմ ամեն բանից առաջ ընդունել աղոթքներս, պաղատանքներս, խնդրածներս, զհուճեակությունս բոլոր մարդկանց Համար, մանավանդ թագավորներին և բոլոր իշխանների Համար, որպեսզի Հանդարտությունը ու խաղաղությունը անցկացնենք մեր կյանքը՝ բոլորանվեր աստվածապաշտությունը ու սրբությունը»:² «Ահա, թեպետև մեր անարժան լինելը անասանան է, սակայն ի [վերուստ] մեզ Հրամայվածը շտապում են շուտափույթ կատարել (74)՝ աղոթել՝ բոլոր մարդկանց Համար, առավելապես քո աստվածընտիր թագավորության փառքի Համար, նաև բոլոր իշխանների ու զորքերի և Համընդհանուր սարսուխերի՝ աստծուց պահպանվող, ուր՝ Աստծո նկատմամբ սերը լի-

վին կատարյալ է և աստվածային պարզեւատուր չնորհնե-րը ձեր բոլորի վրա Հայտնի երևում են: Քանզի ահա մեծ և Հզորագույն թագավորությունը, բոլոր թագավորու-թյուններից առավել, որը ոչ թե մարդկային ձեռքով, այլ աստվածային աջով է պսակված, որին ոչ ոք և երբեք չի կարող փոխարինել, բացի միմիայն՝ Քրիստոսի թագավորու-թյունից: Սուրբ և ճշմարիտ քահանայապետություն՝ աստվածային շնորհով լցույն, նախարարներ և զորքեր բրիտանասեր, և ժողովուրդներդ բոլոր բազմությունները՝ Քրիստոս Աստծո ժողովուրդն են, իսկ մենք ձեր աստ-վածասեր թագավորության՝ փառքի լույսով պայծառացած, անխախտի Հավատով կայուն մնացել էինք դառնաչունչ և զմեզակ անօրեն Պարսից թագավորների մեջ: Տրովհետև երբ որ վերացրին թագավորությունը, կրաստի մասնեցին մեր աշխարհի բոլոր նախարարներին և զորքե-րին, սրախոյտող արեցին մեր բոլոր տղամարդկանց՝ ու կա-նանց, զերեվարեցին դյուղերի՝ ու քաղաքների բազմու-թյուններին, մնացածների վրա էլ սուսրբ՝ չորացնելով բազմաթիվ անգամներ շանք և թագավորն իրանց զեպի ժո-րությունը դարձնել, բայց չկարողացան [Հավատից] շար-ժել: Անօրենները ամաչեցին նույնիսկ՝ իրենց ունայնամ-տությունից, քանզի բրիտանեական՝ Հավատի նշանն իսկ ավելի զորավոր է, քան Հեթանոսների բոլոր թագավորու-թյունները. մինչև և որ Հրաման եղավ անօրենների թագա-վոր Կալատից և նրանից Հետո՝ էլ՝ նրա որդի Խոսրովից,

1 Զ: Հիմնադրություն

2 Սբ. 19

3 Ի Տ. սրբաբանի մեջ

4 Ի սուրբ արքայ սուր ցուտու՝ որ զսուկեակն է Կաթինե Հոտոտարանի: - Տես Ի Մատ. 73:

5 Ի փառաբանի մեջն յառկոյր՝ (և):

6 Տ: սրբապատի

7 Թուզի Պոլ. սու Տիմոթ. առաջին Բ. 1-2:

8 Տ: անկեպով

9 Զ: որ

1 Զ: միայն

2 Զ: մերոց աստուածասեր թագավորու-

թյունը

3 Զ: գայրս

4 Զ: զեղից

5 Տ: իսկ մնացելուց սուր և վերայ չորս-

ցուցույ

6 Զ: յառկոյր աստ՝ զիտ

7 Զ: և ամաչեցին ևս անօրենքին: - Տ:

Սուսե ամաչեցին անօրենքին

8 Տ: բրիտանեական

9 Տ: կորին

թիւ. «Յուրբարանցյուր՝ որ թող իր Հավատք պահի եւ այսու-
հետեւ ոչ որ չհամարձակի նեղել Հայերին, ամենքն էլ մեր
ճառաներն են եւ մարմնով մեղ են ճառայում, իսկ Հոգեւոր-
բի Համար՝ ով որ Հոգին է դատում, նա գիտեմ, եւ նրանք
[գիտեն]:»

«Այնուհետեւ դարձյալ Որմզդի որդի Խոսրովի՞ օրե-
բուժ, Երուսաղեմի գերութիւնից Հետո, Խոսրով արքան
հրաման տվեց արեւելյան կողմերի եւ Ատրեստանի բոլոր՝
եպիսկոպոսներին Հավաքել արքունի դուռը. «Լսում եմ,
ասում է, թե քրիստոնյաները երկու Հակառակ կողմերի են
բաժանված եւ մեկը մյուսին է անարգում, որովհետեւ մի-
մյանց իրավացի չեն Համարու՞մ, ուստի թող միարանու-
թյամբ բոլոր մի տեղ Հավաքին»: Եվ եկան այնտեղ գու-
մարվեցին ամենքը՝ եպիսկոպոսները, քահանաներն՝ ու այն
կողմերի բոլոր Հավատացյալները: Եվ նրանց վրա վերակա-
ցու կարգեց Սմբատ Բագրատունուն, որը նաեւ Խոսրովչ-
նում էր կոչվում եւ արքունի բժշկապետն էր: Այնտեղ գե-
րության մեջ էր գտնվում նաեւ Երուսաղեմի Զաքարիա
Հայրապետը եւ ուրիշ բազմաթիվ իմաստասերներ, որոնց՝
գերեզմարել էր Ալեքսանդրիա քաղաքից: Նրանց Հրամայում
է Խոսրով արքան արդարամտորեն քննել իմանալ եւ ուղիղ
ու ճշմարիտը ներկայացնել արքային: Երբ Հավաքվեցին բո-
լորը արքունի դահլիճում, մեծ վեճ ու աղաղակ եղավ այն-
տեղ, քանզի որ ոմանք ուղղափառության՝ դավանանքն ու-
նեին եւ նախկին թագավորների զրոյ՝ ու կնիքով Հայոց աշ-
խարհի Հավատքի՞ տակ էին միավորված. ոմանք նուստորա-

կաններ էին, ոմանք՝ էլ Սեւերիտյաններ եւ շատ այլ խառ-
նիճաղանջ աղանդները՝ բազմութիւններ: Այնտեղ էր նաեւ
Հրեապետը՝ իր Համազգայիններով, որ ստաջ անցնելով
ամբաստանութիւն էին անում իրենց՝ բնական սովորու-
թյան Համայն. «Չպետք է կոչել, ասում են, այն մարդուն
Աստված»¹ (75): Եվ բազատում են նրա սասածները թա-
գավորին: Թագավորը Հարցնում է. «Ո՞ւմ Հրամանով է նա
եկել այնտեղ, թող գանահարեն նրան ու թող գնա, որտեղից
եկել է»: Այդպես նաեւ մնացած բազմաթիվ աղանդները,
բացի միայն նիխիականից՝, Կոստանդնուպոլսից, Եփեսոս-
սիւրից եւ Քաղկեդոնիսից, որոնք Հրամայեց՝ քննել:

«Այդ ժամանակ այնտեղ էին գտնվում երկու մարդիկ,
Հավատարիմ այրեր. Հայոց աշխարհի եպիսկոպոսներ, Մա-
միկոնյանները՝ եպիսկոպոս Կոմիտասը եւ Ամատունիների
Մատթեոսը, որոնք ուղարկված էին¹⁰, որպեսզի թագավո-
րին տեղեկացնեն մեր աշխարհում տիրող բռնութիւնների
մասին. նրանք իրենց Հետ վերցրել էին սուրբ Գրիգորի
պատրաստի պատմութիւնները եւ ուրիշ¹¹ վարդապետա-
կան պատմութիւններ: Թագավորը Հրամայում է Հայտնել,
թե որ թագավորների օրերում¹² են տեղի ունեցել այդ ժո-
ղովները: Ասացին, թե նիխիական¹³ ժողովը Կոստանդնու-
սի օրոք տեղի ունեցավ, Կոստանդնուպոլսի՝ Մեծն Թեո-
դոսի, Եփեսոսի՝ Թեոդոս Փոքրի¹⁴ եւ Քաղկեդոնիսի՝
Մարկիանոսի»¹⁵: Պատասխան տվեց թագավորն ու ասաց.

1 Ձ.՝ ցիբարանցյուր
2 Ձ.՝ խոսրովայ
3 Ձ.՝ Կողմի գտնված
4 Տ.՝ չհամարք

5 Ձ.՝ իրբուրք
6 Ձ.՝ գրք
7 Տ.՝ յուզարատութեան
8 Տ.՝ Հուստոսյ

1 Ի Տ. քաղկեդոնի՝ ոմանք
2 Ձ.՝ խառնաճաղանջ աղանդայ
3 Տ.՝ Հայրապետ
4 Ձ.՝ Համազգործ
5 Տ.՝ Իբոց
6 Տ.՝ սաս
7 Ձ.՝ ցիկեդական
8 Ձ.՝ Հրամայեց
9 Ձ.՝ Մամիկոնից

10 Ձ.՝ գոր... էր
11 Տ.՝ գայլ
12 Ձ.՝ աւուրք
13 Ձ.՝ նիխիա
14 Ձ.՝ Եփեսոսի առ Թեոդոսի փոքր,
Կոստանդնուպոլսի առ Մեծ Թեոդոսի
15 Ձ.՝ սաս ունեց գէտասուածն՝ սթը Քաղ-
կեդոնիսի բնուոնեկն էր... գոր Տ. գնի
սպաւո մի խոսոյ. - Տես յէջ 96, Եւս. 3:

«Երեք թագավորների հրամանները (այստեղ՝ տեսականուերը) ինձ ավելի ճշմարիտ են թվում, քան թե մեկինը»: Եվ թագավորը նետորի մասին զբամաներից տեղեկանալով, թե ով է, որտեղացի է կամ որ ժողովից, թե ինչպես եղավ դա եւ՝ թե ինչեր խոսեց, հրամայում է նետորականներին դուրս Հանել և ստյանից արտաքսել:

Նույն ձեւով Հարց ու փորձ արեց Քաղկեդոնի ժողովի մասին, թե ովքեր էին այնտեղ գլխավորները, և թե իրականում ինչպես ընթացավ այդ ժողովը: Պարզաբանեցին նրան ամեն ինչ և եւ՝ սասցին, թե. «Ներկայինն ու Կոստանդնուպոլսինը՝ Հնեց իրենք՝ Կոստանդնուսն ու Քեոդոս Մեծ թագավորներն՝ էին. բայց Եփեսոսինը՝ Կյուրեղ Ալեքսանդրացի եպիսկոպոսը՝, Քաղկեդոնինը՝ ոմն Քեոդորեսոս՝ եպիսկոպոս, որը նետորինն էր քարոզում, նաև Աննա այնուով կաթողիկոսը՝, այլև ուրիշ բազմաթիվ եպիսկոպոսներ ու քահանաներ նրանց իշխանություններից, Արուստանից, Խուժաստանի կողմերից և ուրիշ աշխարհներից:

«Այդ պատճառով ինքուով արքան հրամայում է քանդել նրանց բոլորի եկեղեցիները. «Եթե Քաղկեդոնից ընդունելի էր, ապա այս թղթերն ինչո՞ւ չտարալի, ստում է՞, նաև այն՝¹⁰, ինչը ևս ճշմարիտ Համարեցի (իմա՝ նույնպես չտարալի), ուրմն երեք սուրբ ժողովներից՝¹¹ էլ դուրս է (76): Եվ սպանում է նրանց բոլորին սրով աստակեցնել, եթե՝¹² Հետ չզառնան իրենց մարտությունից և չկանդենն արքունական ուղիղ ճանապարհին՝¹³ (77):

1 Տ.՝ թույն
2 Ի Տ.՝ պոլսոսը՝ և
3 Ի Տ.՝ պոլսոսը՝ և
4 Տ.՝ եթե ներկայն և Կոստանդնուպոլսին
5 Ի Տ.՝ պոլսոսը՝ Քոստանդնուպոլսին
6 Տ.՝ Արևելյան կողմից Կոստանդնուպոլսին
7 Տ.՝ Քաղկեդոն

8 Սեր. ու զբարեցնե ունի սասո՝ «Էր անց կրակ տեսանեաց կրակն զիբանս»: 9 Ի Ձ.՝ պոլսոսը՝ սոմ
10 Տ.՝ սոմ
11 Տ.՝ ժողովին: ՝ Տես թիվ 95: Մաս. 4:
12 Տ.՝ թի
13 Տ.՝ պոլսոսն: ՝ Տ.՝ պոլսոսն: ՝ Տես ի ծած. 77:

«Իսկ նրանց, որ Քաղկեդոնիեն՝ էին [ղավանում]՝ Իրեբիային՝, Ազվանքի կաթողիկոսին, որը Փայտակարանում էր՝ արքունի դասնը, և շատ ուրիշ քաղաքների եպիսկոպոսներին ու քահանաներին՝ Հունաստանի կողմերից եկած և այն իշխաններին, որոնք եկել էին Պարսից թագավորին ծառայելու Համար, նույնիսկ չկաքարը՝ (78) Հրամայեց սալ: Այնուհետև խնդրում է երկու կողմերի՝ գլխավորներին Հետևար (իմա՝ երզնմապոր, պրս.) սալ առ այն, որ ներկայանը Կոստանդնուպոլսի օրոք եղավ, (և)՝ Կոստանդնուպոլսինը՝ Քեոդոս Մեծին, Եփեսոսինը՝ (որը)՝ Քեոդոս Փոքրի և Քաղկեդոնինը՝ որ՝ Մարկիանոսի օրոք, և երբ այս բոլորը քննեց ու վերահասու եղավ, այն ժամ սասց. «Հապա նրանք (իմա՝ երեքը) ինչո՞ւ չսասցին երկու բնությամբ է բաժանված, ինչպես որ սրանք են ստում. Հայտնի է, ուրմն, որ մենք ևս պարտավոր ենք երկուսի բաժանել. երկու ընդունելի թագավորությունը և ոչ թե մեկ, և եթե որե՛ն է մեկը քննի [մարդկային] բնությամբ, ապա ևս նույնպես երկու բնություն ունեն, թեևնաև մեկնույն Հորից և մորից են, թեև Հոգի և մարմին են: Աստվածությունը, սակայն, որ ամենայն տեղ է, եթե ինչ որ ցանկանում է լինել կամ անել, բայց չի կարողանում, Հապա էլ ինչո՞ւ է Աստվածություն [կոչվում]:

«Այնուհետև Հրամայում է Հարցնել Երուսաղեմի Զարթիա Հայրապետից և էլի շատերից՝, որոնց Ալեքսանդրիա քաղաքից էր բերել, թե. «Ո՞վ է ճշմարիտը. արդարև սասցեք և երզնեք: Իսկ նրանք՝ պատասխան սալով ստում

1 Տ.՝ սաս յուսեցր ի փակագի՝ (ուճկին զբուսանութիւն) 5 Ի Տ.՝ պոլսոսը՝ և
2 Տ.՝ վերջ 6 Ի Տ.՝ պոլսոսը՝ որ
3 Տ.՝ զմիտարար: ՝ Տ.՝ դիտարար: ՝ Սեր.՝ չփայլարար: ՝ Տես ի Մաս. 78:
4 Տ.՝ ինտար ի տէրանց կողմանց: ՝ Ձ.՝ 9 Տ.՝ նաքա

են. «Երբեք Աստծո առջև խոտորնակի ճանապարհով չենք գնացել եւ՝ ոչ էլ նա է բարիությամբ խոտորնակի ընթացել մեզ Հետ¹: Բայց ահա Աստծո երկվորյան մասին ձեր առաջ ճշմարիտն ենք ասում. Ճշմարիտ՝ Հավատն այն է, որը երանելի Կոստանդինոսի ժամանակ Նիկիայում Հաստատվեց, եւ նրան Համամիտ² են Եւ Կոստանդնուպոլսիներ, Եւ Եփեսոսիներ, եւ նրանց Հետ էլ ճշմարտությամբ միաբան Հայոց Հավատն է: Իսկ Քաղկեդոնի տեսակետը նրանց Հետ միաբան չէ, ինչպես որ ձեր բարերարությունը արդեն գիտի³:

Այդ թագավորը Հրաման է տալիս քննել արքունի դիվանը, որտեղ փնտրեցին եւ գտան տեսողակներ⁴ զբված ճշմարիտ Հավատի վերաբերյալ, որոնք միաբան են Հայոց⁵ աշխարհի զավանանքին, որը կնքված էր Կապատ արքայի եւ նրա որդի Խոսրովի մատանիով: Այդ պատճառով Խոսրով արքան Հրաման է տալիս, թե. «Այն բոլոր քրիստոնյաները, որոնք իմ իշխանության ներքո են, պետք է ընդունեն⁶ Հայոց Հավատը: Եվ նրա Հետ միաբան⁷ լինեն Ասորեստանի կողմերում եւ Կայելով (79)⁸ մետրոպոլիտոս⁹ ու տասը ուրիշ եպիսկոպոսներ¹⁰, նրանց Հետ էլ միաբան նաև աստվածասեր Եփրեմ¹¹ թագուհին եւ քայն Սմբատն ու մեծ բժշկավարը: Իսկ ուղղափառ խոստովանության պատճենը Խոսրով արքան Հրամայում է կնքել իր մատանիով եւ պահել արքունի գանձատանը: «Եվ այժմ, երբ Աստված¹² Հանց մեզ Հավատի թագավորությունից եւ արժանի արավ ծառայելու

ձերդ երկնաբնակ թագավորությանը, որքա՞ն, ուրեմն, աստվել քան աստվել արժանի է խաղաղությամբ վայելել, որով եւ՝ պարտավոր ենք աղթել եւ խնդրել Քրիստոս Աստծուց՝ անչարժ եւ Հաստատուն պահել ձեր բարեպաշտ եւ աստվածասեր թագավորությունը եւ մոտ մինչեւ Հավոտյանս, ինչպես երկնքի Հարատեւությունը երկրի՝ վրա»... (80):

Իսկ կայսեր զիպուց Հետո ներքեսը, վախճանյալ իշխանների զայրույթից, փախչում է Տալք՝ իր Հայրենի գավառը: Եվ վեց տարի անց, Թեոդորոս զորավարի վախճանվելուց Հետո, վերադարձավ Հայաստան: Թեոդորոս Ռչտունու իշխանության այս նույն օրերում, (ձյ) ութսունվեց թվականին տաճիկներն առաջին անգամ երեւացին¹³ Հայոց աշխարհում, Օմար ամիր-ալ-մուճնիայի¹⁴ Հրամանով, որը երկրորդն էր Մահմեդից Հետո, իսկ (դե)¹⁵ իննսուհինգ թվականին զարձյալ բազմաթիվ զորքերով եկան տաճիկները, գրավեցին Դվին քաղաքը, դերեցին (եռ) երեսուհինգ հազար մարդ, եւ այնուհետեւ տիրեցին Հայոց, Վրաց եւ Ազգանից երկրներին:

Ասկայն մեր Հայոց աշխարհը դուրս է գալիս տաճիկների տիրապետության տակից Հնազանդվում է կայսեր, եւ ներքեսի խնդրանքով Հայոց Հրամանատար (իմա՝ կառավարիչ) է դառնում Համազասպը (ճդ) Հարյուր չորս թվականին: Այդ բանը լսելով՝ ամիրապետը զայրացած կոտորում է¹⁶ Հայոց պատանդներին՝ թվով (ոչէկ)¹⁷ Հազար յոթ Հարյուր յոթսունուսուկոթ մարդ:

1 Ի Զ. պահանջ՝ եւ

2 Դեւ. ԻԶ, 27-28:

3 Տ.՝ Հասար հնարիտ

4 Չ.՝ մարտնի

5 Չ.՝ անասր է այս

6 Սեր. ունի զայս բան ստեղծել՝ եւ գտի

գտել պիկիտոն Հասար հնարիտ, եւ

թ փրոց Հասար ըստ միաբանութեան

Հասար աշխարհի Հայոց

7 Տ.՝ գ Հասար Հայոց կայցին

8 Տ.՝ մարտն էին՝ Սեր.՝ մարտնի

9 Տ.՝ Կամպաշով՝ Սեր.՝ Կամիշով

10 Չ.՝ մետրոպոլիտ

11 Չ.՝ եպիսկոպոս

12 Չ.՝ յիշէն

13 Տ. յոթերոր տոս՝ սոյժ

1 Ի Զ. եւ սու Սերվոսի պահանջը Հասարանի՝ սոյման է մեզ վայելել ի խաղաղութեան քր եւ

2 Սեր. 19.

3 Չ.՝ էլ

4 Չ.՝ մտայ ամիրապետայ

5 Չ.՝ Ի Դ. ամի

6 Տ.՝ կոտորեաց

7 Տ.՝ 777՝ Սեր. եւ Բովհ. Կաթ.՝ 1775:

Իսկ ինքը նույն ժամանակ սպանվում է իր զորքերի կողմից. սակայն Իսմայելի՝ այն զորքերը, որ ձեռնադատում էին, միաբանեցին կայսեր Հետ, Հավառացին Քրիստոսին եւ մկրտվեցին՝ (ժգո)՝ առանձնվեց Հազար Հօգի: Համագասպի կախանվելուց Հետո ներսնը նախարարների Հետ միասին խնդրում է ամբրապետից Համագասպի եղբայր Գրիգոր Մամիկոնյանին, որը Հենց նրա մոտ էլ պատանդ էր, նշանակել Հայոց իշխան. սա կառուցեց՝ Աբուճի կաթողիկեն: Ներսնի՝ [աթոռակալութունը] տեսւմ է տասը տարի. նրան աթոռին Հաջորդում է Անաստասը (ճի) Հարյուր քսան թվականին. սա ներսնի սենեկապետն էր, Մասյաջտուն՝ թագաւոի Ակոսի՝ գյուղից, որը եւ Ակոսի եկեղեցին վայելու՜ շինվածքով գաղղարեց: Սրա օրերում Հենց սուրբ Դավիթը Հովատաց:

Անաստասը մտածեց Հայաստանի Համար, ուրիշ ազգերի նմանությունյամբ, անչարժ տոմար Հաստատել եւ Հրամայեց Անանիա Նիրակացուն՝ կարգադրել քրանջիկ տեսքով քրոնիկոնը՝ (Ժամանակաւորությունը), որտեղ էլ Հաստատվում է մեր անչարժ տոմարը՝: Եվ Անաստասը՝ մինչդեռ խորհում էր ժողով գումարել եւ եպիսկոպոսներով Հաստատել քրոնիկոնը, եւ՝ վախճանվում է՝ աթոռին տիրելով վեց տարի: Սրա օրերում էր [ապրում] Փիլոն Թրակացին, որը Սոկրատի պատմութունը թարգմանեց Հայերեն լիզվով:

Նրանից Հետո եկավ Տեր՝ Իսրայելը՝ Վանանդ զալաոի Ութմա գյուղից, տասը տարի: Սրանից Հետո էլ Տեր Սահա՝

կը, որը Ջորաբորի Արքունահեն գյուղից էր եւ նստեց (ին) քսանՀինգ տարի: Սրա Հինգերորդ՝ տարում Գրիգոր իշխանը պատերազմում է Խաղիթների դեմ եւ սպանվում (ճ)՝ Հարյուր երեսուն թվականին:

Ապա (ճի) Հարյուր երեսունՀինգ թվականին Աշոտ Բագրատունին Հայոց իշխան եկավ երեք տարի: Այս ժամանակներում ասատիկ ավերմունք ու Հայածանք Հասան մեր Հայոց աշխարհին, որովհետեւ (ճը) Հարյուր երեսունչորս թվականին Հյուսիսային զորքերը տիրեցին Հայոց, Վրաց եւ Աղվանից աշխարհներին, որոնք Խաղիթը են կոչվում, եւ պատերազմում սպանվում են Հայոց եւ Վրաց՝ իշխանները: Իսկ Հուստինիանոսն իր թագազարության երրորդ տարում չափազանց շատ զորք է ուղարկում Հայաստան. Հրով ու գերեզմարությամբ բարուքանդ արին քսանՀինգ զավառներ եւ ութը Հազար երկ էլ գերեցին ու վաճառեցին: Ապա Հաջորդ տարի էլ ուրիշ զորքեր ուղարկեց՝ (խո) քառասուն Հազար Հոգի: Եվ մեծ խռովութուն էր տիրում մեր Հայոց աշխարհում, որովհետեւ տաճիկ զորքերը զալիս գերում են մի չարք՝ զավառները: Աշոտ իշխանը դուրս է դալա նրանց դեմ պատերազմի: Այստեղ էլ սպանվում: Իսկ Հայոց իշխաններից ոմանք անձնատուր՝ են լինում Տաճկաց՝ զորքին: Սակայն չորրորդ տարվա սկզբներին ինքը՝ Հուստինիանոսը մեծ բանակով շարժվում զալիս է Հայաստանի վրա՝ Արարտակ՝ <57> կոչվող լեռան կողմից՝ եւ իր զորքերը երեք մասի բաժանելով՝ ուղարկում է դեպի Հայաստան՝

1 Տ. անձնայն ուրիշ՝ իսմայելի
 2 Սեր. Լե. Ա. - Յոզ. Կաթ. Ժթ:
 3 Իսմ. Գրիգոր Մամիկոնյան - Չ. շինույ
 4 սաս եւ ի սարքն՝ ներսնի
 5 Տ.՝ Մասյաջտուն
 6 Չ.՝ սկուռույ
 7 Տ.՝ վայելուչ շինույ

8 Չ.՝ չրոնիկոն
 9 սաս եւ ի սարքն՝ քրոնիկոն
 10 Տ.՝ գումար
 11 Չ.՝ սնատու
 12 Ի Տ. սպիտակը՝ եւ
 13 Ի Տ. սպիտակը՝ անը

1 Յոզ. Կաթ.՝ իսմայելորում ամբ
 2 Չ.՝ ճի. թվին
 3 Տ.՝ սպանին գերեզման Հայոց ի պատերազմին եւ զՎրացն: - Չ.՝ եւ վրաց: - Յոզ. Կաթ. Ի:
 4 Չ.՝ սպիտու գուստու: - Թուր՝ ոչ անգուստ
 5 Չ.՝ անձնատուր
 6 Չ.՝ Հայոց
 7 Չ.՝ ի կողմ մի: - Տ.՝ ի կողմ
 8 Չ.՝ թագաճ
 9 Չ.՝ Հայոց այլայլին

Վրաստան եւ Արզնանք. սպա կանչում է իր մոտ այդ երկրների բոլոր իշխաններին, եւ նրանք ոչ թե իրենց կամքով, այլ Հարկադրաբար գնում են նրա մոտ: Իսկ նա իշխաններից ամանց իր Հեռ վերցնելով, մի քանիսի որդիներին էլ իր բեւ պատանդ՝ առնելով, որոնց թվում նաեւ Հայոց կաթողիկոս Սահակին՝ Հինգ եպիսկոպոսներով Հանդերձ, պահում է իր մոտ. մնացած իշխաններից ամանց արքունաշուք պատարագով պատվում եւ Հաստատում է այդ երկրներին կուսակալ՝ Կապույտբոցի՝ կոմս եւ Երբակի տեր Ներսէզին՝ Հայոց իշխան, պատրիկ էքսարխոս Վարազդատին՝, որը թագավորի երկրորդն էր, կարգում է Արզնանի իշխան. երեսուն Հազար զինվոր էլ իշխաններին օգնական է թողնում եւ ինքը վերադառնում Կոստանդնուպոլիս⁵⁹:

Ներսէ Համասրականը Հայոց իշխան մնաց չորս տարի: Սրա օրերում փիլիսոփայական արվեստով Հռչակվում է Արշարունյաց քորեպիսկոպոս Գրիգորիւր⁶⁰, որը ներսէ⁶¹ Կամասրականի խնդրանքով՝ ընթերցված(ք)ներթ՝ մեկ նոթյունների գիտությունը պայծառացրեց (81): Նրանից Հետո՝ (ճխ) Հարյուր քառասուն թվականին Հայոց իշխան է նստում Սմբատ Բագրատունի Բյուրապոլյանը եւ տիրում քսան տարի: Այնուհետեւ Հայոց նոսրեկան եկավ Արդա ա նունով մեկը, բռնեց Հայոց իշխաններին եւ տարավ Դա մակոս: Սրա ձեռքով նահատակվեց սուրբն Դավիթը՝ Դվին քաղաքում: Բայց այս նույն օրերում՝ տեղի է ունենում Վարդանակերտի կռիվը, որտեղ կոտորվում եւ բնա-

ջինջ է լինում Իսմայիլի ամրոցը զորքը: Տաճիկների զորապետն Օկրան Կամասրականներից վտարված գնում է այդ դույժը Հաղորդելու ամիրապետին, որը սաստիկ զայրացած, մեծաքանակ զորք է ուղարկում Հայաստան՝ Հրդեհելու, քանդելու, կործանելու Աստոծ եկեղեցիները Հայաստանի:

Արդայի կոսմից զերված Հայոց Սահակ կաթողիկոսը, որ իբրեւ պատանդ պահվում էր Դամասկոսում, Օկրայի սպառնալիքները լսելով՝ թույլատրեց ինքն էլ խնդրում նրա մոտ գնալու, միգուցե կարողանա [չար մտքերից] նրան Հետ դարձնել: Եվ նա թույլ է տալիս: Բայց երբ Հասնում է Խառան, Հիվանդանում է եւ իր վերջին խոսքերում զրով Հայտնում է Օկրային, որ սա Հիշի ժողովուրդների մահն ու դժոխաց տարատորք², նաեւ իր օտար աշխարհում մահանալը. սպա Հրամայում է, որ այդ Հրովարտակը զնեն իր աջ ձեռքում, որպեսզի երբ Օկրան գա, վերցնի: Իսկ Օկրան, երբ լսում է սուրբ Հայրապետի մահը, Հրամայում է պահել մինչեւ իր զայր. եւ երբ եկավ ու տեսավ Աստոծ մարդուն, նրա ձեռքը թափ տալով ողջունում էր՝ Սալամ ալեք աեւ լով: Եվ նա պաղատանքով շարժում է իր ձեռքը՝ սուրբ Հոգու ազդեցությամբ: Դրանից արաբախած՝ վերցնում է նամակն ու կարդալով ստում. «Այս քո խնդրանքը կկատարվի, ո՛վ Աստոծ մարդ». ու նրա մարմինն ուղարկում է Հայաստան, Հետն էլ՝ խաղաղության զայնպիսի, որով խոստանում է ներել նրանց Հանցանքները (82):

Իսկ Տեր Սահակից Հետո (ճժր) Հարյուր Հիսունութը թվականին նրա աթոռին Հաջորդում է Եղիան՝ Բզնունյաց Աղիովիտ եպիսկոպոսությունից, Արճեչ գյուղից, տասներեք³ տարի: Սա Արդւմելիքի՝ Հրամանով Պարտավ քաղա-

1 Տ.՝ պատանդ

2 Տ.՝ իշխան

3 Տ.՝ կառուցուում: - Չ.՝ կողորդեց: - Մեր աշտին եկաք բոս ընկերքու անայ կրկնորք ձեռագրին նախինն Հրատարակին եւ բոս օրինակն Բրտակի: -

(Տես ի օւոս. Թարգմ. Աստվան, չԷն 82. Մեւ. 58.)

4 Չ.՝ վազատ

5 Չ.՝ ներսէի: - Տ.՝ ներսի՛

6 Չ.՝ գր ընթերցանաց

7 Տ.՝ սուր

1 Չ.՝ տարտուոս

2 Չ.՝ արտուցեալ: - Թու՛ր՝ արտուցեալ

3 Յոգ Հ. Կաթ. ՄԼ.

4 Չ.՝ արզմեյոց

քում ժողով գումարեց եւ Աղվանքի ներսն Բակուր զկաթողիկոսին՝ ուղարկել տիեզ ամիրապետի մոտ, քանի որ ճգտում էր Աղվանքը քաղիկոսնիկ դարձնել:

Նրանից Հետո նստում է Տաշիրը զավտար Օձուն գյուղից մեծ փոխտոփա Տեր Հովհաննեսը՝ (ժա) տաննեմակ տարի: Սա Ամրատի իշխանութեան օրերում Հարքի սահմանազխի Մանազկերտ քաղաքում Հայաստանի բոլոր եպիսկոպոսների ժողով գումարեց, որոնք Հետ էին նաև Արշարունիքի քորեպիսկոպոս Գրիգորիս փոխտոփան եւ Ասորոց վեց եպիսկոպոսներ՝ Հակոբիկ տանից (իմա՝ աղանդից)՝ Իրոնց պատրիարքի կարգադրութեամբ, որպեսզի այս աշխարհի երեսից սրբն քաղիկոսնական երկարնակ խոստովանութունն ու պատիվբանը, որ խմորով ու ջրով ապականում է սուրբ Խորհուրդը, այլև ձկով, ձկնով ու դինիով՝ քառասնորդաց՝ պահքն ու այլ օրերի Համար սահմանվածները, որոնք Եզրի օրերից՝ մինչև եւ այժմ մնացել էին մեր Հայոց աշխարհի Հունական մատում: Այս բոլորն իրբեւ Հին թթխմոր բոլորովին մերժեցին. սահմանեցին Հավատի խոստովանութուն՝ մի բնութեամբ մարմնացած Բանն Աստծո եւ առանց խմորի ու ջրի կատարել սուրբ Խորհուրդը եւ պահոց օրերը սրբութեամբ տանել մինչև վերջ. բայց միայն Հիվանդների եւ մարմնասեր իշխանների Համար թողեցին շաբաթն ու կիրակին՝ ի բայց սոյալ կեղեցու մանկանց ուխտի եւ Քրիստոսի ճգնավորների [օրերը]: Եվ ինքը՝ Հովհաննեսը, խիստ պեղեցիկ էր տեսքով, լիցուն ամենայն առաքինութիւններով. կրում էր այծենի զգեստներ, որի վրայից էլ պայծառերանց Նյութերով օծված Հագուստներով պճնազարդվում էր. եւ խարտոցով աղացած սուր մանրափոշին՝ անուշահամ յուրերով՝ շաղված, փչում էր ծաղկազարդ այլերներով մորուքին: Հովհաննեսի այս վայելչագեղութիւնը տեսնելով՝ Վլիթ ոստիկանը դնում եւ պատմում է Բաղդասի ամիրապետին: Իսկ նա խիստ տենչալով տեսքին նրա, կանչում է արքունի դուռը եւ ցանկանում էր սովորական զարդերով պճնված երեսալ՝ իրեն. բայց նա իր վիճականմ ու բարձր Հայացքով, առավել փայլուն եւ մաքրամաքուր զգեստավորված, ծագկուն ալիխառն սակփունջ՝ մորուքը Հարդարած եւ սակեկար՝ զավազար ձեռքին մտնում է արքունիք:

Նրա վրա Հիացած ամիրապետը մեծաշուք պատվով Հրավիրում է նստել եւ Հարցնում է, թե ինչու՞ եւ այդպես պճնազարդվի. չէ՞ որ ձեր Քրիստոսն ու նրա աշակերտները պատվիրեցին շատ չնչինով բավարարվել եւ աղքատ լինել: Իսկ նա պատասխանում է. «Այն Քրիստոսը թեպետեւ աստվածային փառքը յուր մարմնով ծածկեց, սակայն արտաքին նշանները նրան անողորմ եւ Հարկու էին ցուցանում. եւ աշակերտներն էլ նույն նշաններն՝ ընդունելով՝ տեսնողներին ահ էին ներշնչում: Բայց որովհետեւ մեր մեջ զնալով նվազեց այդ բաղմամբի նշանների ցուցադրանքը, այդ պատճառով էլ ահարկու Հանդերձներով սՀաս դիտողներին Աստծո երկյուղի վախն ենք ազդում, ինչպես որ դուք՝ թագավորներդ մարդկանց աչքին ահարկու երեսուր Համար եք սուկեմամուկ՝ ծիրանիով պճնազարդվում: Իսկ եթե ցանկանում ես իմ Հանդերձանքը՝ տեսնել, աՀա, նայի՛ր

1 Ձ.՝ եւրով
2 Ձ.՝ ստն եւ ի ստորե՝ մուրացն, մուրուս
3 Տ.՝ երեկ
4 Տ.՝ սակփունե

1 Տ.՝ գիտթողիկոս
2 Տ.՝ աղվանէկն
3 Ձ.՝ քրտասնորդացն

4 Ձ.՝ յուրուս
5 Ձ.՝ կիրակէ
6 Ձ.՝ տեսանելով

5 Տ.՝ ցամփկար
6 Ձ.՝ ցուցանէ
7 Տ.՝ ցնոցն տեսնելով՝ նշանքն
8 Տ.՝ սակփունեկ
9 Ձ.՝ պղճաս

տես միայն»։ Եվ ամեն ինչ դեն նետելով՝ ջուլցադրեց իր [մարմնի վրայի] մեծածավալ քուրճը։ Դրա վրա զարմացած ամիրապետը յոթնապատիկ պճնազարդում է նրան եւ մեծաբանակ գանձերով՝ ուղարկում Հայաստան¹։

Իսկ Ամրատից Հետո Հայոց իշխան եկավ Վասակի որդի Աշոտ Բազրատունին՝ (ժե) տասնեւհինգ տարի։ Մրվան ա-միր-ալ-մուսնիայի² օրերում սրան կուրացնում են Մամիկո-նյանները՝ իշխանության Համար ունեցած նախանձի պատ-ճառով։

Եվ նրանից Հետո՝ նրա³ որդի Ամրատը, (իր) քսաներկու տարի (83)։

Իսկ Հայրապետների կարգը Հետեւյան է. Հովհաննեսից Հետո կաթողիկոս եկավ Տեր Դավիթը⁴ Կոտայքի⁵ գավառի Արամոնյաց⁶ դյուղից, (ժզ) տասներեք տարի։ Եվ նրանից Հետո, (ճզ) Հարյուր իննսուն թվականին՝ Տեր Տրդատը, Վանանդ գավառի Ութմսո դյուղից, (իզ) քսաներեք տարի։

Եվ նրանից Հետո՝ Տեր Տրդատը Դասնավանք⁷ դյուղից, երեք տարի։

Եվ ապա՝ Տեր Միտը Բավոնի⁸ դյուղից, ութ տարի։

Սրա օրերում տեղի ունեցավ Թալինի կոտորածը, ուր սպանվեց (չ) յոթ Հարյուր եւ զերի տարվեցին Հազար երկու Հարյուր Հօզի։

Եվ սրանից Հետո (միա) երկու Հարյուր քսանմեկ թվա-կանին՝ Տեր Եսային, Նիզ գավառի Եղիպատրոս⁹ դյուղից, տասներեք տարի։ Սա միամորիկ որդին էր մի այրի կնոջ, որ

1 Զ.՝ գանձի
2 Եովհ. Կոթմ. ԻԲ.
3 Զ.՝ ամբ մուսնայ
4 Տ.՝ նորա
5 Զ.՝ կուտից

6 Տ.՝ սրամունեցու. - Եովհ. Կոթմ.՝ Արամե-
նից
7 Եովհ. Կոթմ.՝ Ի Դասնաւորից
8 Զ.՝ Ի բուսնայ. - Եովհ. Կոթմ.՝ Բուսնանայ
9 Եովհ. Կոթմ.՝ յԱղաղատրոսի գեղջէ

աղքատության պատճառով մուրացիկ լինելով, ծծկեր՝ մանկան Հետ տարվեց կաթողիկոսաբանի տունը, բայց եր-բեք շենքից՝ ներս չմտավ, այլ ջրտին ու խորշակին տառա-պելով սպասավորում էր եկեղեցու դռանը։ Եվ երբ քահա-նաները Հարցնում էին, թե. «Ինչո՞ւ ես այդքան տանջ-վում», - նա պատասխանում էր. «Ար՞թե չեք Հասկանում, որ՞ կաթողիկոսության Համար եմ սնուցանում իմ որդյա-կին»։ Եվ նա ուսանելով նույն եկեղեցում՝ նախ Գողթնում եպիսկոպոս է ձեռնադրվում եւ ապա՝ Հայոց կաթողիկոս։

Սրանից Հետո՝ Տեր Ստեփանոսը Դվին քաղաքից՝ երկու տարի։

Եվ սրանից Հետո՝ (մի) երկու Հարյուր քառասուն թվա-կանին, Տեր Հակոբը վեց¹⁰ տարի, որը Ոստանից էր եւ ապա-բանքի¹¹ կյուրապալատը։

Եվ ապա Տեր Սողոմոնը, Գասնի դյուղաքաղաքից՝ մեկ տարի։

Եվ ապա Տեր Գեորգը, Արագածոտնից, Աշտարակ դյուղից՝ երեք տարի։

Եվ ապա՝ Տեր Հովսեփը, որը Կարին էր կոչվում, Արա-գածոտն գավառի սուրբ Գրիգորի¹² դյուղից՝ (ժա) տասնե-մեկ տարի<60>։

Եվ ապա Տեր Դավիթը, Մազազ գավառի Կակազ¹⁰ դյուղից՝ (իե) քսանեւհինգ¹¹ տարի։

Եվ նրանից¹² Հետո Տեր Հովհաննեսը, Կոտայքի գավառի

1 Տ.՝ արևոխայ
2 Զ.՝ եւ ոչ մտու շեղ արվաւ
3 Ի Զ.՝ պոպուսե՛ր զի
4 Եովհ. Կոթմ.՝ ամիս վից
5 Եովհ. Կոթմ. 1Ի4.
6 Զ.՝ կուրապալատին
7 Զ.՝ գեղաքաղաքին. - Եովհ. Կոթմ.՝ քա-
ղաքաղաքին
8 Զ.՝ եւ զինի սորայ
9 Զ.՝ Գոթիսոյ
10 Հովհ. Կոթմ.՝ Կակազայ
11 Եովհ. Կոթմ.՝ ամս քսան եւ եպիւն. - Տեա
Հովհ. Կոթմ. 1Ի4, 1Ի5.
12 Տ.՝ եւ սուրբ

Ովայից՝ գյուղից՝ (իր) քաններկա տարի: Մրա ժամանակ
Մամունիկ ամիրան եկավ Հայաստան:

Իսկ ըստ իշխանների կարգի այսպես է. Աշոտը՝ որդի Սմ-
բատից Հնտո՝ նրա որդի Աշոտը, որ Մսակեր էր կոչվում՝
քան տարի: Սա Կամսարականների տոհմից Արշարունյաց
զավառը դանձադին առավ եւ արքունիքը Կողովտից Ար-
շարունիք փոխադրեց:

Նրանից Հնտո եկավ նրա որդի Սմբատը, որը Ապարաս
կոչվեց, երեսուն տարի: Սա մանկուց պատանդ էր՝ Սամա-
րայում, արքունի դռանը, Հարուն՝ [այ] Ռայտի օրերում.
սակայն (մեկ) երկու Հարյուր յոթնասուսունհինգ թվականին
ազատ արձակվելով գալիս է Հայաստան եւ Արշարունյաց՝
զավառում կառուցում է մի ձեռակերտ, որն անվանում է
Աղբհկույս: Մրա օրերում, (մղ) երկու Հարյուր իննսուն
թվականին, Խալթ իրն Եղիտը Հայաստանի ամիրա եկավ եւ
բազմությամբ անցավ Վրաստան. բայց մահացավ Զավախ-
բում, Խոզարիը կոչվող գյուղում:

Այս ժամանակներում, Տեր Հովհաննեսի Հայրապետու-
թյան եւ Հայոց (յ) երեք Հարյուր թվականին ամիրայետ
Ջափրը՝ Արուսեթ անունով մեկին ոստիկան է ուղարկում:
Սա գալիս է Տարոն, ձերբակալում է Բագարատ իշխանին եւ
ուղարկում Ջափրի մոտ: Բայց Տափրտ լուսնի ընակիչները
ի մի Հավաքվելով, խռանամբոխ բազմությամբ Հարձակ-
վում են, սպանում ոստիկանին ու նրա ամբողջ զորքին:
Մնացածները դնում են եւ գույժը Հասցնում Ջափրին: Նա
առյուծաբար զազանացած մեռնում է եւ՝ անհամար զորք

Հավաքում, տալիս է ընդոծին (իմա՝ որդեգիր-սպասավոր)
ուն Բուդայի ձեռքը եւ ուղարկում Հայաստան: Հրամայում
է նրան մեր աշխարհի իշխաններին իր մոտ ուղարկել,
նրանց զորքերին՝ կոտորել. իսկ եթե որեւէ մեկը Մուհամե-
տի Հավատն ընդունի, պատիվներ տալ եւ իր Հնտ տանել:
Սա գալիս է Տարոն, կալանքի է վերցնում Բագարատի ե-
րեք՝ որդիներին, առհասարակ կոտորում է խուլթեցիներին՝
Վաչգիեակ կոչված լուսնի վրա: Առաջ շարժվելով բռնում է
Հայոց թուր իշխաններին, նաեւ Արժրուշտյան Աշոտ իշխա-
նին՝ Դերեկիկի Տորը. Աշոտ թագավորի Հայր եւ Հայոց
սպարապետ Սմբատին, Սյունյաց Վասակ իշխանին եւ՝
Գարգմանի իշխան Կարիճին, Խաչենի Ատրեմբեհ Հիշա-
նին, Աղվանքի Ետայի իշխանին եւ Սևուրյաց Ստեփանոս
իշխանին, որին Կոն էին կոչում. սա Բրիտանոսից պսակն ըն-
դունեց՝ նահատակությամբ Սամարա քաղաքի արքունի
դռանը: Մրանց թուրքին եւ շատ ուրիշները՝ երկաթյա կա-
պանքներով քշեց տարավ Սամարա՝ ու մեր ամբողջ երկիրը
գերեց:

Չեռք մեկնեց նաեւ եկեղեցուն՝ իրենց մուր պաշտա-
մունքին՝ դարձնելու մտադրությամբ. սպա ընտրեց դեռա-
հասներին ու վայելչատեսներին, բանտային խոշտանգում-
ների ենթարկեց, [տախպում էր] ուրանալ Բրիտանոսին:
Բայց նրանք քաժությամբ տարան նախատիքն ու չարչա-
րանքը, գեղարաններն ու բազում տանձանքները, իրենց ցա-
վերն արհամարհեցին, անպատ կամբով դիմանում էին եւ
մահը խնդրությամբ էին ընդունում: Դրա Համար կատարած

1 Տ.՝ միայն
2 Չ.՝ ստոթ
3 Ի Տ. գրված է՝ էր
4 Չ.՝ ի սամարայ-- յուսուբ ընտանին եւ

Հարունյ - Տ.՝ Հարոնյ
5 Չ.՝ արշարունյաց
6 Չ.՝ խոտայի
7 Ի Չ.՝ գրված է՝ եւ

1 Չ.՝ զոր
2 Չ.՝ վերն
3 Ի Տ. գրված է՝ եւ
4 Տ.՝ բազում

5 Չ.՝ սամարայ, սամարայ
6 Ի Չ. պակտը՝ որիսայ
7 Չ.՝ հղանայ

բռնավորը հրամայում է բոլորին կոտորել. և նրանք կատարյալ քաղութիանը պահեն ընդունեցին Քրիստոսից:

Արանց մեջ էին նաև յոթ տղամարդիկ, որոնց գլխավորին Աստուծ էին կոչում, որը Աղքատի՛ գավառի Ոսկրան՛ գյուղից էր. և որովհետև չափազանց զվարթատեսք էին և կովի մեջ էլ կարի քաջագույն, ուստի նրանց մյուսների հետ չսպանեցին, այլ ձգտում էին ուրացություն պարտադրել. սակեղեն և արծաթեղեն անհամար գանձեր էին տալիս, խոստանում էին արքունիքի կողմից գյուղեր և զերդաստաններ [նվիրել]: Սակայն քաջ նահատակները առավել քան պայծառանում էին՝ խոստովանությամբ դեպի Քրիստոսը. ուստի և սաստկապես զարթացած բռնավորը դառը տանջանքներով խոչտանգում էր նրանց, որը մարդկային լեզուն չի բավականացնում պատմել: Բայց անմահության հույսը, սերը Քրիստոսի նկատմամբ և մարտիրոսանալու ուրախությունը թեթեւացնում էին՝ նրանց անհնարին տանջանքները¹. և զգաճանցած բռնակալը հրամայում է խաչել նրանց: Իսկ սուրբ Աստուծ խաչակալայտի՛ վրա պրկվելով քաջալերում էր իր ընկերներին՝ ասելով. «Ար՛ք՝ երկնչեք, եղբայրներ՛, որովհետև թեպետև տանջվում ենք, սակայն զբանով Հաղորդվում ենք կենդանի Աստծո հետ». ապա դառնալով դեպի երկինք ասում էր. «Գոհություն եմ Հայտնում քեզիցից Քրիստոս՝ իմ հույս, որ սուրբ Գեորգի² այս տոնին ուխտավոր լինելով՝ նոխազներ ու զտոներ եմ մատուղ անում քո անվան փառավորությունը. ահա, ինքս ինձ եմ իրբև. զոհ բոլորակվեր մատուցում քեզ. ընդունի՛ր, Տե՛ր, և խառնիր մեզ քո սրբերի շարքում»: Եվ այսպես քստ

ամենայնի Հաղթանակ՛ տանելով, պիանդեցին իրենց Հողի՛ները³ և պսակվեցին Քրիստոսից Հայոց (ժր) երեք Հարյուր երկու թվականին՝ ավելի քան (ՏՏ) Հարյուր հիսուն տղամարդիկ. որոնց անունները գրված են անմահների մատյանում: Ապա Հովհաննես Հայրապետը նրանց հիշատակի օրվան նվիրված պաշտամունքի տոն սահմանեց ամեն տարի մեհական ամսի քսանհինգին⁴ ի փառս ամենակալ Աստծո՞՛:

Եվ նույն ժամանակ շարժվում գնում է Տիգրիսի վրա և Իսմայիլի՛ որդի Սահակին Հանում է [խաչա]փայտին: Այնուհետև անցնելով Պարտազ, սրով նահատակում է վանանդեցի Մակաթիին, որը մարտիրոսացավ Քրիստոսի Հավատի համար ունեցած բարի խոստովանությամբ:

Իսկ Հովհաննեսն իր Հայրապետության (իե) քսանեւհինգ՝ տարին լրանալուց հետո, Հայոց (յր) երեք Հարյուր երկու թվականին, փոխվում է այս աշխարհից: Եվ Սմբատ սպարապետը եպիսկոպոսներին հրամայում է Հավաքվել և Ջաբարիային ձեռնադրել կաթողիկոս, որը կոտայքի գավառի Չազ գյուղից էր. սա տիրեց (իր) քսաներկու տարի: Նա մինչև. Հայրապետ գառնալը քահանայություն կամ սարկավազություն ոչ մի աստիճան՝ չէր ունեցել, սակայն անարատ կյանք վարելով՝ մեկ օրում (իմա՝ միանգամից) պատվական բոլոր աստիճաններին արժանի եղավ: Ապա սպարապետ Սմբատը Բուզայի հետ գնում է Ջափր ամիրպետի մոտ, իսկ Հայոց սպարապետ է դառնում Սմբատի որդի օրհնյալ Աշոտը, որը հետագայում թագավորեց Հայաստանում:

1 Զ.՝ ի սուրբակ
2 Զովհ. Կաթ.՝ յնորբանս
3 Զ.՝ թեթեւացուցեղք

4 Տ.՝ գիշան
5 Տ.՝ ի փայտին
6 Տ.՝ Գեորգեայ

1 Զ.՝ տղութայ
2 Զ.՝ զոգիս
3 Տ.՝ ի 27 մեհակայ
4 Զովհ. Կաթ. ԿԵ:
5 Տ.՝ իսմայիլ

6 Զովհ. Կաթ.՝ անս քսան և. երկու
7 Տ. աստ և. ի սուրբև.՝ տղաբնև, այլաբ.
ճանայն
8 Տ.՝ աստարտո ի փառս կեցեայ

տանում: Բայց Հայոց այն իշխանները, որոնք¹ առաջ գեր-
ված էին Բուղայի կողմից, մի քանի տարի Հնոտ յուրաքան-
չյուրը² վերադարձավ իր երկիրը. բացի Սմբատից և Ստե-
փանոս Կոնից, որոնք³ Սամարայում նահատակվեցին
Քրիստոսի խոստովանությամբ:

Եվ ահա, Հայոց (յժա) Հարյուր տասնևմեկ թվականին
Ամիր-ալ-մուսնի⁴ նստեց Ահմատը. որ Հայոց աշխարհը
Հանձնեց Յահեբի⁵ որդի Ալեին: Սա Սմբատի որդի Աշոտին
Հաստատում է Հայոց իշխանաց իշխան, որ իշխանաց իշ-
խան մնաց (իե) քանհինգ⁶ տարի⁷ մինչև (յլը) երեք Հա-
րյուր երեսունվեց թվականը, և այնուհետև թագավո-
րեց՝ 61:

Սրա օրերում (յժբ) երեք Հարյուր տասներկու թվակա-
նին, Քառասներորդաց⁸ պահքի վտօրը շարթում տեղի ունե-
ցավ ահագին մեծ երկրաշարժ, որին շատ շատերը զոհ դնա-
ցին, Հրաշագեղ շինությունները կործանվեցին, որ տեսեց
մինչև երեք ամիս: Այս նույն տարում Սեւադայի որդի Շա-
հապը ամբողջաատ զորքով գալիս է մեր Հայոց երկրի
վրա՝ ցանկանալով ավերել ու գերեզմարել:

Գալիս են Արշարուեիք գավառը, Հարավային կողմից
իջնում է Երասխի ակը, այնտեղ, որն այժմ Քառասունք են
անվանում: Իսկ Հայոց սպարապետ մանկահասակ Արսարը,
Աստուծո նախվիճած, (խո) քառասուն Հազար մարդկան-
ցով, Հայոց ամբողջ զորությամբ, քաջարի և մեծամարտող
այրերով գալիս Հարձակվում է նրանց վրա, նրանց բանակն
ամբողջությամբ ցիր ու ցան անում, այս ու այն կողմ սփ-
ռում, ամենքին [առհասարակ] գետակնժ ու սրախողիտը

անում: Դրա Համար էլ Սերաստայում⁹ այդ տեղի անունն,
բոտ մարդկանց թվի, մինչ այժմ էլ կոչում են Քառասունք:
Իսկ Շահապը (ից) քանևելեց¹⁰ մարդկանցով մազապուրծ
և ամոթահար փախչում գնում է: Եվ դրանից Հետո՝ (յիդ)
երեք Հարյուր քանակեց թվականին վարձանվում է Տեր
Ջաբարին: Ապա մեծապուր պատիվներով կաթողկոս է
նստում Տեր Գեորգը՝ Տիրոջ թվատուժյան¹¹ տոնի օրերին:
Բայց նույն տարում անհամար մահերը ամբողջ աշխարհն
են բռնում: Նա Գառնի գյուղաքաղաքից¹² էր և Հայրապե-
տական աթոռին տիրեց (իբ) քաներկու¹³ տարի: Սրա տա-
ներկուերորդ տարում Աշոտը թագավոր է դառնում:

Իսկ մեկը, ճանապարհորդների օրինակին Հետևելով, ո-
րոնք միանգամից¹⁴ չեն կարողանում իրենց Հետ վերցնել ինչ
որ ցանկանում են՝ ուժի տկարության պատճառով, ավելա-
ցածին նորից են վերադառնում. նույնպես և մենք կրկին
վերադառնանք մեր թողած՝ պատմությանը՝ բերելով՝ Պար-
սից թագավորների, Տաճկաց ամիր-ալ-մուսնիների և ապա
Հունաց կայսրերի Հերթականությունը, որպեսզի զրանց
Համապատասխան լինի խոսքիս ավարտը:

1 2՝ որ
2 2՝ իւրաքանչիւր
3 2՝ որ
4 2՝ ամիրմուսնի

5 2՝ պէ, որչաւ ահէր
6 Տ՝ սուն 27:
7 Տ՝ ի քառասներորդ

1 2՝ բո թվոյ... սերասոյ
2 2՝ Տղ սրտոք
3 Տ՝ թլպատութիւն
4 2՝ ի վերադարձն

5 Տ՝ սուն 12:
6 2՝ միանգամ
7 2՝ գնանցեալս

Պարսից Մասանյան քազավորները,
տրանց անուններն ու ժամանակները՝ (85)

Արտաշիթը՝ քառասուն տարի.
Շապուհը՝ հիսուներեք տարի՝.
Ներսեհը՝ տասնեմեկ տարի.
Որմիզը՝ երեք տարի.
Շապուհը՝ հիսուսուփք տարի.
Արտաշիթը՝ երեք տարի.
Վռամը, որ նույն Կրմանն է՝ երկանուն՝, տասնեմեկ տարի.

Հագկերտը՝ քսան՝ տարի.
Վռամը՝ քսաներկու տարի.
Հագկերտ Զախջախը՝ տասնինը՝ տարի.
Պերոզը՝ քսանյոթը տարի.
Վազարչը՝ չորս տարի.
Կավատը՝ տասնեմեկ տարի.
Ջամասպը՝ չորս՝ տարի.

Խոսրովը, որը մերտվեց՝ քառասունուփք՝ տարի (86) < 62 > : Սա էր, որ իր մահվան ժամին ընդունեց երկնային չեորհները՝, Հավատաց Քրիստոսին և մկրտվեց սուրբ Երրորդության Հեռ. նա իր սենյակում պատարազ մատուցել տվեց և Հազարդվեց Տիրջ մարմինն ու սրյանը : Որմիզը՝ տասներկու տարի : Արա ժամանակակիցն էր Վահրամ Մեհենանդ¹⁰

(Միհրեվանդակ*) կոչված մեկը՝ Պարսից աշխարհի արևելյան կողմերի իշխանը, որը քաջությամբ ջախջախեց Թեոսլայի զորքերին, բռնի ուժով տիրեց Բահլին ու ամբողջ Քուշանաց երկիրը՝, մինչև մեծ զետի մյուս կողմը, որ Վեհ-նուս՝ է կոչվում և մինչև այն տեղը, որ Գասպուն՝ է կոչվում : Այս Վահրամը պատերազմում է Մաղքթաց (իմա՝ Մասբութների) դեմ, ջախջախում է նրանց զորքի բազմությունը, սպանում է նրանց թագավորին՝, Հափշտակում է թագավորության բոլոր զանձները. մեծամեծ ավարից միայն մի փոքր մասն է ուղարկում Որմիզը թագավորին, մասացած ամբողջը բաժանում է իր զորքին : Իսկ թագավորը ստանալով այն՝ գայրացած ասում է, «Իմացա ընթերթի առավել մեծագույնի և պատանների չափերի մասին. այդքան մեծամեծ զանձերից միայն այսքանը բերիք արքունիք» : Եվ փուշտիպաններին*՝ Հրամայում է զնայ և Հավաքել զորքի մոտ եղած զանձերը : Այդ պատճառով գայրացած զորքերը սպանում են փուշտիպաններին և թագավոր են Հոչակում Վահրամին ու միաբանությամբ զնացին դեպի Ասորեստան՝ Որմիզդին սպանելու. այդ բանը լսելով՝ Որմիզը փախչում, անցնում է Դիլաթ գետն ու ապաստանում ուն Վեհկավարին՝ : Սակայն խորհրդակցելով՝ տղամարդիկ, Համհարզներն ու փուշտիպանները որոշում են սպանել Որմիզդին. և նրա օրդի Խոսրովին նստեցրին Պարսից աշխարհի վրա թագավոր :

Սակայն քիչ օրեր Հետո՝ Վահրամը ամբողջ զորքով

* Տե՛ս Սեր., էջ 30
 ** Իմա՝ թիֆլիսացու և Հարկահավաք
 1 Տ.՝ աշխորՑ
 2 Տ.՝ մեծ փետրյուն, քեհուս
 3 Սեր.՝ Ասորիտ : Քիսեսա կայրիտ : -
 4 Տ.՝ Սեր. չին 30, Ման. 1 :
 5 Տ.՝ ընդ սարքայն
 6 Տ.՝ վաղջեղ
 7 Ի Տ.՝ պակասեք՝ խորհրդ : - Չ.՝ խորհր.
 8 Տ.՝ սարքայն սպանել
 9 Տ.՝ և չեա բազում

1 Տ.՝ 23
 2 Տ.՝ որ Կրման՝ անու
 3 Տ.՝ ան ու
 4 Տ.՝ անս իթ.
 5 Տ.՝ անս ք.
 6 Տ.՝ անս իտ.
 7 Տ.՝ անս իթ.
 8 Տ.՝ երկնային չեորհ ընկալու
 9 Տ.՝ Ժամանակի
 10 Սեր.՝ Վահրամ ան Միհրեվանդակ

փութանակի, ինչպես արժիվ խոյանալով, գալիս հասնում է, իսկ *Խոսրովը* յուրայինների հետ փախչում անցնում է Դվլաթ մեծ գետի մյուս կողմը:

Վահրամը գալիս դրավում է արքունի տունն ու զանձեբը եւ նստում է թագավորական՝ գահին... (87)*:

Իսկ *Որմիզդի* օրդի *Խոսրովը* նրա երեսից փախստական՝ նամակով դիմում է Ղունաց Մորիկ կայսեր, խնդրում, որ պետքի կայսրն իրեն օգնական զորք տա՝ իր թշնամիներին հարվածելու եւ կրկին իր հոր գահին նստելու համար. ուստի խոստանում է կայսրը տալ Ատորքի կողմերն ու ամբողջ Արվաստանը, մինչեւ Մծրին քաղաքը, որը մասեր Հայոց աշխարհից, մինչեւ Այրարատ ու Դվին քաղաքը եւ Վրաց երկիր մեծ մասը: Երբ կայսրն ստանում է սուրհանդակների միջոցով *Խոսրով* արքայի մատուցած պատարագն ու նամակը, խորհրդի է հրավիրում սինկղիտոսին, թե ինչպես վարվեն: Եվ թեպետ սինկղիտոսը միաձայն խորհուրդ չի տալիս օգնության գնալ *Խոսրովին*, սակայն Մորիկը հասնան է առնում օգնելու նրան եւ Հովհաննես պատրիկինն ու Ներսես սարատելյատին մեծաքանակ զորքով ուղարկում է նրան օգնության: Հունաց զորքերին միանում են նաև Պարսից *Խոսրով* արքան ու Հայոց պարսպպետ Մուշեղ Մամիկոնյանն իր քաղ եւ ընտրելագույն մարդկանցով: Երկու կողմերից գալիս հասնում են Ատրպատական եւ բանակ դնում միմյանց դեմ Հանդիման Վարարատ գավառում: (Վահրամը ազդիտանալով Մուշեղ Մամիկոնյանի հզորության մասին եւ ցանկանալով նրան իր կողմը գրավել)՝ նամակ է հղում նրան եւ նրա միջոցով էլ Հայոց նախարարներին, հորդորում է հեռանալ *Խոսրովից*, «թողնել այդ ժամա-

նակավրեպ տիրաախրությունը, չէ՞ որ Սասանյան սոհձն էր, որ հիմնովին կործանեց նրանց երկիրն ու տերությունը»։ նաև երդում է տալիս նրանց, որ երբ հաղթի *Խոսրովին*, նրանց կտա իրենց թագավորությունը Հայոց, եւ ում որ ցանկանում են, թող կարգեն իրենց թագավոր... ապա այլ եւ այլ խոստումներ է տալիս նրանց առևեւ: Բայց Մուշեղն ու նրանք բողբոբ, որ նրա հետ էին, ընթերցում են հրովարտակն ու ոչ մի պատասխան չեն տալիս. նույն ձեռով էլ վարվում են Վահրամի երկրորդ նամակի հետ, որը զբված էր [խիտ] սպառնալիքով, այլ միամտությամբ հաստատ են մնում իրենց տիրաախրության մեջ:

Դրանից հետո, երկրորդ օրվա հնեց արշալույսին, արյունահեղ պատերազմ սկսվեց, որը աստիկ կոտորածով երկարաձգվեց մինչեւ երեկոյան կողմը, մինչեւ որ Վահրամը Հունաց եւ Հայոց զնդերից ծանր պարտություն կրելով փախչում ընկնում է Բահլ Եահաստան. եւ այնտեղ թագավորում է մի առ ժամանակ, մինչեւ որ սպանվում է *Խոսրով* արքայի սարքած զավաճությունով:

Իսկ վերջինս բարձրանալով գահին՝ կատարեց ինչ որ խոստացել էր Մորիկ կայսեր. ավել նրան այն բոլոր սահմանները, որ նախորաք նշել էր, նաև մեծամեծ պատարագներ մատուցեց. եւ եղավ խաղաղություն Պարսից եւ Հունաց միջև, որը տեևեց տասներեք տարի:

Իսկ *Խոսրով* արքան կամենալով վարձահասույց լինել Մուշեղին նրա տիրաախրության համար՝ զավով ու ննդուությամբ նրա անձի նկատմամբ մահ է նյութում. սակայն քաջարի Մուշեղը չի ընկնում նրա լարած թակարղը, որ պատարաստել էին նրա համար, այլ վերահասու լինելով արքայի չար խորհրդին, հեռացավ զԿաց Հայաստան, սպասամբեց պարսիկների դեմ եւ ձեռք մեկնեց Մորիկ կայսրը:

* Տե՛ս՝ Մուխ. բաց. 87, (թջ 360-362), սեր. 33-71:

1 Սեր. 94. Բ՛:

Բայց քանի որ Մորիկն ու Խոսրովը բարեկամ էին մի-մյանց, զրա համար էլ Մորիկը սիրաշահելով Հանգցնում է ապստամբության բողբոջը, իր մտա Կոստանդնուպոլիս է կանչում Մուշեղին և այնտեղ պալատում պահում է նրան որպես պատվավոր բանտարկյալ: Եվ որպեսզի Հայոց իշխաններն այլևս չկարողանան ապստամբություն հարուցել, Խոսրովին խորհուրդ է տալիս Հավաքել իր մատուս եղած Հայոց ամբողջ ազատագրուղը և ուղարկել արևելյան կողմերը պատերազմի. իսկ ինքն էլ տարեց տարի կՀավաքի Հայաստանից մեծաքանակ զորք և կուղարկի դեպի Թրակիա պատերազմելու: «Որովհետև եթե (Հայերն) սպանվեն, ստում է, մեր թշնամիները կպայտվեն, իսկ եթե սպանեն, մեր թշնամիներին կսպանեն, և մենք կսպարենք խաղաղությանը»: Ճիշտ նույն ձևով էլ կատարում է Մորիկը յուր չար մտադրությունը. Հայոց երկրից տարբեր-տարբեր բազմաթիվ զորքեր էր ուղարկում Թրակիա, որոնք երբեմն սպանվում էին՝ լինելով որպես թշնամի և երբեմն էլ սպանում էին կայսեր թշնամիներին. և այսպես երկարաձգվեց մինչև Խոսրովի տասնչորսերորդ և Մորիկի քսաներորդ տարին, երբ ապստամբեցին Մորիկի զորքերը, որ Թրակիայում էին և իրենց թագավոր՝ նստեցրին Փոկասին. ապա եկան Կոստանդնուպոլիս, սպանեցին Մորիկին ու նրա որդիներին: Եվ՛ Խոսրովը, երբ լսեց այդ, առավ իր զորքերի բազմությունը, դիմեց դեպի արևմտյան կողմերը, նախ զբաղեց Դարա քաղաքը¹, այնուհետև Խոսեմ զորավարին, որը նաև Ռամազան էր կոչվում, զորքով ուղարկում է Ասորիք², իսկ Ալշատին՝ Հայոց սահմանները: Սա զալիս պա-

1 Տ.՝ զորք նորա ի Թրակս
2 Ձ.՝ և Թագուսթեցոյցն
3 Տ.՝ զոր

4 Սեր. գր. ԻԱ:
5 Ձ.՝ քեզ յասորիս

տերազմում է Հունաց զորքերի դեմ, որոնք Դուում և Որդուում (?) էին, փախցնում տանում է մինչև Սասալա¹, զբաղվում է Կարին՝ քաղաքը, գերում է Հովհան կաթողիկոսին՝ կաթողիկոսարանի ամբողջ սպաարներով՝ ու քաղաքի բոլոր բնակիչներով և տանում Ալճմատան²: Իսկ Խոսեմը անցնելով Ասորիք՝ իրեն է ենթարկում Ամիղը, Ուհայն ու Անտիոքը³: Եվ Պարսեց զորավար Շահնըր զբաղվում է Կեսարիա քաղաքն ու այնտեղ մտում չուրջ մեկ տարի: Խոսեմը ապա անցնում է Պիսիդա⁴, զբաղվում է Տարսոն քաղաքը, չըջապատում է Երուսաղիմը տանելիք օր, փորում է քաղաքը հիմներն և զբաղվում այն: Հրի՛ ճարակ զարժերին քաղաքը, սրախողտող արեցին (ծէո) հիսուսելոթ հազար մարդ ու գերեցին (չեո) երեսունհինգ հազարին. Ջարարիա Հայրապետին, փրկչական սուրբ Խաչը՝ ամբողջ սպաարներով, ոսկով ու արծաթով տարան արքունի զուռը: Բայց թագավորը հրամայեց կալանավորներին վերադարձնել քաղաքը, վերաշինել այն և այնտեղից Հայսմեղ Հրեաներին, քաղաքի քահանայապետ կարգել Մողեստոսին⁵, որը Հայոց ուղղված թուղթը գրեց⁶:

Խոսրովի¹¹ թագավորության (իթ) քսանինը տարում Կոմիտասը քանդեց սրբուհի Լուիփսիմեի¹² մատուռը¹², որը կառուցվել էր սուրբ Սահակի կողմից: Գտավ այնտեղ սուրբ Լուիփսիմեի մարմինը՝ ինը թիղ և չորս մաս, կնքված սուրբ Գրիգորի և սուրբ Սահակի մատանիով, իր մատանիով նույնպես կնքեց, նույն տեղում ամփոփեց նշխարներն ու

1 Տ.՝ ի Սաղաւոյ
2 Ձ.՝ կարես
3 Տ.՝ սաս և ի սարբե՛ սպաարս
4 Ձ.՝ ի յաճմատան
5 Սեր. գր. ԻԳ:
6 Տ.՝ ի Պիսիդոս

7 Ձ.՝ և այրեաց
8 Տ.՝ Մողեստոս
9 Սեր. գր. ԻԴ:
10 Ձ.՝ Խոսրովայ
11 Ձ.՝ սաս և ի սարբե՛ Հաթիփմէ
12 Տ.՝ զմատուռ

կառուցեց եկեղեցին: Եվ սուրբ կաթողիկոսի փայտաճարկը վերցրեց ու քարաճարկ կառուցեց: Վանքի երեցը՝ Հովհանն էր:

Իսկ Պարսից Խոռեմ զորավարը, որը Երուսաղեմը գերեց, բոլոր զորքերով Հասնում է Քաղկեդոն, եւ Կոստանդնուպոլսի մտտերքում նախերով պատերազմելիս մեկ օրում Պարսից զորքերից՝ սպանվում է չորս հազար մարդ:

Այնուհետեւ Հերակլես թագավորը յուր որդի Կոստանդինին թագավորեցնում՝ է Կոստանդնուպոլսում, իսկ ինքն անցնում է Կեսարիա՝ իր բոլոր զորքերին՝ Հավաքած՝ (ճիւղ) Հայուր քսան հազար մարդ, շարժվում է Պարսից արքայի դեմ. գալիս է Կարին քաղաք, Հասնելով Դիլին՝ ավերում է այն, նաեւ նախճավանը՝, Գանձակն ու Հեղակը՝ (88), որոնք Հիմբից բրուտ՝ բանդում է: կործանում է նաեւ մեծն Հրատի բազիկը, որին Վնասպ էին կոչում: Ավարի առնելով Պարսից աշխարհը՝ դառնում է ղեկավար՝ Մարս: գալիս Հասնում է Կասպից աշխարհ՝ Փայտակարան եւ բունակ՝ է զնում Տիգրանակերտ ավանում: Բայց Պարսից երկու՝ զորավարները՝¹⁰ Շահր-Վարազն ու Շահնեը, իրենց բանակներով, մեկն առջեւից, մյուսը Հետեւից Հասնում են Հերակլեսին. Հերակլեսը՝¹¹ Հետ է դառնում եւ երեսուն հազարով թիկունքի կողմից Հարվածում է Շահնեին: Ապա ինքը Միդուկի կողմից թափվում է Նախճավան ու անցնելով Երասխ գետը՝ Վրնճունիս ավանով մտնում է Բազրեանդ. եւ անցնե-

1 Սեր. գլ. ԻԵ:

2 Մ. ի պարսից զորքն մեռան
3 Մ. թագուտ քրեցուցանել
4 Մ. զգրս
5 Տ. սաս եւ ի ստորեի՝ Նախճավան
6 Թ. Ս. պարսուք՝ գճեղար. Հասնակ եւ սս

Սերճուս եւ ու Քովմայ Աբուսուլայ:

7 Մ. ի մարս
8 Մ.՝ Կարից. բանակին
9 Մ.՝ երկու
10 Մ.՝ զարե
11 Մ.՝ երակի... Շրակուտ, Շրակ

լով Ապահուներ՝ բանակ է դնում Խրճտոնք՝ կոչված գյուղում: Իսկ Շահր-Վարազը (զո) վեց հազար ընտիր՝ ղեկավորներով նստում է Արճեշում եւ դարանակապ սպասում Հերակլեսին: Սա գիշերով գալիս Հարձակվում է նրանց վրա, Հրդեհում է՝¹² ամբողջ քաղաքը, դուրս եկողներին էլ քրախողխող անում. սպա ամեն ինչ ավարի՝ առնելով՝ Կեսարիայով մտնում է Ամասիա (89) եւ այնտեղ իր բանակին Հանգիստ առլիս: Կրկին զորքով վերադառնում է Հայաստան, անցնում Շիրակն ու Կողովխտով ճանապարհ վերցնում ղեկի Հեր եւ Զարեանդ զավանները, ուղիղ ղեկի Տիգրոն՝¹³ Խոսրովի՝ վրա: Ապա անցնում է Զարասպի՝ լեռներից այն կողմ՝ Ասորական աշխարհը, շարժվում ղեկի արեմուտք՝ եւ զնում Նինիւն:

Իսկ Հերակլեսը Հետ է դառնում եւ սաստիկ զորով թյամբ Հարձակվում նրանց վրա. բայց Պարսից զորքերը՝¹⁴ չեն իմանում՝¹⁵ Հերակլեսի Հետ դառնալը, որովհետեւ թանձրամած բալը (իմա՝ մատախուղը) ծածկել էր ամբողջ դաշտը, մինչեւ որ զնում ու խառնվում են միմյանց (90): Եվ այդ օրը Տերն օգնեց Հերակլեսին, Պարսից զորքը պարտութուն կրեց նրանից, նրանց զորավարն՝¹⁶ էլ սպանվեց, սպա սասպանակ՝¹⁷ սփռելով ավարի առան Պարսից՝¹⁸ աշխարհը:

Ինքը՝ կայսրը Հասնում է մինչեւ Տիգրոն քաղաքի դուրը, Հրդեհում է քաղաքի շրճակայքում եղած թագավորա-

1 Տ.՝ ընց Ապահուներ

2 Տ.՝ երեսուց: - Սերճ.՝ Հրճեշուք: - Աբուսուլայ. թիկուց Խոսրու ի նեմանանու. թեմէ ստորին երկրապարհ ստորս Ը եւ Տ:

3 Մ.՝ այլճողիք

4 Տ.՝ մատուց

5 Տ.՝ զարե

6 Մ. սաս եւ ի ստորեի՝ սարսե

7 Մ.՝ ի Խոսրովայ

8 Մ. եւ Տ.՝ Կարասպայ - Աբուսուլայ ուղղութիւնը մեր բառ Սերճուս:

9 Մ.՝ ընց յարե մուտս

10 սաս եւ ի ստորեի՝ զորք

11 Մ.՝ զիտաց

12 Մ.՝ զարե

13 Տ.՝ ստղասպիս

14 Սեր. գլ. ԻԶ:

կան բոլոր սպարանքները եւ Հետ դառնում Ատրպատական: Այդ ժամանակ Պարսից նախարարներն ու զորքը սպանում են ինտրովին եւ թագավորեցնում նրա՝ որդի Կավտին: Կավատը պատարագով Հանդերձ սուբհանդալ² է ուղարկում կայսր մոտ Հաշտուիթյան Համար. նա՝ նույնպես ուղարկեց, եւ միմյանց Հետ խաղաղություն Հաստատեցին. եւ վերահաստատեցին նույն սահմանները, որ եղել էր Մորիկի ու ինտրովի՝ ժամանակ: Բայց Կավատը վեց³ ամիս անց վախճանվում է. թագավորում է նրա որդին՝ դեռևս մանկահասակ Արտաշիրը: Իսկ Հերակ կայսրը գրում է Ալեքսանդրիայի կողմերում գտնվող Պարսից ինոսեմ գորավարին, կանչում իր մոտ եւ թագավորեցնում Պարսկաստանում: Սա խնդրում է նրանից փրկչական Խաչը՝ սակավաթիվ զորքով Հավատարիմ մարզկանց ուղարկելով նրա Հետևից: Ինոսեմը զայլու սպանում է մանուկ Արտաշիրին եւ փրկչական Խաչի խնդիրքը կատարելով՝ ուղարկում է Հերակին. եւ նա առնում տանում է Երուսաղեմ՝:

Այստեղ զաղարում է Պարսից թագավորությունը Սասանյան ցեղից, որ սկսվել էր Հոմի Փիլիպպոս թագավորի երրորդ (91) տարուց եւ ավարտվում է Հերակի (մը) տասնութերորդ տարում, (յՀէ) երեք Հարյուր յոթանասունյոթը թվականին. բոլոր միասին Սասանյան ցեղի թագավորությունը⁷ Պարսկաստանում տեւում է (յձգ) երեք Հարյուր ութսունվեց տարի (92):

Այդուհետեւ մի-մի տարի թագավորում են մի շարք մանկահասակ պատանիներ՝, նույնիսկ աղջիկներ՝ ամիսներ

բով, որոնք անգամ Հիշատակության՝ արժանի չեն, բայց սրանք են նրանց անունները. Ինոսեմից Հետո թագավորում է ինտրովի դուստր Բորնը², որից Հետո ինտրովի թոռը՝ Կավատի որդի Հագվերտը, որը թագավորում է Տրդրոնում:

1 Ձ.՝ ստո եւ ի ստորեւ՝ ինտրովայ

2 Ձ.՝ գհեկատի

3 Տ.՝ եւ նա տարեաց

4 Ար. զ. Իէ:

5 Տ.՝ անս 2. - Ձ.՝ անս 9. - Արք ուղղագրե-

ցար աղջիկու ըստ Արեւոսի - Տես եւ ի

Տես. 85:

6 Ար. զ. ԻԸ:

7 Ձ.՝ կարեայք - Թագաւորութիւն

8 Ձ.՝ մի ժամ... պիտանեք

1 Ձ.՝ իշտակի արժանի

2 Տ.՝ Բորն

Տաճկաց Ամիր-ալ-մումնիններ՝

եւ թե Խրանց օրհնում ինչեք սեղի ունեցան (94)

Ապա Խոսրովի մահվանից շատ քիչ ժամանակ առաջ, Հերակ կայսեր ութերորդ տարում եւ Հայոց (կը) վաթսու-նութ թվականին¹ չքաստանից (95) Հայտնվեց Արդլայի որ-դի Մահմետը՝ Տաճկաց մարզարեն:

Այդ ժամանակ Հրեաները, որ² ապստամբել էին Հույն-բի՛ դեմ եւ պատսպարվել Եղեւսի քաղաքում, երբ չկարողացան Հունաց զորքին դիմադրել, ելան զնացին Տաճկաստան Իսմայիլի որդիներին³ մաս (ժրտ) տասներկու Հազար մարդ, Հայտնեցին նրանց իրենց Հնազանդությունը (աստ՝ Հարապատությունը) եւ խնդրեցին օգնել⁴ իրենց: Եվ խոսել էր Մահմետը նրանց Հետ, թե Աստվածն էր խոստացել երկիրը ձեզ տալ, ուրեմն ոչ ոք չի կարող պատերազմով ձեր դեմ կանգնել, ուստի Հավաքվեցին Իսրայելի որդիները Եվիլայից մինչեւ Սուր ու Եգիպտոսի մոտերքից: Փառանի առնպատից զնացին տասներկու ցեղեր՝ ըստ իրենց տոհմերի նահապետության: Եվ երբ Հասան Մովաբի Իսրայելի Ռուբենի սահմանները, պատերազմի բռնվեցին Հերակեսի եղբայր Թեոդոսի Հետ ու փախուստի մասնեցին: Իսկ Հերակես կայսրը նորից զորք կազմեց՝ (Հո) յթիանասուն Հազար եւ ուղարկեց նրանց դեմ: Եկան Հասան Հորդանան, անցան

1 Չ՝ ամիրալմումնին
2 Չ՝ Թուսխանութեան
3 Ի Տ. պովաբեք՝ որ
4 Չ՝ յուսաց

5 Տ՝ առ որդի
6 Չ՝ պիմանութիս
7 Չ՝ Ի արարիայ

Արարիա⁵ եւ Հեաիտան զնալով ճակատ կազմեցին Իսմայիլի բանակի դեմ, բայց նրանք անցան Հորդանան գետը եւ բանակ դրեցին՝ Երկերզում: Այդ ժամանակ բոլոր Երուսաղեմացիք զարհուրած՝ սուրբ Խաչը եկեղեցու ամրոջ սպապրեցնելով նավերով՝ ուղարկեցին Կոստանդնուպոլիս: Իսկ Մահմետն իր իշխանության երկրորդ տարում մեռնում է՝ Հերակեսի (96) տասներկերորդ տարում: Ապա իշխանությանը փոխարինում են՝ Աբուբարբը, Օթման եւ Ամիրը՝ (յը) երեսու-նութը⁶ տարի:

Իսկ երբ թագավորում է Հերակի որդի Կոստանդինը, Տաճիկները տիրում են Հրեաստանին ու Ասորեստանին եւ բաժանում են իրենց զորքերին երեք մասի. մի մասը [ուղարկեցին] դեպի Եգիպտոս, որ զնացին ու գրավեցին⁷ մինչեւ Ալեքսանդրիա եւ որոշ մաս էլ Հյուսիսային կողմերից՝ Հունաց թագավորության դեմ զիմաց, զրավեցին՝ ծովի վերջին ծայրից մինչև Եփրատ՝ մեծ զեռի եզերքն ու զեռի մյուս կողմից՝ էլ՝ Ռուհան ու Միջագետքի բոլոր քաղաքները. մի մասն էլ [զնուս էլ] դեպի արևելք՝ Պարսից թագավորության վրա. սրանք զնալով Տիգրոս⁸, Հայաձուս են Պարսից՝ զորքին եւ ապանում են նրանց Ռամիզ թագավորին, որը Խոսրովի թոռն էր, եւ ավարտ⁹ առնելով ամրոջ Պարսկաստանը՝ արքունի գանձարանը Հասցնում են իրենց¹⁰ եր-

1 Չ՝ եւ բանակեցան
2 Չ՝ սպարաբ... նուսեք
3 Չ՝ Թմեն եւ ան: - Տ: Աստ եւ Ի սաս-րի: Ապուբարբ
4 Չեւ. ց. Ա:
5 Տ: Կոպու
6 Չ՝ ընց Հուսայ կոչանակ: - Սեր. Ի Հի-սոնյ կոչանակ
7 Տ: Կոպու
8 Տ: Եփրատայ

9 Տ: յայնմ կոչանակ: - Չ: յայն կոչմ: - Սեր. յայն կոչմ
10 Տ: յարեւել, որք երթնայ Ի Տիգրոս Ի վերայ թագաւորութեան Պարսից, Հարի
11 Տ: Հարի եւ ցորոս նոցա
12 Չ: յուսեւայ
13 Սեր. ց. է:
14 Չ՝ սպարապուս ամրոջ ստարի

կիրք: Իսկ զորքի մեծ մասը սապատակ ստեղծելով՝ գերումս⁴ են Մարտը, Գողթնն ու Նախնականը: Եվ մի գունդն էլ ապատակելով Արտազ գավառը, Հարձակվում է Հունաց Պրոկոպ զորավարի վրա, Հայածում նրան, նրա ամբողջ բանակը ավարի են առնում ու գնում իրենց երկիրը: Եվ այս՝ բոլոր տեղի ունեցավ Իսմայիլի իշխաններ Աբուբարբի, Օթմանի եւ Ամիր² (իր) քաններկուերորդ տարում:

Ապա երեք տարի զաղար առնելուց Հետո, նրանց իշխանության (իդ) քանավեց եւ Հերակլեսի թոռ Կոստանդնի երրորդում Իսմայիլի զորքերը դուրս գալով Ասորեստանից Չորի ճանապարհով ներխուժում են Տարոն աշխարհը, Բյուտեհիբով գեպի Բերկրիի ձորն ու լցվում Այրարատ³: Գրավում են Դվին քաղաքը, այնտեղ եղած բոլոր տղամարդկանց կոտորում, իսկ կանանց եւ երեխաներին գերի տանում (չեռ) երեսունհինգ հազար հոգի, որը այգեկույթի Հենց ժամանակն էր, տրե ամսի քանին: Իսկ Հայոց իշխան եւ Ռշտունյաց⁴ տեր Թեոդորոսը, որը Աղթամար⁵ (իմա՝ Եկեղեցին) կառուցեց, Կազովիտում պատերազմի դուրս եկավ նրանց դեմ, բայց չկարողացավ հաղթել: Եվ դա եղավ Եզրի կաթողիկոսության տարեներին:

Ահա, Իսմայիլի արքան, երբ տեսավ Պարսից թագավորության վերանալը, իր բոլոր զորքերին հրաման տվեց պատերազմական գործողություններ սկսել Հռոմեական թագավորության դեմ, որպեսզի զբաղեն Կոստանդնուպոլիսն ու նրանց թագավորությունը նույնպես վերացնեն: Եվ նախատիքի թուզիթ զրեց [Հռոմոց] թագավորին, որի մեջ Հետնյալ խոսքերն էին. «Քո Քրիստոսը, որ Հրեաներից իր

անձը չկարողացավ պահել, ինչպե՛ս կարող է պաշտպանել քեզ իմ ձեռքից: Եվ եկան հավաքվեցին արեւելյան կողմերում եղած բոլոր զորքերը՝ Պարսկաստանից՝, Խուժաստանից, Հնդկաց կողմերից, Ասորեստանից ու Եգիպտոսից, գումարվեցին Մավիա (իմա՝ Մուավիա) զորավարի մոտ, որը Դամասկոսում էր նստում: Եվ պատրաստեցին ռազմանավերը Ալեքսանդրիայում ու ծովեզրյա բոլոր քաղաքներում եղած, լցրին զրանք զենքերով ու ռազմական մեքենաներով՝ երեք հարյուր մեծ նավեր, յուրաքանչյուրի մեջ հազար մարդ, եւ (եռ) հինգ հազար փոքր նավեր, յուրաքանչյուրի մեջ հարյուր մարդ, ու բոլորը ծովն իջնցրին: Եվ ինքն իր զորքերի Հետ ցամաքային ճանապարհով գնաց դեպի Քաղկեդոն, իսկ Հունական զորքերը Կոստանդինի (իդ) քաններեքերորդ տարում գնացին մտան՝ Կոստանդնուպոլիս՝ քաղաքը պաշտպանելու:

Իսմայիլի զորքերը, երբ հասան Քաղկեդոն, [իրենց] թագավորի հրովարտվող ուղարկեցին⁶ Կոստանդին կայսեր: Արքան վերցրեց⁴ թուղթը, մտավ Աստծո տաճարը, իր երեսների վրա ընկավ դեռտի եւ սասց. «Տե՛ս, Տե՛ր»: Ապա քուրճ հազավ, նստեց մոխրի վրա եւ պահեցողություն էր քարոզում:

Իսմայիլցիների իշխանը հրամայում է նախապատրաստել նավերը ծովի վրա ճակատ առ ճակատ⁵ ու դիմում են քաղաքի վրա: Այնժամ երկնից Տերը զայրացավ եւ սաստիկ փոթորիկ⁶ նշաններ ցույց տվեց. զղրդաց ծովը անդունդի խորքերից դեպի վեր, կործանեց բոլոր նավերը զորքի Հետ

1 Չ.՝ եւ այս եղեւ
2 Չ.՝ յոթմանց եւ յամոյ
3 Չ.՝ յայրարատ

4 Չ.՝ րոշտունաց
5 Տ.՝ Կեկեթամար
6 Աբ.՝ Գր. Լ.՝ Դեւ.՝ Գր. Բ.՝ 9:

1 Չ.՝ ի պորտ
2 Չ.՝ մտան
3 Տ.՝ սուրբէն
4 Տ.՝ էւս

5 Տ.՝ կարկէ ցեռուս նակատս ի վերայ: -
Աբ.՝ Կովտս առ նակատս
6 Տ.՝ Հոյցոյ

միասին, այնպես, որ ոչ մեկը նրանցից կենդանի չմնաց, որովհետև, վեց օր շարունակ ծովը ծփում և արեկծովում էր: Իսկ Քաղկեդոնում եղած զորքերը գիշերով փախուստ սովին ու գնացին իրենց¹ տեղերը:

Արուբեքիրի, Օթմայի եւ Ամրի իշխանութիան (չձ) երեսունևվեցերորդ տարում նրանց զորքերը² դարձյալ Հարձակվեցին Հայոց աշխարհի վրա եւ երեք ուղություններով դիմեցին դեպի Տարոն ու³ Վասպուրական: Եվ առաջապահներին մեկը, երբ Հասնում է Կողովիտ, գիշերով գրավում է Արծաի բերդը, եւ այդ օրը անհող⁴ եղած⁵ զայրայի պղծագործությամբ էին զրազվում: Սրանց վրա է Հասնում Թեոզորոս իշխանը (ո) վեց Հարյուր մարդկանցով⁶, բոլորին առահասարակ սրախողտող արեց⁷ (զո) երեք հազար հոգի, գերվածներին Հեռ զարձրեց ու ամրոցը թալանածը ավարի առավ: Եվ Արուբեքիրն ու Օթման⁸ այստեղ սպանվեցին:

Նրանից Հեռու իշխանությունը վերցնում է Մավիան⁹ (սթթ) տասնևինը տարի (97): Սրա Հենց առաջին տարում եւ Կոստանդինի (իե) քսանհինգերորդում իշխան Սմբատ Բազրատունին¹⁰ <ՅՏ> եւ Հուռաց զորավարը, Կոստանդինի Հրամանով գնում պատերազմում են նրանց դեմ, անցնում են Եփրատի մյուս կողմը, բայց պարտութուն կրելով Հեռ են փախչում: Այսպէս Հայաստանը Հարկի տակ գնելու Հրովարտակ են գրում, ուստի իշխանները, նախարարներն ու Ներսես կաթողիկոսը պարտավորում են ամեն տարի (չ) Հինգ Հարյուր դահեկան Հարկ վճարել¹¹: Մուավիան Գրիգորին Հայոց եւ Վրաց իշխան է Հաստատում եւ ինքը մահա-

1 Սիր. գր. Լեւ-ԼՁ
2 Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.
3 Ի Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.
4 Չ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.

5 Չ.Տ.Տ.Տ.Տ.
6 Սիր. գր. ԼԲ: - Ղեւ. գր. Գ:
7 Չ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.

նում է: Մուավիայից Հեռու Տաճկաց իշխան է նստում նրա որդին երկու տարի:

Իսկ նրանից Հեռու նստեց Մրվանի որդի Արզլմեկեր¹ (իա) քսանմեկ տարի: Գրիգոր իշխանը խաղաղեցնում է մեր Հայոց աշխարհը, կառուցում է Արուհի եկեղեցին, բայց ինքը սպանվում է Հյուսիսային ազգերի² ղեմ սպատերազմում: Նրա իշխանությանը Հաջորդում է Աշուտ պատրիկը³ երեսուլի, ուսումնասեր եւ աստվածային երկյուղով լի մի տղամարդ, որը կառուցեց Դարյոնեցի⁴ եկեղեցին եւ Քրիստոսի մարդեղութիան կենդանագիր պատկերը քանդակել տվեց նրա արեւմտյան կողմում, որի մեջ Հանդես է մեծաքանակ զորութիւնը եւ նրա անուշով էլ կոչեց եկեղեցին⁵: Սրա Հենց առաջին⁶ տարում երեսաց վարսավոր (իմա՝ զիսավոր) աստղը, որի Հետեւից այլևս ճանաչել չուղարձակում էր ճանճանչներին ցոլքը, եւ դա եղավ նշան սովի, սրի ու մեծամեծ սասանուձների:

Իր՝ իշխանության զուլա անցնելուց տասնևեկեց տարի Հեռու Արզլմեկերը յուր զորքերին Հրամայում է Մահմետի զորավարութիւնը⁷ զուրա զալ դեպի Հայոց երկիրը: Սրանք գալիս տեսնում են սուրբ Գրիգորի [եկեղեցին] թանկարժեք զարդերով եւ սպասքներով պայծառացած՝ չարիքներ են նյութում նրա դեմ: Անօրեններից մի զուռը գնում եւ օթեւանում է նրա Հարկերում, գիշերը խնդում են իրենց ծառաներից մեկին ու նետում մի խոր փոսի մեջ, իսկ առաջտայան արժուկ բարձրացնելով փետրում գտնում են ծառային: Ուստի Մահմետի Հրամանով ծայրատում են վանքի կրօնավորներին, փայտերից կախում են ավելի քան քառա-

1 Չ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.
2 Ղեւ. գր. Գ:
3 Չ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.

4 Չ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.
5 Չ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.
6 Չ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.Տ.

սուն մարդ եւ թայանուս՝ են եկեղեցու սրբազան սպասք-ներն ամբողջությամբ:

Ապա Մահմետը գնում է Ասորիք՝ յուրայիններից մեկին Հայաստանում իշխան թողնելով՝ որը ցանկանում էր վերացնել Հայոց ազատագուևողը. նրա նենգ մտադրությունը Հայտնի դարձավ Սմբատ Բագրատունուս*։ Նա իր մոտ է կանչում Աշոտ իշխանի որդի Սմբատին, Թեոզորոս իշխանի որդի՝ Վարդին ու նրա եղբայր Աշոտին. բայց [սրանք] ցանկանում են գնալ Հունաց աշխարհը։ Իսմայիլի զորքերից հինգ հազար² հորի նրանց հետապնդում եւ հասնում են Վարդանակերտ ավանում. իսկ Հայոց զինվորները երկու հազար էին։ Առաջուրյան³ պատերազմի են բռնվում, պարտության են մատնում իսմայիլացիներին ու սրտ ճարակ դարձնում, որովհետև քաջօթյա⁴ էին զիշերել եւ ցայգալուսին սառած էին. նրանք էլ, որ փախչում էին սառույցի վրայով, ընկղմվեցին Երասխ գետի մեջ։ Եվ Սմբատը տաճիկներին ձիերն ու դիակներին ունեցվածքը⁵ ուղարկում է Հունաց կայսեր. նրանից ստանում է կյուրապապատության⁶ պաշտոն եւ գնում Տայոց ամրոցը, որին Թուխաբք են անվանում:

Եվ Իսմայիլի իշխան Արղմնլիբը երբ որ լսեց իր զորքերի կործանման լուրը, Մահմետ զորավարին հրամայեց մեծ բանակով հարձակվել Հայաստանի վրա։ Նրանց ընդառաջ է դուրս գալիս Հայոց Մահակ կաթողիկոսը եւ իր մահվամբ խաղաղություն հաստատում⁷. նրա մահը տղիք ունեցավ Խառան քաղաքում, ինչպես վերևում ասացինք⁸:

* Բագր. զգրած է անկուր փորձաստով: 5 Տ.՝ ունչ
1 Չ.՝ Կայս կայսցանիք 6 Չ.՝ կրտսերազատութեանն
2 Տպ. որինքնի՝ Կունի՝ 5,000: 7 Տ. արքայնայ
3 Չ.՝ սառուտուն 8 Չև. գլ. եւ. է-ի:
4 Չ.՝ օթաքայտայք

Արղմնլիբի վախճանվելուց հետո տաճիկներին տիրում է նրա որդի Վլիթը՝ տառ տարի։ Սա իր իշխանության հենց առաջին տարում խորհում է վերացնել մեր աշխարհի ազատագուևողը եւ Մահմետ՝ զորավարին հրամայում է կատարել այդ։ Նա էլ հրամայում է ոմն Կապուին¹, որը նախճական քաղաքի կողմերի հրամանատարն էր, իր մոտ կանչել Հայոց նախարարներին՝ այրուձիով հանդերձ, որպես թե հանդես անցկացնելու եւ արքունիքից հոգոն (յիսն)՝ թուրակ, ոտնիկ) ստանալու։ Նրանք էլ իրենց սովորական պարզամտությամբ չուստափույթ չամբարվում են այնտեղ։ Ապա հրամայում են երկու մասի բաժանել նրանց. ոմանց նախիջնանի եկեղեցին են լցնում, մնացածներին՝ իրքանի՝ եկեղեցին ու եկեղեցիները հրով այրում. եւ այդ ձևով այրեցին մոխրացրին բոլորին՝ (ձճգ) հարյուր հիսուներեք թվակապին. իսկ նշանավոր նախարարներին փայտյա կախազանների դատապարտեցին։ Այնտեղ ձերբակալեցին նաև Բագրատունի² Աշոտի որդի Սմբատին եւ Արծրունյաց տոհմից Գրիգորին ու Կորյունին, նրանց կանանց եւ որդիներին էլ գերի տարան. իսկ՝ Գողթնի իշխան Խոսրովի որդի Վարդանին<ՃԿ>, մանկահասակ, տարան անեցին եւ իրենց անուրեն հավատով ուսուցանեցին։ Բայց սա հետագայում, երբ արքունքի հասակի³ հասավ եւ արքունիքի կողմից իր հայրենական՝ իշխանությանը տիրացավ, Հայաստան վերադարձավ. եւ այստեղ կրոնապարական վարքի հանճառու եղավ, իսկ արքունի դուռը հասնելուն պես սրով՝ մարտիրոսության վճիռն ընդուսեց⁴ (ձճգ) հարյուր ութսունվեց

1 Չ.՝ մահմետ 5 Ի Տ. արքունիք՝ որ
2 Տ.՝ Կապույ: - Չ.՝ կապույ: - Կե.՝ Կապույ 6 Ի Տ. արքունիք՝ հասակի
3 Չ.՝ իսմայի 7 Տ.՝ Հայրենի
4 Չ.՝ սրով: - Ի Տ. արքունիք՝ բողա- 8 Չ.՝ որով ընկալու
տունայ

թվականին, ինչպես որ մեզ հազորդում է նրա մասին գրված պատմությունը:

Իսկ իշխանների այրվելուց հետո Սմբատ կուրապաղատն ու նրա հետ եղած նախարարները ազատվելով գնում են Եգերացիները՝ կողմերը: Հունաց թագավորը նրանց է տալիս բնակվելու Փուլթ քաղաքը, ուր՝ մտնելով՝ հետագայում թալանում են քաղաքն ու եկեղեցու սպասքները և այնտեղից վերադառնում: Ուստի կայսրը արքայխոսկուղաներին ու մտորպոլիտներին հրամայում է՝ կողմերի նկմարկել նրանց և այն ընթիվերցել գառակի տունին, երբ այդ սպիտատուխյունը գործեցին:

Այնուհետև Մահմետի փոխարեն Վլիթն ուղարկում է ոմն Արդաղդիդի, որը լսելիքով կաղ էր՝ (իմա՝ խուլ էր) և խաղաղություն հաստատեց մեր Հայոց աշխարհում, վերակոտցեց Դվինը՝ քաղաքը սպիլի ևս հզորագուն ընդարձականիստ մեծությունը, քան նախկինում էր: Որովհետև ասում էր. «Իմ ձեռքով եղավ այս քաղաքի կործանումը և ես նորից պիտի վերականգնեմ այն. քանզի ես էի, ասում է, տասներկուսայն մանուկ ու հազուն էի կարմիր սգամանյի (դենջակ)»⁴ <65>. և երբ Իսմայելի զորքերը պատերազմում էին այս քաղաքի դեմ, ես մտա մի խողովակի միջով, բարձրացա պարսպի վրա ու բարձր ձայնով աղաղակեցի, զգուշացրի մեր զորքին. այնժամ բոլոր առաջապահ պաշտպանները պարսպից ցած թափվեցին, իսկ տանկաց զինվորները զորանալով գրավեցին քաղաքը»: Եվ այդ էլ այդպես եղավ:

⁴ Տե՛ս մեր 65 րոպ. (էջ 449)

1 Ձ.՝ եղբայ
2 Ձ.՝ որ
3 Տ.՝ հրամայեց

4 Ձ.՝ խուլ լսելիք
5 Տ.՝ գրուին քաղաք

Ապա Մահմետ զորավարի սիրտը զրզուվում է ձենաց աշխարհի դեմ. նա Իսմայելի իշխանից խնդրում է (բճռ) երկու հարյուր հազար զորք՝ և անցնելով Ասորեստանն ու Պարսից աշխարհը՝ հասնում է ձենաց երկրի մի կողմին և բանակ դնում Բուրիսն՝ կոչված զեռի ափին: Եվ Հրովարտակ է գրում ձենաց արքային. «Ինչու՞ միմիայն դու չես գալիս մտնում մեր տիրակալի իշխանություն տակ, որից բոլոր ազգերն են սարսափում»: Ձենաց արքան պատասխանում է. «Ինչու. Բարեյունի թագավորը, որն՝ ամբողջ տիրեղբերին տիրեց, նույնպես և մակեղոնացիներն ու պարսիկները չկարողացան տիրել մեզ. մենք քեզ հարկ չենք տա, թեև ես սասնք միայն պարզեմ թագավորական»: Բայց Մահմետը նորից է պահանջ ուղարկում. «Տո՛ւր ինձ, ասում է (ը) երեսուն հազար աղջիկներ և [մենք] կհեռանանք քո երկրից». քանզի շատ էր ձգտում ձենաց չքնաղ կույսերի գեղեցկությունը: Այնժամ ձենաց արքան պատրաստում է վաչկային զիպակներով սայլեր՝ (խո) քառասուն հազար սպառազեն մարդկանցով, որոնք գալիս Հասնում են գետի սփը: Իսկ ինքը սակավ մարդկանցով բանակում է սայլերից փոքր ինչ հեռավորության վրա և Մահմետին հաղորդում է [հետեւյալը]. «Քո բարձրապատիվ մարդկանցից իմ (ը) կույսերի թվաբանակին՝ համապատասխան բեր անցկացրու. զեռի այս կողմը, որպեսզի ըստ իրենց վիճակի բաժանենք աղջիկներին և քո զորքերի մեջ կոխվ լլինի»: Մահմետն առնելով իր՝ զլխավոր մարդկանցից (ը) երեսուն հազար հոգի, նավերով անցնում է գետի մյուս կողմը:

1 Տ.՝ զոր
2 Ա.՝ Բուրիս
3 Ի Ձ. պարսպը՝ որ: - Այսպես թողաք
քառ Տ. և քառ Անուկի

4 Ձ.՝ քառ թույլ
5 Ձ.՝ գլխավոր իր
6 Տ.՝ նորք

Ճնեաց արքան Հրաման է տալիս Հարձակվել նրանց վրա: Եվ նրանք, որ սայլերի՝ վաշկերում էին թաքնված, դուրս են գալիս, շրջապատում նրանց և սրերով ու սուտերով բոլորին կոտորում. միայն Մահձեռը սակավ մարդկանցով գեան է ընկնում ու փախտաւոր՝ դիմում:

Վլիթը վախճանվում է տասը տարի տիրելուց հետո, իշխանությունը վերցնում է Մուլեյմանը՝ երեք տարի¹: Սա իր գահակալության երրորդ տարում զորք է գումարում Մալիմի ձեռքի տակ, որոնք զայով Դարբանդ (իմա՝ Դեբրեկոյ) քաղաք վտարեցին Հոնաց զորքերին այնտեղից ու Հալաձեցին: Եվ մինչդեռ պարսիսն էին քանդում, գտան նրա Հիմբի տակ մի մեծ վեճ, որի վրա զրված էր. «Ինքնակալ կայսր Մարկիանոսը կատուցեց այս քաղաքն ու այս աշտարակը՝ յուր դանձերից մեծաքանակ տաղանդներով՝ Սակայն Հեփնե՝ ժամանակներում Իսմայիլի որդիները քանդելու են այն և իրենց զանձերով նորոց վերակառուցելու են»: Իսկ երբ գտան դրածը, զաղարեցին քանդելուց և վերստին կառուցեցին կործանված պարսպը՝:

Օմարից հետո (98) վեց տարի իշխան է գալիս Եգիտը¹⁰: Սա զրվահար չարությունեց մղված մարտնչում էր քրիստոնյա ազգերի դեմ. Հրամանաց էր փչրել Տիրոջ ճշմարիտ մարդեղություն կենդանագիր պատկերները, նրա հետևորդներին՝ նույնպես. խորտակել Քրիստոսի սերունական խաչի նշանները, որ տարբեր սեղերում կանդեցված էին Համազոյ Երրորդությունը¹¹ երկրպագելու նպատակով. ա-

պա հրամայում էր սպանել խոզերին ու ոչնչացնել երկրի երեսից: Սակայն ինքը զեւերի զորութունեց խնդրամահ լինելով սատակում է: Նրա փոխարեն տիրում է Հեյմը¹ (ժր) տաններու² տարի: Սա ալիի ծանրացրեց Հարկերի սակը մեր Հայոց՝ աչխարհի վրա. ապա սկսեց Հոխարտայ Հոռոմների Լեւոն կայսեր դեմ, թե պիտի գաս և Հարկատուությամբ Հնազանդվես ինձ: Բայց երբ [Լեւոնը] Հանձն չառավ՝, ուստի զագագած, իր եղբայր՝ Մալիմին մեծաքանակ զորքով ուղարկեց և Հունաց երկրի վրա: Սա գալիս և Կլիկիայով անցնում է Մյուսուզոն՝ երկիրը, որը թարգմանվում է Միջերկրայք՝, և Հասնում մինչև Բյութանիա, մեծ ջարդ են տալիս Հունաց զորքին, ավարի ենթարկում՝ նրանց երկիրը, ապա վերադառնում իրենց աշխարհը:

Մեծ իշխան Իսմայիլը տեսնելով նրանց Հաղթանակը, նորից է զորք Հավաքում, տալիս է իր եղբայր Մոսլիմ զորավորի ձեռքը և ուղարկում Հունաց կայսեր վրա<66>: Սա մեծ երդումով խոստանում է չվերադառնալ նրա մոտ, մինչև չկործանի Կոստանդնուպոլիսն ու սուրբ Սոֆիան:

Եվ առաջ չարվելով Հասնում է մինչև Գոնտուկան ծոփի եզերքն ու Հրովարտակ է գրում Լեւոն կայսրին. «Ինչո՞ւ ևս այդպես Համատում և չես գալիս մեզ Հնազանդվելու. չսեցի՞ր այն բոլոր չարիքների մասին, որ թափեցինք ուրիշ թագավորութունների գլխին, որոնք՝ մեր դեմ կանգնեցին, քանզի փչրեցինք նրանց ինչպես իեցեցին ստով, և այն խոստումը, որը տալի մեր Հայր Իսմայիլին, գլուխ բերեցինք: Ահա, երդում եմ տալի՝ չվերադառնալ իմ երկիրը,

1 Չ. ի սայլին
2 Ղե. գր. ժԼ:
3 Չ. սայլման
4 Ղե. սան երկու և ամիս ութ
5 Ղե. իրկրոց
6 Չ. զբազալաշտարակս
7 Տ. տաղանդիք

8 Չ. յեանի
9 Ղե. գր. ժԲ:
10 Չ. իգիտ - Ղե.՝ Յեգիտրո
11 Ի Տ. պակասը Հաստանց, սխեղ ի քաղից՝ զոր ուրեք ուրեք - Ղե.՝ ուրեք ուրեք կանդեղ էին յսուտե (Աղբյ) ի պատճառս...

1 Չ. սաս՝ սրչամ - Ղե.՝ Շամ որ է Հեյմ:
2 Ս. ամնայի ուրեք՝ Հեյամ
3 Ղե.՝ սան սասն և ինն
4 Չ. գր. ժԷ:
5 Տ.՝ եղբայր
6 Չ.՝ միտրոսե - Ղե.՝ միտրոսե
7 Չ.՝ միջերկրայք
8 Չ.՝ աւարի սասնան
9 Չ.՝ որ

մինչև չվերացնեմ իսպառ քո թագավորութունը և չկործանեմ քո այդ պարսպապատ քաղաքը, և Սոֆիա կոչվածը, որ քո պաշտամունքի օջախն է, պետք է լողարան դարձնեմ իմ զորքերի Համար, իսկ այն խաչափայտը, որին երկրպագում ես, պիտի ջախջախեմ՝ քո գլխին խփելով»:

Իսկ կայսրը, երբ ընթերցեց՝ այպանութիւն այդ գիրը, Հայրապետներով ու քաղաքի ամբողջ բազմութիւնը Հանդերձ, ընթանում են դեպի սուր Սոֆիա, տարածում են այդ նախատինքի գիրը Տիրջ ստն և երեք քո շարունակ, սոված ու Ժարավ աղօթում և երկրպագում էին¹: Այնու Հետևե գրում է Մսիմ գորավարին՝ Հետևյալ պատասխանը. «Ինչո՞ւ ես պարծնեմ չարագործութիւնք, Հորագույնդ անօրնութիւն, որով Հետևե եթե՞ Մովսեսի՞ զավագանը, որը վկան էր Քրիստոսի Խաչի գորութիւն, ջրասույց արեց Փարավոնին, որքա՞ն ես առավել Հեշտութիւնք սուրբ Խաչի նշանը՝ կկործանի քեզ՝: Ահա, եթե Հեռանա մեզանից՞, ապա բարին կընտրես անձիդ և գորքերիդ Համար, իսկ եթե ոչ, արա, ինչ որ մտբումդ գրել ես»: Իսկ Մսիմ գորավարը, երբ կարդաց այդ պատասխանը, զազանային դայրոյթով Հրաման է առաջ² զորքին լցվել նավերը, որ³ կազմ ու պատրաստ էին, և առաջ շարվեցին ու մոտեցան քաղաքին: Լեւոն կայսրը, երբ տեսավ խոտ անտառի⁴ նման ծովի վրա ամբողջած բազմութիւնը, Հրամայեց պատրաստի ամրացնել պարսպի⁵ երկաթյա վանդակորմերը, շղթայազորք կապանքներ⁶ գնել ամրացի դռանը և ոչ մեկի թույլ

չտվեց պատերազմել թշնամու դեմ, այլ Աստծուն ապավինելով՝ բարձունքներին սպասում է էին նրանց այցելութիւն:

Եվ ինքը՝ թագավորը, վերցնելով անհաղթելի նշանը (Խմա՝ Խաչի) իր ուսերին⁷, Հայրապետն ու ժողովուրդների ամբողջ բազմութիւնը մտներով և բուրումնալիտ խնկարկութիւնք օրհնեցութիւն էին մատուցում. ապա թագավորը դուրս է գալիս քաղաքի դարպասի դեմ, Խաչի նշանով Հարվածում է ծովի ջրին՝ երեք անգամ կրկնելով. «Օգնի՛ր մեզ, Քրիստոս, աշխարհների փրկիչ»: Եվ Հենց նույն ժամին ծովը խորքերից զղբալով խորասույց է անում Խամայիլ բոլոր զորքերին. մտացածները ալիքների ծփանքից քշվեցին⁸ զեպի Թրակիայի ափերը, ոմանք էլ՝ դեպի Հեռավոր կղզիները, որով Հետևե ավելի քան (ծ) Հիսուս բյուր մարդ կար: Իսկ Մսիմին բռնեցին ու ներկայացրին թագավորին. և նա ասաց. «Իմ ուզած դատաստանը Աստված կատարեց, ուստի ես ես իմ ձեռքը չեմ կպցնի քեզ: Գնա քո երկիրը և պատմիք այնտեղ Աստծո Հրաշագործութիւնքը»: Եվ նա ամօթահար գնաց իր երկիրը և այլևս քաջութիւն չունեցավ իր անձի վրա՝ սուր կրել»:

Այդ նույն ժամանակ Խամայիլի իշխան Հեշմըը Հայոց վրա է ուղարկում Մաճմեհի որդի Մրվախին: Սա Վասակ Բագրատունու⁹ որդի Աշոտի պատրիկ է նշանակում Հայոց վրա: Դրանից Հետո վախճանվում է Հեշմըը և նրա փոխարեն տիրում է Վլիթթ մեկ ու կես տարի: Սրան կուռայրի¹⁰ Հրամանով սպանում են իր նախարարները և նրա փոխարեն նշանակում են Սուլեյմանին¹¹:

1 Ձ.՝ Խաչիցից
2 Տ.՝ իրեն ընթերցու
3 Տ.՝ կատարել
4 Ձ.՝ գորուար
5 Ձ.՝ թէ: - Տ.՝ քի (կթէ)
6 Ձ.՝ մովսէի
7 Ի Ձ.՝ պախալը՝ խաչի

8 Ձ.՝ զնկ
9 Տ.՝ անգրէն
10 Ձ.՝ տա
11 Ձ.՝ գոր
12 Ձ.՝ պարտապան
13 Ձ.՝ պարտապան
14 Ձ.՝ պարտապան

⁹ Կուռայրի Հրամանով՝ կուռայրի կարգաչոյցների խմատեց (տաս՝ 130)
1 Տ.՝ ի վերայ յուսոյն
2 Ձ.՝ վարեպաշտ

3 Դե.՝ դ. ժԹԻ:
4 Ձ.՝ բագրատունի
5 Ձ.՝ տառ և ի տարբեր՝ Ալիսան

Իսկ Մրվանը, երբ լսում է Վիթի մահը, չուսափելով Հավաբուն է իր զորքերին և անցնելով Եփրատ գետը պատերազմում է Մուլեյմանի դեմ, պարտություն է մատնում նրան, սպանում և տիրում ինքը վեց տարի: Ապա պաշարում է Դամասկոսը, զրավում և քաղաքի բնակիչներին՝ Իսմայելի որդիներին չորս ցցերի վրա կապելով, Հյուսնական գործիքներով տաչում են նրանց դեմքերը, հղի կանանց Հերձում են մեջտեղից, արու մանուկներին որմերի՝ մեջ են թաղում, իսկ աղիկներին գերի են տանում: Եվ կատարվում է Ամովնի մարգարեությունը. «Դամասկոսի երեք ամբարշտությունները պատճառով և չորս Համար նույնպես չսխալի [կարողանան] խուսափել զրանցից»¹: Քանզի մտքերով և զգայություններով ախտավոր էին՝ մահվան նրկունքն էին կատարում, սպանություն, ընչաբազցություն, ցանկատարություն՝ [մեղքերի] մեջ էին. և չորրորդը, որ Աստծո այցելությունը աչք չունեին՝:

Այս նույն ժամանակներում էր իշխում Աշուտ պատրիկը, որը տիրապետեց (ժե) տասնևհինգ տարի, փոստավոր կերպով, բայց Հեսու կուրացվեց Գրիգոր Մամիկոնյանի կողմից. զրանից Հեսու ապրելով (ժղ) տասնևչորս տարի՝, վախճանվում է՝ ու զրվում տապանում Դարյոթե² դյուղում:

Եվ մինչդեռ Մրվանն էր տիրապետում և մարտնչում էր իր ազգակիցներին դեմ, Խորասանից՝ մեծ զորք է շարժվում, որոնց գլխավորում էր ուն Արղլա, անցնում են Տիգրիսը՝

Տանկաց մեծ բանակառեղ Ակողա՝, եւ՝ ճակատամարտ են տալիս, սպանում են Մրվանի զորքերից (յո) երեք Հարյուր Հազար մարդ և Հասնելով Մրվանին՝ նրան էլ են սպանում՝:

Մրվանի փոխարեն տիրում է Արղլան: Սա՝ ուղարկում է իր եղբորը՝ մյուս Արղլային չրջագայելու իր տերություն ընդ իր կողմերում և գանձել Հարկերը բոլորից՝ թե մեռածներից և թե ողջներից. ըստ մարգավթի: Սա բազմապիսի նեղություններով ու վշտերով տանջում էր ամենքին, փոսնազում էր և Հասցնում ծայրահեղ ազդատություն: Քահանաներին ստիպում էր բացահայտել մեղատեղի թիվը. որպեսզի նրանց Հարկերը ընտանայեղները՝ Հատուցեն. և կապարն կնիք էր կախում բոլորի՝ պարանոցից (99): Հայոց երկրից էլ գնալով՝ Խորասան, Եգիպտոս և Պենդագալիս նույն չարիքներն էր գործում: Իսկ Հայաստանում Հրամանատար է թողնում Ոսաղայո՝ որդի Իգիտին. սա Հայոց իշխան է Հաստատում Բագարատ Բագրատունու որդի Սահակին, որը գեղեցիկառես երիտասարդ էր և Հարորդակից սաստվածային երկյուղին:

Երեք տարի՝³ անց վախճանվում է Արղլան և իշխանությունը զրավում է նրա եղբայր մյուս Արղլան՝ երկու տարի՝: Սրա օրերում Աւետի որդի կայսր Կոստանդինը շարժվելով դեպի արևելք զբաղվում է՝⁴ Կարին քաղաքը, կործանում է նրա պարիսպները, բաց անել է տալիս նրա գանձատունը և քաղաքի՝⁵ արակինոս՝⁶ բնակիչներին՝ իրենց ու-

* Կախատությունը, խոստար անհավանական է թուրքմ. մտափոխ խոստարով:
 1 Չ.՝ գրեական
 2 Չ.՝ որմեր
 3 Ամովն. Ա. 3:
 4 Չ.՝ պոստոնայ
 5 Ղե.՝ գլխավորել

6 Ղե.՝ գլ. ԱԿԻ:
 7 Ղե.՝ սուս տասն և եփթ
 8 Ղե.՝ սուս տասներեք
 9 Չ.՝ վախճանի
 10 Չ.՝ գարուն: Ղե.՝ գլ. ԱԶ:
 11 Չ.՝ խորասանայ

1 Չ.՝ սասոց
 2 Ի Չ. պակասե՛ր՝ և
 3 Ղե.՝ գլ. ԱԶ:
 4 Ի Չ. պակասե՛ր՝ որ
 5 Չ.՝ փոստեղեք
 6 Չ.՝ բնակիչի
 7 Ղե.՝ գլ. ԱԿ: Աստի և անդ մինչև ցփրան Երբորդ պատեր ի Տագարին:

8 Չ.՝ և գնաց
 9 Ղե.՝ Ոսաղի
 10 Չ.՝ անթ
 11 Ղե.՝ սուս բուն և երկու
 12 Այ Չ.՝ և լսու
 13 Չ.՝ աշխարհին
 14 Երթնակի՛ք՝ գնարակնուս

նեցվածքով տանում է Լուսնայ աշխարհը: Բայց Հաջորդ տարվա սկզբին Իգիտը վերականգնուցւմ է Կարին քաղաքը¹ և ուրիշ տանիկների բնակեցնում այնտեղ: Դրանից Հետո խմայելացիների մի զուռն, նրանց զորավարի անունը Ալի-ման² էր, Պարսկաստանի կողմերից, սապատակում է Վապուրական աշխարհը: Նրանց զեն են զուրս գալիս Մահակ և Համազասպ Արքունի իշխանները և արևը գործի զենելով թշնամիներից բազմաթիվ մարդկանց խողտողեցին: Այնտեղ Համազասպը կարծիքը խցցված ընկնում է երկվարից և սպանվում թշնամիների ձեռքով:

Բայց Մահակը տեսնելով այդ վրա է Հասնում, շատերին խոցոխողում և ինքն էլ սպանվում նրանց Հետ, սրանք Վահանի որդիներն էին: Նրանց եղբայր Գազիկը սպաստամբում է խմայելացիների զեն, ամբանում է Ողական ամրոցում, սպա զորքով զուրս է գալիս և ավերում Պարսից աշխարհը: Նրա վրա են գալիս Իսմայիլի զորքերը, շրջապատում ամրոցը և մեկ տարի պաշարված պահում: Եվ երբ չեն կարողանում³ ոչինչ անել, զավելով ու նենգությունը նրան Հաշտություն գալ են առաջարկում. սակայն [Գազիկին] բանտ են զնում, որտեղ էլ վախճանվում է: Նրա որդիները Համազասպն ու Մահակը կան իրենց Հոր սիրտարեն:

Իսկ մյուս Արզրայի իշխանություն⁴ և Իգիտի Հրամանատարության ժամանակներում խիստ ծանրանում է Հարկապահանջության լծի անուրը մեր Հայոց աշխարհի վրա, որովհետև Հարկերը ոչ թե ըստ երդամքի էին, այլ ըստ մարդկանց գլխաբանակի, այնպես որ անզամ նախարարներն ու մեծատունները չքավորության և աղքատության⁵

1 Ձ. կարևոց քաղաք
2 Ղև.՝ Մուլբան
3 Այլ Ձ.՝ Կարպան

4 Ձ.՝ իշխանութան
5 Այլ Ձ.՝ ի նշուր աղքատութիւն

զուռն ընկան: Դրա համար թեպետև Մահակ իշխանն ու Տրդատ Հայրապետը բազմից բողոքներ էին ներկայացնում, սակայն ոչինչ չէր օգնում, քանզի մեր մեղքերի պատճառով Տիրոջից էր պատուհասը սաստկացած, ուստի և կարկուտը, մարտին ու երաշությունը եկան որպես մեր մեղապարտության պատուհաս: Եվ Մուսնի իշխանության օրերին նահատակվեցին Մահակն ու Համազասպը, որոնց սրով գլխատեցին⁶, ապա կարեցին խաչափայտից (մղ) երկու Հարյուր երեսունչորս թվականին:

Մուսնի մեկ տարի տեղեկով իշխանությունը⁷ սատկում է⁸, և նրանից Հետո [գալիս է] նրա եղբայր Ահարոնը: Սա Ատրպատականն ու Հայաստանը՝ Վրաստանով ու Աղվանքով Հանդերձ, Հանձնում է իր եղբայր Օրեթյային⁹: Մա Հոռոմ ազգությունը ուն Իրն Գուկի¹⁰ ուշարկում է Հայաստան Հարկահավաքության, որը գալով Իլլին քաղաքը սատիկ Հարկապահանջությանը կեղծում է երկրի բնակչությանը: Ուստի Հավաքվում են բոլոր նախարարներն ու Եսայի կաթողիկոսը, աղաչում են թեթևացնել Հարկերի ծանրությունը կապանքները, ինչ որ պահանջում էր. սակայն ոչինչ չի օգնում, այլև նորից է ուղարկում Հարկահաններ և ստիպում առաջինի¹¹ կրկնակին Հավաքել, և կապարյա կնիք է զնել տալիս բոլորի պարանոցներին¹² (100) ու մեկիկ-մեկիկ պահանջում էր անբանակ (զուղէս)¹³ սուրբեր, մինչև որ մարդկանց Հասցնում է վերջին անանկություն և անտանելի նեղությունների այդ չարաչուք գահից: Այնպես որ

* Հավանաբար՝ ուզանք, պահանջանք:

1 Ղև. գլ. ԻԹ-ԼԳ.
2 Ձ.՝ զորույն
3 Ձ.՝ սատակի
4 Ղև.՝ Արեթյայ
5 Ղև.՝ Իրեզովի

6 Այլ Ձ.՝ գլխաթեղան
7 Ղև.՝ գլ. նեկ.
8 Ղև.՝ ետ մի կնիք պահանջը պատճառով
9 Այլ Ձ.՝ Կարպան

տասներկու Հաղար մարդ փտարանդի եղած զնացին Հու-
նայ աշխարհը, որոնց առաջնորդում էին Շապուհը՝ Ամա-
տունայաց տոհմից եւ նրա՝ որդի Համամը: Բայց թշնամիինե-
րը նրանց Հնտապնդելով՝ Հասնում են Կողի սահմաննե-
րում. իսկ նրանք՝ Հետ են դառնում, պատերազմի են բռն-
վում, փախուստի են մատնում տաճիկներին եւ իրենք անց-
նում են Ակամսիո՝ գետից այն կողմ, որը սկիզբ առնելով
Տայոց երկրից, անցնում է Հյուսիս՝ արեւմտայան կողմով եւ
թափվում Պոնտական՝ ծովը: Այդ բանն իմանալով Կոս-
տանդին կայսրը բնակեցնում է նրանց բարեբեր եւ արգա-
վանդ երկրում: Իսկ այն սինչբորները՝ որոնք՝ մնացին մեր
երկրում՝ սաստիկ կարոտության պատճառով, անձնատուր
եղան ծառայութեան Իմայիլի որդիներին՝ եւ դարձան
նրանց Համար փայտ կտորողներ ու Ջուր կրողներ:

Այդ ժամանակ՝ Հայոց Եսայի կաթողիկոսը սրբակրօն
վարքով ավարտում է իր կյանքը: Ապա Դեն Դուլը¹¹ եկեղե-
ցու բոլոր գանձերն ու սպասքեղեղեղ¹² սպառնալիքով ու
ստիպողաբար բերել է ապլիս իր առջև եւ վերջնում այն աս-
մենք, ինչ Համակի է թվում իրեն: Եվ բազմատեսակ կա-
շառքներով Հայրապետական աթոռին Հաջորդում է Ստե-
փանոսը¹² < 67 >:

1 Սկզբ 2. պակտեզ՝ եւ Համամ որդի նո-
րա
2 Օր. Բյուսնի՝ նուցին
3 Արտեմ երկրին 2. - Օր. Բր.՝ Ակամ-
սիո՝ - Պե.՝ Ակամսիոս
4 2.՝ գհւտուսով երկրայ
5 Ղե.՝ Աղբիտասու թ Պետաս

6 2.՝ սինկ թրքե: - Ալ 2.՝ այզ
7 Օր. Բր. եւ 2.՝ որ
8 Օր. Բր. եւ 2.՝ որդւյն
9 Օր. Բր.՝ այլով ժամանակի
10 Օր. Բր.՝ Ին Դուլ
11 2.՝ զուսա
12 Ղե. գ. թԲ:

Ուրիշ դասնագրից՝

Տաճիկների Ամիր-ալ-մուսնիների մասին

Ինչպես վերևում ասացինք, (կը) վաթսուներեթ թվական-
ին երեսաց տաճիկների Մահման մարզարեն եւ տիրապե-
տեց երկու տարի: Ապա՝

Աբուբարբը՝ (կ) վաթսուս տարի.

Օմառը՝ (ժա) տասներեակ տարի.

Օթման իբն Աթմանը՝ (ժ) տասը տարի.

Մեր Մովսիսն՝ (իդ) քսաներեք տարի.

Իզիտը՝ (զ) վեց տարի.

Մավիա իբն Յիզիտը՝ (ա) մեկ տարի.

Մրվանը՝ (ա) մեկ տարի.

Աբդլանկիք՝ իբն Մրվանը՝ (ի) քսան տարի.

Վլիթ իբն Աբդլանկիքը՝ (թ) ինը տարի, մինչև (ճկ) Հայոց
Հայրյուր վաթսուներեք՝ թվականը: Իսկ Վլիթից Հետո եկավ
Մրվան ամիր-ալ-մուսնին՝ (ճղը) Հայրյուր իննսուներկու թվա-
կանին: Աբդլան մուսավ (մթթ) երկու Հայրյուր տասնինը թվա-
կանին: Եկավ Մահդիթ ամիր-ալ-մուսնին: Ահարոնը մեռավ
(ճմն) Հայրյուր երեսունհինգ թվականին: Մյուս Աբդլա իբնը, ո-
րը՝ Հոռոմների [երկիրը] մտավ: Ահարոնը, որի՝ եղբայր Ջափը-
րը (մղը) երկու Հայրյուր իննսուներեթ թվականին մեռավ:
Իսկ Ջափրը՝ (յժա) երեք Հայրյուր տասներեակ թվականին:
Ահմատը, որը Յահեի որդի Ալիին Հայոց ամիրա ուղարկեց եւ

1 Ի ցանկին 2. եւ S. ունին յաջմ որեւեղեթ
2 Երեքին որ.՝ Սովիս
3 Օր. Բր.՝ Իդիս
4 Օր. Բր. սուս եւ թ սարեն.՝ Ապրվելք
5 Օր. Բր.՝ ճԳԲ.

6 Օր. Բր.՝ Ահարոն... Մուսավ
7 Օր. Բր.՝ միս իբն... որ
8 2. եւ Օր. Բր.՝ որ
9 Օր. Բր. սուս եւ թ սարեն՝ Ջափը

Աշտոին՝ իշխանաց իշխան կարգեց, (յժա) երեք Հարյուր տասնամեկ թվականին* :

Թեպետև շատ Գանք թավեցեցին քարադրել՝ կարճ ու Համառոտ նախորդ պատմադրական գրվածքներից¹ (և ստույգ են սովածները), սակայն ամիր-արմուսիներից ոմանց առուններն ու ժամանակները այլ եւ այլ պատմութուններում գտանք. Հաստատապես չգիտեմ՝ նրանք երկակի² անուն են ունեցել, թե՞ մեկը մյուսից աՀավոր³ լինելով՝ որպես շքեղաշուք ինքնակալներ են Հանդես գալիս, որոնց անունները⁴ գրոց⁵ Հիշատակի են արժանացել. բայց մեծք բոլորն այստեղ գրի առանք, որպեսզի գրածներին մե՛կ ոչ մի բան պակաս մնա: Եվ այն էլ Հաստատապես իմացել, որ (և) թարթաունվեթ թվականին և Հերակլի թագավորութան օրվերը տարում երեսուց Մահմետը եւ այնուհետև սկսվեցին բնութայունն ու նրանց տիրակալութունը աշխարհի վրա՝ 687. ու մնացին շատ երկար՝ մինչև Հայոց (յկզ) երեք Հարյուր վաթսուչորս թվականը եւ Սմբատ թագավորի, որը իաշափայտից կախվեց, (իզ) քսանչորսերորդ տարին, մինչև Հունաց Վասիլի որդի Լեոնտի թագավորերը: Իսկ դրանից առաջ եւ հետո էլ թե՛նև ուրիշ ազգերը՝ չարիքին նրանց վրա, սակայն իրենք իրենց բաժան-բաժան՝ եղան, միմյանց դեմ թշնամացան. քանզի ոչ միայն ամենանշանավոր քաղաքները նվաճեցին եւ բռնությամբ՝ տիրապետում էին, այլև աննշան քաղաքների ու բերդերի ինքնակալ իշխաններ⁶ եղան եւ սաստիկ կատաղությամբ միմյանց դեմ լարվեցին:

* Ինքը՝ Առաջին էլ է նկատում, որ այստեղ ինչ-որ խնձհան է, աՀա շարունակութունը:

- 1. Զ.՝ ստաբոնոց Հայոց ցարտ
- 2. Եր. Բր. պակասե՛ր գրել
- 3. ԾՕր. Բր. պակասե՛ր պատմադրական: -
- Բ.՝ տես
- 4. Զ.՝ աՀավոր
- 5. Այլ Զ.՝ գտնուած
- 6. Զ.՝ գրոց
- 7. Օր. Բր.՝ սպալոքք
- 8. Ի Զ. պակասե՛ր բաժանել
- 9. Օր. Բր.՝ բաժանալուի (?): - Այլ Զ.՝ բաժանելու
- 10. Օր. Բր.՝ ինքուանք

Հունաց կայսրեր Կոստանդինանոսից այս կողմ, նրանց անուններն ու ժամանակները

Դիոկղետիանոսի՝ երրորդ տարում Հայոց վրա թագավորում է Տրդատը. իսկ Դիոկղետիանոսը երեքից հետո (մէ) տասնեյոթ տարի¹ եւս թագավորում է: Ապա Կոստանդինը² (յր) երեսուներկու տարի. սա իր իշխանության երկրորդ տարում արքունիքը Հռոմից տեղափոխեց Բյուզանդիա կղզու վրա, պատագարեց գարձերեց մեծ քաղաք եւ իր անունով կոչեց Կոստանդնուպոլիս. այլևս բերելով իր հետ մի քանի մասունքներ Պետրոսի ու Պողոսի նշխարներից՝ թագավորության ամրապնդման համար. հետագայում տեղեւորական մայրաքաղաքում կառուցում է մեծ եւ հռչակավոր եկեղեցին, որը Հարմարազույն անվամբ Առաքելոց³ է կոչում. սպա երրորդ տարում ժողով է գումարում՝ բյուզանացիների Նիկիայում (յժր) երեք Հարյուր տասնևութը Հայրապետների [մասնաժողովքյամբ] Արիստ Ալեքսանդրացու պատճառով, որը Աստուծո Որդուն սովորական արարած էր անվանում: Իսկ յոթերորդ տարում իր ժօրն է ուղարկում Երուսաղեմ Քրիստոսի պատվական սուրբ՝ Խաչի խնդրով: Նա խնդրեց եւ ստացավ Պարսից Եազուհ արքայից Դավիթ մարգարեի հնազույ՛թ թագը, որ Հովսափ որդի Հեքեոնիայի զվիթ⁴ վերգված էր Նարեզողոնոսը արքայի կողմից, ինչ-

- 1. Զ.՝ ցիփղետիանի
- 2. Ի Զ. պակասե՛ր՝ սա
- 3. Այլ Զ. քոչում ուրե՛ր՝ կոստանտին, կոստանտինուս, կոստանտին:
- 4. Օր. Բր.՝ սաքաքաք
- 5. Զ.՝ ժողով: - Այլ Զ.՝ սուրբ Հայրապետացի
- 6. ԾՕր. Բր. պակասե՛ր՝ սուրբ
- 7. Երկրորդ Զ.՝ գեալիսի պոլիս
- 8. Զ.՝ ր գյուխն

պես ուսուցանում է քեզ՝ Աշոտ անթիպատրիկի՝ որդի Շապուհ Բագրատունու Պատմութիւնը: Սրա քսաննամկերորդ՝ տարին (մղա) երկու Հայրուր իննասուննկերորդ տարին էր Տիրոջ կենարար շարշարանքների: Իսկ նրանից Հետո Հունաց եւ Հոսոսոց վրա թագազորում են նրա որդիներ Կոստանդնուր, Կոստասը եւ Կոստանդիանոսը՝ (իդ) քսաննչորս տարի: Նրանց՝ ժամանակներում Մանգղոս՝ եպիսկոպոսի եղբայր Անդրեասը ստամբուլի շարադրութիւնն է Հորինում. իսկ սրան էլ նշանի երեսուցու մասին նամակ է ուղարկում Կյուրեղ երեսուցանացին:

Այնուհետեւ Կոստանդիանոսի եղբորդի Ղուկիանոսը՝ երկու տարի: Սրա օրերում Ալեքսանդրիայի՝ երանելի՝ Հայրապետ Աթանասը, երկրորդ անգամ Հայաձված լինելով արիանոսներից, Ակութում էր: Նա մահացավ Պարսկաստանում եւ թաղվեց Տարսուսում, ինչպես վկայում է Սոկրատը: Հորիանոսը մեկ՝ տարի:

Վաղնետիանոսը եւ Վաղեր՝ (ժա) տասնեանկ տարի. սա էր, որ Հայոց սուր ներսեւ Հայրապետին եւ բազմաթիվ ուրիշ Հայրերի աքսորեց Պատմոս կղզին, որոնք կերակրվում էին ծովից ինքնին՝ ափ նետված ձկներով: Սրանց՝ տասնեանկերորդ տարում վարձանից՝¹¹ երանելի Աթանաս Ալեքսանդրացին՝¹² դարձյալ Հայածանքներից: Սրանց օրերում էին նաեւ սուրբ վարդապետներ Բարսեղ Կեսարացին, նրա եղբայր Գրիգոր Նյուսացին ու Գրիգոր Նազիանզանցի՝¹³

աստվածարանը: Գրատիանոսը՝ Հինգ տարի. սրա ժամանակ կիպրացիների Եպիփան եպիսկոպոսը «Պարունակախոսը»՝ գրեց <69>: Սուրբ Թեոդոսը՝ (ժե) տասնհինգ տարի. նա էր Կոստանդնուպոլսի (ճճ) Հայրուր Հիսուս Հայրերի ժողովը գլուխարողը՝ Մակեդոն Հոգեմարտի մասին, որը վաղուց ի վեր մահացած էր: Թեոդոսի որդիներ՝ Արկադիոսը՝ ու Օնորիոսը՝ (իդ) քսանչորս տարի. սրանց օրերում են փայլում Հովհան Ոսկերեանը՝ եւ Եպիփան Կիպրացին եւ Ամոն՝ Ալեքսանդրացին, որը Ալիստարանի ցանկերը՝ զարդարեց, եւ Եվթաղն Ալեքսանդրացին, որը Հրաշագան Հորինվածքով Սուրբ առաքելոցը՝, Փորձք առաքելոցը, Կաթողիկոսի սուաջարանները՝¹⁰, գլուխներն ու մասնավորները, վկայութիւններն ու տները՝¹¹ կարգավորեց: Արկադիի որդի Թեոդոս Փոքրը՝ (իբ) քստասուններու տարի. սա Եփեսոսում զումարեց երկու Հայրուր սուրբ Հայրերի՝¹² ժողովը նեստորի մասին, որը Մարիամին մարգածին էր Համարում եւ ոչ աստվածածին. ժողովում որոշվեց նզովել նրան. սրա ժամանակներում էր Հայոց Հայրապետ սուրբ Սահակը, որի օրոք կարգավորվեց (իմա՝ ստեղծվեց) մեր Հայոց լեզվի դպրութիւնը (իմա՝ այրուրենը)՝ (իթ) քսանեփնը գիր Ասորի Դանիելի՝¹³ փիլիսոփայից, իսկ յոթ գրերի՝¹⁴ պակասութիւնը ստացավ երանելի Մեսրոպ՝¹⁵ տարոնեցին՝ Աստուց խնդրելով՝:

Մարկիանոսը՝ յոթը տարի. սա իր թագազորութեան եր-

1 Այլ Զ՝ գրեց
2 Օր. որդի սուրբ անթիպատրիկի
3 Օր. Բը՝ քսան եւ մեկին
4 Զ. եւ Օր. Բը. ի տար
5 Օ՝ ծաղնոսի
6 Օ՝ աղէքանեղբի - Այլ Զ՝ աղիկանեղբի
7 Օր. Բը՝ երեսնին

8 Երկուցին Զ՝ յուրիանոս ու ամ կամ՝ ամ ու
9 Այլ Զ՝ ծով իկն
10 Զ՝ ի տար
11 Օր. Բը՝ սուս եւ ի տարեւ՝ վաղնանեցու
12 Երկուցին Զ՝ սուս եւ ի տարեւ՝ Ալեքսանդր
13 Զ՝ սպիանոս

1 Օր. Բը՝ զՊարունակախոս
2 Օր. Բը. և Զ՝ Թեոդոսոս
3 Օր. Բը՝ որդին
4 Զ՝ արկաթիւն
5 Երկուցին Զ՝ սեւրէոս
6 Զ՝ սեկերեան - Այլ Զ՝ սեկերեան
7 Զ՝ եւ սն
8 Երկուցին Զ՝ ցանցն

9 Երկուցին Զ՝ առաքելոյն
10 Երկուցին Զ՝ առաջարանս
11 Զ՝ քստան
12 Երկուցին Զ՝ Հայրս
13 Զ՝ դանիէլ
14 Զ՝ գրոյն
15 Զ՝ մեսրոպ
16 Օր. Բը՝ խնդրուածք

բորզ տարում զուամբնց Քաղկեդոնի ժողովը՝ քինախնդիր լինելով Նեստորի լուծմունքին, Հրամայեց Նեստորին Խուժաստանից կրկին վերադարձնել, սակայն աստվածային բարկությունը Հասով նրա վրա՝ որդնայից լինելով աստկեց: Լեւոն Մեծը՝ (ձկ) տանյոթը՝ տարի.

Մասոս Լեւոնը՝ (ա) մեկ տարի.

Ջենոն Առաջինը՝ (ա) մեկ տարի՝.

Բասիլիսկոսը՝ (ա) մեկ տարի.

Մասոս Ջենոնը՝ (ժր) տաններկու տարի, սա չափազանց որբրամոլ էր և Բարիկենդանի՝ որը ազահորեն սուտւմ ու խմում էր, մինչև պահեց որպէս լուսարացք, սպա քնից զարթնելով մտի մնացորդներ է գտնում աստմներկ արանքներում, քանզի Հոռոմները սովորություն չունեն ուտելուց հետո լվանալ ու մաքրել իրենց ատամները լվանալու նյութերով, որին օշնան (իժա՝ օճառ) են անվանում, այլ միայն ջրով են ողողում: Ուտի և կարգազրուս է պատրիարքի Հրամանով որպես նգովք, բարիկենդանի վերջում պանրակերությունը՝ թույլատրելի էր նա շրջաբերական է գրում Հունաց և Հռոմոց բոլոր երկրներից, որը Հնեոտիկոն է կոչվում, որով նգովում է Քաղկեդոնի ժողովը և նրանց բարբի, ովքեր Քրիստոսի մեջ երկու բնություն են ընդունում: Սա վերադարձնց Տիմոթեոսին Ալեքսանդրիա, որտեղից արտաբաժան էր Ջենոնի կողմից, և երկրորդ տարում վախճանվեց:

Անաստասը՝ (իե) քսանհինգ տարի, սա Ջենոնի Հետ ուղղափառության միաբանության եկամբ: Հուստիանոսը՝ (թ) ինը տարի, որը Քաղկեդոնական ուղղությունն ընդունեց:

նեց: [Մյուս] Հուստիանոսը՝ (լէ) երեսուներեք տարի, սա տաննորսերորդում Դվինի ժողովում Հաստատվեց Հայոց թվականությունը, իսկ նույնի քաննեերբորդ տարում ալեքսանդրացիք Տասնեկեր ետյակը՝ սահմանեցին, որը Ջատկի տաննորսերորդն՝ է և քաննեությունը շրջապատույտով բոլորում է (չրը) հինգ Հարյուր երեսուներկու տարի: Սա շատ ճշչին պատճառով հայտնվում է իր գորբերեց, փախչում է Խաղիքների խաքան թագավորի մոտ, կնություն է առնում նրա դստերն ու ԻՀնիթիա՝ քաղաքն իրբեմ ժառանգություն, սպա Խաղիքների գորբերի օգնությունը վերադառնում է թագավորելու Կոստանդնուպոլսում, Հաստատվում է իր արքայական աթոռին և Հետագայում կառուցում է մեծ ու հուշակավոր սուրբ Սոփիա եկեղեցին: Հուստիանոսը՝ (ժա) տաննեմեկ տարի, ուղղափառ: Տիրերիոսը՝ (դ) չորս տարի, սա օրբրում եղավ Կոստանդնուպոլսի Հայոց և Հռոմոց ժողովը՝ Քաղկեդոնական սահմանման վերաբերյալ, որում Հայերը պարտություն կրեցին:

Մորիկը՝ (ի) քսան տարի, սա Համար ասում են, թե եղել է Հայոց երկրից, Արագածոտն գավառի Օշական կոչված գյուղից, և Կոստանդնուպոլսից խնամք էր տանում իր գյուղին՝, և սա արգարացնում՝ է այն առասպելի ասածը, թե. «այստեղից Օշական խունկն առաջին»* < 70 > :

Սրա ժամանակ է սպանվում Պարսից արքա Ռոմիզդը և թագավորում է Վահրամը, իսկ Ռոմիզդի որդի Խոսրովը փախատական եղած ընկնում է Մորիկի մոտ, մկրտվում է Քրիստոսի Հայատով և Մորիկի օգնությունը թագավորում է Պարսկաստանում:

1 Այլ Ջ.՝ անս մե.
2 ՅՍ.՝ Բր. պատմություն՝ սասվին
3 Օր. Բր. ասոս և զվին՝ աս մեկ

4 Ջ.՝ քաննեկոս
5 Ջ.՝ բարիկենդանի
6 Այլ Ջ.՝ պարեց

* Խոսք ինչ անհավանական:
1 Ջ.՝ գլին և տաննեմեկ
2 Երկրորդ Ջ.՝ չարքասաներբորի

3 Օր. Բր.՝ ԵՀնիցայ
4 ՅՍ. Բր. պատմություն՝ ցինջե իրում
5 Ջ.՝ արգարացնացեղք

Փռ(վ)կասը՝ (ը) ութը տարի, որ Մորիկին սպանողն է: Ապա նոսրալը ձգակով յուճել Մորիկի սպանության վրեժը՝ սկսում է սրով ու գերեզմարութեամբ ավերել Հուճաց երկիրը՝, զբավում է սուրբ քաղաք Երուսաղեմը և սուրբ նաչը գերի տանում Պարսկաստան:

Հերակը՝ (յա) երեսուճմեկ տարի, սա յուր թագավորության (ժը) տանևութերորդ տարում սպանում է Սուրով թագավորին՝ և Պարսկաստանից վերադարձնում սուրբ նաչը, որը եղավ Հայոց թվականության (Հէ) յոթանասունևյոթը տարում: Ուրեմն Տիրեր(իսա)ի (ժթ) տանևելին տարվանից և Փրկչի խաչելությունից մինչև և Հերակի (ժը) տանևութը տարին ու փրկչական նաչի վերադարձը բուր ժամանակների գուժարը կազմում է (չղե) Հինգ Հարյուր իննսունհինգ տարի, իսկ Ազամից սկսած՝ (ըջէ) Հինգ Հարյուր ինն Հարյուր յոթը տարի:

Կոստանդինը՝ (գ) երեք տարի, սրա ժամանակ Տաճիկները վերցրին Ասորիքը և Երուսաղեմը Հարկի տակ դրին: Կոստանդին որդի Կոստանդինը՝ Հերակի թոռը (ժթ) տասնինը տարի, սրա երկրորդ տարում զբավվեց Գլինը տաճիկների կողմից: Կոստանդին Գ՝ (ժզ) տասներեք տարի: Կոստանդին որդի Հուստի(նի)անտը՝ (է) յոթը՝ տարի, սրա առաջին տարում Հայաստանին, Վրաստանին և Ազովանքին սփրեցին Հյուսիսային ազգերը (իմա՝ ցեղերը), որոնց նազիրներ են ասում՝:

Լևուր՝ (գ) երեք՝ տարի.

Աղսիմարտը՝ (է) յոթը տարի.
Թուսար՝ (զ) վեցը տարի.
Փրկչպատը՝ (ը) երկու տարի.
Արտանը՝ (ը) երկու տարի.
Թեոդոսը՝ (ա) մեկ տարի.

Լևուր՝ (իդ) քսանեչորս տարի, սրա (ժը) տաներկու տարում Տաճիկները Նիկիա են գալիս: Կոստանդինը՝ (լզ) երեսուներեք տարի, սա իր թագավորության (իս) քսանևմեկերորդ՝ տարում զբավեց Կարին քաղաքը՝ Հայոց (մզ) երկու Հարյուր չորս թվականին, իսկ երկրորդ տարում՝ [Հայոց] (մե) երկու Հարյուր Հինգին Հայոց ամիրա Իգիտը կառուցեց Կարին քաղաքը:

Լևուր՝ (ն) Հինգը տարի:

Կոստանդինը և յուր մայր Եռինեն՝ (ժ) տաս տարի, սրանց սրերում՝ տեղի ունեցավ պատերազմի Հաստանքը Հռոմում՝ (մլէ) երկու Հարյուր երեսույոթը թվականին: Սրանց մասին պատմում են, թե տեսել են մարմարյա մի մեծ տապան, ահազին ընդարձակածավալ և զարմանալով նրա մեծության վրա՝ Հրամայում են՝ չուռ տալ տապանի կափարիչը և զտնում են նրա ներքի՝ կողմում զբված. «Ինձ ծածկելուց քեզ ի՞նչ օգուտ, քանի որ Կոստանդին թագավորի և նրա մայր Եռինայի՝ ժամանակներում արեգակը տեսելու է ինձ»:

Նիկիփորը¹⁰ (թ) ինը տարի, սա (մկ) երկու Հարյուր

1 Օր.՝ Բր.՝ գաշխարհ
2 Սլլում 2. պրկչաւը՝ թագաւորս
3 Երկրքն 2՝ ամս Է.

4 Ալլ 2՝ օց ամի
5 Օր.՝ Բր. և Ալլ 2՝ ամս Է.

1 2՝ ասրոս
2 Օր.՝ Բր.՝ Կուսր
3 2՝ Թ.՝ ամի
4 Օր.՝ Բր. և Ալլ 2՝ Է սորս երկրորդ աս-
մի: - 2՝ և երկրորդ ամի
5 2՝ Ղեռն

6 2՝ ասր
7 Օր.՝ Բր.՝ Հրամայեալ
8 2՝ աս ներքուսայ
9 2՝ երկայ
10 2՝ Կիկիփոր

վաթսուն թվականին մտավ Բուշդարիա եւ կործանվեցին ինքն էլ, իր ժողովուրդն էլ:

Միքայելը՝ երկու տարի, սրա ժամանակ Թրակիայի՝ ափերումը եղավ: Լեւոնը՝ (ե) Հինգ տարի, եկան ՅՆամինները Ոսկի Դուռը, գրավեցին բազում քաղաքներ, գերեցին Մակեդոնիայի մայրաքաղաք Արիդանապոլիսը: և² Լեւոնը կործանեց պատկերները: սա էր Բյուզոնը², Կամաուսը եւ Արեւադուպոլիսը կառուցողը՝ (մկն) երկու Հարյուր վաթսունհինգ թվականին:

Միքայելը՝ (թ) ինը տարի, սրա ժամանակներում Հայտնվեց Թովմա մղղղեցնողը եւ տեղի ունեցավ քրիստոնյաների խառնաշփոթությունն ու կործանումը: Բայց (մՀբ) երկու Հարյուր յոթնասուներկու թվականին Միքայելը պայքարում է Թովմայի դեմ, բռնելով կտրում է նրա ձեռքերն ու ոտները եւ խաչում փայտի՝ վրա. այնուհետեւ Միքայելը պատերազմում է Տաճկաց զորքի՝ զեմ, նրանցից շատերին աստվաչնում³ է Կուռն ավանում⁴, Հաղթում է նրանց եւ Անկյուտիային⁵:

Իսկ (մՀբ) երկու Հարյուր յոթնասուներեւթը թվականին վախճանվում է Միքայելը եւ (ժգ) տասներեք տարի թագավորում է նրա որդի Թեոփիլոսը: սրա օրերում տեղի ունեցավ Հոռոմլիերինների՝ գալուստը Բանանի⁶ գափառ<71>: Հարձակվեցին Գոմանձը պոլաքաբաղաբի վրա եւ շատ շատերին խողխողեցին սրով: Իսկ Թեոփիլոսը զնաց զեպի Խաղտիք, կամընով զուրս եկավ ցամաք, Հայերից շա-

տերին գերեց՝ իրենց ընտանիքներով՝ Հանդերձ, եւ Հյուլպատավորութիւնը՝ պաշտոնը, այսինքն այսուհյուլպատ պատրիկութիւնը տալով՝ (103) Շապուհի որդի Աշուտին, թողեց նրան Սպեր գավառում, իսկ ինքը Թեոդուպոլիսցիներից գանձում է Հարկն ու այնտեղից վերադառնում: Այնուհետեւ Հոռոմլի մարդիկ՝ գալիս են Վանանդի Կարճկաբար պոլղը եւ կոտորում Իւմայիլի որդի Սահակի ձեռքով: Եվ նույն տարում Թեոփիլոսը մտնում է Ասորիք, զբաղվում Ուրբիլի՝ քաղաքը եւ Այմուլատում պատերազմում է տաճիկների դեմ ու Հաղթում: Սա զեպի արեւելյան կողմերը իր արշավանքի ընթացքում զբաղվում է Հայոց Մմու բերդը, Ասաղիներ, Անծիկերը եւ Գեղամա գավառից Ալբերդը եւ Խոզանն ու Չորրորդ Հայքը [գատարկում է] մարդկանցից ու անասուններից, անապատ դարձնում: Նրանից Հետո թագավորում է նրա որդի Միքայելը (իգ) քսանչորս տարի բայց սա անխլաբար (իւմ՝ գաղտնի կերպով) մեռնում է Վասիլի կողմից, որը թագավորեցած էր իր Հետ: Եվ նորից է թագավորում Վասիլը՝ (իբ) քսաներկու տարի: Սա էր, որ կառուցեց Կոստանդնուպոլսի մեծ⁶ եկեղեցին, ոսկեգօծ զարդերով զարդարեց եւ անվանեց Սուրբ զորավարներ (իւմ՝ Չորսվար): Սրա Համար ատում են, թե եղել է Տարնի՝ գավառի Թիլ գյուղից: Սրա օրերում զբաղվեցին եւ ստաւութիւնը պայծառանում է սուրբ պատրիարքաբարնը⁷:

Նրա օրը է Մեծ¹⁰ Հայրին թագավորում Աշուտը. այ-

1 Օր. Բր.՝ Բրուկուոյ (?)

2 ՅՈր. Բր. պոլպուսը՝ եւ

3 Օր. Բր.՝ բիբու

4 Օր. Բր.՝ ի փայտի

5 Զ.՝ ընդ տանկին

6 Այլ Զ.՝ պատերազմեաց Միքայել ընդ տանկին (ստորանկով գրադուսե ի նոյա-

նէ... բայց, զարձակ պա...)

7 Զ. եւ Օր. Վեհ.՝ ի կուռ նախին: - Օր. Բր.՝

ի Կուռնուին

8 Որդոքին Զ.՝ անկերուսային

9 Զ.՝ Հոռոմլի: - Օր. Բր. եւ Վեհ.՝ Հոռոմլի

զիբային

10 Զ.՝ քանն

1 Երկրին Զ.՝ ընտանոց

2 Օր. Վեհ.՝ Հեղապատորթիւնս: - Այլ

Զ.՝ զ՛հրապատիւնս

3 Առտի եւ անդ պոլպուս ի Չեռուզրին

4 Զ.՝ եւ Օր. Բր.՝ Հոռոմլի զիբային

5 Զ. եւ Օր. Բր.՝ Աւուրիլի

6 Օր. Վեհ.՝ մեծ

7 Այլ Զ.՝ ի տարուն զուսով

8 Օր. Բր. Զ.՝ պայծառանապը

9 Այլ Զ.՝ պատրիարքն

10 Առտի եւ անդ պոլպուս յՈրդանկին

Բրուսակի: - Այլ Զ.՝ յաւիպը սառ՝ ա.

տեղ էլ ավարտում է սույն պատմութեան երկրորդ՝ գլուխը
և մեր Հայոց թագավորութեան երրորդ՝ նորոգմամբ դար-
ձյալ մեր խոսքը դառնում է զբան՝:

**Մտեփանոս Տարսնեցու ժամանակների
պատմության ինքնախոսությունը**

ԵՐԿՐՈՂԻ ՀԱՆԴԵՍ

Երրորդ գրքի գլուխների ցանկը՝

- Ա. Խուր նախասացութեան և Աշու Բագրատունու՝ թագա-
վորելու մասին:
- Բ. Աշուի՝ թագավորելու մասին, թե ում ժամանակ՝ եղալ:
- Գ. Ամբատի թագավորելու մասին և թե նրա օրքը ինչեր տե-
ղի ունեցան:
- Դ. Ամբատի մահվան և Արուստանի՝ որդի անօրեն Յուսուֆի
կողմից Հայոց աշխարհի ավերածությունների մասին:
- Ե. Անարեն Յուսուֆի կողմից Դավին քաղաքում՝ նահատակ-
վածների մասին:
- Զ. Ամբատի երկու որդիների փախստյան՝, այնտեղից վերա-
դառնալու և Աշուի թագավորելու մասին:
- Է. Աբասի՝ թագավորելու և նրա օրքը տեղի ունեցած՝ զոր-
ծերի մասին: Մոնակյաց և երկայնակյաց կրոնավորների
մասին:
- Ը. Աբասի՞՝ որդի Աշուի թագավորելու, նրա օրերում կա-
տարված զորքերի՞ և սուրբ վայրերի շինարարութեան

1 Այլ Ձ.՝ ուր փոխանակել է փրկորոց
2 Այլ Ձ.՝ ընդ որ երրորդ
3 Օր. Վնն.՝ ի նայն գրանալոյ: - Այլ Ձ.՝ ի
նորք տակելոյ
4 Այլ Ձ.՝ ունի սուր թշուաւարաւ սայտի-
ոյ՝ Հայք, մի մտանար գաշխատու-

թիւն իմ, որ զրեքի շատս ի չի սրով սոս
Աստուած: Ի Քրիստոս սորբնու յովհա-
նայ քաղաքի սորս յանկաջուտ գտուու-
րու թեանն, և յանաթուռնիք տաննիք,
յորթամ գասան գաղեղերս:

1 Ձ. ունիք՝ ցանց տեփանոսի տարածեցոյ
պատմութեան: - Երրորդ Հանդիս: -
Տ.՝ Երրորդ Հատոր
2 Տ.՝ և յորդոս Աշուոյ Բագրատունոյ
թագաւորելոյ
3 Ձ.՝ յանաթ՝ Աշուի: - Որքն ուրքն՝ Աշ-
ուոյ
4 Ձ.՝ Տամանակս
5 Ձ.՝ ապոսթոս
6 Ի Ձ.՝ պովոսուէ՝ քաղաքի
7 Ձ.՝ փախուստի
8 Ձ.՝ անբաւոյ
9 Ձ.՝ զօրքեցան
10 Ձ.՝ անբաւոյ
11 Ձ.՝ յորդոս նորս զօրքեցան

մասին:

Թ. Տեր Խաչիկի կաթողիկոսութեան, Արզնիս՝ գլուխում եկեղեցու եւ կաթողիկոսարանի տան կառուցելու մասին:

Ժ. Ասիթում եղած Հունաց պատերազմի, [զիս]աստղի երևալու եւ Կյուս-ժան՝ թագավորի մահվան մասին:

ԺԱ. Աշոտի՝ որդի Ամրատի թագավորելու, Անիի՝ պարսպի շինարարութեան՝ եկեղեցով հանդերձ, եւ Գավիթ կուրսպագատի՝ Շիրակ գալու մասին:

ԺԲ. Արշաճ՝ ամիրայի Հայաստան գալու, Հետո նրա իշխանութեան վերացման եւ՝ նրա խնդրամահ լինելու մասին:

ԺԳ. Վասպուրականի կոտորածի եւ Գողթնի ամիրա Աբուալփի՝ ձեռքով իշխանների ձերբակալ լինելու՝ մասին:

ԺԴ. Հունաց վրա Վասիլի թագավորելու, Վարդի բռնակալութեան եւ Հունաց աշխարհի ավերածութեան մասին:

ԺԵ. Հունաց վերջին պատերազմի եւ Վարդ բռնակալի փախտական լինելու մասին:

ԺԶ. Իրն Խտարովի՝ ամիրայութեան եւ նրա իմասանութեան մասին:

ԺԷ. Արասի Կարսում թագավորելու, նրա բարեգործութեանը՝ ների՝¹ եւ յուր անունով՝² Շիրիբ կառուցելու մասին:

ԺԸ. Այն մասին, թե ինչպես Ռովդի որդի Արշաճը եկավ Դիլին քաղաք եւ Հայաստանից հարկերը գանձելով վերազարձավ:

ԺԹ. Արշաճի կրկին Վասպուրական գալու, նրա մահվան եւ

նրա որդի Մամբանի՝ ամիրա կարգվելու մասին:

Ի. Վասիլ թագավորի [կողմից] Հայոց բազմություններին Մակեդոնական աշխարհն անցկացնելու եւ Սերաստիայի՝ մետրոպոլիտի ձեռքից կրած Հայամանքների մասին:

ԻԱ. Սերաստիայի մետրոպոլիտի պատասխան թուղթը՝ զրված Հայոց՝ կաթողիկոս Տեր Խաչիկի հրամանով:

ԻԲ. Թե ինչպիսի չարաչար մահվամբ մեռավ Սերաստիայի՝ մետրոպոլիտը եւ Բուլբարաց՝ թագավորների մասին, որոնք՝ սպանեցին նրան:

ԻԳ. Թե՛ ինչպես Հունաց թագավոր Վասիլը՝ զորքով գնաց բուլբարների երկիրը եւ նրանցից պարտված՝ փախավ այնտեղից:

ԻԴ. Բռնակալ Վարդի Բազգատից դուրս գալու եւ Հոռոնոց աշխարհը մտնելու՝ մասին:

ԻԵ. Փոկաս Վարդի՝ բարձրանալը, Վարդ՝¹² թագավորին ձերբակալել եւ նրա թագավորելը:

ԻԶ. Փոկաս Վարդի՝¹³ զորքով ծովի եզերքը գալը եւ Վասիլի դուրս դալն ու նրան սպանելը:

ԻԷ. Գիսաստղի երևալու, Կոտսանդուպոլսի երկրաչարմի եւ սպաստար Չորոտանսելի՝¹⁴ մահվան մասին:

ԻԸ. Արիսապիայի՝¹⁵ թագավորութեանից Թեոտասին՝¹⁶ գրվելու եւ Գուրգենի՝¹⁷ որդի Բագարատին թագավորեցնելու մասին:

ԻԹ. Ամրատի չարագործութեանների եւ նրա մահվան մասին:

1 Զ.՝ Կողմից
2 Տ.՝ անմեայն ուրբ՝ կիր-ժան, կիր-ժար
նայ եւ այլն
3 Ի Զ.՝ պակասեր՝ որդւոյ ստրուոյ
4 Զ.՝ ստուոյ
5 Զ.՝ եւ գալի կիւսազագատին
6 Զ.՝ ապշանէ: - Ի ստորեի՝ ապշանայ

7 Ի Զ.՝ պակասը՝ բառնայոյ իշխանութեան
կարսու
8 Զ.՝ ապութայոյ
9 Զ.՝ լինել
10 Զ.՝ իսկ խորագու
11 Տ.՝ բարեգործութեան
12 Զ.՝ գամ

1 Տ.՝ Մաշիստայ
2 Զ.՝ սաս եւ ի ստորեի՝ սերաստու
3 Տ.՝ Հայոց կաթողիկոսի
4 Ի Զ.՝ պակասեր՝ Սերաստիայ
5 Զ.՝ ի թագաւորեան բուլբարայ
6 Տ.՝ որ
7 Տ.՝ եւ թէ
8 Ի Զ.՝ պակասը՝ գալի
9 Զ.՝ եւ պարս

10 Զ.՝ եւ ժառնգ
11 Զ.՝ փոքրասոյ վարդոյ
12 Ի Տ.՝ պակասեր՝ վարդ
13 Զ.՝ փոխասոյ վարդոյ
14 Զ.՝ չարոտանսելի
15 Զ.՝ արիսապայ
16 Զ.՝ զթոտայ
17 Զ.՝ զորդնայ

- Լ. Գազինի թագավորելու և նրա օրերում կատարված գործերի՝ մասին:
- ԼԱ. Տեր Խաչինի մահվան մասին:
- ԼԲ. Տեր Սարգսի կաթողիկոսութան մասին:
- ԼԳ. Թե ինչպես Վասիլ թագավորը երկրորդ անգամ մտավ Բուլղարաց աշխարհը և գրավեց Վեռա (իսմ՝ Վառնա)¹ քաղաքը:
- ԼԴ. Ժան պատրիկի առաքվելը Բուլղարաց աշխարհը և ձերբակալ լինելը:
- ԼԵ. Եզիպտոսի² տանիկ գործերի դուրս գալը³ Հունաց երկիրը, միանգամ և երկրորդ⁴ պատերազմելը և Վասիլ թագավորի՝ նրանց վրա գնալը:
- ԼԶ. Զորորդ Հայրի երկրաչարմի մասին:
- ԼԷ.⁵ Եզիպտական⁶ գործի դարձյալ դուրս գալու և Բարեղունի մասին. Դպասանտի մահը:
- ԼԸ. Բառ ամիրայի մահվան⁷ մասին, Մանազկերտի⁸ առումը⁹, Մամբանի¹⁰ գալն ու Դավիթ կուրապաղատին պատահելը¹¹:
- ԼԹ. Թե ինչպես Բասի բեռտրդին դարձավ ամիրա, տանիկ բնակիչներին Հանեց Նիբիկերտից և նրա մահը Ամիթում:
- Խ. Վրաց զորքերի կոտորածը իլյաթ քաղաքում¹²:
- ԽԱ. Ապահունաց գալիսում Պարկաստանի և Քրիստոնյաների միջև տեղի ունեցած մեծ պատերազմի մասին:

- ԽԲ. Երկրորդ անգամ Վասիլ թագավորի մտնելը Տաճկաց աշխարհը՝ Ասորեստանի կողմից:
- ԽԳ. Դավիթ Մեծ կուրապաղատի մահվան մասին և Արևելքից¹³ Վասիլ թագավորի գալը Հունաց աշխարհ:
- ԽԴ. Գուրգենի՝ Տայոց երկիրը, իսկ Հունաց զորքերի՝ Բասենի գալիսը գալու մասին:
- ԽԵ. Թե ինչպես Գազինը ավերեց Տաշիրը¹⁴ զավանն ու Վրաց դաշտը:
- ԽԶ. Արծրունիների նահապետութան մասին, որ մեր ժամանակներում թագավորեցին Վասպուրականում:
- ԽԷ. Գազին արքայի՝ կողմից Անի¹⁵ քաղաքում սուրը Գրիգորի¹⁶ անունով մեծ եկեղեցին կառուցելու մասին:
- ԽԸ. Փառխտաի իրխանների մահվամբ Հատուցելու մասին:

1 Ի Զ. պոպուեր՝ գործեցու
 2 Զ.՝ եւ անտու զքաղաքի վերայ
 3 Զ.՝ յեղիպտոսաց
 4 Զ.՝ եւ
 5 Զ.՝ երթս
 6 Զ.՝ պատերազմեաց թագաւորին զայ
 7 Ի Ե ցանկի ջեռաղջին այս զլուի (ԼԷ) Ե-
 զնայ իր զից զիսթուսու ԼԶ յառա՛
 ցան գնալելիցայ

8 Զ.՝ գործեաց յեղիպտոսաց զգրուն
 զլուիս (ԼԶ)
 9 Զ.՝ եւ մահուան
 10 Զ.՝ մանկիկտի
 11 Զ.՝ տերուան
 12 Զ.՝ ամենայն ուրիշ՝ մտգրմեաց
 13 Զ.՝ եւ պատահուան
 14 Զ.՝ քաղաք

1 Զ.՝ կրտսեպաղատին - Տ.՝ վանն մեծի
 կիւրապաղատին Դավիթ մահուան
 2 Զ.՝ յաշխարհը յարեւելից
 3 Զ.՝ աներեաց զաշխարհ

4 Զ.՝ Ի Զ. պոպուեր՝ զպոպու արքայի
 5 Զ.՝ անայ
 6 Զ.՝ յարեւ ասու՝ թագաւորն զարկի

Խոսով նախասագության՝ եւ Աւոս Բագրաստուո՝
քազավորելու մասին

Աստվածային¹ շնորհների հարատւ ու անսպառ ընթացքը՝ գերազույն էութիւննից գերայիբ ամբողջութիւնամբ մեզ տրված, ծայրածափալ սկզբնափորութիւնամբ, գարեց դար² եւ ժամանակ առ ժամանակ, ամենախմաստուն իմաստնութիւններին գերազանցած եւ մտքերի անհասանելի տարածութիւններեց³ մնացած, այն ոչ միայն մեզ շնորհեց բանականներին խոսքով հակաճառելու ձիւրքը, այլեւ իր անկերպութիւնամբ մեր տեսքը իշխանական կերպարանքով զարդարեց եւ անդադար խորհրդածութիւններով մտածել տվեց Հասնելու Հանդերձայնների ճառարտութիւնների անճառելի գիտութիւնը եւ ճշմարիտ պատմութիւններով ներկայացնել նրանց (իմա՝ Հանդերձայնների) Հիշատակը (105):

Նրորորդութիւն եռակի լույսով պայծառացած երեք ժամանակների անաղարտ եւ անմուար [կերպով] ճառարտանեք այս ճառերը՝ անցյալը, ներկան եւ ապագանին, որպեսզի անցյալի վերաբերյալ սուտանուն փիլիսոփաների ստապափր խոսքերին չհետեւենք, որոնք պնդում են, թե աշխարհն ինքնակա է⁴, առանց նախախնամութիւն եւ ամեն ինչ իրենից է [բխում]՝, եւ ներկայումս Հերձավաճողների

1 Զ՝ նախասոց
2 Տես Ման. 2, Գլխ 149:
3 Զ՝ աստուածայնայ
4 Զ՝ ի գարս գարս

5 Զ՝ ի Հասութենէ
6 Տ՝ ինքնովոց
7 Տ՝ ինքի

կեղծ հավատին չհանդիպենք ու բարյաց գործերից հեռու մնանք, չմոլորվենք (106) նաեւ Հեթանոսների խոսող խոսքերից՝, որոնք մարդկանց հոգում հարութիւն հույսն են կտրում եւ Քրիստոսի արդար զատաստանին չեն հավատում: Բայց մենք՝ Տիրոջ պատվիրանների կանխեղը եւ գիտութիւն լույսը աչքի առաջ ունենալով՝ հասկանանք, որ բոլոր գոյութիւնները բացարձակ ոչնչից են էացած, Աստծո խոփյունից են ծագած ու նրա նախախնամութիւնամբ փայտայված, ուտաի գարդար ցանկալի եղանակով մեր նախնիները եւ արդարադատ Աստուծոց շնորհներ ստացան ու զրոյց Հիշատակով փառափորովեցին. իսկ ստապափր մարդիկ, աստվածային կամքով Աստծո ցատումն ընդունեցին եւ նրանց վատատուն Հիշատակը մինչեւ օրս պատմվում է:

Գիտութիւն Հենց նույն լույսով եւք ներկայումս ճանաչում ճշմարտութիւնն անապարհը, որ նույն ինքը Քրիստոսն է եւ նրա միջոցով գեպի Հայրն ենք ուղևորվում Հեռու մնալով Հեթանոսական սնահավատութիւններից ու Հերձավաճողների բազմախար մոլորութիւններից: Եվ նույն լույսով՝ Հանդերձավորված՝ սրառեա աչքերով մեր առջեւ տեսնում ենք նոր եկողների հույսն ու արարմանների վերածնութիւն գորութիւնը: Այս է խորհուրդը քրիստոնյաներին, եւ զրանով անցյալներն ենք պատմագրում ու Հանդերձայնների⁵ մասին մարգարեանում ըստ շնորհարաչիս Աստծու:

1 Տ՝ քանից
2 Տ՝ մեր
3 Տ՝ գանալ գովիչ

4 Զ՝ լուսով
5 Զ՝ գհանդերձայն

Ահոս Բագրատունու թագավորելու մասին,
քն ում ժամանակ եղավ

Ահա, երեք տոհմերը եւ Հայաստանում թագավորելու նրանց ժամանակները ամենքին են հայտնի. Հայկազյանցն եմ ասում, Արշակունյացը եւ Բագրատունյացը<72>: Ըստ այդմ էլ պատմության մեր խոսքը երեք հատվածներով որոշեցինք [չարադրել]: Առաջինը սկսեցինք նախատեղծից նրա մեջ դնելով անդիտության խավարի ժամանակները, մինչեւ Տրդատի թագավորելն ու Հայաստան աշխարհի լուսավորությունը¹. իսկ երկրորդը՝ նույն Հայոց լուսավորությունից ու Տրդատի թագավորությունից² մինչեւ Հայոց³ թագավորության երրորդ⁴ նորոգությունը Աշոտ Բագրատունու ձեռքով, որը եղավ Հունաց Վասիլ թագավորի օրոք եւ նրա օժանդակությամբ՝ Հայոց [յլը] երեք հարյուր երեսունվեց թվականին⁵ եւ մեր Փռվիչ Տեր Աստու գայտից կազմում է (պճը) ու թվ հարյուր ու թուներու թը տարի, Տեր Գեւորգի⁶ ժամանակ, նրա Հայրապետության (ժը) տասներկուերորդ տարում:

Այս Աշոտը որդին էր Սմբատի, որը կոչվում էր Արդարաս⁷, Հայոց հայրապետն էր՝ Աբրահամի սերնդից: Սրանց նախնիներն էին, որ Իսրայելի գերությունից ժամանակներում բարեկացիների նարուզադոնոսը արքայից մեր Հայկազյան

պսակավորների վերաբերյալ [տեղեկություն էին] խնդրում. իսկ արշակունյաց Վաղարշակի կողմից էլ (107) թագադրի սպասուության⁸ պաշտոնն ստանձնեցին եւ՝ ասովա՝ ասովա՝ ասովա՝ ասովա՝ ասովա՝ մեր կուսպաշտ թագավորներից բազում⁹ չարչարանքներ կրեցին, ապա մեր լուսապայքառ ժամանակներում մովսիսական օրենքի համաձայն ավետարանական շնորհներն ընդունեցին՝ Քրիստոսի հավատով¹⁰: Եվ թագմաթիվ անդամներ Հայոց պետականության իշխանությունը վերականգնեցին՝ պատերազմելով՝ պարսկական¹¹ կրակապաշտություններին, ապա նաեւ՝ Տանկաստանի մահմետական անօրեն¹² պաշտամունքին՝ ընդդեմ. որը եւ որդին հորից ծննդաբանելով հասնում են մինչեւ այս Աշոտը:

Սա նախքան թագավորություն [վերականգնումը] երեսնամյա ժամանակով իշխան եւ իշխանաց իշխան կոչվեց Հայոց եւ Վրաց, չըջնկայքի բոլոր ազգերին էլ հաղթող ճանաչվեց, պայծառացրեց սուրբ եկեղեցու միաբանությունները, զարդարեց Հայաստանի եկեղեցիները. բանցի այր էր քաղցրատես, խոնարհ եւ անբարտ, ապրեց անբարբ¹³ կյանքով, շանօրինացավ ընտանիքի աշխարհային օրենքներից եւ իր անրեմ վարքով ըստ ամենայնի հաճո էր Աստուծուն:

Սրա օրոք էր ապրում Հայոց Սահակ վարդապետը, որը բարձրաձայնությամբ պատճառով կոչվում էր նաեւ Ապիկուրել. նա էր, որ գրեց գիտականություններ եւ իմաստությամբ լեցուն պատասխանը Հունաց Փոտ պատրիարքի թղ-

1 Տ.՝ լուսավորի
2 Ձ.՝ եւ թագավորությունն
3 Ձ.՝ սերնդից
4 Տ.՝ Հայոց թագավորություն

5 Տ.՝ թուին
6 Տ.՝ Գեորգիայ.՝ Զ.՝ Գրիգորի
7 Տ.՝ արդարաս

1 Ձ.՝ սպասուության
2 Ի Տ. սպիտակե՝ եւ
3 Ձ.՝ բազում
4 Տ. հատուտով
5 Ի Տ. սպիտակե՝ բնույթի պատերազմաց

6 Տ.՝ ի պարսկական
7 Ի Ձ. պարսկալե՝ անօրեն
8 Տ. ստա խոսելուք ի փոխադրե՝ (կուսակ)
9 Գավ բառ Ձ.՝ անբարատ կենու

թի: եվ Համամ Արեւելցիին՝ որ Առակաց մեկնությունը շարադրեց եւ Հորի «Ո՞վ է այդն»¹ ու օրհնարանությունները թարգմանեց, որ սաղմոսների սկզբում են ասվում² մի գրվածքով՝ եւ «Անբիծքը»՝ նույնպես մի գրվածքով՝, նաեւ քերականի վերլուծությունը: Այս Աշտուր ապրեց (լր)³ երեսուներկու տարի, թագավորեց (ե) Հինգ տարի եւ մահվամբ փոխվեց առ Քրիստոս:

Մմբատի թագավորելու՝ մասին եւ
քե նրա օրերում ինչնր տեղի ունեցան՝

Աշտոցի Հետո՝ (յիս) երեք Հարյուր քառասուն թվակահին թագավորում է նրա օրդի Սմբատը՝ Հունաց Լեւոն թագավորի կամակցությամբ, (իդ) քաննչորս տարի, քանզի Վասիլը թագավորելով (ժթ) տասնեկինը տարի, մահացել էր՝ իր փոխարեն թողնելով իր օրդի Լեւոնին, որը թագավորեց (լզ) երեսուեփեցը տարի. սա էր այր խաղաղարար եւ բարեխորհուրդ ամբողջ երկրի Համար, նվիրատվությամբ առատաձեռն, բաշխելու մեջ Հոռոմների նման ոխու (իմա՝ զձուժ, ժբատ) չէր, որովհետեւ Հոռոմները սովոր չեն առատաձեռնության՝ եւ նրանց՝ լեզվում նույնիսկ առատ բառը գոյություն չունի. բայց նա Հայի՞ զավակ էր եւ նույնիսկ Հայից էլ առավել՞ առատաձեռն:

Սմբատի տիրապետության օրոք, (յիւզ) երեք Հարյուր քառասունվեց թվակահին, վախճանվում է Հայոց՝ կաթողիկոս Տեք Գեորգը՞ եւ Հայրապետական աթոռին նրան փոխարինում է աստվածային այր Մաշտոցը. սա Հայրենյոք Արազածոսն՞ զավտի եղվարդ գյուղից էր: Մանկուց անպատային ճգնությամբ խոտարուտ կյանքով ապրած լինելով Գեղամա ծովակի Աեանա կղզում՝ այնտեղ էլ բնակվում էր, այնտեղ էլ կառուցում է եկեղեցին, որն անվանում է Առաքելոց: Այնտեղ ի մի է Հավաքվում եղբայրների բազմու-

1 Չ. արեւելց

2 Տ. եւ Այս ո՞վ է զան: - Չ. եւ յոք զովչայի, զոր մեք ուղղութեացք պարզուի՝ Կիրք Յովրայ, ԼԸ, 2:

3 Տ.՝ որտրեայ: - Չ.՝ ի զուի

4 Տ.՝ ի գիրս մի

5 Ի Տ. պովաւէր՝ եւ զԱմբոնս գիրս մի

6 Տ.՝ անս 21: Աւար, Բարձրք, անս 71:

1 Չ.՝ թագաւորութեան

2 Չ.՝ եւ պիղ... պարեկցան

3 Տ.՝ լինիլ

4 Չ.՝ ի բնակեց

5 Տ.՝ Հայոց

6 Տ.՝ անի

7 Ի Տ. պակասը՝ Հայոց

8 Չ. սաս եւ ի տարեի՞ գերդ

9 Տ.՝ յԱրազածոսնէ

թյունը՝ ըստ սուրբ Բարսեղի սահմանած կանոնադրության՝ Աստծո ստեղծ նույնահավասար լինելով, ստանում են մեծ քանակությամբ սուրբ զրվածքներից, որպեսզի նրանց հոգու աչքերը լուսավոր լինեն Տիրոջ՝ ճանապարհի տեսության իմացությամբ՝ իրենց անսուտ ուղեւորություններում:

Այս նույն ժամանակներում է առաքինությամբ ճառագայթում սուրբ Ատոմի անսպասի առաջնորդ Հայր Գագիկը, որը մարտիրոսացածների հիշատակիչ՝ շարադրեց մի գրվածքում¹, որը, ստանալ է <73>, Ատոմի գիր են անվանում²: Սակայն Աստծո այր Մաշտոցը Հայրապետական աթոռին մեկ տարի մնալուց³ Հետո փոխվում է առ Աստված եւ նրա ուկորներին նշխարները Հանգչում են Գառնիում՝ Խորտովագուխտի Հովանոցի մերձավորությամբ, որը կառուցվել էր Հայոց Տրդատ արքայի կողմից:

Նրանից Հետո Հայրապետական աթոռին (յիս) երեք Հայրյոր քառասունվեց թվականին նստում է Տեր Հովհաննես⁴ Դմենցին՝ ճարտասան եւ պատմադիր, (իր) քաներկու տարի: Սրա օրերում էր, որ Հանդես եկավ Ամբաս Թոնգրակեցին⁵ Ծաղկոտն զավառի Զարեհազան⁶ գյուղից, առաջինը, որ Հակոբակորդ էր քրիստոնեական բոլոր տեսակի կարգերին⁷ <74> :

Իսկ Ամբասը թագավոր դառնալով՝ տիրում է իր Հայրենիքի բոլոր սահմաններին՝ Հայաստանի եւ Վրաստանի, իր ժառանգությունը գործնելով Հակոբակորդների քաղաք-

ներքե: Նրա եւ իր հոր իլյանություն՝ օրերում շննություն ու՝ խաղաղություն էր մեր Հայոց աշխարհում՝ ըստ մարգարեական խոսքի, թե յուրաբանչյուր ոք [անհոգ] Հանգչում էր իր որթի ու իր թեղնու ներքո: Եվ այդպես պարսկները պանների փոխվեցին, պանները՝ քաղաքների՝ բազմամարդություն եւ անբավ Հարատություն: մինչեւ անգամ Հովիվների ու նախարպաները մեռաբայա՝ պատմունաներով էին զգնատավորվում: Սա կառուցեց Երևակավանում Ամենափրկիչ եկեղեցին՝ բարձրաբերձ գմբեթավոր Հորինվածքով, պրատաչ քարեղեն՝ որմերով: Այս նույն ժամանակներում էր, որ Դվիներ ապստամբեց, որի պատճառով թագավորը պատերազմով գրավեց քաղաքը ավագ ուրբաթ օրը (իմա՝ Մեծ պահքի): Այնուհետեւ Ամբասը պատերազմում է Աճմատի դեմ, բայց բազում Հարվածներ կրելով պարտվում է նրանից եւ փախուստի դիմում: Այս բաները լսելով՝ Սաճի՝ որդի ամիրա Ափշինը, որը Պարսկաստանի՝ սուրիանն էր եւ Ամբասին պակ ղեռոցը, մանավանդ որ խիտ շարացած էր Ամբասի՝ Լուսնաց կայսեր Հետ բարեկամանալու պատճառով, դիմում է դեպի Հայոց աշխարհը, գրավում է Կարին բերդը, գերի տանում պատաներին՝ իրենց կանանցով ու երեխաներով՝ եւ ողորմելի տեսքով տանում Հասցնում Դվին քաղաքը: Սա այն Ափշինն էր, որը գերի տարավ Տեր Գեւորգին, որին զենք Աղվանքի Համամ թագավորը: Իսկ Ամբաս թագավորի կրտսեր եղբայր Շապուհը, յուր անձը մահու եւ կենաց երթարկելով, զնաց Ափշինի մոտ, մեծավ փառքով պատվվեց նրա կողմից եւ Հետ վե-

1 Տ.՝ կանոնադրություն
2 Չ.՝ իշխանակ
3 Ի գիր, կամ ի գիր
4 Չ.՝ որ ստորագրել անուանի
5 Տ.՝ կեղեց
6 Չ.՝ ստու եւ ստորե՝ յավան
7 Չ.՝ թեղեցից

8 Տ.՝ Ջորեհուստոց
9 Չ.՝ ստա յուրայր՝ սա կայսր գուշտանն սախնց, եւ ծով եւ սանել իրեն աշխարհ աննայն տակնց: եւ կայսր եւ ան զմեղանարտ արխուստ: եւ սարգիսանն իջակաց զսփ վանկ զի գաղթ կեն եւ անուանեցով արխուստ:

1 Ի Չ. պակասը՝ իջնուտություն
2 Ի Տ. պակասը՝ իջնութիւն եւ
3 Չ.՝ մարգարեություն
4 Չ.՝ մտաբան

5 Չ.՝ կոմանու քաղաք
6 Չ.՝ ափշ որդի յարի
7 Չ.՝ ի պարս
8 Չ.՝ մանկութիւն

բաղարձրեց Հայաստանի բոլոր գերբայներին: Ստանում է նրանից նաև արքայական թագը եւ՝ բերում դնում է իր եղբայր Ամբատի գլխին՝ վերահաստատելով նրա թագավորությունը: Ապա մեր Հայոց աշխարհը՝ խաղաղվում է շենթթյամբ ու առատությամբ՝ նախկինից առավել եւս, եւ այսպես երկար տարիներ:

Եվ երբ որ շատ գերացանք, բազմացանք՝, ճոխացանք ու անկուշացանք¹ (իմա՝ ընդվզեցինք)²՝ մոռանալով մեր սիրելի Աստծուն, արարիչին խաղաղության եւ ամենայն բարեքնեքերով տվողին, քահանաներն ու ժողովուրդը, մեծամեծներն ու փոքրերը բամբասեցին Հացի լիությունից եւ զի՛նու ճոխությունից՝ ըստ մարգարեի ասածի, եւ նրա տված բարեքնեքերի փոխարեն մոռացանք Աստծուն, չլսեցինք նրա պատվիրանների ձայնը, որի պատճառով էլ մեր թշվառանալու եւ վշտահար ժամին, երբ պաղատեցինք նրան, չլսեց՝ մեր ձայնը եւ մատնեց մեր աշխարհը իսմայելցիների զորքերին, որոնք քանդեցին ու ավերեցին՝ սրով ու գերեզմարությամբ:

Մերախի մահվան եւ Աբուսաճի՝ որդի անօրեն Յուսուֆի կոզմից մեր Հայոց աբխառիի ավերածության մասին՝

Այդ ժամանակ մեռնում է Ափշինը եւ նրա փոխարեն Պարսկաստանի ու Ատրպատականի ամիրա է գալիս նրա եղբայր Յուսուֆը: Սակայն Ամբատը չի կամենում Հնազանդվել նրան, ուստի ընձանեցով մի խնդրագիր է ուղարկում Բաբելոնի ամիրապետին՝ ազատելու իրեն Սաճի անօրեն որդուց, որը եւ անմիջապես կատարում է: Այս բանը լսելով Յուսուֆը ելնում գալիս է Պարտավ, այնտեղից՝ էլ զազոնածածուկ անցնում է Տփղիս եւ գալիս Տաշիրը: Այդ իմանալով Ամբատը մեծ զորքով պահում է նրա ճանապարհը: Բայց նա գողաբար, բարձր լեռների վրայով գնում անցնում է Երբակ (106) եւ այնտեղից էլ շվում է դեպի Դվին, իսկ Ամբատը սաստիկ զորությամբ Հասնում է նրա Հեռեւից, Յուսուֆը սարսափահար Հաշտություն է խնդրում, բազմաթիվ ընձանեցով նորից էլ զարկելով պակում Ամբատին եւ թողնում է գնում Պարսկաստան՝:

Ամբատը կալանավորում է Եգերացիների Կոստանդին՝ թագավորին եւ պահում իր ձեռքի տակ նվաճված: Դրա վրա զայրացած Վրաց Ատրնեբեհ թագավորը անջատվում է նրանից եւ նրա նկատմամբ չարիքներ է խորհում: Իսկ անօրեն Սաճը (107) ըմբոստանում է ամիրապետի՝ զեմ եւ չարունակ անզսնում էր նրան: Եվ ամիրապետը Հրաման է

1 Ի Զ. պակասը՝ եւ
2 Զ. գալիսուհ
3 Ի Բ. պակասը՝ սուտարացաբ
4 Տ.՝ անկուշացաբ

5 Տ. ունէր ստա՝ Ի վշտանայն (մեր եւ) ոչ (նա)
6 Զ.՝ տեւեղ

1 Ի Զ. պակասը՝ որդւոյն սրտասանի
2 Տ.՝ յաղապս
3 Զ.՝ անցի

4 Եովհ. կաթ. գլ. եւ:
5 Զ.՝ եղիպտոսոց կոստանդին
6 Զ.՝ ամիրապետն

արձակում իր տերության բոլոր կողմերում՝ նրանից վրեժ լուծելու։ Ամբաստին նույնպես գրում է՝ զորք զուժարեւ նրա դեմ։ Իսկ Ամբաստը ակամա մեծաքանակ զորք է ուղարկում Հայտնելով՝ Յուսուֆին, թե քեզ օգնելու եմ ուղարկել։ Ասկայն Յուսուֆը Հնազանդվում է ամիրապետին և զորքերի հակադրական բազմություն զուժարելով գալիս է Ամբաստի վրա և ամբոխաստատ զորությունը գալիս Հասնուս է մեր Հայոց աշխարհը՝ (յծդ) երեք Հարյուր Հիսուսից՝ թվակահին։

Նրա մոտ են գնում՝ Վրաստանի Ատրենբուհ թագավորը՝ Վասպուրականի Գազիկ իշխանը, որը Ամբաստի քեռորդին էր և։ Ամբաստի եղբայր Եապուհի որդի Աշուրը, իրենց բոլոր զորքերով միանում են նրան (իմս՝ Յուսուֆին), Ամբաստ թագավորին թողնելով միայնակ, չար նախանձից նենգազործում են Հայոց աշխարհի շենության պատճառով (108)։

Ամբաստ թագավորը երբ լսեց նրանց նենգավոր մտադրություն՝ մասին, Հայոց տանուտերերով՝ եւ բոլոր զորքերով միասին ելավ դեցա Տաշիրը՝ զավառի Օձուն պուղը և այնտեղից էլ անցավ Ափրազիս։ Յուսուֆը Հետապնդում է նրան մինչև [Վուս] ամրոցը⁹, Կուել¹⁰ <75> բերդի մոտ մարտի է բռնվում և զրավում ամրոցը։ Եվ զրանից Հետո անցնում¹¹ է Տիգրիս¹²։ Իսկ թագավորը այնտեղից վերադառնում է Երբակ։

Հաջորդ տարվա սկզբներին Յուսուֆը դարձյալ բազմաքանակ զորքերով գալիս է Հայոց աշխարհի վրա։ Նրա դեմ

է դուրս գալիս Ամբաստը յուր բոլոր զորքերով և նրա երկու որդիները՝ Աշուտ և Մուշեղը¹³ Նիզ գավառում։ միմյանց դեմ մարտի են բռնվում Զինավաճառ¹⁴ կոչված վայրում, ուր Հայոց զորքը պարտվում¹⁵ և փախուստի է մասնավում։ Այնտեղ Ամբաստի որդի Մուշեղին գերի են բռնում, տանում են Դվին և այնտեղ մահվան զեղձ տալով սպանում¹⁶։ Նրա դիակը բերում և թաղում են Բազարանում։ Իսկ Ամբաստ թագավորը փախչում ամբաստում է Կապուտան բերդում։ Տաճիկ զորքերը նրան Հետապնդելով՝ գալիս Հասնուս են Բազրենանդ գավառը, զրավում են Վաղարշակերտ բերդը (յծթ)¹⁷ երեք Հարյուր Հիսուսիէր թվականին, ապա գնում Հասնուս են Կապուտան ամրոցին։ Թագավորը յուր մոտ մնացած¹⁸ ազատների զավաճանության Հետեւանքով, սարսափահար, ցուպը ձեռքին գնում է Արուսաճի՝ որդի Յուսուֆի մոտ։ Իսկ անօրեն Յուսուֆը թագավորի Հետ միասին շարժվում է դեպի Դվին, պատերազմ¹⁹ է բռնվում Երնջակ կոչվող բերդի զլյակում, որտեղ պատսպարված²⁰ էին ազատների կանայքն ու նրանց²¹ զանձերը, զրավում են ամրոցն ու այնտեղից վերադառնում Դվին։ Այնուհետև Ամբաստ թագավորին²² Դվին քաղաքում ձողափայտից կախելով²³ սպանում են՝ (յկդ)²⁴ երեք Հարյուր վաթսուսչորս թվականին²⁵։

1 Ձ. սասելով
2 Ձ. չի. թուսուսին
3 Ձ. երնայ
4 Ատրենբուհ Վրաց թագուոր
5 Ձ. չուհորդի
6 Տ. խորհուրդ

7 Ձ. տղամորթ
8 Ձ. տաշուր
9 Ձ. յուսուսիք տա՛ կուսյ
10 Ձ. Կուշուր
11 Տ. անցնող գնաց
12 Ձ. սփիխ

1 Ձ. մուշեղ
2 Ձ. միսուստ
3 Ձ. որ պարտեայ եղի.
4 Տ. զեցոթ
5 Ձ. սպանույ
6 Ձ. չի. թուսուսին
7 Ձ. որ
8 Ձ. սպուսինայ

9 Ձ. մարտից
10 Տ. ամրոցիսոց
11 Ձ. նոցա
12 Ձ. թագուոր
13 Տ. կոբեի և
14 Ձ. չի. միսուսին
15 Յուզ. Կոմ. գր. եւ Լ. Լեժ՝

Ասորեն Յուսուֆի կողմից Գվին Բադաբան՝
Խահասակվածների մասին

Այնժամ շատ շատերին Հարցաքննության էին ենթարկում զեպի Քրիստոս՝ ունեցած խոստովանության Համար և ջանում էին դարձնել Մահճանի Դուրանին: Մակայն Քրիստոսը, որ նրանց անձերը՝ դարձրեց զեպի Հավիտենական կամբը, հույն ինքը աստվածային Հոգով ջերմացրեց նրանց մտքերը զեպի սուրբ սերն ու անպարտելի Հավատքը, նրանք ստանալով արին մահճվան կայթոցն՝ և սիրով՝ ընդունեցին նահատակության լուստ պակը՝: Եվ յառտերին էլ ուրիշ ժամանակ բռնեցին ու մատնեցին՝ տանջանքների:

Եվ տեսան, թե ինչպես ոչխարը սպանդանոցում, դիմեցին [զեպի մահճ]՝ Հանուն Քրիստոսի, մի մարդ, մանկական տարիքից՝ ծաղկատար, Գուգարաց աշխարհից, անուր Արքայի, կորզեցին թաքցրին իրենց մեջ, որպեսզի այլոց Հետ չմտնի և թերեւս կարողանան տանջանքների խստությանը կտրել նրա կամբը: Բայց նա արտասովալից կական՝ մամբ աչքերը զեպի երկինք՝ առ Աստված դարձրեց և վերին օգնականությանը զորացնելով ինքն իրեն, որոշեց ճողպել նրանց միջից և դիմելով իր ընկերների մոտ՝ իր պարանոցը սքին է մատուցում: Եվ այսպես միակամ նահատակեցին Հայր Ասածո անուշահոտությանը:

Այնտեղ էին նաև երկու՝¹⁰ եղբայրներ Գնունյաց սոհ-

մից՝ Գուրգենն ու Դավիթը, մեծ ու պատվական, որոց դահիճները բռնեցին ներկայացրին Յուսուֆին: Սա մեծամեծ երգումներով խոստանում էր սպա իր տերության կեսը, այլև տեսակ-տեսակ պաշտառաբայլ զգեստներ, ոսկյա մանյակներ ու ճոխապաճույճ՝ արագավազ նժույզներ, և ձեռքը նրանց պարանոցով զցելով Համբուրում՝ էր և բժնամուղողով՝ խոսքերով Հրապարում էր ուրանալ Քրիստոսին: Բայց նրանք աստվածային սիրով վառված՝ Համարձակորեն պատասխանում են իրենց Հավաքող ճշմարիտ լինելը, թե. «Քրիստոսյա ևնք և Աստվածազիտության լույսը, որ անմահությանն է ամփոփում իր մեջ, չենք փոխանակի ձեր մահարեք ստության՝ Հետ, որը ոչնչություն է՝ և ոչնչություն էլ Համարված»: Եվ չարը, երբ տեսավ, որ նրանք անշարժ արձանացած են Հանուն Քրիստոսի սիրո, Հրամայեց սրով սպանել նրանց: Իսկ նրանք արտասովալից աղոթքները առ Աստված են ուղղում և խնդրում խառնել իրենց այն նահատակների շարքում, որոնք իրեն խաչակից եղան: Եվ երբ դահիճը մտնում է նրանց, ավազը՝ խնդրում է նախ կրտսեր եղբորը զլխատել, որովՀեսեև զԵՆԵԱ մանկական տարիքում է և չի Հասկանա. ապա ասում է. «Եղբայր ցանկալի, մեր բանավոր զոհարելությանը նախ դու իրքես պատարագ մատուցվիր Քրիստոսի Հույսին, քանզի նա մեզ Համար զոհարելից և մեզ անմահություն պարզեցեց»: Եվ այդպես էլ նա առաջ անցավ, ապա նրանից Հետ երեցը՝²⁰ պատկվեցին արյամբ: Այդպես անՀամար նահատակներ

1 2՝ քաղաքն
2 2՝ առ ի քրիստոս
3 2՝ անմեկն
4 2՝ սխալմիջց
5 2՝ երեսու՝ սրով

6 2՝ զբարեպ
7 2՝ բնունեպ և մանեպ
8 2՝ աստեք
9 2՝ զալ իր տ
10 2՝ երկու եղբայր

1 2՝ երեսուցանուն
2 2՝ Համբուրի
3 2՝ շշմութեանք
4 2՝ պատասխանեպ
5 2՝ որպ

6 2՝ ստութեանց
7 2՝ որ լույն է
8 2՝ էրեք
9 2՝ զերեքն

պատկվեցին Դովին քաղաքում անօրեն Յուսուֆի ձեռքով, որոնց յուրաքանչյուրի անուհիները առանձին գրված կա կենաց մատյանում և նրանց Հիշատակի ամենամյա տոնախմբու թխումը կատարվում է մարտի¹ քսանին², քանզի անխախտ³ Հավատով Հաղթեցին խորմամանկ չարին և նրա մահաբեր պատգանբի⁴ ոստերը կտրեցին, որովհետև չկա ուշինչ ահալոր, ուր սերն է կենդանի⁵, և Հնեց զբանով զբարացած՝ արհամարհեցին մահն ու լուստ պսակն ընդունելով զասաղրվեցին⁶ վերին Երուսաղեմի⁷ լույսի որդիներին: Իսկ ոմանք խարվեցին չարի ստապատիբ խոստումներին և մտլորվեցին⁸, ուստի Հոգով ու մարմնով անարգանբի, սովի մատոնվեցին և Հավիտենական լույսից՝ զրկվեցին:

Այս է, ահա, խավարաբեր ժամանակը Հայոց: և այս Յուսուֆն է՝ երկրորդ Թեղասն ու առաջին սպստամբը տաճիկների ամիր-ալ-մուսնիներին¹⁰:

Սրա ժամանակ ավերակ և անապատ դարձավ Հայոց երկիրը. քաղաքներն ավերվեցին, ավանները քարոքանդ եղան, ցիրուցան դարձան, այլալեզու և օտարազգի եղան մեր աշխարհի բնիկները. եկեղեցիներն ամայացան, միաբանության սպասավորներից ու ժողովրդից թափուր մնացին, անզարդացան, զրկվեցին ամեն տեսակի սքանչելի զարդարանքներից¹¹: Եվ նույնիակ ինքը՝ Տեր Հովհաննես կաթողիկոսը, փախստական գնաց Հունաց աշխարհի կողմերը՝ մեր սուրբ Լուսավորչի մենաստանն ու Հանգստարանը, այն լե-

ուր, որին Մանյա Այբբ ևս կոչում¹², Դարանաղաց զավառի Գառնկա՝ վանքը:

Այս բոլորը տեսնելով՝ Գագրի Արծրունին, որը Յուսուֆին առաջնորդողն էր, մի զիշեր փախստական ընկնում է Կորդվաց աշխարհը. այնուհետև Վասպուրականն՝ ամբողջութեամբ զաղթեցնում է Ասորեստան, մինչև չարագույժ ամալրոպի¹³ անցնելը. Հետագայում կրկին շնեացնում է երկիրը՝ թագավորելով Հայոց Վասպուրականի մասի վրա: Իսկ Ամբասի եղբորորդի Աշոտը, որը նույնպես այն չարախորհուրդ վիշապի կամակիցն էր, թագադրվում է՝ նրա կողմից իր Հորեղբոր փոխարեն: Եվ այսպես Յուսուֆ ամիրան (ե)¹⁴ Հինգը տարի մնալով Հայաստանում՝ սրով, սովով ու զերութեամբ ամայացրեց ամբողջ երկիրը¹⁵:

1 Տ.՝ նոյեմբերի
2 Յովհ. Կաթ.՝ որ իշխտակի օտոց ուճականաց մարտի տոնայ՝ որ որ քսան ևս եղին
3 Չ.՝ անխախտ
4 Չ.՝ քաղաք
5 Այսպիս ունին Չ. և Տ.: Յովհ. Կաթ.՝ որ սեր Հոր է

6 Տ.՝ զատկորդեցան
7 Չ.՝ յերուսաղեմի
8 Չ.՝ կատարեցան
9 Չ.՝ յախտեղանական լուսույն: - Յովհ. Կաթ.
10 Չ.՝ ՄԻ:
11 Չ.՝ ամբարձումնացն
12 Չ.՝ բարկաբոց

1 Տ.՝ ասն
2 Չ.՝ կատոց
3 Տ.՝ Վասպուրականի
4 Չ.՝ տարտիտե

5 Չ.՝ թագադրոց
6 Չ.՝ է ամ
7 Յովհ. Կաթ. զբ. ԾԵ-ԾԶ:

Մմբասի երկու որդիների փախչելու, այնտեղից վերադառնալու եւ Աւոսի թագավորելու մասին

Մմբասից մնում են երկու որդիները՝ Աշոտն ու Աբասը: Աշոտը փախտական եղած գնում է Կոստանդնուպոլիս, Հունաց Լեւոն կայսեր դուսր: Իսկ Աբասը գնում է Վրաց աշխարհը, փեսայանում նրանց եւ՝ իր եղբայր Աշոտի՝ Կոստանդնուպոլսից վերադառնալուց հետո ինքն էլ է վերադառնում մեր աշխարհը:

Այս Աշոտը, որն իր քաջակորով արիության համար երկաթ հոշվեց, Կոստանդնուպոլսում եւ Հունաց աշխարհում սփրանքի անօրինակ գործեր կատարեց, ապա Լեւոնի հրամանով վերադարձավ մեր աշխարհն ու իր հոր ծառաներին գտավ թագավորելիս: Ինքն իրեն անվանեց Շահնշահ, այսինքն թագավորաց թագավոր, նա Իսմայելական զորքերին հայածեց մեր Հայոց աշխարհից, իսկ մարտերում՝ զորաց (իմա՝ զորավարների) կարիքը չէր զգում, այլ ինքն անձամբ էր վարում պատերազմը:

Լեւոնից հետո Հունաց աշխարհում մեկ տարի թագավորում է նրա եղբայր Ալեքսանդրը, այնուհետեւ Հունաց վրա թագավորում է Ռոմանոսը¹ (իր) քսաներկու տարի, Հայոց (յկե) երեք հարյուր վաթսուեւեցինգ թվականին: Սա իր թագավորության երկրորդ տարում անհամար զորք է զուսարում եւ դեմնայիկոս՝ ուղարկում Դվին քաղաքի վրա, այստեղի ամիրան էր Սպքին², որը Շահնշահ³ Աշոտին իրեն փո-

խարինոյ էր թողել քաղաքում: Հունաց զորքերը գալիս պաշարում են Դվինը, բայց զրավել չեն կարողանում՝ ու այնտեղից հեռանում են:

Իսկ Տեր Հովհաննեսի մահվանից հետո, Հայոց երկրորդ⁴ չենության ժամանակ, կաթողիկոս նստեց Տեր Թաղեուսը՝ (ժա) տասնևմեկ տարի:

Ապա Աշոտը, իր հոր մահվանից⁵ (մե) տասնև հինգ տարի ապրելուց եւ (ը) ութը տարի թագավորելուց հետո, վախճանվում է (յժը) երեք հարյուր յոթանասուութը թվականին:

1 Ի. Չ. պոլսուց՝ եւ.
2 Չ.՝ իսմասո
3 Չ.՝ ըռոմանոս

4 Չ.՝ եւ. զիմոյ իկոս
5 Յովհ. Կոթ.
6 Չ.՝ յուՇեչուհ

1 Չ.՝ Կորսուցի
2 Չ.՝ Ի յերկրորդ
3 Ի. Տ. պոլսուցը՝ մահուան
4 Չ.՝ Կորսուցի

Արասի բազավորելու մասին և թե նրա օրերում
ինչեր տեղի ունեցան՝ նաև
մենակյաց ու բազմակյաց կրոնավորների վարքը

Աչոտի մահվանից հետո թագավորում է նրա եղբայր Աբարը՝ (ին) քսանչորս տարի: Արա օրեր, Տեր՝ Թեոդորոսից հետո, յոթը տարի կաթողիկոս է նստում նրա եղբայր Տեր Եղիսեն: Իսկ սրանից հետո՝ Վարազա սուրբ ուխտի առաջնորդ Տեր՝ Անանիա Մոկացի, որ Համայն Հայության Հայրապետեց (իր) քաններկու տարի:

Այս Աբարը յուր քաղցրարարու վարքի և քաջակորով զորության՝ պատճառով մեր Հայոց աշխարհի խաղաղության ու բարգավաճման Հիմքը դրեց և շրջակայքում բոլորին Հաղթող Հանդիսացավ: Վրացիների ու Սարմատացիների ասպատակությունները դադարեցրեց Հայոց աշխարհից, որոնք մի օր՝ բազմախուռն բանակներով և բյուրավոր զորքերով, ամբարտապանությունք մեկի օրինակով, Ափխազայի իշխան Բերը՝ Մամարացիների աշխարհից, որը Կովկասյան՝ լեռներից էլ այնկողմ է, դուրս գալով՝ չարժվում գալիս է անթիվ բազմությամբ, Հասնում Կուր կողմող զեռի ափը՝ ցանկանալով անսպասացնել մեր Հայոց աշխարհը:

Դեսպան է ուղարկում Հայոց թագավորի մոտ՝ պահանջելով չօծել նեկեղեցին ըստ սուրբ Գրիգորի ուղղադավան

1 Ձ.՝ գործնակ
2 Ձ.՝ տեք
3 Ի Ձ.՝ պախաւը՝ տեք
4 Ձ.՝ գործնակ իւրայ

5 Ձ.՝ ամի
6 Ձ.՝ յնչաղօ
7 Ի Տ.՝ պախաւը՝ Բնին: - 2.՝ թերե
8 Ձ.՝ զկովկասայն

Հավատի, այլ առում է, թե ինքը կզա և և կկատարի այդ քաղկեզոնական օրենքներով: (Քանզի թագավորը Կարին քաղաքի սուրբ կաթողիկեն կառուցել էր վեհաշուք արձաններով, որձաքար պողպատատաշ վեմերով, բոլորածև կմբեթավորված և երկնանման խորանները՝ պայծառորեն զարդարված):

Արաս թագավորը, երբ լսում է նրա այդ պահանջը, Հայոց այրուձիից մի զուամբատակ է կազմում, [արագորեն] Հասնում է Կուր զեռի ափին ու բանակ դնում Բերի՝ բանակի զեմ: Իսկ երես կողմերի՝ զհեմբորները ամեն օր Հարձակվելով՝ ասպատակ էին սիտում զեռի՝ այս և՞ այն ափերում:

Եվ օրերից մեկում ափխազաց ասպատակները անցնում են Կուր զեռն ու Հասնում Հայոց բանակի մոտերքը. չփութություն աղաղակները Հասնում՝ են թագավորին: Նա Հրամայում է չուսափույթ երիվարը՝ իր մոտ բերեց, ասպազենն ու զենքերը անձամբ ինքն է Հազմում, երկայրի սուսերը ձեռքն է աննում և Հարձակվում ասպատակների վրա. նրանց հետևից Հասնում է զեռի մեծտղը, քաջի Հզոր ձեռքով Հարվածներ Հասցնում, երիվարներից կիսախեղ գած է գցում, որոնց Համար Հուլարկավոր ջուրն է դառնում: Իսկ ինքը ափ դուրս գալով, ահեղ ձայնով Աստծուն օգնական է կանչում և իր անունն է տալիս. զրանից ահարեկված Հյուսիսային ազգը փախուստի է դիմում: Հայոց զորքերը քաջապիկն զորությամբ Հետապնդելով՝ նրանց բոլորին սրտ ճարակ են դարձնում ու ամբողջ բանակը ավարի՞¹⁰ աննում:

1 Ձ. յուկոյր սաս՝ սա չին է գփփըր կա-
թողիկն սուչ ու գուրբը զքիզոր Ի
չարտոյ Դալոնի
2 Տ.՝ սարբուց գորոց
3 Ձ.՝ յնչոյ
4 Ի Տ. պախաւը՝ երկոյնց

5 Ձ.՝ գնուոյն
6 Ի Տ. պախաւը՝ եւ
7 Ձ.՝ Հասնի
8 Ձ.՝ յնչրեայ
9 Ձ.՝ սաս եւ Ի սարեւ՝ երկուր
10 Ձ.՝ ուարի

նաև ամբարտափան Բերին ձերբակալում եւ քերում Հասցնում՝ են Կարին քաղաքը: Թագավորը ասում է նրան. «Հայ նայի՛ր այդ գեղեցկաչին եկեղեցուն, քանի որ այլևս չես տեսնելու»: և՛ Հրամայում է փորել նրա շաբերը: Նրա խափարած՝ պատկերը յուր ազգի մարդիկ արծաթով զնեցին, Հայաստանի Հետ երգմամբ խաղաղության դաշինք Հաստատեցին՝ որ այլևս նրանց միջև պատերազմ չլինի:

Այս ժամանակներում Հայոց Հայրապետական աթոռին սիրում էր Տեր Անանիան՝ գերապատիվ ամենաբղանիկ՝ սրբությամբ, բարեկնորհ իր վիճակավորների Հանդես: Այդ նույն ժամանակ ծաղկում ու պայծառանում է կրոնավորական դասը մեր Հայոց աշխարհում: Եվ բազմաթիվ տեղերում կառուցվում են երապրանոցներ¹, Հավաքվում են՝ միաբնակացյաներ Քրիստոսի սիրով:

Նախ եւ առաջ՝ Կամրջածորի մեծաՀուշակ միաբանությունը Արշարույսաց զավառում, որի առաջնորդն էր Հայր Հովհաննեսը. սա Արեւմտյան աշխարհից, եզերացիների զավառի քաղեղեղնական մարդազավան աղանդից Հայածական եկավ և իր Հետ բերեց Հրազեն (իմա՝ Հրաշագեն) նշանը (109) տերունական:

Եվ որտեղից անցնում էր՝ Հրաշագործություն բազմապիսի նշաններ ու բժշկություններ էին կատարվում այդ պատվական Խաչի զորությամբ, որպես եւ մեր ժամանակներում մեր սեփական աչքերով տեսնում ենք, թե ինչպես բազում Հիվանդներ ու արտահաարներ՝ են բժշկվում: Եվ Հասնապազորյա կա ու կատարում է իր Հրաշագործությունները:

Արդ, եկավ ու ընակություն Հաստատեց մեր վերելում նշված Կամրջածորում՝ կանոնական ուղեցույց ունենալով սուրբ Հայրապետ մեծն Բարսեղի կողմից սահմանվածը՝ առաքելական Հիման վրա՝ 76>, թե. «Նրանք ամենայն ինչք, որ ունեն, ընդհանուր է»². և այնտեղ Հավաքվեցին շուրջ (յ)³ երեք Հարյուր ճգնահանդերձ մարդիկ:

Իսկ նրանից Հետո նույն միաբանությունն առաջնորդ ու ճշմարիտ Հավատքի պահապան եկավ աստվածային՝ այր Պողիկարպոսը: Ապա նրանից Հետո՝ իմաստուն (իմա՝ փիլիսոփան, իմաստունը) Սամվիլը՝ սուրբ Պրոք դիտություններին մեջ բազմաՀմուտը, շնորհալին երգի ու երաժշտություն:

Իսկ Շիրակի զավառում Հոռոմոսի անվանված վանքը կառուցվեց Հովհաննեսի՝ ձեռքով, որը աղքատասիրության շնորհներով էր զարդարված. քանզի ողորմածությունը եւ առաքիծությունը բաշխում էր իր բոլոր Հագուստները, նույնիսկ մինչև և լրիվ մերկանալը, երբ աղքատներին էր Հանդիպում: Տարբեր տեղերում անց ու զարձաղների⁴ և՛ ճանապարհորդներին Համար Հանգստյան տներ էր պատրաստում, ուր բոլոր օտարականները նույնիսկ այնպես ապահով Հանգստանում էին⁵, ինչպես սեփական՝ տանը, և մինչև աշտո էլ ողորմածություն նույն նշանները երելում են այնտեղ: Այս նույն ժամանակներում այդ նույն կարգավորությունը՝ կառուցվեց Նարեկը Ռշտունյաց⁶ զավառում՝ բազմամարդ պաշտոնապայծառ

1 Ձ.՝ ամեն
2 Ձ.՝ տեսնելու ևս
3 Ձ.՝ սխալմույ
4 Ձ.՝ Հաստատույ

5 Ձ.՝ ամենաբղանիկ
6 Ձ.՝ եզերացույ
7 Ի Ձ. պահալը՝ եւ ժողովեցու
8 Ձ.՝ արտաձեռ

1 Ձ.՝ անդրեայ ձոր
2 Պրոք Ա. Բ. 44:
3 Ձ.՝ քութով
4 Ի Ձ. պահալը՝ Աստուծոյ
5 Ձ.՝ յահեմիսի
6 Ձ.՝ յաղապարսոյ

7 Տ.՝ Ի ճանապարհորդույ
8 Ձ.՝ Հակեկ
9 Ձ.՝ իւրեանց
10 Տ.՝ Կարգավորութեամբ
11 Ձ.՝ յՌաշտունաց

(իմա՝ լուսավոր Հայաստով) երգեցողներով ու գրական գիտուններով: Նույնպես եւ Խլյաձորի կոչված վանքը Դերջանի գավառում, որը յուր վկայարանի Համաձայն սուրբ Գրիգորի անունն է կրում՝ Հիմնադրված՝ Քրիստոսի ժրջան եւ ճգնավոր ծառա Հայր Սինոնի ձեռքով, որը կյանքից Հեռացավ իր մաքրակենցաղ վարքի սահմանին Հասած եւ իր փոխարեն մխարանոթյան վերակացու թողեց Պետրոս ծերունուն, որը զիշեր ու զօր ջանք էր թափում Տիրոջ ծառայության կարգը կատարել՝ թե՛ ձեռքով գոծելով եւ թե՛ բերանով սաղոմոսելով, բազիլատարած, զեպի աղթարան՝ (իմա՝ զեպի Արեւելք) զեժքը Հասած, իր բոլոր օրերը արտասովալից ողբով էր լցնում: Դրա պատճառով էլ օր ծերության, երբ աչքերի տեսողությունը խիստ վատանում է, բոլոր ընտրյալների մեջ Հայր Բարսեղին է վատահում առաջնորդությունը, որն ընտրյալներից ամենացանկալին եղավ. սա բոլորի կարիքները Հոգում էր ըստ պատշաճի եւ զիտությունը, իմաստնական Հանձարով էր վարում Հոգաբարձությունը. չնայած կենդանությունը կյանքից Հեռանում է, սակայն իր մաշով իսկ կյանքն էր փարոզում՝ բարյաց օրինակ Հանդիսանալով թե՛ Հեռավորների եւ թե՛ մերձավորների Համար: Նրա մոտ էին Հավաքվում միշտ սրբակրոն մարդկանց բազմություններ, խաբազանազգեստ, խոնարհազարդ՝ վայելչությունը, ճաշակելու մեջ սակավապետ, օրվա՝ մեջ միայն մեկ անգամ ուտելով եւ չրով զովանալով, այն էլ սուրբ քառասորացի շարաթի եւ կիրակի՝ օրերին սրբելով: Նրա մոտ գտնվելով սուրբ

քառասորացի՝ օրերին եւ, ըստ իմ կարողության, այս կարճատև Հիշատակարանում շարադրեցի ժամանակներն՝ ու թվականները:

Այս նույն ժամանակներում Լիկանոնոն՝ երկրում, Նահրեստ տեղում, Խարբեղ՝ գավառում Հայր Մովսեսի՝ ձեռքով կառուցվում է մի վանք, որը նրա անունով էլ կոչվում է. բարեգարդ կառուցվածքով, երայրների բազմաքանակությունը, բազմապայծառ իմաստությամբ զիտնականներով լի: Այս Մովսեսը՝ այրն Աստծո, ծնունդով Տարոն գավառից էր, որը ամբողջ արեւմտյան՝ ալիսարհի (իմա՝ Հայոց) Համար բարեգործության օրինակ ցույց տվեց՝ կրոնափրական զատերը բազմապատկելով եւ մեր կրոնի ավանդապահը լինելով՝ տեւեց Հասավ մինչեւ մեր օրերը: Համանման եւ նույն օրինակով, Հայր Սարգսի ձեռքով կառուցվեց Հնձուց վանքը Կարին գավառում ամենայն օրինավորությունը լի. եւ Արշալույսաց գավառի մի վայելչազարդ տեղում՝ Կապուտաբար անվանվածը. եւ Դպրեվանքը՝ Շիրակ գավառում. եւ Ցախաց քարը՝ Վայոց Ձորում, Հայր Ստեփանոսի ձեռքով:

Սրանք ամենքը եւ սրանցից Հետո էլ ուրիշներ՝ նրանց Հետեւելով, Հարակա ճղնակեցությունը միաբան, Հոգիների ամեն տեսակի փառասիրությունից զերծ, յուրաքանչյուր ոք թեկուզ մի խերեւեղ՝ (լուսմա, զոռ) չստանալով, Հասարակաց սեղանից բացի ուրիշ ոչ մի տեղ չկերակրվելով՝ ոչ մրգեբրից եւ ոչ էլ զայլ փոստաբույսերից, այլ գործուս էին Տիրոջ պատվիրանով՝ Հրամայվածի Համաձայն եւ Հանա-

1 Զ.՝ Արաբի Հիմնադրել
2 Զ.՝ յանդատարած
3 Զ.՝ քարտեայ
4 Զ.՝ բազմութիւնն

5 Զ.՝ խոնարհար
6 Զ.՝ յուրեք
7 Զ.՝ ի կիրակի

1 Զ.՝ քառասորացի
2 Զ.՝ ժամանակն
3 Զ.՝ ի լիկանոն
4 Զ.՝ ի կորբեղ
5 Զ.՝ մովսէփ

6 Զ.՝ արեւմտական
7 Զ.՝ գարեջմես
8 Զ.՝ խերեւեղ
9 Զ.՝ ի պատախրանին

պագօրյա փառաբանությամբ զիչեր ու ջերեկ՝ Դավթյան նվազներն էին Հնչեցնում: Եվ այս է նրանց նահատակության դորձը: Իսկ միայնակյացների բազմազարդ առաքինությունների մասին ինչպե՞ս կարող ենք այս սեղմ խոսքերով շարագրել, որոնք Քրիստոսի խաչկությունը խաչակից եղան, քաղցով, ծարավով և Հանապազամետիկ կյանքով զոյատուենցին այն ժամանակներում: Ինչպե՞ս օրհնակ՝ Վանզոց վանքի մեծանուն և Հռչակաբար Հայր Վարդիկը՝ և սուրբ Հայր Կարմիրը: Նրանք այս այխարհի կյանքը ստվեր Համարեցին, լեռների զազանների Հեռ ամայի և անապատ տեղերում, ծոմապաՀությունք, անազարտ վարքով ապրեցին, մինչև որ տիրող կողմից Հրաշագործ զորություն արժանացան: Քանզի առյուծը Հնազանդվեց Վարդիկին՝ բերեց նրան եղջերվի՞ կաշի և իր երկու՞ կորյուններին առաջն արած բերեց ձեցց նրա ոտների մոտ, իսկ նա ձեռքը դնելով նրանց վրա բուժում է նրանց՝ տեսողության՝ օրգանները: Եվ բազում այլ Հիվանդների վրա ձեռքը դնելով արագորեն բուժվում էին անտերից: Թող Հանգիստ լինի նրա ուկորներին, որ Վանզոցում են [Հանգչում], որը՞ մինչ այսօր էլ Հիվանդներին բժշկություն է՞՛ անում:

Իսկ սուրբ՞ Հայր Կարմիրը, որն իր մարմնով Քրիստոսին բարձրացրեց աղբատի՞ կերպարանքով՝ Մոփաց գավառում, բնակվում էր այնտեղ քանի զեռ՞ տաճկաց ձեռքին էր

աշխարհը, օրերից մեկում ելավ դեպք Պաղին բերդի ամիրայի՞ մոտ, որի տարածքի մի ավերակ տեղում եկեղեցի կար, և Հանգիստ առնելու Համբը մտավ այնտեղ: Իսկ այնտեղ ապրող մարդիկ՞ նրան առում են, թե մի՞ մնա այնտեղ, քանզի այնտեղ մահաշունչ վիշապ կա: Բայց նա Աստծո զորությունն ապավինելով՝ արչալույսին մտավ ներս և սկսեց աղօթել: Եվ վիշապը՞ մոտենալով եկեղեցու դռանը՝ Աստծու զորությունք և զորությունք սուրբի աղօթյանը, անմիջապես ստատկեցավ: Բայց երբ լույսը բացվեց, անՀամատ Հեթմաններն ասացին Հավատացյալներին. «Դեպքե՞ք՞ և սեսե՞ք, որ աճարձու վիշապը կուլ է տվել այն մարդուն, որին աստվածային եք կոչում»: սակայն ոչ ոք չհամարձակվեց մոտենալ: Բազում ժամեր վիշապը անշարժ ընկած էր՞, ուստի մարդիկ կասկածանքով կամաց-կամաց մոտենում են. իսկ Քրիստոսի ճշմարտը ներսի կողմից աղաղակում է. «Քարչ տվե՞ք այդ պիղծին և զուրս նետեք»: Եվ այս բանը Հպարտություն է լինում Հավատացյալներին և ամօթանք անՀավասաններին՝ Հանուն Քրիստոսի փառքի:

Կային նաև վարդապետներ՝ քաջահմուտ Տիրոջ ուսմունքը քարոզելու մեջ և ուսուցիչներ ճշմարտության. Բաւիլոս ծերունին՝ քաջակորույր խոսքի մեջ և պերճաբանը Տիրոջ օրհնքները ուսուցանելու մեջ, և Գրիգորը՝ ամուսնացողներին պսակ դնողը, Հորդախոսն ու ասատաբանը Տիրոջ պատվիրանները, և Ստեփանոսը՝ աշակերտը Բարսեղի, որ Հոջեւորն կոչվեց՝ առաքելաչափորէր խոսքով ու գործով. սրա Հես նաև Մովսեսը՝ մեծանունը զիտություն և առաքինություն մեջ, որը քառասնօրյա ծոմապաՀու-

1 Զ.՝ ի սուրբնեան
2 Զ.՝ վարդուկ
3 Զ.՝ վարդկոյ
4 Զ.՝ պեղծուցի
5 Ի Տ. պատմաճ. և
6 Տ.՝ կորեւն երկու
7 Տ.՝ պարսաս
8 Զ.՝ աստ զիւր զՀատուս՝ օքր եւ բարձրալ զՔրիստոս մարմնով ի կերպ աղ-

բարոս, ցոր Տ. ունի սակու մի գինի:
9 Զ.՝ ի գանդուր
10 Ի Տ. պատմաճ.՝ յոր
11 Զ.՝ ի բժշկութիւն
12 Ի Տ.՝ պատմաճ.՝ սուրբ
13 Ի Տ.՝ աստ զպատմաճ. Հատուս բանկց պիտոյ ի բարոսի՞ որ եւ
14 Զ.՝ մինչև

1 Զ.՝ երթիւն
2 Զ.՝ մարդիկե
3 Զ.՝ վիշապ
4 Զ.՝ երթիւն
5 Զ.՝ մայ
6 Զ.՝ զիտութիւն և յառաքելութիւն

թխանն էր Համազում ու մղում¹։ Ապա եւ Դավիթը՝ ազգա-
տակերալ ու սակալապետ գիտնականը, որին մակամբամբ
Մաշկոտն են կոչում²։ Եւ Պետրոսը՝ սուրբ Գրոց Հավաստի ու
ճշմարիտ մեկնիչը, եւ մեծն փրկիւտփա Անանիան, որ՝ եւ՝
վանահայրը նարեկի։ Սրա զրվածքն է ընդդէմ Թոնդրա-
կան՝ եւ Հերձվածողական ուրիշ ազնուղների դեմ շարադ-
րածը։ Սրանցից շատերին իրենց ծերութեան եւ մեր տղա-
լութեան օրերին մեր սեփական աչքերով տեսանք եւ ճաշ-
կեցինք նրանց խօսքի քաղցրութիւնը։

Սրանք բոլորը խորախորհուրդ քննութեամբ, աստվա-
ծաբանական ամենակատարյալ զրվածքների ընտրու-
թեամբ, Տեր Անանիայի Հրամանով կարգադրեցին քաղկե-
դոնական օրենքով մկրտավածներին կրկին անգամ մկրտել։
Քանզի քաղկեդոնականներն ուրանում են Աստծո՝ սեփա-
կան մարմնով խաչվելու եւ մահանալու գազափարը, այլ եւ
վերին ներգործութեան կամքով երկակի բնութիւն են վե-
րագրում Քրիստոսի էութեանը եւ մարդկայինը, ոչ թէ աստ-
վածայինն են ստում, Հանուն որի մեզ Համար տանջանքներ
կրեց ու մահացաւ, այն էլ սոսկ մարդկային մահամբ, ուս-
տի եւ մարդկային մահով են Հազորդում։ Իսկ ճշմարիտ
Բանին³ Աստծո [մեկը] խոստովանում ենք մարմնի Հետ
միավորված, քանզի նույն Աստվածը չարաբանքների ար-
ժանացալ ու խաչվեց Հանուն մեզ, որովՀետեւ այդպես է
Աստված սահմանել մեր մկրտութիւնը եւ զրանով է Տիրոջ
մահը կատարյալ եւ ոչ թէ միայն մարդու, եւ որպեսզի չընկ-
նենք Երեմիայի անեծքի տակ, թե՞, «Անիծյալ է՛ նա, ով իր
Հույսը մարդու վրա է դնում»։

1 Ձ.՝ մկրտույցանէր
2 Ձ.՝ որում մաշկոտն կրկն
3 Ձ.՝ փրկիւտփա որ
4 Ձ.՝ թեոզոլոգ

5 Տ.՝ քանն
6 Ձ.՝ էթի
7 Ի Բ. զրվածքը՝ է

Ապա Հունաց Ռոմանոս կայսեր օրերում եւ Հայոց Ա-
բաս Թագավորի ժամանակներում տաճիկների կողմից
գրավվեց Մեյլիտինեն՝ (յձգ) երեք Հարյուր ութսուներեք
թիվականին։ Ռոմանոսը վտարեց մեր Հովատի Հայածիչ Ա-
լախութեթին։ Իսկ (յձբ) երեք Հարյուր ութսուներեք թիվա-
կանին Համտունը՝ բազմաբանակ զորքով մտալ Կողոնիա
եւ նորից Հետ դարձաւ։ ԱյնուՀետեւ Թագավորեց Անտոնի
որդի Կոստանդինը՝ (յձբ) երեք Հարյուր ինսուներկու
թիվականին (ժգ) տասներկու տարի։ Սրա վեցերորդ տարում
են (յձկ) երեք Հարյուր ինսուներկու թիվականին (իմա՝ Հայոց) թիվակա-
նին տաճիկները գրավեցին Մարաշը։ Իսկ Հաջորդ տարում
(յձբ) երեք Հարյուր ինսուներկու թիվականին Կոստանդին
կայսրը Չմշկիկ դեմեպլիտոսին (110) մեծաբանակ զորքով
ուղարկում է Կարինէ՝ կողմնը։ Սա գալիս պաշարում է
Թեոդուպոլիսը, ճակատամարտ տալիս եւ պարտութեան
մատնում իսմայելցիները՝ զորքերին, քարուքանդ է՝ անում
քաղաքի⁵ խանդակն ու նրա բարձրարեքն՝ աշտարակները
եւ զբալում քաղաքը։ Այնտեղ քաջութեանն քաղում զործն
է ցույց տալիս Չմշկիկի թոռ Կյուռ-մանը՝ որ այն ժամանակ
ղեծես մանկական՝ տարիքում էր։ Իսկ զբանեց Հետո՝ (նկ)
չորս Հարյուր յոթը թիվականին Հունաց զորքը գրավում է
Սամոսաա⁶ քաղաքը։ ԱյնուՀետեւ մահանում է Կոստան-
դինը եւ Թագավորում է Կոստանդինը (դ) երեք տարի։ Իսկ
(նր) չորս Հարյուր երկու թիվականին վախճանվեց Հայոց Ա-
բաս Թագավորը, որը տիրեց (իդ) քսանչորս տարի։

1 Ձ.՝ Համտուն
2 Ձ.՝ կարեայ
3 Ձ.՝ գրն խաչակաջոց
4 Տ.՝ կոստանայ
5 Ձ.՝ քարաքին խաչակրն
6 Ձ.՝ քարձրարեք

7 Ձ.՝ գարութեան
8 Ձ.՝ կուռման - Տ. սատ եւ ի սարեին
9 Ձ.՝ ի մանկութենէ
10 Ձ.՝ տամոսաթ

Արասի որդի Առոսի բազավորելը,
 և թե նրա օրերում ինչ գործն՝ կատարվեցին.
 սրբակրոն սեղանի՝ շինությունը

Արասից Հեսո թագավորում է նրա որդի Աշտարը, որը նաև Շահնշահ¹ էր կոչվում, (ին) քանչորս տարի: Իսկ նրա եղբայր Մուշեղը նույն ժամանակ թագավորում էր Կարսում: Այս Աշտար խաղաղասեր բնավորությամբ տիրելով Հայոց աշխարհին՝ խոնարհությամբ և ողորմածությամբ գերազանցեց՝ իր բոլոր նախորդներին. քանզի զոնջաչալներին² (ուրուկներին, անդամալուծներին), կաղերին ու կույրերին Հավաքում էր իր մոտ, խրախմանքներին իրեն բարձակից՝ էր դարձնում, նրանցից շատերին իշխան³, այլև իշխանաց իշխան և կյուրապագաս⁴ էր անվանում, նրանց թևանցուկ էր գրանում, իսկ նրանց կարծիք քոսն ու վերքերը Հենց իր աչքերի առջև դարդերի ու ակների փոխանակ էր Համարում: Նաև թագավորական ըմպիլիքով վիճուր բաժակը նրանց էր մատուցում. և երբ նրանց վերքերի բիժն ու թաքախը գիժուտ Հետ էր խառնում, այն ժամ նրանց մնացորդը վերցնելով՝ ինքն անձամբ էր ճաշակում: Եվ այնպիսի⁵ առատաձեռնությամբ էր [իր ունեցվածքը] բաշխում աղքատներին, որ դեռ յուր⁶ մահվանից առաջ ոչ մի դրամ չձնաց նրա գանձարանում. նույնիսկ զարդեղեններից վեր-

ջինը, բազմականներին՝ էլ (իսն՝ զահակիցներին) Հետը, անդամ առագաստների բողբոջը նվիրում էր չունելորներին: Եվ ողորմածությամբ ու տնանկների նկատմամբ ունեցած դիմարտությունը բավից իր մեղքերը:

Արա օրերում կատուցվեցին կրոնավորները կացարաններ, ճղնարաններ Սևուրդայց աշխարհում, Հավասարակյացների, միաբնակյացների Համար. ինչպես նախորդը ասացինք՝ սր. Բարսեղի սահմանած կանոնների Համաձայն. սրանցից երկուսի տողերի անունները՝ Հաղպատն ու Սահահիրը՝ միմյանց դեմ-Հանդիման, Աստծո տան միահավատ Հինգ Հայրուր մարդկանց Համար են: Սանահինի առաջնորդը Հովհաննեսն էր՝ Աստծո գիտնական այլը. իսկ Հաղպատինը՝ Բրիտոսի՝ ճգնազգյաց ծառա Սիմյոնը:

Այսու Հետ վախճանվեց՝ Տեր Անանիան՝ (նժո) չորս Հարյուր տասնչորս թվականին, իր բոլոր օրերը բարվոք ծեբությամբ ցցված: Նրանից Հետ կաթողվեա նստեց Բազայ գավառից Վահանիկը՝ Բաղայց Ջիվանշիր իշխանի որդին՝ 12>: Սա ցանկանում էր նամակազրույթյամբ⁷ սիրալիրությոն և⁸ բարեկամությոն Հաստատել քաղկեդոնականների Հետ: Այդ պատճառով Հայոց կրոնավորները՝ (իսն՝ բարձրատիրան) Հավաքվեցին Անի քաղաքում. Արշարուսյաց եպիսկոպոս Տեր Խաչիկը, Կամրջաձորի՝ առաջնորդ՝ Հայր Պողոսիարպուսը⁹, Լոռուանի վանքի վանական Հայր Սարգիսը, Սեանան վանքի վանական Հայր Ստեփանոսը և այլ նախկուպոսներ ու բազմաթիվ Հայերի¹⁰: Իսկ Վա-

1 Ձ՝ առուր նորս գործեցան
 2 Ի Ե. պակալաթ՝ սրբութեան անցեաց
 3 Չ. սան և ի սորբո՝ շահեաշահ
 4 Տ՝ անցայց
 5 Ձ՝ պոնջուցեաց

6 Տ՝ և բարձակից
 7 Տ՝ իշխան
 8 Ձ՝ կրուպագաստ
 9 Ձ՝ յուրսան
 10 Տ՝ իւր

1 Տ՝ բազմականացն
 2 Տ՝ աստուծայ
 3 Ձ՝ վախճանի ի նժո. թուականին
 4 Ձ՝ վաղաքինի
 5 Տ՝ թղթուց անել
 6 Ի Ե. պակալաթ՝ և

7 Ձ՝ կրոնաբայց
 8 Տ՝ կամրջաձոր
 9 Տ՝ կամրջաձորը վանական
 10 Ձ՝ պոլիպոսոս
 11 Տ՝ Հայր

Հանիկը փախստական եղած ընկնում է Վասպուրական, Վասպուրականի թագավոր Ապուսահայի մոտ, որը Գագիկ Աբրահամու որդին էր: Եվ ժողովը Աշոտ Շահնշահի ցանկությամբ Հայոց կաթողիկոս է հաստատում՝ Սեանի վանքի վանական Ստեփանոսին: Ուստի երկու կողմերից նզովքնեբով լցրին մեր Հայոց աշխարհը:

Բայց մեծ վարդապետ Ստեփանոսը, որը երանելի Մարտիկի՝ աստիճանակիցն էր եւ հովիվում էր Հայոց արեւմտյան կողմում, կրօնավորների բազմություն հավաքեց. Տարոնի, Հաշտենից, Մոփաց եւ Խորձենաց՝ [գալստներից], Մովսես՝ վարդապետով եւ անվանի այր Բարզենով Հանգերձ, որ Սյունյոց աշխարհից՝ էր, եկավ զմաց Վասպուրական՝ ի Հանդիմանություն Վահանին (իմա՝ Վահանիկին) եւ Ապուսահային: Բայց նրանք վարդապար (այսինքն նենգորեն) վարվելով՝ ոչ ցանկացան տեսնել նրանց եւ ոչ էլ բառ անգամ լսել, այլ Հրամայեցին Ստեփանոսին, Մովսես Վարդապետին ու Հայր Բարզենին աքսորել Աղթամար կղզի: Հենադայում Հայր Բարզենին եւ Մովսեսին ազատ արձակեցին, սակայն Ստեփանոսին փոխարեցին Կուտրոց բերդը, ուր եւ մահացավ. բայց չեմ կարող սսել՝ նրանց նենգությամբ, թե մեկ այլ պատճառով: Ազա այս Վահանիկն ու Ստեփանոսը վախճանվեցին միեւնոյն տարում եւ վերացավ խոտլությունը մեր Հայոց աշխարհից:

Այնուհետեւ՝ Հունաց թագավոր Ռոմանոսի օրերում կային մագիստրոս Նիկիփորը՝ եւ պատրիկ Կյուռ-ժանը, որոնք՝ իրենց Հզորությամբ զարհուրեցրել էին ամբողջ Տաճ-

կաստանյան՝ երկրները: Հինց Ռոմանոսի մահվան ժամանակ նրանք պաշարել էին Անարարդան ու Հայկալը. որոնք՝ զրավեցին էլ: Կոստանդնուպոլսում թագավորում է ոմն Մարինոսը՝: Իսկ Նիկիփորն ու Կյուռ-ժանը ամբողջ զորքերով գալիս են Հունական ծովի եզերքը. Կյուռ-ժանը՝ մտնում է Կոստանդնուպոլիս, գահճնեց անուս Մարինոսին եւ թագավոր կարգում Նիկիփորին՝ (նժր) չորս Հարյուր տասներկու թվականին, որը թագավորեց յոթը տարի: Սա քաջարար Հաղթեց խմայելական զորքերին, բազմաթիվ քաղաքներ՝ իսկ նրանցեց. Մահը՝ (նժգ)՝ չորս Հարյուր տասներեք, իսկ Տարսուսը (նժդ) չորս Հարյուր տասնչորս թվականին: Այնուհետեւ (նժե)՝ չորս Հարյուր տասնհինգ թվականին խավաքեց արեգակը եւ վախճանվեց Տարոնի իշխան Աշոտը: Եվ Հոռոմները տիրեցին Տարոնին:

Իսկ (նժէ) չորս Հարյուր տասնոթ թվականին Նիկիփորի եղբորորդի Վարդը մեծաքանակ զորքով գալիս Հասնում է Ապահունիքը, պաշարում է Մանազկերտ քաղաքը. զբազում է այն եւ Հիմաշհատակ բրում՝ ու կործանում է նրա պարիսպները: Եվ ապա (նժր) չորս Հարյուր տասնութ թվականին զբազում է՝ Ատրական՝՝ Մեծ Անտիոք քաղաքը:

Իսկ նույն տարում Կյուռ-ժանը Վաղիլի մոր՝ Թագու Հու նենգավոր Հորդորանքով սպանում է Նիկիփորին եւ թագավորում ինքը՝ վեց տարի: Բայց Նիկիփորի եղբոր որդի մեծ զուքս Վարդը պատամբում եւ թագավորում է ժոռուղում (?): Նրա զեմ սպտերագում է Հաղթող Կյուռ-ժանը, Հաղ-

1 Ձ.՝ Հաստանցին
2 Ձ.՝ մարտոցայ
3 Ձ.՝ քարե ժուռակ կայծ
4 Ձ.՝ եւ ի խորձենից՝ - Տ.՝ ի խորձենոյ
5 Ձ.՝ մովսէփե

6 Ձ.՝ աշխարհիկ
7 Տ.՝ ստա եւ ի ստորեւ Նիկիփորն: - Ձ.՝ նիկիփոս
8 Ձ.՝ որ

1 Ձ.՝ տանկոստանոսը
2 Ձ.՝ որ
3 Ձ.՝ մարինոս
4 Ի Տ.՝ զովստեղ՝ Կյուռ-ժան
5 Ձ.՝ քաղաք

6 Ձ.՝ ուձը սոս՝ թուականին
7 Ձ.՝ նժՁ թուականին
8 Ձ.՝ քրեաց
9 Ի Տ.՝ պղպոսեղ՝ անուս
10 Տ.՝ յուկեղը սոս՝ ի փակոցին (տա)

թուճ եւ Վարդին նետում է կզգու բանոր: Իսկ ինքը զնում է Բուլղարաց երկիրն ու պատերազմում նրանց՝ դեմ: Նրանք Բուզասց՝ ազգը օգնություն կանչելով՝ մարտի են դուրս գալիս նրանց՝ դեմ. եւ միմյանց դեմ ճակատամարտե- լիս ուռնեկրը Հունաց ուղղամտակատի երկու թեւերը Հեռ են շարտում: Իսկ թագավորը ամբողջ Հետուակ զնդով, Հա- յաստանցիներով Հանդերձ, անշարժ մնում են ճակատա- մարտի մեջտեղում, ուր Հերոսաբար նաՀատակվում է Հե- տուակ զուղը, որին սաղարբ (111) են ասում, թագավորի առջև պատուում են նրանց դիմաց գտնվող վաՀանափակո- ցը: Թագավորի Հեռ՝ եղած ամբողջ Հեծեկազորը ներս է թափվում եւ օրեր գործի դնելով՝ նրանց բոլորին սրախոդ- լիող են անում ու տարբեր վայրեր՝ ցիրուցան սփում, Հնա- զանդեցնում ու տիրում են Բուլղարական ազգին (112):

Այս Կյուս-ժանը մանկությունից ի վեր արիություն՝ բազմաթիվ գործեր էր կատարել ու շատ շատերին զարմա- ցրել, այնպես որ՝ թագավոր դառնալուց Հետո Հարավային կողմից Տաճկաց ազգը, Հյուսիսային կողմից Սարմատացոց ազգը եւ արևելյան կողմից Վրաց ազգը ինքնակամ Հար- կատվությունը Հնազանդվեցին նրա իշխանությունը:

Տեր Խաչիկի կաթողիկոսության, Արգինա՝ գյուղի եկեղեցու եւ կաթողիկոսարանի կառուցման մասին

Հունաց Կյուս-ժան կայսեր եւ Հայոց Աշոտի թագավո- րության օրերում (նրա) չորս Հարյուր քսանմեկ թվականին ՎաՀանից ու Ստեփանոսից Հետո Հայոց կաթողիկոս եկավ Արշարունյաց եպիսկոպոս Տեր Խաչիկը՝ Տեր Անանիայի քրոջ որդին, որը միապետությանը խաղաղացրեց մեր Հա- յոց աշխարհը տասնինը տարիներ: Նա նորոգեց կաթողիկո- սարանը Շիրակ գավառի Արգինա՞ գյուղաքաղաքում, Ա- խուրյան գետի ափին, Հայոց վերադիտողի (ի՞նձ՝ եպիսկո- պոս կամ Հայրապետ)<77> Տեր Անանիայի Հանգստարա- նի կողքին: Նույն գյուղում՞ կառուցեց նաև սուրբ կաթու- ղիկն եկեղեցին՝ միմակոփ կառուցվածքով, Հաստահեղույս զմբեթավոր՝ արձաններով, երկնամասն խորաններով, երեք ուրիշ եկեղեցիների՞՝ ասամբլայով, նույնանման, սքանչե- լատեսք՞ ու չքնազագեղ Հորինվածքով, զարդարեց այն մե- ծապայձառ, ծիրանածաղիկ, ոսկեթիկ Հյուսվածքներով, ոսկյա, արծաթյա եւ ամեն տեսակի զարդերով՝ պսակված, Քահարորոք եւ լուսավոր անթիվների պայձառությունը. այ- լելե աստվածախոս կտակարանները բազմապատիվ ստանա- րդ՝ սուրբ առաքելչասց ու մարգարեաբարոզ պատդամե- րը՝ վարդապետական բոլորամպեր երզնցդուրթյամբ Հան- ղերձ:

1 Տ.՝ ընդ ետս
2 Տ.՝ որոց ազգն Բուսուց: - 2՝ որոյ
3 Տ.՝ եղեպ
4 Տ.՝ ընդ ետս

5 Թիբուս՝ անց
6 Չ.՝ վայրացն
7 Չ.՝ արևութեան
8 Ի Չ. պղտուղը՝ ե.

1 Ի Չ. արևուտը՝ ի զեզե արդևոյ
2 Չ. ի գեղաքաղաքին արգինայի
3 Չ.՝ ցեւոց
4 Չ.՝ գրեթէ արթ
5 Չ.՝ եկեղեցիքի

6 Չ.՝ Հրաչատեակի
7 Տ.՝ յարիւս անով
8 Չ.՝ ակթիկ անպուսովոյ
9 Չ.՝ ամնաբարոզ

Մրա օրերում էին [գործում] նաև վարդապետները Հովհաննեսը՝ խաչակիրը՝ Քրիստոսի, որը տկար խոսքով, բայց մեծ իմաստությամբ բացահայտում էր սուրբ Գրքերի ուսմունքը: Նա մոլեռանդ վրաց ազգի սրով մահացավ եւ թաղվեց Ակսիզոմս կոչված վանքում, Բասենի՝ գավառում, Միջինյաց լեռան ստորոտում եւ այժմ սուրբ Հովհաննէ՝ է կոչվում: Նրա նման էր նաև Կարին գավառի Հեծուց անվանված վանքի միաբանության առաջնորդ Հայր Հովսեփը՝ առատաբաւիս գիտութեամբ գերմաքուր:

Եվ Կիրակոս նվաստաշուք գիտնականը, որ առավելապես իր վարքով, քան խոսքով էր ուսուցանում, սա երկար ժամանակ բնակվում էր Նիզ գավառի Թեղեղնիս կոչված անապատում իմ ընկերակից եւ Քրիստոսի ճգնափոր Հայր Երեմիայի մոտ: Եվ վայելչաբան Սարգիսը Ազվանից աշխարհից, որը զեռ մանկութիւնից սուրբ Գիրքը անգիր գիտեր, իսկ այժմ ծերացած է: Հովհաննես քահանան նույնպես՝ ամուսնացողների պատկորը:

1 Տ.՝ Ի Բաւնի
2 Տ.՝ Յոճան
3 Տ.՝ ապ եւ: և:

Ամիրոմ՝ սեղի ունեցած Հունական դասերգովի,
գիասասղի երեւալու եւ Կյուս-ժան քազավորի
մահվան՝ մասին

Այնուհետև Հունաց Կյուս-ժան թագավորը Մլեհ գեմնայիկոսին բյուրավոր զորքերով ուղարկում է Ամիրի վրա, որը գայիս է եւ չընպատասուս Համսունի՝ թոռ Արուժահայպի՝ զորքին: Բայց անակնկալ ժամի չորս Հարյուր սուսերամերկ մարդիկ, երիվարներին Հեծած, Հանկարծակի զուրս են արշավում քաղաքի զարպատից, սուսերահար են անում զոների առջև եզած՝ գունդը, բոլոր զորքերին ցիր ու ցան անում, բազմաթիվ մարդկանց բարխողխող անում՝ եւ գեմնայիկոս՝ Մլեհին էլ գերի բռնում. նա տաճիկների մոտ էլ մահացավ:

Ապա Հաջորդ տարին՝ (նիզ) չորս Հարյուր քսաներեք թվականին, Հունճքի օրերին երեսաց նիզակավոր (իմա՝ դիսավոր) աստղը, երբ դեռևս ամառնամուտ եղանակ էր, ինքը բռնկվելով արևելյան կողմից, լուսի նիզակաձև նշանները գեպի արևմտյան կողմը՝ դեպի Հունաց աշխարհն էր ձգվում. եւ այդ տեսեց մինչև աշնանային եղանակները: Հենց նույն տարվա վերջին արբունի պալատում մահացավ Կյուս-ժան թագավորը: Եվ նրանից Հետո՝ (նիս) չորս Հարյուր քսանհինգ թվականին թագավոր նստեց Վասիլը:

1 Ի Զ. պոստոնը՝ որ
2 Չ.՝ եւ մահ
3 Չ.՝ Համսունայ
4 Չ.՝ սպրթահայ

5 Չ.՝ գրոցի
6 Չ.՝ եւ ցրոցուն... սրտրին
7 Չ.՝ գեմնայիկոս

ԱՅՈՒՅ ԵՐԿԻ ՄԱՐԲԱՏԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵՒՆՈՒ ՄԱՍԻՆ.
 ԱՆԻԻ ԵՂԱՐԱՏՈՒԿ ԿԱՌՏԱԳՈՒՆՔ՝ ԵՆԷՂԵՂՈՒ՝ ԻՆՏ ՄԻՍԱՍԻՆ
 ԻՆ ԳՆԱՎԻՅ ԿՅՈՒՐԱՊՈՂԱՏԻ ՇԻՐԱՎ՝ ԳԱՂԸ

Այդ՝ ժամանակ էր, որ մահացավ Հայոց օրհնյալ թագա-
 փոր Աշոտը (Երկ) չորս հարյուր քառասուն թվականին և
 Հենց նույն օրը՝ թագափոր նստեց նրա որդի Մարատը՝ (Ժգ)
 տասներեք տարի: Սա իբրևան ամբողջությամբ լցնել է առ-
 լիս և պարսպապատում է Անի քաղաքը, Ախուրյան գետից
 մինչև Մաղկոցաց ձորը՝ կրով և որձաքար վեմերով՝ շա-
 դախված, մահարձաններով և բրգավոր՝ աշտարակներով,
 առավել բարձրաբերձ պարիսպներով և ծավալուն, քան
 Հին պարսիպը՝ ամբողջ քաղաքի ընդարձակությամբ, մայ-
 րի փայտից գերանն ղռներով, երկաթագամ, հաստահե-
 ղույս և բեւեռապինդ ամրացրած: Ապա Տրդատ ճարտա-
 րպետի ձեռքով, որը Արգիշտի՝ կաթողիկոսարանի եկե-
 ղեցին կառուցեց, ձեռնադրում է Անիի մեծաշեն եկեղեցու
 Հիմնադրումը:

Եվ խաղաղություն և շենություն էր տիրում մեր Հայոց
 աշխարհում: Ապա նա սկսեց Հոլորալստ իր Հորեղբայր
 Մուշեղի դեմ, որը Կարսում էր. և զբաղեց Շատիկ կոչված
 բերդը, որը ճակատում էր<78>: Այդ է՝ պատճառ գառ-
 նում, որ Տայոց Դավիթ կյուրապաղատը Վրաց ամբողջ զո-
 րքաբանկով շարժվի՝ գա Մարատի վրա. գալիս իջնում է Շի-

1 Չ՝ եկեղեցուն
 2 Չ՝ և գալիս գառթի կ...ապաղ
 3 Չ՝ յայտու
 4 Չ՝ օր
 5 Չ՝ վեմեր

6 Ի Տ. գամատը՝ աշտարակը: - Չ՝ բր-
 գացի
 7 Չ՝ յարգվույնի
 8 Չ՝ յայտը
 9 Չ՝ յայոց

բակի Բավաջ ձոր կոչված գյուղում. նրա Հետ՝ նաև Մուշե-
 ղը, որը նրան սցոնություն էր կանչել: Իսկ Մարատը բերդը
 նորից նրանց է Հանձնում և խաղաղություն հաստատում.
 և Հանցավոր ոչինչ չեն անում Մարատի երկրում, որովհե-
 տև խաղաղասեր և սրբաբամբա էր կյուրապաղատը:

ԱՐԻԽԱՏ՝ ԱՄԻՐԱՅԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԳԱՂՈՒ,
 ԻՆՏԱԳԱՅՈՒՆ ՆՐԱ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՐԾԱՆՎԵԼՈՒ՝
 ԻՆ ՆՐԱ՝ ԽՆԵՂՂԱՄԱՏԻ ԼԻՆԵՒՈՒ ՄԱՍԻՆ

Մուշեղը, սակայն, Աստծո երկյուղը չուներ իր սրտում,
 որովհետև շատերի կողմից բույժ բողբոխ Հետ էր կենակ-
 ցում: Սա առաքեց կանչեց Դեյմաստանի՝ պարսիկ ամիրա
 Սալատինի թոռ Աբլահանին. նա թեպետ նրանց Հետ չեկավ,
 բայց Հետագայում եկավ, այրեց Հոռոմոսի վանքը և ճուպ-
 նով ցած զցեց սուրբ Շողակաթի վրա կանգնեցված փրկա-
 կան Նշանը՝ (Նյա) չորս հարյուր երեսույն թվականին.
 սակայն նրա վրա շարժվեց Աստծո զայրույթը և նա դեմա-
 հար եղավ: Պատերազմի մեջ մտավ Գողթնի՝ ամիրա Ա-
 բուտույի՝ դեմ, պարտվեց նրանից. սա զբաղեց՝ նրանից
 Դիլին և մյուս բոլոր քաղաքները, նրան էլ ձեռքակալեց:
 Եվ նա ամբողջ ընտանիքով թափառական շրջում էր Հայոց
 երկրում և Վրաստանում՝ և ամենուրեք պատում, թե

1 Չ՝ սոց՛հանց
 2 Չ՝ բանայ
 3 Ի Չ. գամատը՝ նրա
 4 Չ՝ գաղ՛հանց զմնասանի
 5 Չ՝ և գնանեն
 6 Չ՝ ընդ ամիրան գողթնի

7 Տ. և. Չ՝ սոց՛ապոյ
 8 Չ՝ Հան
 9 Տ՝ Թափառական շրջը ընդ ամենույն
 աշխարհ Հայոց: Կայոց ամենույն բե-
 տանեց իբրով: - Չ՝ ընտանեք

քանի որ թէնամացա Քրիստոսի սուրբ Խաչին, զբա համար նա վտարեց ինձ իմ՝ Հայրենիքից: Ուստի ելավ գնաց Հունաց Վասիկ կայսեր դուռը, սակայն ոչինչ օգնություն չստանալով նրանից, այնտեղից Հետ վերադարձավ ու ինդգամահ Հեղավ իր ծառաների կողմից Ուխտայաց քաղաքում:

ՂԱԹԽ ԺԳ

**Վաստուրականի կոտորածի
և Գողթնի ամիրա Աբուսլուփի՝ կողմից
իլխանների ձեռքակալվելու մասին**

Այս ժամանակներում Գողթնի ամիրա Աբուսլուփը (Ջե) ինը հարյուր յոթ հետևակազուեղ (իմա՝ Հետևակազորք) խաղիկներով՝ <79> (? սաս՝ խազիօքն) (113) գալիս է Վասպուրական աշխարհը: Վասպուրականի թագավոր Աշոտի հրամանով նրանց զեն է դուրս գալիս Վասպուրականի իշխանաց իշխան Աբլխարիբ՝ կոչվածը, մեծաբանակ զորքով և Գրիգոր՝ իշխանի ու Տիգրան մարզպանի՝ Հետ միասին: Գալիս իջևանում են՝ ձուռչ գավառի Բակեար կոչված վայրում՝ իրենց երբվարներին թողնելով պաճարաբառ (իմա՝ արածելու):

Նրանց՝ վրահասու ևն լինում Տանկաց զորքերը, Հափշտակում են ամբողջ երիվարները, իսկ նրանք մնում են ամբողջում արգելափակված: Ուստի և տանիկ զորքերն, ըստ իրենց սնահավատ օրենքի, երդումով Հավատարացնում են,

1 Ջ՝ յիմ
2 Ջ՝ սաս և ի տարեի՝ պուստոփու, արսուպոփ
3 Ջ՝ Հետամոզով իսկանանք
4 Ջ՝ մալլխարիկն

5 Ջ՝ զերգորի
6 Ջ՝ և մարզպանու
7 Ջ՝ իխանի
8 Ջ՝ որչ

թև. «Ոչ մի մեղք չենք գործի՝ ձեր նկատմամբ. միայն ձեր գեներքը Հանձնեք մեզ և դուք գնացե՛ք խաղաղությամբ»: Եվ նրանք իրենց անմտու թյամբ Հիմարացած՝ տալիս են իրենց զենքերը: Բայց նրանք, ըստ իրենց Հեթանոսական անօրեն զենի (իմա՝ կրօնի), ստում են իրենց երգմանը և բուրբին սրախողխող են անում. իսկ Աբլխարիբին, նաև ևրկու՝ իշխաններին՝ Գրիգորին ու Տիգրան մարզպանին ձեռքակալում են. սրանք Հետո գանձազին տալով փրկվեցին՝:

Բայց այն մեռածների մարմիններին վրա Հեթանոսական պղծություն նշաններ՝ Հայտնաբերվեցին, որը նույնիսկ պատմել չի կարելի. այդ պատճառով էր, որ Աստված մասնեց նրանց այլազգիների՝ ձեռքը՝ (նյր) չորս հարյուր երեսուներկու թվականին:

ՂԱԹԽ ԺԳ

**Վասիլի Հոնասանում՝ քազավորելու՝
Վարդի բոնակալության և Հոնաց ալխարհի
ավերածության՝ մասին**

Երբ որ Վասիլը թագավոր նստեց՝ (նիև) չորս հարյուր քանհինգ թվականին, ինչպես նախօրոք՝ արդեն սակ ենք, Վարդը, որ մականվամբ Սիկատոս էր կոչվում և քաջ ու կորովի տղամարդ էր պատերազմական գործերում, սպրտամբում է և թագավորում Ջուհանի և Սնլիսինի կողմերում: Նա իրեն է միացնում Հունաց թագավորության մեջ եղած Հայոց Հեծելազոր դուեղը, մասնատում է Հունական

1 Տ՝ զերկու: - Չ՝ պ. բ. ս
2 Տ՝ և քաջքն գեմիս փրկելու
3 Չ՝ մարմին գուտ նշան
4 Չ՝ այլազգան

5 Չ՝ պոխալը՝ յուեաց
6 Չ՝ թագաւորութանն
7 Չ՝ տերքոնի
8 Չ՝ սասն

թագավորութունը, չորս տարի շարունակ ճակատամարտ է մղում Վասիլ թագավորի դեմ, Հաննում է մինչև Բյութանիս՝ արյան ճապաղիքով՝ լցնելով այդ ամբողջ աշխարհը:

Այդ պատճառով Վասիլ թագավորը դուժարում է Բյուզանդիոնի, Թրակիայի եւ Մակեդոնիայի զորքերին, արեւմտյան բոլոր ազգերի Հետ միասին ուղարկում Վարդ բռնակալի դեմ: Իսկ Վարդը զինվում է նրանց դեմ պատերազմի եւ նրանց Հետ քաջաբար մարտնչում էին նաեւ Հայոց զորքերը. այնտեղ էին Տարոնի իշխանի որդիներ Գրիգորն՝ ու Բագարատը, Մուկաց իշխան Զափրանիլը, սարսափաշար են անում Հունական զորքին, որոնք ահաբեկված ինչպես փոթորկահալոյ՝ մորիկի դեմ չփոթաշար, շատերին սրախողիտող արին եւ բազմաթիվ մարդկանց էլ ձեռքակալեցին¹, այնտեղ էլ սպանվում է նրանց զորահրամանատար ներքինի՝ Պետրանոսը: Բայց Հետագայում ողորմաճաբար², Հանում քրիստոնեական Հավատի գլխարտութիւյամբ մնացածներին կանք շնորհեցին:

Եվ այս նույն ձեւով երկրորդ անգամ, եւ երրորդ, եւ բազմաթիվ անգամներ ճակատամարտ տալով՝ անընդհատ Հաղթում են արեւմտյան զորքերին, անպես որ Հունաց ամբողջ աշխարհը զրեթե բռնվում է պատերազմով, մինչև անգամ գլուղը գլուղի³, քաղաքը քաղաքի դեմ էր կռվում եւ ամենուրեք⁴ արնահեղութիւն էր տիրում: Եվ սարսափելի սուվը տարածվել էր⁵ ընդՀանուր աշխարհում⁶ մեկ, մահացածների դիակներով լցվել էին բոլոր ճանապարհներն ու Հրապարակները, իսկ կենդանի մնացածները չըջում էին

մեռյալներից ավելի ողորմելի [տեսքով]. եւ դիշատիչ¹ գայելը մեռածների դիակներից մոլեգնած՝ ողջ մնացածներին էին Հոչոտում:

Եվ մինչդեռ այսպիսի՝ չփոթութիւն էր տիրում Հունաց տիրապետութեան մեջ, երաթի եւ Նփրկերտի ամիրա Բատը վերստին կառուցում է Մանագիկերտ քաղաքը, սրով ու զերութիւյամբ Տարոնի ամբողջ գավառը անմարդարեակ է զարձնում, ավտի է վեցցնում Մուշ քաղաքը եւ զարհուրելի տեսքով խոլոտում սուրբ Փրկիչ անվանված եկեղեցու քահանաներին, որոնց² արյան դաժմաճքը մինչև օրս էլ ցույց են տալիս նույն եկեղեցու³ վրա:

ԳԼՈՒԽ ԾԵ

Հունական վերջին թագաւորացի եւ բռնակալ Վարդի փախստական լինելու մասին

Այնուհետեւ, այս բոլոր իրադարձութիւնները անցնելուց Հետ, Հունաց Վասիլ թագավորը⁴ Թռոնիկ զորավարին, որն աղբութիւյամբ վրացի էր եւ սուրը լեռան⁵ արեղա, Հանում ուղարկում է Տայոց Դավիթ կուրապաղատի մոտ, խոստանում է տալ նրան Խաղտահաթհը՝ Կղեսուրի Հետ (114) միասին, Չորմայրին ու Կարինը, Բասենն⁶ ու Սեւուկ բերդակը⁷, որ Մարզազին (ինս՝ գավառը) են, Հարքն ու Ապահունիքը⁸, (որոնք⁹ Հնեց տպեց էլ), որպեսզի իրեն օգնական զորք ուղարկեն:

1 Զ.՝ ճապաղիք
2 Զ.՝ զրեգորի
3 Զ.՝ փոթորիկայ
4 Զ.՝ Անթրակայ
5 Զ.՝ ներքինի
6 Զ.՝ սարսափաշար

7 Զ.՝ գեղջ ընդ գեղջ
8 Զ.՝ ուրբ
9 Զ.՝ տարածեցաւ
10 Զ.՝ ընդՀանուր աշխարհում
11 Զ.՝ զիշիչ

1 Զ.՝ գայ
2 Զ.՝ որում
3 Զ.՝ ցուցանի - Տ.՝ իկեղեցու
4 Զ.՝ թագաւորին
5 Զ.՝ իրին այնով

6 Տ.՝ Բասեն
7 Զ.՝ սեւուկբերդակ
8 Զ.՝ գաղաւուտիք
9 Զ.՝ զոր

Դավիթ կուրսպագատը գումարում է Վրաց ամբողջ զորքը և իշխանաց իշխան Ջոթիկին դնում է Թռռնիկի Հետ և ուղարկում պատերազմելու բռնակալ Վարդի դեմ: Նրանք, սկսելով Տայց աշխարհից, քանդում և ավերում են Հունաց ամբողջ երկիրը, որը բռնակալի ձեռքի տակ էր¹: Վարդ թագավորին, որը նաև Փոկաս էր կոչվում, նույնպես ազատում են բանտից, որին Կյուս-ժանն էր բանտարկել կզդում, տալիս է նրա ձեռքը Հունաց արեմտյան ամբողջ զորաբանակը, վրացական զորքերի Հետ միասին և երկու բանակներն ուղարկում բռնակալ Վարդի դեմ:

Իսկ բռնակալը² միայն մեկ բանակի դեմ պատերազմելով՝ քիչ էր մնացել, որ փախուստի մատնեի, և աճա վրա է Հասնում երկրորդ բանակը, Հիմնավորապես կարգավորում³ ճակատամարտը: Դրանից Հանկարծակի զայրվ բռնակալ⁴ Վարդը փախուստի է մատնվում:

Եվ դուրս է գալիս Հունաց աշխարհից՝ իր թիկունքում օգնական ունենալով Բազդասի ամիրային, որ իրն ինտրով էր⁵ կոչվում և որի Հետ նախկինում էր բարեկամություն Հաստատել: Գնում Հասնում է նրա քաղաքի: Մարտիտաց պոսի⁶ մոտերքը, որ Նփրիկբուն է, Փշպաշն կոչված⁷ վայրը: Բայց Վասիլ թագավորը խաղաղության սուրՀանդակ է ուղարկում և խնդրում Վարդ⁸ թագավորին այնտեղից վերադառնալ: Այդ բանն իմանալով՝ Իրն ինտրովի Հնճուպների (իմ⁹ ընթերականների) ավազը¹⁰ <80> տեղեկացնում է նրան Բազդազում: Եվ նա Հրամայում է, եթե Հնարավոր լի-նի, ձերբակալել¹¹ թագավորին: Իսկ նրանք անպատե՛Հ ժամի Հանկարծակի վրա են Հասնում, ձերբակալում են Վարդ

¹ Հնճուպ՝ ամաց սեննակաբու (արար.)
¹ Ի Տ. արտակը՝ էր
² Չ.՝ բռնակալն
³ Չ.՝ քարգործին
⁴ Չ.՝ բռնա որին

⁵ Չ. ամնայն ուրք և Տ. սաս Իրն ինտրով
⁶ Չ.՝ մարտիտաց պոսի
⁷ Չ.՝ կոչվոք
⁸ Չ.՝ թագաւորն փաղդ
⁹ Չ. անկի

թագավորին՝ իր մեծամեծների Հետ միասին և Հասցնում Իրն ինտրովի՝ դուռը՝ Բազդազ քաղաք, որը նույն Բարե-լոնն² է: Իրն ինտրովը Հրամայում է նրան երկաթյա կա-պանքների մեջ բանտում պահել իր կենաց թոյր օրերին:

ԳՆՈՒՆ ԾՅ

Իրն ինտրովի ամիրայության և նրա մեծիմաստության մասին

Այս Իրն ինտրովը Ալեքսանդրի¹ նման խոհական² իմաս-տությամբ ապրելով՝ աշխարհը զարմացրեց. նա Հրաման տա-լով քաղաքներ էր զրավում և խտրի ուժով բերդերի զղյակ-ներից բնակիչներին Հայաճում: Նա՝ պատերազմում է քա-ղաքներից մեկի դեմ, որի բնակիչները չեն Համաձայնում քա-ղաքը նրան Հանձնել. իսկ սա, իբրև Հնազանդության նշան, յուրաքանչյուր ընտանիքից պահանջում է մեկական շուն Հարկ վճարել³ (քաղաքը չըՆապատված էր եղեղնաբույս չափ-բերով՝ և նրանց թոյր բնակարանները եղեղներից էին պատ-րաստված), և ստանալով չներին՝ Հրամայում է բորբի վրա նայիթ⁴ լցնել և կրակ տալ ու բաց թողնել: Մյուսը էլ (իմ⁵ չները) ամեն մեկը պարսպի խողովակների միջով փախավ իր բնակարանը, և այդպեսով Հրով այրեցին ամբողջ քաղաքը:

Մրա այդ իմաստուն քայլը նման էր Սամախտնի արածին, որը⁶ չորս Հարյուր¹⁰ աղվեսներով այլազգիների ամբողջ ու-

¹ Չ. սաս և ի ստորն՝ իրն խտրովայ
² Չ.՝ յարկի
³ Չ. սաս և ի ստորն՝ ալէքսանդրի
⁴ Չ.՝ խորՀական
⁵ Չ.՝ սոյր
⁶ Չ.՝ Հարկաւորն

⁷ Չ.՝ չափից
⁸ Չ. սաս և ի ստորն՝ նոթ
⁹ Չ.՝ արտակը՝ որ
¹⁰ Ի Գերս Դաստաւորաց Ժն. 4 զի ոչ յու-րեք Հարիւր. այլ երեք Հարիւր:

ճերը (իմա՝ խոզան արաները) հրով այրեց. կամ Ալեքսանդրի նման, որը վեմերի վրայի բարձրաբերձ գիտանոցի՝ փայտակերտ ապարանքները թոչուններով հրդեհեց²:

Արանից զարհուրած՝ Համսուելի՝ մեծ ազգատոհմը, որոնք բնակվում էին Ասորական հարթավայրում, լքում են իրենց ամբակուս քաղաքները՝ նփրկեաբար, Ամիթը, Ագրուն և մնացած⁴ բոլորը ու փայտատական գնում են Հունաց աշխարհը: Ապա Վասիլի հրամանով վերադառնում բնակվում են Հայպում (Հավանաբար՝ Հայկպում), մինչև որ իրենց մահվամբ վճարեցին ու սպառվեցին:

Այս Իրն ևնորովը մեծարում ու պատվում էր քրիստոնյաներին. մինչև անգամ տերուսական բոլոր տոները՝ նրա երկրում համարձակորեն տոնվում էին: Այլև Հենց ինքն անձամբ Փրկչի գալստյանը՝ տաճարում, որը Տեսուներդառաջ է կոչվում, պայծառարորոք ջահերով ու մոմեղեններով՝, մեծակույտ վշերով՝ <Տ3> ճրագայույցն՝ էր կատարում, այլև աղափնների թեևերը նավթով և հրով լուսավառած երկինք էր թռցնում: Սա թագ կրելով՝ թագավորների թագավոր կոչվեց, որը, սակայն, Տաճկաց ազգի մեջ ընդունված չէր: Նա հրամայում է նաև սպիտակփայլ՝ արծաթը պղծել ու կապարի հետ խառնել⁵-ձուլել, որպեսզի փաճառականները՝ չկարողանան զանազանել. ապա իր անունը խեցեղեն և կավեղեն իրերի վրա հրամայեց զրոշմի ու սալ մարզկանց ձեռքը, որպեսզի նրանով կերպ-

կուր կամ հանդերձանք գնեն. և ոչ ոք չի Համարձակվում ընդդիմանալ նրան:

ՉԼԻՒՍ ԺԷ

Արասի Կառսում քաղափորելու,
նրա՝ բարեգործությունների և իր անունով
Շիրիմի վանքը՝ կառուցելու մասին

Այս ժամանակներում (նյգ) չորս Հարյուր երեսուներեք թվականին վախճանվում է Կարս մայրաքաղաքի թագավոր Մուշեղը և նրա փոխարեն թագավորում է՝ նրա որդի Աբասը՝ վեց տարի: Սա նախկինում, մինչև թագավոր դառնալը, փր ու կայտառ մանուկ էր և իրեն ճանաչողներին կարծել էր տայիս, թե անհաղորդ է Հոգևոր դասի ինչ-ինչ բարեգործություններին: Բայց երբ որ Հասավ թագավորական աթոռին, երեսաց որպես այր չբեղազարդ, իմաստությունամբ և Հանճարով լի, գիտուններից առաջինն էր Համարվում և դարձավ բոլորովին ուրիշ՝ մարդ:

Նա սկիզբ դրեց՝ ամեն տեսակ բարեգործություններին. նախ և առաջ իր երկրից վերացրեց ավազակությունն ու մարդադավությունը, որ ունեին վանադացիների տոհմի մարդիկ որպես Հայրենիք, ինչպես որ վկայում է պատմագիրը՝ <Տ1>*: Եվ սրա հոր օրերում ոչ միայն ճանապարհներին կամ անբնակ տեղերում էին թալանում, այլև նույնիսկ քաղաքի մեջ երեկոյան ժամերին և ամբողջ գիշերը ա-

* Տես Ե.Լ.Ք., Հատ. Բ, 820, իմա՝ Հավաքել:

1 Տ.՝ բարեգործությունը

2 Չ.՝ եղաց

3 Չ.՝ Համսուել

4 Տ.՝ գայլակ

5 Չ.՝ տոն

6 Չ.՝ սպարազուտ

7 Չ.՝ մանուկներով

8 Տ.՝ գրուպուտու: - Չ.՝ գրուժուտան. գր մեք ուղղադրեցար աշտեան, որպես ընթեժան և Մ. Էմին:

9 Տ.՝ սպիտակփայլ

10 Տ.՝ Հրամայեց ընդ սղեղն և ընդ կարպոյր խուսել:

11 Տ.՝ որ ոչ ընտելց գաճառականացն և

* Տես՝ Խոր. Գ, 44:

1 Ս. Չ. պահպանը՝ և բարեգործությունները

2 Չ.՝ զննիրեն վանք

3 Չ.՝ Թագուրեղաց

4 Չ.՝ յայր յայլ

5 Չ.՝ արքա

6 Տես Խոր. Գ, 44:

մենուրեք կողոպուտի ճիշ ու ձայներ էին լսվում: Բայց նա, ինքն անձամբ վրեժխնդրութեամբ լցված, բռնված գողերին անաչառ կերպով մահալան էր դատապարտում, չէր խնայում մեծերին, թն փոքրերին¹, իշխաններին կամ շինականներին. եւ այնպես բարեկարգեց իր երկիրը, որ անգամ գիշերները, ինչպես լույս ցերեկ, եւ նույնիսկ անապատ տեղերում, որպես ապարանքներում էին շրջում ամենքը. շինարարութեամբ եւ գործարարութեամբ էին պարապում² արդարադատ իրավունքով³ ազնվացած:

Եվ քանի որ Հին սովորութեամբ անկարգութիւն էր տիրում մեր Հայոց աշխարհում, ուստի իշխաններն ու ազատները որովայնամոտութեամբ ապականում էին, ըստ սահմանված կարգի, պահոց օրերը⁴. չորեքշաբթին, ուրբաթն ու շաբաթ օրերը⁵. մից բացի նաեւ կաթնեղեն կերակուր էին ուտում. ինքը⁶, սակայն, անձնական օրինակ ցույց տալով, ոչ միայն կաթնեղեն որեւէ բան, այլեւ ձկնեղեն անգամ չէր ճաշակում, այլ միայն հացով, բանջարեղենով ու մրգերով էր անցկացնում [սուրբ] կանոններով օրինակուրդված այդ⁷ օրերը:

Այնուհետեւ բարեբարձ⁸ խորհրդով Հանձն՝ առավ կառուցելու եկեղեցիներ՝ հանուն իր անժի փրկութեան եւ ի հիշատակ Հոգու Հալիտենութեան: Եվ առանձնահատուկ վայր ընտրեց Արշարունյաց գավառի մի բարձրադիրք տեղում, որին Շիրիմն⁹ էին կոչում, ընդարձակածավալ սահմաններով պարսպապատեց որձաբար վեմերով, քառակողմ ձևով, յուր սեփական գանձարանից մեծածախ աշխատու-

թեամբ Հարդարեկ տեղեց բոլոր շինութունները՝ Հարձարավետ կրօնավորների բնակութեան՝ Համար: Իսկ այդ Հանրահռչակ վայրին Համապատասխան միարանութեան առաջնորդ է կարգում Աստծո մարդուն՝ Մովսեսին, որը աննաշանավորն էր Համարվում ամբողջ Հայոց աշխարհում: Բանգի երեք Հոգի էին նրանք՝ Մովսեսը, Հովհաննէսն ու Համդիբոսը¹⁰ մարմնով արյունակից եղբայրներ՝ առավել եւս Հոգով էին միասունեղ եւ նույնահավատ Աստվածային կարգերին: Այն էր՝ մի Հոգի, մի մարմին եւ մեկ բնութիւն Համանվագ երեք անձանց մեջ բնակված, սուրբ Երրորդութիւնը փառաբանել եռակի խոստովանութեամբ ու բարեպաշտութեամբ. եւ եռակի առաքինութեամբ պայծառացած՝ աշխատութեամբ, պահոցով եւ պղծքներով: Եվ այդպես առաքինութեամբ ու բարի անվամբ պարելով՝ վախճանվում են նույն տարում (նժա) չորս Հարյուր Հիսունմեկ թվականին:

Իսկ Արաս թագաւորի մայրը՝ բարեպաշտ ծնողների բարեպաշտուհի [ղուստրը], որը Փառխոսի Սենեքերիմ եւ Գրիգոր¹¹ թագաւորների քույր էր, Հրամարվեց երկրավոր պատկից եւ՝ առ ոչինչ Համարեց անցավոր փառք, երկնավորի Հետքով ընթացավ, Հանձն առավ կրօնավորական վարքը, գնաց բնակվեց այն տեղը, որին Թրին վանք են անվանում (որովհետեւ եկեղեցիները փոքրածո են¹², սպիտակ քարից եւ Հարալաղեմ) եւ իրեն նվիրեց պղծքների, բարեգործութիւնների ու Հոգեւոր առաքինութիւնների:

1 Տ: ի փոքր
2 Տ: եւ աշխատութիւն գործեց պարապում եւ
3 Տ: իրուակ
4 Տ: գուրս
5 Տ: գուրս
6 Տ: գուրս

6 Տ: գուրս
7 Տ: գուրսով
8 Տ: բարաց
9 Տ: յանկն իւրում
10 Տ: չղիկներ

1 Տ: շինուածն պիտոյց բնակութիւն
2 Տ: անկիւս
3 Տ: գրիգորոյ

4 Ի Տ. պովսէսը՝ եւ
5 Տ: անուտի
6 Ի Տ. պովսէսը՝ եւ

ՉԼՈՒԽ ԺԸ

**Թն ինչոքես Ռովդի՞ որդի Արիւածը եկավ Դվին
հաղաք եւ Հայասանից հարկեր գանձելով
վերադարձավ**

Իսկ (նչզ) չորս Հարյուր երեսունվեց թվականին Ռովդի՞
որդին եւ Ատրպատականի ամիրա ԱրջՀանը՝ (ճու) Հարյուր
Հազար պարսիկ զորքով գալիս Հարձակվում է Արուստիի
վրա, խլում է նրանից Մայրին քաղաքը, ամարի է վերց-
նում նրա երկիր Գողթնը, գալիս Հասնում է Դվին քաղաքը՝
զրավում է այն եւ՝ Հայոց այխարհից պահանջում է նա-
խորդ տարիների Հարկերը. Ամբաս թագապորը նրան ընդա-
ռաջ է ուղարկում՝ Հարկը՝ մեծամեծ նվերներով եւ նրան
Հետ դարձնում:

ՉԼՈՒԽ ԺԹ

**Արիւածի դահլայ վաստդուրական գալը, նրա մահն
ու նրա որդի Մամբանի՞ ամիրա դառնալը՞**

Չորս Հարյուր երեսունթըթը՝ (նչէ) թվականին Ռովդի՞¹⁰
որդի ԱրջՀանը մեծագույն կատաղությամբ ու ցասումով է
լցվում Վասպուրական աշխարհի նկատմամբ Հետեւյալ
պատճառով. մի անգամ Հէր գավառի Ալեւորի որդին բա-
ժանության նպատակով անցնում է Ապահունիքի ամիրա-

յի՞ մոտ. ապա այնտեղից վերադառնալիս, երբ որ մոտենում
են՝ Հէրի սահմաններին եւ անցնում էին ինչ-որ գյուղի մի-
ջով, տեսնում են գեղեցկատես թրիստոնյա մանուկների
խաղալիս, գայլաբար Հարձակվում են, բռնում են նրանց
դնում երկվարների վրա եւ փախցնում՝ տանում: Այդ տես-
նելով՝ Հավատացյալներից՝ մեկը Սարգիս անունով, ազատ-
ների դասից, Հեծնում է երկվարն՝ ու ընկնում նրանց Հետե-
ւից. «Ի՞նչ եւ ինչո՞ւ եք անում այդ՞ բանը», - ասում է
նրանց: Իսկ նրանք Հետ զանազով թշնամաբար են դիմում
գեպի նա: Եվ նա պողպատե սուրբ քաջաբար դուրս քաշե-
լով՝ նրանց արյունով է Հարբեցնում, բոլորին կոտորում է:
Ալեւորի որդուն մեջտեղից երկու կտոր է անում եւ գերված՝
երեխաներին Հետ վերադարձնում:

Բայց Հէրի [տեր] Ալեւորը բանագնաց է ուղարկում
Ատրպատական ամիրա ԱրջՀանի մոտ, խոստանում է նպի-
րել նրան Հէր՝ քաղաքը, միայն թի՛ն՝ սա իր որդու արյան
վրեժն ստնի Վասպուրական աշխարհից: Նա էլ վստահ լի-
նելով յուր զորքերի բազմաբանակությանը, խոստանում է
անմարդարենակ դարձնել այդ ամբողջ երկիրը: Եվ Հավաքե-
լով Պարսից խուժաղուժ ցեղերի բազմությունը, գալիս Հա-
նում է Վասպուրականի սահմանի Հենց դեմը. երեկոյան
ժամին երեք առաջպահ՝¹¹ գնդերի է բաժանում իր զորքե-
րին, որպեսզի վազ առավոտյան (իմա՞ լուսարացին) բանա-
կի մի զուեղը աջակողմից՝¹¹ սփռվի երկրի սահմաններին,
մյուսը՝ ձախակողմից՝¹², իսկ ինքը բանակի մեծ մասով բռնի

1 Զ.՝ այլճանաչ բառացիք
2 Զ.՝ ուղարայ
3 Զ.՝ ստո եւ ի ստորեւ՝ այլճանաչ
4 Զ.՝ ի բազարե Դուին
5 Ի Զ.՝ պակասե՞ր եւ

6 Զ.՝ որոյ ընդգէժ ու զարկեայ
7 Զ.՝ անձայն ու թե՛ր՝ Մայրան, Մայրական
8 Զ.՝ ամբողջով
9 Զ.՝ ի 467 թուին: - Զ՝ ե՛ւէ. թուականին
10 Զ.՝ այլճանաչ ուղարկի

1 Զ.՝ յամիրան
2 Զ.՝ մերձ եղեւ.
3 Զ.՝ մտայ
4 Զ.՝ ի Հաստատցից ազատ անի
5 Զ.՝ յերկիրսի
6 Ի Զ.՝ պակասե՞ր՝ ցայդ

7 Զ.՝ գերեայ
8 Զ.՝ Հէր
9 Զ.՝ կի՛ր
10 Զ.՝ ստալս
11 Զ.՝ ընդ աջակողմին
12 Զ.՝ ընդ յաճեկողմին

երկրի կենտրոնական մասը, որպեսզի բրիտանյաններից ոչ որ չկարողանա կենդանի մնալ:

Այս բոլորը դասավորում է և կարգադրում թյուն է անում իր գործին արեւամուտին: Բայց նույն գիշերը խոսեց նրա դեմ Փրկչի ձայնն ու սասց. «Անմիտ՛, Հենց այս գիշեր Հոգիդ՝ դուքս պիտի պահանջվի քեզանից. իսկ մտքիդ այդ անբարհավաճութեան խորհուրդը ինչպե՞ս կարող ես կատարել»: Եվ վաղ առավոտյան նա մահացած գտնվեց ու նրա չարութեան խորհուրդն իսպառ խափանվեց: Նրա մահվանից Հետո իշխանութիւնը վերցնում է նրա որդի Մամլանը: Իսկ Գողթնի ամիրս՝ Արուստուփը երկրորդ անգամ է տիրում Դվինին, և Հայոց թագավոր Սմբատը նրա Հետ երդումով դաշինք է Հաստատում Տեր Խաչիկի միջնորդութեամբ, և միմյանց՝ Հետ ապրում են Հաչա ու խաղաղ:

Վասիլ Թագավորի կողմից Հայոց
ժողովարաններից բաժնին Մակեդոնիա՝
անցկացնելու և Մերասիայի՝ մեքոդոլիսի
ձեռքով նրանց կրած հալածանքների մասին

Այն ժամանակ, երբ Բաղդադում թագավորում էր Վարդը և խաղաղութիւն էր տիրում Վասիլի տիրապետութեան մեջ, սա (իմա՝ Վասիլը) մտածեց իր թագավորութեան մեջ ապրող Հայերին անցկացնել Մակեդոնիա՝¹ Բուլղարիայի դիմաց, որպեսզի չենկանն այդ երկիրը. ուստի և շատերին տեղահանեց և տարավ բնակեցրեց՝² այնտեղ: Սակայն [նրանց] կանացի Հոդեւորականներն ու Մերաստիայի՝ մեքոդոլիսը սկսեցին դաժանորեն տանջել Հայերին իրենց դավանանքի պատճառով, և Հալածանքների ձեռնարկելով՝ սկսեցին չարչարանքների ենթարկել քահանաներին իրենց Հավատի Համար, իսկ Մերաստիայի ավելի նշանավոր վանականներին երկաթյա կապանքներով Հասցնում են՝ թագավորի դուռը: Բանտում չարչարանքների ենթարկելով սպանում են քահանաների ավագ Գարրիկին, քանզի ծերացած մարդ էր, իմաստութեամբ լի և աստվածային ճշմարիտ Հավատին քաջապիղծ կանգնած: Այդ եղավ (ույն) չորս Հարյուր երեսունհինգ թվականին՝: Իսկ ոմանք, առավել աննշան քահանաներից՝ և երկուսը եպիսկոպոսներից՝ Մերաստիայինը և Աստիստինը՝՝ Սիրոնն ու Հովհաննեսը, նույն մեքոդոլիսի ձեռքով ընդունեցին Քաղկեդոնի ժո-

1 Ձ.՝ մակեդոնի

2 Ձ.՝ նեքոդոլիսին սերաստու.

3 Ձ.՝ ի մակեդոն

4 Ձ.՝ որ տարեկ ընդմեջ

5 Ձ.՝ սառ և ի ստորեւ՝ նեքոդոլիս, և՛

սերաստու.

6 Ձ.՝ Հասուցանեն

7 Ձ.՝ ի Նէէ. թուականն

8 Ձ.՝ այլք աննշան քահանայք

9 Ձ.՝ գաղթոյ

1 Տ.՝ յուկոյր սառ՝ թլլ

2 Ձ.՝ ոպիս

3 Ձ.՝ ամիրս

4 Ձ.՝ սռ միմիսս

զովն ու դուրս եկան Հայոց միավորութիւնից: Այնուհետեւ արդիւնքին առհասարակ Սերաստիա քաղաքում Հայոց ժամերգութեան ծայրը, մինչեւ Վասիլ Թադաճորի գլար արեւելյան երկրները¹, ինչպես որ իր տեղում արդեն ասել ենք:

Դրանից հետո այդ մետրոպոլիտն ու այլ մետրոպոլիտներ ձեռնարկեցին մեծածավալ նամակներ գրել եւ ուղարկել Հայոց կաթողիկոս Տեր Խաչիկին: Նրանց ընդդիմախոսական պատասխանները քաջհամուտ իմաստութեամբ շարադրեցին նախապես արդեն մեր նշած վարդապետները եւ այդ թղթերից (իմա՝ պատասխան) մեկը պատշաճ համարեցինք զետեղել այս պատմութեան մեջ:

ՉԼՈՒՄ ԻՄ

Սերաստիայի մետրոպոլիտի թղթի դասասխանը՝ գրված Հայոց կաթողիկոս² Տեր Խաչիկի հրամանով՝ (115)

Ատովածային եւ վեհագոյն՝ մտքից առավել, երկնապարզ եւ ու անհասանելի խաղաղութեանն արժանացած բանական արարածներս, Ատովածային Բանի ճանաչմանն ու նրան Հարստեւ Հետեւողներս Հույժ զժպարանում ենք խոտվարարութեան հետեւանքով. ոչ միայն մեծամեծ իրողութիւնների, այլ նույնիսկ ամենաչնչին խնդիրների կապակցութեամբ, մանավանդ որ Հակատքի՝ վերաբերյալ բաժանման խոսքը առավել թշնամութիւն է սերմանում. ինչպես ձեր ներկա գրածից ենք հասկանում, ո՛ր վատվական եպիսկոպոսապետ ու մետրոպոլիտ Սերաստիայի մեծ միաբանութեան՝ 82՝:

1 Ձ՝ Երեւան
2 Ի Ձ. պակասեր՝ Հայոց կաթողիկոս

3 Ձ՝ Հրաման
4 Ձ՝ Հատուց

Բայց քանի որ զգուշացնելը մեծ բան չէ եւ դյուրին է անգամ վատթարագույններին, ինչպես ասում է Գրիգոր Նանձիանձացին³ (իմա՝ Նաղիանգանցին), ուստի խոնարհութեան եւ զգաստութեան խոսքը բարբառել իմաստասեր ու ամենակատարյալ այրերի գործն է, ահա թե ինչու՝ մենք, ոչ թե հակառակ ձեր թշնամական խոսքերի ենք գրում, [այլ առանց թշնամանքի], որովհետեւ ո՛չ մենք եւ ո՛չ էլ Աստծո կեղեցիկները այդորինակ բնավորութիւնն չունենք, որպես ուսուցանում է Պողոս երանելի⁴:

Արդ, որովհետեւ ձեր թղթի հնցն սկզբում եւ զրանից հետո էլ ըստմիջոց մեզ Հերետիկոս Հորջորջեցիք⁵, ճիշտ այնպես, ինչպես երկու բնութիւնների բաժանելը⁶, որի հետեւանքով երկու կամք եւ երկու ներգործութիւն եք խոստովանում Քրիստոսի էութեան մեջ, բացի զրանից, որը եւ ամենասարաստեղծն է, այդօրինակ [կեղծ] քարոզչութիւնը առաքյալներին ու առաջին վարդապետներին եք վերադրում⁷, որպես «...պղնձոյ շուրջ եղեալ զխարհութիւն արծաթոյ» (116)* (= իբրեւ արծաթով օժված պղինձը խարհութեամբ արծաթ համարեք). եւ այդ էլ Հայտարարում եք նրանց՝ առաքյալների՝ քարոզչութիւնից, ավետարանիչների ավետարանական մեկնութիւններից⁸ եւ սուրբ Հայրերի վարդապետութիւնից եկած, որից մարմնացյալ բանին երկու կամք ու երկակի բնութիւն եւ վերաբոյժում եւ պահանջում Հնագանդակ իբրեւ ճշմարիտ խոսքի:

Ապա նաեւ միայն⁹ անուճապատան եք Հագցնում նրանց անվանը, որպես թե ուսմիկի Հագուստի մեջ թազա-

* Տե՛ս՝ Մայի. 115 եւ 116 քաղաղարթիւնները:

1 Տ՝ Գրիգոր Ամենամեծ. - Ձ՝ գրիգորն անմիանուն.
2 Տ՝ այնպիսի
3 Թուղթ Գոյ. առ Կրեղի. Աստիքի. ԺԼ. 16:
4 Ձ՝ երանելիս

5 Ձ՝ զատկանութիւն
6 Ձ՝ ասոյ
7 Տ՝ առաքյալիցն
8 Տ՝ յառապարտութեան
9 Ձ՝ միայն պատեւ անսո

վորին կերպարանավորեք (որպեսզի շատեք թե առյուծի մորթու մեջ այն կենդանուն եք կերպավորում կամ արծվի մեջ արծվայինը զանց առած ճային եք առասպելարանում¹ ուրիշ հավերթի գեղեցկությունը), որը մի²թե բացահայտ խաբեությունն է՝ ազնվատենի համար, ու՝ իմաստունների նրանց մեջ: Բայց միայն նրանք, որ իրենց դեմքին աչք ունեն եւ իմաստուն միտք, որոնք կատարյալ³ են հասակով եւ զարգացած ճաշակով⁴, նրանք են ընդունակ բարու եւ չարի մեջ ընտրություն կատարել: Հենց այս⁵ պատճառով մենք մեր բարեպաշտական⁵ հավատն ենք բացահայտ քարոզում եւ շարադրում այս նամակում: Քանզի լուսան բարձունքին հրամայվեց բարձրացնել հավատա բարբառը, եւ Տիրոջ կողմից հրամայվեց, որպեսզի⁶ ականջով լսվածը տների կտուրներին ասվեն ու քարոզվեն: Արդ, թեպետեւ Հյուսիսային աշխարհի ոլորտներում ենք ընակվում, որտեղ սառնասառույց ցրտության շունչն⁷ է տիրում, եւ այդ սառնության պատճառով ի սկզբանն մեր հողիները անգիտության խավարով էին պատված եւ բազմաթիվ տարիներ ու ժամանակներ այդ անթմափանց խավարում անհայտը էինք մնացել ավետարանական լույսի ծագմանը. բայց երկնային բարձունքներից մեզ իր շնորհք բերեց Արեգական արդարության քաջաձայն առաքելությունը⁸ եւ ամենակրթանիկ⁹ չարհաբանքներով պատվված մեր սուրբ Լուսավորչի ու Քրիստոսին խոստովանողի¹⁰ Գրիգորի ձեռքով, աստվածասաստ Հարվածներով եւ աստվածահրաշ քրանչեկրքներով լուսավորեց եւ անգիտությունից զեպի աստվածազիտությունն ճշ-

մարտությունը¹ դարձի բերեց մեր ազն ու Հայաստանյայց թագավորությունը: Հենց նրանից ուսանեցինք եռանձնյա² դեմքով, բայց մի զորությունը խոստովանել սք. Երբորդությունը, փառավորությունը եւ Աստվածությունը կերպագեւ, համազոյական Հորը, Որդուն եւ սք. Հոգուն խոստովանել. եւ նույն Երբորդությունից մեկին³ միածին Աստված Աստծո եւ լույս լուստ [կոչել], որ անկեւույթ⁴ Աստծո պատկերն է, լույս փառաց եւ Հոր էություն նկարագրերն է, որն իջավ սուրբ⁵ կույս Մարիամի⁶ որովայնը⁷ կամաքն Հոր եւ սք. Հոգու Հովանավորությունը զոյսասեղծեց ինչեւ իր մեջ մարմին⁸ Աստվածությունը միավորությունը. ծնվեց Կույսից աստվածախառն մարմնով, գյուղթյուն առավ անձառելի եւ առանց արտի⁹ հանուն մեր փրկության եւ բոլոր նրանց, ովքեր կկարգան նրա անունը:

Այս նույն նպատակով էր, որ Կոստանդնուպոլ պահանջով զուամբովեց Նիկիայի¹ սուրբ Սինոդոսը (ինա՝ ժողովը), (յժը)² երեք Հայրուր տասներեթ հայրերի [մասնակցությունով]. Արևոսի չարափառ աղանդի քնուկության համար, որքը Հեռ էր նաև մեր սուրբ Գրիգորի որդի Ռատակեսը³, որը նույնն էր ասում ու քարոզում տեղեկերի չորս ծագելում⁴ նրանց զավանդությանը ձայնակցելով:

Ապա եւ երկբորդ ժողովը⁵ (ծծ) Հայրուր հիսուն հոգեւոր Հայրերի, որը տեղի ունեցավ Կոստանդնուպոլսում բարեպաշտ Թեոդոս թագավորի ձեռքով ընդդեմ Հոգեմարտ⁶ Մակեդոն ՀայՏոյողի. այստեղ էր նաև Հայոց Հայրապետ սուրբ Ներսեսը: Մրանց Համամիտ եւ միաձայն է⁷ նաև Եր-

1 Ի Թ. Գրիգորի ստ
2 Թ. խոստովանել կատարել
3 Թ. նայանել
4 Թ. այնպիսի
5 Թ. բարեպաշտություն

6 Թ. օր
7 Թ. օրացն (ին) շնչունք
8 Թ. ստորություն
9 Թ. անչե կրթանիկ

1 Ի Թ. Գրիգորի՝ նյմարություն
2 Թ. խոստովանել եռանձնակ
3 Թ. անկեւույթ
4 Ի Թ. Գրիգորի՝ սրբոյ
5 Թ. մարտաց

6 Թ. Նիկիա
7 Թ. 328 Հարսուցի
8 Թ. ստատովե
9 Թ. Հոգեմարտ
10 Ի Թ. Գրիգորի՝ է

բոր ժողովը եփեսոսի, որը (ն) չորս հարյուր հայրերի մասնակցությամբ գումարվեց՝ Թեոդոս Փռքը բարեհաղթ թագավորի օրոք՝ ի հանդիմանություն և ևրժում նեստորի՝ մարդադավան աղանդի: Սրան թղթով իրենց հավանությունը ավին Հայոց սուրբ Հայրապետ Մահակն՝ ու մեր երանելի ուսուցիչ Մեսրոպը:

Ահա, նրանցից ուսանելով՝ նրանց հավասան ենք խոստովանում, որը և ընդունեցինք, սովորեցինք և որով մկրտվեցինք ու պաշտում ենք իրբև գեղեցկագույն ավանդույթ Հայրենասուրբ ժառանգությանց. իսկ այն, ինչպես գույնը մարմնի վրա, անընթեխ մնալու է մեր հոգում ու սրտերում: Բայց որպեսզի երկարաբանելով ցնդարանություն չհասցնենք, ինչպես որ խոզովակի մեղ չսեղմված ջուրը ճապարակ է դաշտի երեսին, ձեզ ենք հարցնում, իրբև սուրբ Հայրերի և Առաքյալների աշակերտների. «Նրանցից ո՞վ, արդյոք, և որտե՞ղ զբն ու քարոզեց երկակի բնությամբ կամ երկու կամքի բաժանված՝ Բրիտոս. ինչպե՞ս եք համարձակվում աստվածախոսն մարմնին իրարից անջատ բնություն վերագրել, որը ոչ թե սազմից, այլ սուրբ Հոգուց զոյացավ, երկակի բարձունքներից մալց և. ծնվելիս սուրբ անվանվեց ու որդի Բարձրյալի՞», որպես Գարբիելն է ուսուցանում: Արդ, ո՞ր բնությունն եք կոչում Որդի Բարձրյալի՞, կամ որի՞ն եք ասում Փրկիչ և Օծյալ և Տեր, ինչպես Հրեշտակը Հայտնեց Հովիվներին՝, թե երկակի չէ բնությամբ՞, և նրա փառքը տեսանք, ասում է, որպես միածնին

ի Հորն՝: Ո՞ւմ եք արդյոք, ասում է, Հայրենյաց փառք համարում մարմնի՞ն, թե՞ Աստվածությունը: Եվ Հորդանան գետում որդու մկրտություն ժամանակ Երրորդության հայանվելով՝, որտեղ սուրբ Հոգին աղափուտ կերպարանքով եկավ ու նստեց նրա վրա, և Հայրենյաց ձայնն՝ ի լուր ամբողջ տիեզերքի, հասավ, թե «Դա է իմ սիրելի Որդին»¹. կհանդգնե՞ս, արդյոք, Հայրենի բարբառն էլ երկու բնությունների բաժանել: Եվ ի նշան Տիրոջ փառքի ճառագման, այդ նույն ձայնը ո՞ր բնության համար ասաց՞ Որդի և Սիրելի: Եվ երբ որ Աստծո սիրո անսահմանությունը աշխարհի հանդիպ հայանվեց աստվածարան Ավետարանի կողմից, մի՞թե՞ն չասաց. «զՄիածնին ո՞ւմ տալիս»², և զեպի ո՞ւր, արդյոք, տվեց, եթե ոչ՝ զեպի խաչ և զեպի մահ: Ահա, զբաժանի՞ր Միածնին՝ այդ ո՞ր բնությունն էր նրա մեղ որը Հորից արվեց: Իսկ ինքը՝ Ավետարանիչը պայծառափայլ խոհականությունը, այդ անբաժանելի և անկասկածելի միավորության համար երբեմն աստվածայինը մարդ և մարդկայինը աստվածային է կոչում. քանի որ, ասում է. «Երկինք՞ ոչ ոք ելավ, եթե ոչ՝ նա, որն իջավ երկնքից որպես մարդու Որդի, որ կան երկնքում»³: Եվ երբ որ այդ բանն ասաց Տերը՞, ոչ երկնքում էր մարմնով և ոչ էլ նախապես երկնքից իջած մարմին, ինչպես Եվտիբեն էր կարծում, այլ աստվածությունը անվանեց որդի մարդու, թե. «Տեսնելու եք մարդու որդուն, որովհետև երևելու է վերապին այնտեղ, ուր ի սկզբանն էր»⁴. ապա ինչպե՞ս էր մարդու որդու համար ասում, թե մինչև մարդանալը երկնքում

1 Ձ.՝ Թեոդոս փոքու ժողովուրդ բարեյալ թագուորք յանդիմանութիւն 2 Ձ.՝ Նեստոր տաւեցեցի 3 Ձ.՝ Իսահակ 4 Ձ.՝ աստ և զիբի յահաբ՝ բարձրակեց, բարձրանում 5 Ղուկ. Ա. 36: 6 Ի Ձ.՝ արտաւոր՝ ո՞ր բնությունն է Որդի Բարձրեցի 7 Ղուկ. Բ. 11: 8 Ձ.՝ բնութիւն

1 Յով. Ա. 14: 2 Ձ.՝ թէ 3 Տ.՝ յերեկոյ 4 Ղուկ. Գ. 22: 5 Յով. Գ. 16:

6 Ձ.՝ յերկին 7 Յով. Գ. 13: 8 Տ.՝ արդ Տէրն ասաց 9 Յով. Զ. 62:

էր: Դե հիմա այդտեղից բաժանի՛ր ընությունը, ո՛վ նոր ւփետարանիչ, մի՞թե արդարեւ նույն ինքը չէ՞ր՝ Մրամինը Հոբից եւ կուսածինը մորից, որ պարզամտորեն սասց. «Պահանջե՛ք սպանել ինձ՝ մարդ, որ միմիայն ճշմարտությունը ձեզ մոտ խոսեցի, որն իմ Հորից ուսանեցի»¹:

Եվ երբ աստվածության Համար ինքն իրենից Հարցնում էր, թե «Ի՞նչ էք ասում մարդու որդուն»², ապացույց է բերում Պետրոսի խոստովանության պատասխանը, թե՛ Աստծո որդի դասվանեց՝: Իսկ բերանը ոսկի էր Հոգւանը (իմա՝ Հոգւան Մակերերանը) մեկնարանում է, թե՛ աստվածությանն է կոչում մարդու որդի եւ վերելում գրածները էլ իբրեւ վկայություն է բերում (թե՛)³ ու բազմաթիվ անգամներ էլ կրկնում, թե աստվածությունն է մարդու որդին: Այսբան, ահա, բազմապիսի եւ անհաղթելիորեն բացահայտ խորհուրդ՝ Աստվածային Բանի միավորությամբ մարմնանալու վերաբերյալ, թողած՝ երկու մասի էք պատում միավորության պատմուճանը, տարբերակում բնությամբ ու կամքով պոզպես ոչ զրվիլ եւ ոչ էլ քարոզվիլ է Առաքյալների կողմից: Ըստ մարմնի այդ ո՞ր բնությամբ է Պողոսը Քրիստոսին՝ Համբնդհանուրի Աստված անվանում՞. կամ այդ ո՞ր կերպարանքին, ո՞ր բնությանն են ամենքը ծուրը դնում՞ մարմնի՞ն, թե՛՞ աստվածությանը:

Դե բաժանի՛ր երկակի բնությունը երկու՞՝ երկրպագությունների (չնայած վախճումն էք երկու՞՝ երկրպագություններ արտասանել, թե՛նեւ Հույժ բաժանասերներ եք. իսկ եթե՛ միեւնույն՞ երկրպագությունը սակք (իմա՝ երկուպիսի),

¹ Պողո չէ հիշել վրա եկած՝ նշանի խոստովանություն:

1 Յովհ. Ը, 30:
2 Մատթ. մՅ, 15:
3 Մատթ. մՅ, 16:
4 Չ՝ քրիստոսան
5 Քուզմ. Պոլ. առ Հուզմ. Թ. 5:

6 Քուզմ. Պոլ. առ Փիլիպ. Բ, 10:
7 Չ՝ երկուս եւ երկրպագութիւնս
8 Ի Չ. պարմալը՝ երկուս
9 Չ՝ եւ հիշէ տակք զվի՛ն եւ նշի

ուրեմն երկրպագությունը կբաժանեք եւ ոմն օտարոտի էություն էրբեւ Աստված ներս կբերեք): Այլ որպիսիք մեկ երկրպագություն խոստովանեք<ՏԷ>, ուստի ստիպված կլինեք ակամայից, թեպետեւ չեք էլ ցանկանում, Տնօրինողի միավորությունն ընդունել՞, քանի որ չի կարելի՛ երկրպագել մարդկային բնությանն իբրեւ՞ աստվածություն եւ ոչ իսկ մայել է երկնավորներին երկրային բնությանը երկրպագություն անել. ընդ որում Համայն մարդկային Հասարակության բնությունն է երկրպագել՞ ճիւղան՞, մեզ բնութեմնակից լինելու Համար (117):

Այն՞դ անմտություններիդ՞, առափել եւս անգետ մոլորություններիդ Համար. քանզի պարտավոր էիք երկու բնությունների մեջ մեկ այլ բնություն եւս փնտրել, թե՛րեւս կարող լինեիք խուսափել ՀայՀոյշությանից (կամ ափելի ծանրագույն ՀայՀոյշության մեջ ընկնել): Ահա, թե ինչ է ապացուցում մենն Կյուրեղը իր տասներկու գլուխներից (Հավանաբար՝ բաղկացած ճառեր) յոթներորդում՝. «Եթե՛ ոքեւ՛ մեկը, ասում է, մեկ երկրպագությամբ եւ փառաբանությամբ չի պաշտում էմմանուելին, թո՛ղ եղովյալ լինի»: «Բարձրացնել եւ անուն շնորհել, ասում է Պողոսը, առափելազույն, քան մարմնի բոլոր տեսակի անունները»⁴. իսկ ի՞նչ անուն կա առափել զերազանց, եթե՛ ոչ՝ Աստված: Եվ ինչպե՛ս կհանդգնի՞՞ որեւէ մեկն ասել երկու Աստվածներ: Եվ քանզի Բանն առաջուց իսկ կրում էր աստվածության անունը, եւ որովհետեւ անճառելի միավորության Հետ միաձուլելով անխառն բնությունները, վերցրեց մարմինն աստ-

1 Տ. ստե եւ ի ստորե՛ խոստովանել
2 Չ՝ ընդ
3 Չ՝ երկրպագել
4 Չ՝ անբնութեան

5 Չ՝ չեմբորոց
6 Առ. Փիլ. Բ, 9
7 Չ՝ անգրիփ

վածացրեց, ուստի եւ եղավ ստեղծողի բնությամբ ու զորությամբ՝ որպէս վկայուած է Գրիգոր Աստվածաբանը: Գարձայ մեկ այլ ճառում ասում է, թե. «Աստվածային պատկերը մարդկային կերպարանքի Հնա միաձուլեց ու ներկայացրեց սաան Իւրայեի, թե՛ ա՛նա, Տերը օծեց նրան եւ աստվածացրեց: Այդ բանը մեկնելով ինքը՝ նույն Աստվածաբանը, որով ինքնեկը էլ եք պարծնելու, ինչպես մենք եւս Հպարտանում ենք, թե՛ օծեց եւ Քրիստոս կոչեց, բայց ոչ թե ուրիշ օձվողները՝ զորությամբ, այլ Համբողջանուր Օծողի մերձավորությամբ¹. եւ միմիայն նրա շնորհն էր՝ մարդուն օձված դարձնել եւ օձյալից Աստված արեալը:

Դե այժմ բաժանելը այդ օձված անունը երկու բնությունների եւ ցույց տուր երկակի Աստվածները տարբերությունը՝ բաժանելու բնությունները²: Եվ քանի որ չես կարող, ուստի պարտավոր ես ինքդ խոստովանել՝ մի Տեր, մի Քրիստոս, մի Աստված եւ՝ մեկ բնություն:

Ե՛կ միասին շրջադայեք (ի՛նչ՝ քննեք) Աստվածաբանի ուրիշ խոսքերում եւս: Երբ ասում է, թե. «Ոչ միայն աստվածությանն եմ անվանում կատարայ, այլեւ աստվածության կողմից՝ օձված մարմնին, որը եղավ [կատարայ] ինչպես օծողն է, որին եւ Համարձակվում եմ անվանել մեկ Աստված», ի՛նչ եւ Հասկանում՝ դրա տակ, ո՛վ բնութենասերը, եւ ինչպե՛ս եւ մի Աստվածը երկու բնությունների բաժանում: [Ապա նաեւ]. «Եկավ Աստված երկու Հակադիր՝ էություններով իբր ստեղծածների Հնա միասին՝ մեկը մարմինն եւ ասում, մյուսը Հոգին, որոնցից մեկին ինքն

աստվածացրեց եւ մյուսն՝ էլ աստվածացավ»³. ինչպե՛ս եւ Համարձակվում աստվածացային օտար բնություն վերադրել: Իսկ ի՛նչ բան է աստվածաբանն² քարոզած բնությունների նորաձեւությունը, եթե ոչ՝ միավորություն, քանզի Աստված կարող է եւ մարդ դառնալ. այն է՝ չիք, ինչ որ էր (այսինքն՝ կար), ոչի փոխարկվեց. իսկ ինչ, որ չկար, զոյացավ, որպեսզի Հոգու օծությանն՝ միջնորդությամբ անտանելին տանելի դառնա, միջնորդելով նաեւ թանձրազոյն մարմնի Համար:

Արա վրա գարմանալ կարելի է. ասում է թե մարդկային Հոգին մարմնի եւ աստվածության միավորության միջոց է: Ձի՛ նշանակում, արդյոք, որ եթե երկատում եւ բնությունները, ապա ոչ թե երկու, այլ երեք բնությունների պարտավոր եւ խոստովանելի միջոցը ավելանում է: Իսկ եթե անտեսում ես միջոցը, ուրեմն երկուսի միավորումը չի լինի. ոչ էլ Աստված մարդ կդառնա, ու դրանով մարդկությունը Համայն զրկված կլինի փրկությունից: Տեսնո՞ւմ ես, թե ուր է տանում քեզ քո այդ բաժանաբարությունը: Հնեց նույն ճառում նա ասում է՝ ոչ միայն աստվածային բնությունը՝ կարող է միավորվել մարդկային Հնա, այլեւ մահկանացուին³ անմահ Հնա, չարչարելիին անչարչարելի Հնա, անպատվելիին նրա Հնա, որն ամենքից առավել գերապատիվն է: Նաեւ Աթանասը Ապոլինարին ուղղված թղթում Աստծո մարմնացած Բանի մեջ մեկ բնություն է ճանաչում: Նույնն է Հաստատում նաեւ նրա Հտեւերդ Կյուրեղը. երբ Սեկունդոս⁴ եպիսկոպոսը նրան Հարցրեց. երկու՞ բնու-

1 Չ՝ որ
2 Չ՝ օծողը
3 Չ՝ միւրեւորություն
4 Չ՝ բնութենա

5 Ի Տ. պոփոսը՝ եւ
6 Չ՝ յոժութենէն
7 Չ՝ յիմաստ
8 Չ՝ ընդդիմացայեց

1 Չ՝ միեւ
2 Տ՝ աստվածաբանից - Չ՝ աստվածաբանի
3 Տ՝ Աստվածութենան

4 Չ՝ բնութենան
5 Չ՝ ընդ մահկանացուն
6 Չ՝ աստ եւ փոքրիկ՝ սփոխող

թյամբ պետք է Հասկանանք մարդեղացած Բանին, թե՞ մեկ, նա նամակով պատասխանեց և. ասաց. «Մնա՞րդովուց Հետո չենք կարող անջատել բնությունն՝ իրարից, ինչպես որ երկու որդիների բաժանել մեկն ու անբաժանելին. նույնպես և մեր սուրբ Հայրերը մեկ բնությամբ ուսուցանեցին մարմնացած Բանին Աստծո՞ւ»:

Եվ դարձյալ Սեկուլոզսին առաքած երկրորդ թղթում ասում է. «Հակառակորդներն ասում են նաև, զրու՞մ է նա, եթե մարմնացյալ Բանն Աստծո մխարնայթ է, սպա պետք է ընդունել ամենայն ինչի խառնակումն ու շիլաշփոթը. ինչպես որ մարդկային ընափորությունն է՝ թաքցնել ծախսվածը կամ զողացվածը, սակայն անզուտ են և աղափարում են ճշմարտությունը. ըստ որում ճշմարտան այն է, թե մեկ բնության մեջ է մարմնացած Բանն՝ Աստված»:

Դարձյալ սուրբն Կյուրեղը Հեղեոս քահանային զրու՞մ է. «Եթե ասում ենք մի բնության պետք է խոստովանել՝ և՛ Հոգևոր մարմնի և թե՛ իմացական, ուրեմն մխարովածոնը չենք անջատում իրարից. այստեղից էլ այնուհետև մի որդի է միայն և մի բնություն նրան»։ Նորից էլ զրու՞մ, [այս անգամ] Թեոդոս թաղափորին. «Թեև բնություններով միմյանցից խիստ սուրբեր էին և բոլորովին նմանություն չունեին, [սակայն] զարով միացան այդ բնությունները՝ մի Քրիստոս և՛ մի Որդի և Ստեղծողով Հանդերձ եղավ մեկ բնություն»:

Նույնն էլ զրու՞մ նաև սուրբ Հայրերին Հետեւող՝ Մելիտոնի Ալիակ եպիսկոպոսին. «Ամենայն տեղերում՝ աստվածությունների Համար ասում են, թե սուրբ կույսից էլ զալիս՝

Բանին Աստծո մարմնավորումը, որը միայն Որդին է, միայն Տեր Հիսուս Քրիստոսը. երկու էություններով ենք ասում մխարովեցին՝, ինչպես որ միանալուց Հետո վերանում են՝ նույն մարմնի անջատ մասերը. ուստի և Որդու էություն մեջ մեկ բնության ենք Հավատում»:

Իսկ սուրբ Բարսեղը Քրիստոսի ծննդյան ճառում ասում է. «Աստված մարմնի մեջ ոչ թե արՀեստական՝ գործերով, ինչպես մարգարեների ձեռքով է կատարվում՝: 85>, այլ իրեն Հետ րուսածին և իրեն Հետ մխարոված է ներկայացնում մարդուն (118)*: Իսկ ի՞նչն է մարմնի մեջ աստվածայինի Հատկանիշը. օրինակ՝ որպես Հուրը երկաթի մեջ փոխարկաբար (իմա՝ զրսից է փոխանցվում), այլ փոխադարար (իմա՝ ինքնակա, փոխադարձ ազդմամբ) է ստանում. քանզի Հուրը ոչ թե ինչ-որ տեղից է ինքն իրեն գնում երկաթի մեջ, այլ իր ներքին բնույթին Համապատասխան, մալով իր տեղում, իր բուն զորությունից փոխանցում է նրան, որը այդ փոխադարձությամբ զորությունով բուրբովին էլ նվազ չէ և այդ զորությունով լցնում է ընդունողին ամբողջապես: Այդ նույն ձևով էլ Աստվածային Բանը՝ առանց նրանից զուրբ զալու, փոխանցվում և բնակվում է մեր մեջ, և ոչ էլ լցնել է պահանջում, և այդպես է Բանը մարմին առնում: Բայց ինչպե՞ս է, ասում են, որ մարմնական տկարությունից ոչինչ չանցավ Աստվածային Բանին. սահմ Հուրը ոչ թե երկաթի Հատկությունից է վերցնում որևէ բան. երկաթը սեւ է և սառը, բայց երբ շիկանում է, Հրո կերպարանք է ստանում և ինքը պայծառանալով կրակին՝ չի սեպանում. ուստի և ոչ ստեղծական այդ Հրով

* Տե՛ս Մեղբ. ձև 118.

1 Ձ.՝ բնութիւնն
2 Ի Տ. պղկաւէ՛ր Բանին
3 Ի Ձ. պղկաւէ՛ր և

4 Ձ.՝ ուսուց
5 Ձ.՝ տակայ

1 Ձ.՝ իրկուս բնութիւնս մխարոյց ա- սեթ
2 Ձ.՝ բարեկեցիյ
3 Ձ.՝ ստանոյ
4 Ձ.՝ Հուր
5 Ի Տ. պղկաւէ՛ր Հոյ

չկարծես ազդել Աստվածությանը»:

Նույն ծննդյան ճառում Աթանասը գրում է. «Ճշմարտագին մեներ եւս խոստովանում ենք անապական մարմնի գերակայությունը, քանզի Բանն իր բնությունը մարմին առավ եւ ինքնարարաբ միածուլվեց նրա Հետ. եւ մեր Տեր՝ ու Փրկիչ Հիսուս Քրիստոսը մեկ բնությունը Կույսի արգանդում մարդ դարձավ: Ուշ դարձնենք մարգարեների խոսքերին, որովհետեւ մի բնությամբ եւ անապական են ցույց տալիս: Ոչ ուրանում եմ բնությունը եւ ոչ էլ բաժանում, այլ առանց երկմտանքի միություն՝ եմ ասում Պրոֆիտի այն՝ ճառի Համաձայն՝, որի սկիզբը Հետեւյալն է. «Կուսական է այս ասոնը՝, ասում է, սուրբ եւ Աստվածածին կույս Մարիամը, զբանով (այսր - 119) [Հրամայեց] անարատ կուսության բաժակը, երկրորդ Աղամի իմացական դրախտը, բնությունների միավորության գործարանը, սարսափազդու տնօրինության ոստայնը, որի մեջ անառարկելիորեն ընկավ՝ միավորության պատմուճանը»¹ ՏՃ: Նա անապականաբար ծնեց եւ փակված դռներով անարգել ներս մտավ, որի բնությունների միավորանքը Քովանան՝ ազդեղակեց. «Տեր իմ եւ Աստված իմ»: Եվ շատ այլ բաներից Հետո ասում է. «Բնությունամբ անչարչարելին զՖարստությունը եղավ բազմաչարչարելի»: Եվ դարձյալ ասում է. «Գթառատ Աստվածը, որ միշտ էլ մերձ էր մեզ, եկավ եւ որպես փրկություն իր աշույնը՝՝ տվեց ու որպես նզովքի օրինակ գնեց այս աշխարհը. իսկ նա, որը մեզ գնեց, սոսկ միայն մարդ էլ, ո՛վ Հրեաներ»: Եվ դարձյալ կրկնում է. «Եթե ուրիշ ոք է

Քրիստոսը եւ ուրիշ ոք՝ Բանն Աստված, ապա չկա նաեւ երրորդությունը»: Մի՞ պատեիր տնօրինության պատմուճանը, որովհետեւ ի վերուստ՝ է տրված. մի՞ աշակերտիր Արիստին, որովհետեւ նա ամբարշտություն բնություններն է մասնատում: Դու մի՞ բաժանիր միավորությունը, որպեսզի չբաժանես Աստծուն:

Ապա նաեւ Եպիփանը տասնեյոթերորդ սաղմոսում ասում է. «Որովհետեւ Աստծո միածին Որդին մարդացավ եւ եղավ Դավթի իբրական որդին՝ անշփոթելի մնաց բնություններով ու անյուծանելի միավորությամբ»²: Եվ դարձյալ նույն Եպիփանը Պարունակխոսում՝ գրում է. «Ինքն Աստված նույն ինքը մարդն է. պետք չէ տարրերակել միասնականությունը, այլ երկուսինը միմյանց Հետ խառնել՝ երկրալիքը Աստվածությունը»:

Նայի՛ր, տե՛ս, Բանի եւ մարմնի անուտ միավորանքը միեւնույն գրությունը զորավիզ եղավ եւ պարփակեց մի աստվածության մեջ. մի գոյություն Տեր եւ մի՝ Քրիստոս. միեւնույն Հոգեւոր մարմնում չեն լինի երկու քրիստոսներ եւ երկու աստվածներ՝ Նույն անՀասանելի աստվածությանը: Ինչպես Գրիգոր Աստվածաբանն է պատասխանում բնությունների զանազանության մասին սուրբ Բարսեղի Հարցումին. «Եթե զանազանություն է, ասում է, ապա աննմանություն է, իսկ եթե աննմանություն է, ապա պարզություն չէ, եւ եթե անպարզություն է, ուրեմն զանազանակերպ վիճակ է, որից էլ առաջանում է բազմակի գրությունները»: Եվ քանի որ ճշմարտությունը մի է ու բնությամբ ոչ բազմապիսի, ուստի եւ բազմակիք բաժանելը ստույթուն է:

1 Չ՝ անորոշաբար. մի եւ տեք
2 Տ՝ միությունը
3 Տ՝ յայնք
4 Ի Չ. պատեա՞րք՝ բուն

5 Չ՝ տան է
6 Տ. աստ եւ ի ստորին՝ անցու, անգնակ
7 Չ՝ թուճատ
8 Չ՝ արեւեն

1 Չ՝ զի վերուստ
2 Տ՝ միությունը

3 Չ՝ ի պարունակխոսում

Իսկ չարաթյունն Հակատակորդ Ապողինարեսը, սնահափատության պատճառով չկարողանալով Հականալ այդ բանը, երկու կատարելություն է դնում մինևնույն մարմնում: Բայց սուր Կյուրեղը՝ պատասխանում է նրան, թե. «Երկու կատարյալ՝ գոյությունները՝ միավորություն է»¹: Եվ Ապողինարեսը դարձյալ ասում է, թե. «Երկու կատարյալը (իմա՝ ամբողջությունը) մեկ կատարյալ կենդանու մեջ լինել չի կարող»²: Եվ նորից սուրբն Բարսեղը ասում է. «Մարդկանց՝ կողմից անկարելի է, իսկ Աստծու կողմից կարելի է. ինչպես որ Կույսից՝ ծնվելը՝, ինչպես ծովի վրայով քայլելը, ինչպես որ մտից ու ուղորներինց կազմված թանձրամած մարմնի՝ վակվամը՝ գունեքով Հաստաստպես ներս ստնելը՝: Ահա, եթե օրինակի Համար սրանք կարելի են Աստծուց, նույնպես եւ այդ. քանզի Աստծուց են եւ աստվածային են ամեն տեսակի բնությունները՝ եւ կերբը, եւ ներազգումը, եւ կամքը:

Այսբանը բավական է որպես ընդդիմախոսություն երկու բնությունների վերաբերյալ՝ սուրբ Հայրերի կողմից ասված, եթև կանխումս՝ էք Հեռու վանել Հակատակությունը եւ անսրբելով ունկնդիր լինել:

Այժմ պարզաբանենք, թե ինչ կա կամքի մասին, որը ինքներդ քաղումս՝ էք սուրբ Կյուրեղի ասածներից, թե. «Երբ ցանկանում էր (իմա՝ Աստված), թույլ էր տալիս մարմնին իրեններից կրել, որը Հնարավոր չէ մի անձի մեջ լինել: Եթե անՀրաժեշտաբար ընդունեք յուրաքանչյուր

բնությունների Համար՝ կամենալ եւ գործադրել իր ունեցածը, ապա բոլոր չէր աստվածայնանա եւ տակավին կմնար մարմնի Հակատակությունը (իմա՝ Հակադրություն): Ռոտմոհեա, ասում է, երբ վերացնում ենք կամքը մարմնի և մտածողություն, ապա արգարես արարում ենք որդի բարկության»³. և դա ոչ էլ Համար է գալիս Պողոսի ծառայական բնավորությանը, որ Քրիստոսի ձեւափոխված մտքերն ուներ (120): Իսկ եթև բոլորն էլ աստվածացված էք Համարում, ուստի մեր փրկությունը եւս միակ իշխանական տնօրինությունն է թողնվումս՝ մարմնով տանել անանդոսանելի՞ կրքերը, ուրեմն Հայտնի է դառնում, որ միմիայն աստվածային կամքն ենք ի նկատի առնում վեՀազարյն՝ Հաղթողին ըստ ամենայնի: Ահա սրանց՝ Համար պետք է Հստկանանք սուրբ Հայրերի ասածները:

Իսկ Քրիստոսի [ուսմունքի] անպարտելի սպառազեն Աթմասար՝ Փրկչի Հայտնությունը՝ ճառում ասում է. «Հենց դաա Համար՝ եկավ Բանն Աստված, Հանուն ասաջին մարդու մարդկային կենդանության, եկավ դուրս վանելու մեր անօրեն թխնամոս. ծնվեց կնոջից եւ մարդկային կերպ ինքն իրենով Հաստատեց, երեսաց մարմնով, սակայն առանց մարմնական կամքի՞ եւ մարդկային խորհուրդների՝ իբրև պատկեր նորոգության եւ իբրև սրբազործում աստվածային կամքի, քանզի Բանի բնությունը անթերի կերպով երևում է մարդկային մարմնի կերպարանքի ցուցադրությամբ»:

Գրում է նաև Հռոմի Ռոորիոս¹⁰ եպիսկոպոսը. «Եթև

1 Չ. յուրերը սատ թան միանկնայ՝ իմա՝
և սես ցանեւոյ
2 Չ. կատարացեոյց
3 Չ. գոյացելովնանց
4 Չ. մարդկան
5 Չ. կուսին

6 Չ.՝ մանկին
7 Չ.՝ փակեթ
8 Չ.՝ մարմնին թանբումած ստանելով. ի մայ ի յակերոց Հաստատայ
9 Չ.՝ կամքիք
10 Չ.՝ սուրբ

1 Առ Եփես. Բ. 3:
2 Չ.՝ թույլատրացանք
3 Չ.՝ ցանկանանց
4 Չ.՝ վեՀազարյնթմար
5 Չ.՝ այտցելի

6 Չ.՝ արժանաբոս
7 Չ.՝ ի ճառին ի յայտնութիւն
8 Չ.՝ սպարիկ
9 Օր. Բք.՝ առանց մարդկան կամայ
10 Չ.՝ սուրբ

[նախապես Հայտնված] ծանուցված լինեք, արդյո՞ք փառքի Տիրոջը խաչի վրա էջին Հանելու», որից եւ Հասկանալի է, թե աստվածութեանը Հնարավոր չէր՝ ո՛չ խաչ Հանել եւ ոչ էլ նրա նկատմամբ մարդկային չարաբանքների փորձ անել, եւ՝ որ այդ բաները կրում էր մարմին եւ աստվածային բնութեան անտարակուսելի միավորութեան պատճառով: Դրա Համար էլ մեկ կամք ենք խոստովանում Տիրոջը մեր՝ Հիսուս Քրիստոսին, քանի որ միմյանց Հակառակ այլ եւ այլ կամքեր մեր Փրկիչ՝ մե՛ծ չի կարող լինել եւ մարդկային իրավունքներից վեր է ճանաչված [այդպես կարծելը]՝:

Եվ՞ Գրեգոր Աստվածաբանն էլ այսպես է գրում կամքի մասին. «Փրկիչի այն ասածը՝ Ոչ թե եւ կամքով արեցի՞, եւ եթե այդ խոսքերը ասված լինեին ինքն իր խորքերը մտնելով, այդ դեպքում կարող կլինեինք սակե, թե մարդուց է կերպարանավորվել Բանը, որն ըստ Փրկչի է Հասկացվում. քանզի նրա կամեմալը ոչ թե ընդդեմ է Աստծուն, այլ Աստծունն է պարունակում: Ուստի եւ, ըստ մեզ, այդպես էլ մարդկային ախրժուժությունները ոչ ըրողը բաներում են աստվածայինին Հսեւելու»: Տեսնո՞ւմ ես, որ կամքի սահմանները Փրկիչը Հասարակ մարդկութեանից է [սկզբնավորված] Համարում եւ ոչ թե իր մարմնից: Իսկ եթե բաժակից Հրաժարման՝ մասին եւ խոսում, թե՛ «Ոչ ինձանով, այլ քեզանով է զորանում կամքը»⁶, այս բանն էլ նույն Յոթնյակի⁷ տասներորդ զլխում է մեկնաբանում Աստվածաբանը. «Երբ որ ոչ թե կարողությունն է լինելու կամ թե անկարողությունը, ուրեմն այդ պեսք էր անգիտանալ, այլ ոչ թե

կամքին Հակառակ ուրիշ կամքեր ներմուծել, որով եւ արարողին է այդ բանը, որը իմաց եւ ինքն էլ արարեց»:

Տե՛ս ստեղծողի եւ ստեղծվածի միավորությունը՝ Բանին եւ ասում եւ մարմնին: Ասա՛, ո՞վ անբան (իմա՛՝ անզեռ) սպասավոր Բանի, կարո՞ղ է, արդյոք, Որդու կամքը մի ինչ՝ որ առանձին բան լինել, քան Հորն է, որ կարծես գոյությունն էլ չունեն <87>. «...Բանն է, զի եղիցի այնպիսի իմն ժողովումն» (121): «Որպես իմ կամքը չարարեցի, որովհետեւ իմ կամքն ու բո՛ղբ անձատ ու տարբեր չեն, այլ իմն ու բո՛ղբ Հավասարակից են. ինչպես մի է աստվածութեանը, նույնպես եւ մի է կամքը»: Տեսնո՞ւմ ես, թե ինչպես անՀնտացավ մարմնի կամքը եւ Հորն ու Որդուն միավորվեց մեկ աստվածութեան մեջ: Ահա՛, չես կարող բաժանել՝ ոչ բնութեամբ եւ ոչ էլ կամքը, ինչպես որ ցույց տվեց. քանզի մի են երեւելին ու աներեւույթը, անժամանակն ու ժամանակավորը. եւ ուրիշ ոչ մեկը, եւ՝ ուրիշ կեքոջ չի կարող լինել, որովհետեւ երկուսը ի մի են ձուլված՝ Աստծու մարդանալով եւ մարդու աստվածայնանալով. դա էլ բարոյից քարոզում է՝ Աստվածաբանը՝ մարդու աստվածանալը, որպեսզի բնութեանն եւ կամքի գանազանության ոչ մի Հնաք անգամ չերեւա:

Եվ Գրեգոր Նյուսացին Եփեսոսի դեմ գրած երկրորդ թղթում ասում է. «Քանի որ մենք, մարմինը, որով չարչարանքներն ընդունեց, աստվածային բնութեանը Հնտ միավորված ենք Համարում, այսինքն միասնականի ձեռքով արարված, որն էլ Հենց արարողի բնութեանն է»: Նա գրում է նաև Ալեքսանդրիայի Թեոփիլոս եպիսկոպոսին, թե. «Ամենայն ինչ, որ անգոր եւ ապականացու էություն էր, միշտ էլ աստվածութեան Հնտ միասնականված էր»:

1 Զ՝ Հակեմ
2 Իսա՝ թիւն
3 Տ՝ հին Փրկչին մեր
4 Զ՝ նոյ
5 Ի Տ. պոփոսե՞ր եւ

6 Լուկ. ԻԲ. 32:
7 Զ՝ Հրաժարումն
8 Լուկ. ԻԲ. 42:
9 Զ՝ եւթանգիկն

1 Ի Տ. պոփոսե՞ր եւ
2 Զ՝ մի խոսակցութե

3 Տ՝ եղանակ

եմ մեծն Բարեպօղ երբորդ սաղմոսի մեկնութիան մեջ աւում է. «Հողեղեն մարմինը աստվածութիանը կարողակից (իմա՝ գործակից) ստեղծեց, միեւնոյնի գորութիամբ զորացրեց եւ մի աստվածութիան մեջ զուամարեց»:

Եմ Պողոսի աշակերտ Դիոնեպոսը, որը արժանի եղավ Փրկչի տեսութեանը¹, զրոււմ է Գայիոս ասպնջական Առաքելոցն (Թերեսու՝ Առաքելոյն). «Գերագույնի աներևույթ լինելու պատճառը, անիմանալիի եւ իմանալիի՝ մարդկայնորեն լինելու մասին մեր իմացութիանը Հայտնի եղավ, ուստի եւ մարմնով երևեալուն աստվածագունեն ենք անվանում: Եմ Հիսուսի՝ այս խորհուրդը անհայտ է ոչ միայն խոսքի կամ մտքի համար՝ նույնիսկ նրա էութիանը մոտենալու, այլեւ Հակաճառութիամբ էլ անկասկածելի է մնում եւ իմացութիամբ էլ անիմանալիի՝ Քրիստոսը ոչ մարդ էր եւ ոչ էլ որպես ոչ մարդ. այլ իբրեւ մարդկութիւնից առաջ եկած՝ մարդկանցից ավելի առաւել է. այնուհետեւ՝ ոչ ըստ Աստծու աստվածայնորեն՝ է ներգործում եւ ոչ էլ ըստ մարդու՝ մարդկայնորեն, այլ Աստծու մարդկայնանալով մի նոր աստվածային ներգործութիամբ է մեր մեջ կենցաղավարում»:

Այլեւ զրգամ է, թե՞. «եկա ոչ թե իմ կամքը պարտադրել, այլ առաքիչ Հոր՝ կամքը». կամ «Ոչ այնպես գործել, ինչպես ես եմ կամենում, այլ ինչպես ինքը»². սրանք, ահա, այլ եւ այլ կամքեր չեն ցուցադրում, բայց միայն մարդկա-

լին ցանկութիւնների համաձայն եւ Հանուն մեր տնօրէնութեան ամպեցին, որի օրինակը՝ Հնեց մեր բարեգութ Վարդապետը տվեց, որպեսզի նրա շարժով առաջնորդվենք եւ ոչ թե ըստ ամեն մեկի կամքի, այլ ամենուրեք եւ ընդմիշտ Տիրոջ կամքին նախապատվութիւնը տրվի: Ահա սրանք են անճառելի միավորութիւնը եւ մարմնով աստվածայնանալը:

Ահա Հայտնի զարձակ Քրիստոսի մեկ՝ աստվածային կամքը եւ մյուսը՝ Համայն մարդկութիանն ու Քրիստոսինը, բոլորն աստվածային (122): Խոսենք այսուհետեւ ներազգեւ մասին՝ ըստ սուրբ Հայրերի վկայութեան: Աթանասը Արեւոյն ուղղով չորրորդ ճառում ասում է. «Եմ Բանը մարմնավորվելով՝ ստանում է նաեւ տկարութիւնն իբրեւ իր սեփականը, քանզի նրանն է մարմինն իբրեւ աստվածային գործերի մասնակից, որովհետեւ նրանով էր զոյանում, քանզի Աստծու մարմին էր»:

Եմ փոքր ինչ Հետո զարձայ ասում է. «Թե որ Բանին Աստծո գործերը մարմնի ձեռքով չէր կատարված՝ մի՞թեւ, աղյոք, չաստվածացավ մարդը»: Եմ այլ բաներից Հետո էլ՝ «Քանզի Հոր գործը մարմնի ձեռքով էր արվում»: Եմ զարձայ նույնն է զրում Դեղրիսո՝ եպիսկոպոսին ու խոստովանողին. «Քանզի ձեռք մեկնելով Հարութիւն տվեց նրան, որը Չիւրութիւնով էր բռնված եւ ձայն արձակելով կենդանացրեց Ղազարին»:

Եմ Գրիգոր Նյուսացին՝ ընդզմ Եմենոսի գրած իր երկրորդ ճառում ասում է. «Քանզի ներգործումը նույնպես, որպես ճշմարտն Աստծո, յուր մարմնի ձեռքով եղավ ամենքին, որպես ձայնը կամ գործը մարդկորեն առաջ եկան,

1 Զ՝ անմահ

2 Զ՝ Թաղուհեւ եւ յերեւոյն

3 Զ՝ եւ այլ է յիսուսի

4 Այլ արեւոյ գոր ի ներքս ամէ 5. ի Ժուսիսութիւնս՝ այսպես ունի զՀատուածոյ՝ մարդկորն լինելով զայն. բայց սակայն Թաղուհէ եւ յետ երեւոյն. եւ կամ քի աստուածայնացոյն ա-

սակցոյ՝ եւ յերեսին մարմնով եւ այս միտոսի խորհուրդ... այլ մասնաւոր եւ ճանկարմ...

5 Զ՝ ոչ ըստ այլ գաստուածայնեան

6 Զ՝ թէ

7 Զովհ. Զ. 38:

8 Ղուկ. ԻԿ. 42:

1 Զ՝ արեւոյ

2 Զ՝ նայն վիւս գեկիսու

3 Զ՝ կուսիս

ասկայն ներքուստ Հասկացվում է՝ թե նրա սակ աստվածությունն է ծածկված»:

Եվ ապա Հռոմի եպիսկոպոս Հուլիոսն¹ է գրում. «Եվ չկա որեւէ անջատում, ասում է, Բանի եւ աստվածային Հատկությունը² օտաված նրա մարմնի միջեւ. այլ է մեկ անձնավորություն, մեկ ներգործություն եւ մեկ դեմք, միանգամայն Աստված եւ միանգամայն մարդ, որը նույն ինքը Հիսուս Քրիստոսն է»: Եվ Հովհան Ոսկերեբանն³ իր ճառում, որի մեջ խոսում է Հիսուսի՝ լեռանը կատարած աղոթքի մասին, ասում է. «Արի գորություն եւ մի ներգործությունը բազմատեսակ ախտեր բժշկեց»: Եվ սակավ խոսքերից Հետո դարձյալ ասում է. «Որովհետեւ զանազան Հրաշագործություններ տեղի ունեցան ձեռքի մեկ ներազմամբ»:

Եվ Կյուրեղ Ալեքսանդրացին՝ «Ալիտարան ըստ Աստիտոսի» մեկնություն մեջ ասում է, թե. «Արտաբերց իրեն Հետ մարմինը ոչ թե, ինչպե՞ս՝ ասում են, Հոր Հետ եւ Հորից է Բանն Աստված⁴, որպես եւ իրենն է կազմված մարմնի ներգործողական Հատկություններով, այլ ամբողջական պահելով մարմնի կառուցվածքը՝ մարմնականի ծնանելու Համար. եւ լցրեց աստվածավայել ներգործություններով, որով եւ (?) իրենը փառքի բարձրացրեց» (123): Ապա նաև. «Երկու կուրբերին բժշկում է ձեռքի մերձավորությունը եւ լուսավորում աստվածագործ գորությունը. ամբողջական [ձեւով] իր մարմինն է ցուցադրում, ինչպես Պետրոսի զբանչին, որի վրա ձեռքը դնելով անմիջապես բժշկում էր եւ ստիպում էր նրանց ճանաչել իր բնավորու-

1 Տ.՝ լինի
2 Տ.՝ Յուլիոս
3 Տ.՝ Կիրո

4 Չ.՝ ուկերեբան
5 Չ.՝ որով ոչ
6 Ի Չ. պոպուսը՝ աստված

թյան էությունը, աստվածությունն եմ ասում, որ իր մարմնի ներգործությունները միանական զորությունը էր ցուցադրում»: Ապա դարձյալ՝ «Կարող լինելով ներգործել ըստ ամենայնի, կատարում էր այդ նաև թքով, որպեսզի Հասկանանք, թե նրա մարմինն ամբողջությունը լի է կենսաբար խոսքով. որ ձեռքի աննշան մերձավորությունն իսկ կարող է պատճառ դառնալ լուսավորությունից, քանզի մարմինն է ճշմարիտ լույսի»⁵:

Որպես ուղղափառներին անհաղթ Հակառակորդ⁶ Կյուրեղը «Պարագմանց» գրվածքում ցույց է տալիս, թե. «Աստվածայինը Քրիստոսի մարմնի գոյանալն ենք Համարում, ասում է՝, որովհետև Աստծու մարմին է՝ անճառելի փառքով զարգացված, անապական, սուբբ եւ՝ կենդանանար»: Իսկ՝ «Գանձույց»⁷ գրվածքում՝ «Արավորվելով անբաժանելի Հատկություններով՝ ինքն իրեն թույլ է տալիս, ասում է, մարդկանց Հետ լինել իբրև մարդ, սովածանալ, ծարավել եւ՝ այլ բաներ կրել, ինչ որ ասում են՝ նրա մասին»: Տեսնո՞ւմ ես, քանզի ոչ թե Հարկադրաբար են ասում, այլ կամավոր ցանկությունը, եւ որպեսզի թույլ տան կրելու մարմնի ճշմարտությունն ոչ արճամարճելի Հատկություններն ու սարքայուծելու մեր մեջ դասապարտելին. «Որովհետեւ ճշմարտապես ծառայեց իր մարմնով՝ որպես ծննդյան⁸, նույնպես եւ մեր ունեցած ախտերի Համար, պնդում է Աստվածաբանը, մեր եւ ամենքի աչառություն Համար, որով եւ փրկեց մեզ՝ մեղքերի մեջ թաղվածներին»: Եվ դարձյալ ասում է. «Մասայի կերպարանք առնելով իր ծառայակիցներն ու ծառաների Հետ՝ կերպարանավորում է նաև օտարներ-

1 Չ. յուկուրք սուս՝ յոս
2 Չ.՝ սխոյանն
3 Ի Տ. պոպուսը՝ սակ
4 Ի Տ. պոպուսը՝ եւ

5 Չ.՝ գանձույց
6 Տ.՝ ծարսուի
7 Չ.՝ սոխեն
8 Տ.՝ Ի ձեռնդեանն

րինքը, իրենով ներկայում է ինձ (ի՞նչ՝ մեզ) խմիններով Հան-
րեքձ, որպեսզի ինքն իրենով վերացնի շարությունը, որպես
մտին մտանցող Հուրը կամ արեզակը՝ երկրի՝ վրայի գոլոր-
շին, քանի որ Հանուն միաձուլման եւ Հաղորդվելի նրանց
Հետ: Այս է խորհուրդը Քրիստոսի միափոքրական Հատկա-
նիչներին՝ Հանուն մեզ բժշկելու եւ բնությամբ ոչ միանա-
կան ցույց տալը որպես մեզք Համարել՝ եւ նզովքով Հիշե-
լայ ոչ թե բոտ նրանց փոխվեց (Տեքր մի՛ արասցե - 124),
այլ մեր անօրենությունները վերցնելու եւ մեր մեղքերը
քափելու. եւ ինքն էլ բուրբողին շաքտացալ: Փորձության
ենթարկվեց մեր նման, բայց առանց մեղքերի, քանի որ
«Լույսը, ինչպես աստվածաբան Ավետարանիչն է ասում,
այնտեղ եղած խավարն է լուսավորում, եւ խավարը չկարո-
ղացալ Հասնել՝ նրան», ինչպես առաջինին՝ Աղամին եւ
նրանց, որ Աղամինն էին»:

Արդ, ի՞նչ եք ասում, բավական չե՞ն ասածներս ճշմար-
տությունը բացահայտ դարձնելու Համար, թե՞ անՀրամեղտ
՝ որպես ծանրալուր ակնաշնորհին, նույն բաները բազմա-
թիվ անգամ կրկնել: Իսկ այժմ, ահա, լսի՛ր դու սուրբ Հայ-
րերի առածների օգտակարությունը Քրիստոսի մարմնի ա-
նապականության մասին, որը նախ Առաքյալներին Հետե-
ւող Նրինում՝ է արտահայտում մեր խոստովանության ա-
նապական լինելը եւ դուքս փտարում ձեր ՀայՀոյճության
ապականությունը. «Անբողջապես ընդունայն եւ սնտոսի են,
ասում է, որովՀետեւ անարգում են Աստծու Համայն սնո-
րինությունը եւ ուրանում մեր մարմնի փրկությունը, նաև՝
անպատվում են նրա վերտախն ծնունդը՝ ընդունակ չլինելով

1 Տ.՝ այնպե՛հ
2 Զ.՝ լիցա
3 Յա՛հ. Ա. 5:

4 Տ.՝ առաջու՛ն
5 Զ.՝ երկնո՛ս
6 Ի Տ.՝ պափա՛սե՛ր՝ եւ

խոստովանել նրա անապականությունը: Կամ թե՞՝ որովՀե-
տեւ ինքը չարպեց, ու ոչ էլ Տեքն իր արյամբ որե՛ւ մեկին
փրկեց, եւ ոչ էլ փրկության բաժակի երախայրէքը նրա ա-
րյան սովորական լինելն է, եւ ոչ էլ Հացը, որ կտրում ենք,
նրա սովորական մարմինն է, բայց [չեն հասկանում], որ ա-
րյուն չի կարող լինել, բայց միայն մարմնի ու երակների գո-
յակեցությունից՝, որը ճշմարտապես լինելով Բանն Աստված՝
փրկեց մեզ իր արյամբ» (125):

ԱՀա, այժմ այսբան ասածներդքս պարզվեց, որ ու՛րքեր
ապականությամբ կամ օտար բնության պնդմամբ տերու-
նական մարմինն են ՀայՀոյճում, ուրացող են եւ գրկված փր-
կությունից. այդպիսիք ոչ կենարար Հացը եւ ոչ էլ գո՛հու-
թյան բաժակը կուեննան իրենց կյանքում, այլ միայն ապա-
կանությանը կարժանանան. բանզի թեպետեւ Աղամը ան-
մեղանչական մարմինն ու անդատապարտելին դեպի զա-
տապարտություն եւ մահվան ապականություն ի՛նչեցրեց,
սակայն Քրիստոսը դրան անապական եւ մահվանից փրկա-
կան ցույց տվեց՝ Հնարավորություն տալով երկրում՝ թող-
նելու մեղքերը, ինչպես որ երանելի Աթանասն՝ է ասում Ա-
պողինարից ուսած իր խոսքում՝: Եվ դարձյալ նույն բանի
մասին ճտոտւմ է, թե. «Ինչպես մահը չկարողացալ իր էու-
թյամբ լցնել Քրիստոսի մարդկային Հողի՞ն՝ եւ ոչ էլ նաեւ
ապականությունը զոտոզարար Հանդգնեց իր ապական զո-
րությամբ Հափշտակել Քրիստոսի մարմինը, նույնպես էլ
նրան ապականացու Համարելը ամբարշտություն է»: Եվ
ուսել Աթանասը իր գրվածքի չորրորդ ճտոտւմ դարձյալ ա-
սում է. «Նա, որն իր մարմնով եկալ նորոգելու մեր մահա-

* Ի՞նչ՝ այլոց, Հակոստորհներին պնդելու :

1 Զ.՝ ցրտեթե՛ն
2 Տ.՝ այնպե՛հ
3 Տ.՝ Աթանաս
4 Զ.՝ ցրտեթե՛ն
5 Զ.՝ կարեց
6 Տ.՝ Հողի՛ն

նացու մարմինները, ոչ թե բռնվեց ապականությունը, այլ՝ առավել հզորին կապկապեց»։ Եվ այլ բաներից Հեսո էլ՝ «Եթե Աստծո գառն Համարված Հովհաննեսը քարոզում է աշխարհիս մեղքերը վերացնել, Հապա էլ ինչպե՞ս են մոլորյալներից ոմանք գտնում, թե ապականացու էր Քրիստոսի մարմինը. քանի որ ապականության մայրը մեղքերն են»։

Եվ սուրբ Եսիրփանի «Պարունակարտություն»¹ ավագ է, թե. «Ամենայն ինչ կարողությունն է Աստծո, նաև՝ ապականվածը անապականի փոխարինելը, եւ թող ոչ մեկը չզարմանա, ասում է, քանզի այս եկողին է ներկայացնելու եւ ի ցույց Հանելու ապականելի մարմինը, զգացնել տալ աստվածությունն ու ցուցադրել անապականելի՞. իսկ ինչո՞ւ է Հանդիմանում Աստծուն, եւ Հանդիմանում է նա, որը չի ընդունում տնօրինության խորհուրդը, այլ բաժանում է Աստծուն առանձին եւ մարզուն առանձին, անապականն ու ապականացուն, անմահն ու մահկանացուն եւ ուրիշ շատ այսպիսիները»։

Դարձյալ մենք տակավին աստվածային մարմնի նույն անապականության մասին ենք շտապում ներկայացնել սուրբ Հայրերին. քանզի ուր որ լույսն է թափանցում, այնտեղ միանգամայն անհետանում՝ է խախարը, նույնպես եւ՝ անապականության Հետ առընթեր լինելիս փախչում է ապականությունը՝ սուրբ Կյուրեղի «Պարսպանց» զբքի Համաձայն։ Եվ նորից, թե. «Ով չի գիտակցում մեղքը, [բայց] ինքնակամ ընդունում է այն, մեղքը խափանվում է»²։ Եվ դարձյալ. «Մարմինը, որ մեր էությունն ստացավ,

Բանի Հետ միավորվելով՝ անապականություն էր եւ փառավորյալ»։ Իսկ Կյուրեղից էլ առավ նրա վարդապետ (իմա՝ ուսուցիչ) Աթանասը ամենացիների կախկապուս Եպիկտի-մոնին՝ ուղղված թղթում գրում է. «Բանը, որ մարմնում էր, վեր էր, քան մահկանացու մարմնի բնությունը. ստեղծեց իր մարմինն անմահ եւ անապական. լռեցրեց ու ջնջեց մարմնում եղած բնական մահն ու ապականությունը»։

Հապա որտե՞ղ է երևում բնությունը անջատված լինելը, ո՞վ անջատիչ։ Այժմ տես նաեւ սրանցից Հեսո [եղածները]. «Որովհետեւ անապական մարմինը եղավ մահկանացու, ասում է, ուստի եւ Հաղթահարվեց մահը մահկանացու մարմնի՞ բնության մեջ»։ Եվ դրանից Հեսո նորից, թե. «Քրիստոսի մարմնանայը, ասում է, առանց ամուսնության եւ առանց մեղքի եղավ, այդ՝ իսկ պատճառով էլ նրա մարմինը ապականությունից զերծ մնաց»։ Եվ դարձյալ նույն բանը նույն՝ թղթում կրկնում է, թե. «Ջի կարող մահը բնակվել կյանքի Հետ եւ ոչ էլ ապականությունը անապականի»։ Հիմա Հաակացա՞ր անբաժանելի միավորությունը, ո՞վ անջատատեր, երանելի Հայրերի ասածներից, որ ոչ բնության գանազանություն, ոչ էություն, ոչ ներգործություն եւ ոչ էլ կամքի չեն կարող նրա մեջ տեղ գտնել՞։ Պետք է Հավատով խոստովանել եւ երկրպագել եւ ոչ քննել։ Իսկ եթե Հանդգնում ես քննել, ապա Համարձակություն ունեցիր նրանց դեմ առ դեմ խոսել, ինչպես որ կեղծավորությունը պնդում ես երկու բնությունների վրա։

Նախ եւ առավ այստեղ սկսենք դիմելով՝ Առաքյալին. «Նա, որ Աստծո կերպարանքն ուներ, ասում է, ծառայի

¹ Արևտված լինելու պատճառով թարգմանեցինք մտապար իմաստով։

1 Տ.՝ այլ եւս
2 Տ.՝ ի պարունակարտուս
3 Տ.՝ յանապականիս
4 Տ.՝ սեղործանք

5 Տ.՝ փախելու զպականութիւն
6 Տ.՝ իւր ցուցանելով
7 Տ.՝ խափանիչ

1 Տ.՝ եպիկտմոն
2 Տ.՝ մարմին
3 Տ.՝ այնորիկ

4 Տ.՝ սա յոյն
5 Տ.՝ քրիս
6 Տ.՝ ներգործանք

կերպարանք առաջ»¹: Կերպն ու կերպն է ասում, որն է դեմքն ու դեմքը՝ աստվածայինն եմ ասում եմ մարդկայինը: Դե հիմա սահման դիր երկուսի միջև կամ երկվություն² յուրաքանչյուրի մեջ, որպեսզի Համաստասիանի քո խոստովանությանը. այն էլ ասեմ, որ ըստ այդորինակ քննության ստացվում են ոչ միայն երկու բնություններ, այլ նաև երկու որդիներ՝ ըստ Նեստորի (էլ որտե՞ղ ես տեղավորելու արդյոք «Բանը մարմին առած»³ եւ «Մեզ Հետ է Աստված»՝ Հիմանուկի⁴ կողմից ստվածը). եւ կամ յուրաքանչյուրի Համար անշփոթելի միասնությանը Հավատա⁵, ըստ կաթուղիկե⁶ եկեղեցու Հավատքի անճառելի խոստովանության, քանզի Աստծո կողմից մարդկային կերպարանք ստանալը արարողի գործությամբ եւ բնությամբ եղավ: Եվ նաև այն պատճառով, որ նրանք՝ մեծամեծները, երկու եկեղեցիների սյուներն ու զվթավորները ուսուցանեցին մեզ մի կերպից մյուսին անցնելու անշփոթելի լինելը եւ անհեղ Բանի մարմնանալը⁷, անբակտելի միավորությունն ու մեկ բնությունը. եւ աստվածային այդ օրեներ թագավորական ճանապարհ Հասկանալով⁸ Հրամայեցին մե՞ մեզ ոչ աջ խոստովել⁹ եւ ոչ էլ աշխատ, ոչ միավորությամբ Հեղաշրջել եւ չփոթություն առաջացնել կամ մեկը մյուսին¹⁰ միտելու վրա պնդել, ոչ էլ նրա անհեղությանն ու ուղղափառությանը կամ ճշմարտագին մարմնանալը բնությունների անջատում ու բաժանություն¹¹ Համարել՝ ըստ Արիսի: Եվ դա այստեղ, ինչպես վերեւում ասացինք, երկու չարաց միջինք

1 Աւ Փիլիպ. Բ. 6-7:
2 Չ՝ յուրութեան
3 Չ՝ եղև
4 Չ՝ գեմանուկն
5 Չ՝ Հուստայոս
6 Չ՝ կաթուղիկէ

7 Չ՝ ցեղեցութեամբ
8 Չ՝ գիտելով
9 Չ՝ խոստովել
10 Չ՝ միւսայն: - Գուցէ՛ միտել ի միւսայն
11 Ի՞նչ՝ ըստ բաժանման

պարտավոր ենք գեղեցկորեն պահել. եւ ոչ էլ անշփոթության միջոցով օտարամուտ բնություն Համացող սուրբ Երրորդության¹² մեջ ներածել, կամ միավորության միջոցով ուրանալ՝ որպես Եվտիքեսը¹³. կամ Հողունը՝ որպես Ապոզիանաբա¹⁴, կամ աստվածության մարմնի վերածվելը՝ որպես պանդուրացիք¹⁵. եւ ոչ էլ մարմնի կատարյալ բնության արարված լինելը, այլ երկնքից բերված, ինչպես մեկ այլ՝ ոմն Եվտիքեսը. կամ, սրանց Հակառակ, աստվածության սկիզբ առնելը՝ Մարիամից, ինչպես Փոսիտա¹⁶, նաև արեզակի մեջ մարմին դնելը եւ կամ Հօգո ցնդելը, ինչպես Մարկիզա¹⁷: Մի կողմ եւ թողուն¹⁸ բազմաթիվ ազանդների թվարկել¹⁹ տեօրիանության ճշմարտացիությունը ուրացողներին, օրոնք չարաթույն նախանձով աննականատ փրկությանը այդպես ամբարշտարար մեկ բնությամբ ասացին, որոնք զուրս ենք նետում իբրևե առեղծվածային գրվածքներ²⁰, գաբշելի եւ ոչ մի բանի արժանավոր²¹: 88 >:

Այս բոլորը՝ բավականացնում են մեզանում բացաշխարհու նախը գայթակղեցողներին¹⁰ կարծիքները՝ Եվտիքեսայի¹¹ սասմ մեկ բնության (126), որը նդովում ենք եվտանազավոր¹² Համարում Աստծու եւ Համբողջատուր¹³ եկեղեցու Համար. եւ թող լսելի լինի ամենքին մեր Հավատի խոստովանությունը¹⁴, ովքեր ուզում են ճշմարտությունն իմանալ: Այլևս Ի՛նչ պետք էին այս¹⁵ բոլոր ընդդիմախոսականները, եթե չեղված¹⁶ չլինեիք անհարկի խնդիրներով եւ

1 Տ՝ սուրբ Երրորդութիւն
2 Տ՝ ետիքես
3 Տ՝ Ապոզիանաբա
4 Տ՝ Պանդուրացիս
5 Տ՝ այլ
6 Տ՝ Փոսիտա
7 Տ՝ Մարկիզոս
8 Չ՝ գրոյ

9 Չ՝ այտրեկ
10 Չ՝ գայթակղելոյն
11 Տ՝ ետիքես
12 Չ՝ վարկանեմք
13 Չ՝ բնթխանաբա
14 Չ՝ եւ լուր լիցի լուր խոստովանութեան
15 Տ՝ այնպէկ
16 Չ՝ չալեոյ

դատարկ վիճարանություններով: Քանզի պաշտամունքն ու հավատի զորության արժանավորությունը թողած՝ խոսակցության և կապիճանքի մասնեցիք՝ ինքներդ ձեզ և ընդունայն համարեցիք ինչպէս Քրիստոսի, քանզի «Հավատքը այս մեր ժամանակներին՝ խուրի ավարտումն է, ասում է... որը՝ սայց (127)* «Իսկ մենք ոչ այլ ինչով ենք պարծե- նում, քայց միայն՝ Նաչով Քրիստոսի»:

Շտպեցեք չարազդի Բանին Աստծո անպատմելի չար- չարանքների մասին, որը Պողոսը՝ անձնանթ լինելու պատ- ճառով, փառաց Տիրոջը խաչված է ասում և հայրենի ծո- ցում ուրախանալու փոխարեն, որն իր մեջ՞ ի սկզբանե կար, նա խաչվելն է հանձն առնում, ասում է, և ամոթանքն՝ է արհամարհում: Իսկ Աստվածաբանը պահերի մասին ճա- րում՝ «Աստվածը խաչված և արեղակը խաչարած է ա- սում, որովհետև Արարչի հետ պետք էր, որ արարածներս էլ չարչարվեինք, և դարձյալ ասում է, թե. «Կարոտեցինք Աստծո մարմնանալուն և մահվանը»: Եվ դարձյալ՝ «Աստ- ծո չարչարանքները, արյունն ու մահը տեսնելով՝ կրեք չլի- նի թե անաստվածաբար ցած ընկե՞ս՝, այլ [մնաս] իբրև Աստծուն փառարանող»:

Ահա տե՛ս, ոչ թե ես, այլ եկեղեցու բոլոր վարդապետ- ները անաստվածամոթությունը՝, ասում է, ոչ խոստո- վանողներին է Աստծո արյունը, չարչարանքն ու մահը: Եվ նույն աստվածաբանը Բարսեղից վերցրած «Հաղթեցիք» գր- վածքում ասում է. «Ի՛նչ կա, ասում է, սրանից առավել Հրաչափա՞տ տեսնել Աստծուն խաչված և նույնն էլ ավա-

զակին. և զա մոտով անցնողին անհասկացողության պատճառով ծաղրելի է թվում՝ Բարձրագույնի ինչ-ինչ ախտերը կրելը»² (128)* <89>:

Ահա, թե որին եք ասում բնություն՝ Աստված անըմրո- նելի:

Իսկ բերանը ոսկի Հովհանն՝ ասում է, թե. «Վերցրեց մեր մարդկային բնությունը, ավեց իր աստվածութունն ու ընտելացրեց՝ իր մեջ մեր չարչարանքները, որպեսզի չնորհի մեզ իր անչարչարական աստվածությունը և երբ մահը մո- տենա, անմահություն պարզուի մեզ: Քանզի մարդու չար- չարանքներն ինքը ստացավ ոչ թե բնության փոփոխմամբ, այլ ինքնակամ այն բեռեկեցրեց իր մեջ»: Դարձյալ նույն ճառի մեջ, որը խաչելության մասին զբովանդակելից յոթն- բորոյն է, հարցնում է, թե. «Ի՛նչ պատճառով է իբրև վերց- նում մարդկանց չարչարանքները, որովհետև կամեցավ չարչարանքով չարչարանքը բժշկել և մահով մահը խա- փանել: Դրա համար՝ էլ նմանության դեմ նմանությամբ կամեցավ կռվել»: Եվ փորձ-ինչ՝ հետո էլ՝ «Քանզի ոչ թե ականատեսին դեպի բնությունը բեռեկեցին, այլ զեպի նրա մեջ եղած Աստծուն, ուստի նրան ձեռք մեկնեցին. և քանի որ իր տեսանելի բնությամբ չարչարանքները որդեգրեց, ուստի սասցին Աստծուն են չարչարանքները»: Այդպես էլ նույն Հովհանը ուրիշ զբովանդակում ասում է, թե. «Անթի կոփահարում էին աստվածեղեն զլուխը, մերթ փնդեն պսակով էին զարգարում և մերթ էլ եղեգներով էին ծե- ծում», քայց կրեք մարդկային բնությունն ցույց չտվեց, այլ

* Տես՝ Մատթ. 126 և 127 քայտար. էջ 385:

1 Ձ.՝ մասնեցիք
2 Ձ.՝ Շուտառ սքիմու
3 Ձ.՝ որ
4 Ի Տ. պակասել՝ նմա

5 Ան երբ. ժԲ. 2:
6 Ձ.՝ մի՛ ուրեք ի վայր անցին
7 Ձ.՝ անմահութիւն

* Հղում է Մատթ. քայտարանով. էմբը քայ է թողի:

1 Ձ.՝ լիսայ
2 Ձ.՝ կրի
3 Ձ.՝ յովհաննէս
4 Ձ.՝ ընդանցոյց
5 Ձ.՝ վաս
6 Ձ.՝ տի

[երևաց միշտ] միևնույն Աստվածը եւ միևնույն մարդը: Այդ բանը կատարյալ ձեւով է ուսուցանում մեծ եւ տիեզերական վարդապետ Աթանասը¹, թե՛ նույն Աստվածը նույն մարդն է, եւ բնութիւնների որեւէ խնդիր չի դնում. «նույնն է Աստծո որդին, նույնը եւ՝ մարդու որդին, նույնն է երկնքից, նույնն է եւ երկրից², նույն չարչարելին է եւ նույն անչարչարելին. ոչ այլ որ է³, բայց եւ⁴ այս է եւ այն»⁵:

Իմացի՛ր, իմ խուփերը չեն, այլ Աթանասի՛ գրված ընդդէմ Պրոտո Աստուսացու. ոչ երկու դեմք, ոչ երկու անձնավորութիւն եւ ոչ էլ երկրպագութիւն երկու. ո՛ւմ են պետք քննել եւ բանակրիվ ստեղծել, օգտակար է Հաժմատարը եւ խոնարհարար պաշտելին ու երկրպագելը՝: Համառււմ եմ նրան իբրև ճշմարիտ Աստված երկնքի, գիտեմ նրան իբրև Դավիթի որդին՝ ըստ մարմնի, չարչարելի մարդ երկրից⁶. չեմ քննում, թե ինչպես է ե՛ւ անչարչարելի, ե՛ւ չարչարելի, ինչպես է ե՛ւ Աստված, ե՛ւ մարդ. չլինի թե այդ ինչպանները խուզարկելով՝ կամ եղանակները քննելով՝ գրվոյնք այն բարիքներից, որ մեր առջեւում են: Քանզի պարտավոր ենք միայն Հաժմատար եւ ի վերուստ Հայցել, այլ¹⁰ ոչ թե մարմնից ու արյունից: Եվ մեծն Եպիփանը (ճճԹ) Հաբշուր Հնետունիներորդ սաղմոսի մեկնութեան մեջ Հայտնապետ ցույց է տալիս բնութեանց եւ չարչարանաց միասնականութեանը. «Աստվածային¹¹ անբաժանելի էութեանն արարեց միավորութիւնը եւ թույլ տուց¹² նրան չարչարվել նաև»՝ շահալիտելով մարդկանց դեպի փրկութիւնը, քանզի նրա Համար

1 Ձ՝ ակնաստու
2 Ի Տ. պափառե՛ր եւ
3 Տ՝ յայտարճէ
4 Ձ՝ ոչ որ, ոչ արև որ
5 Ի Տ. պափառե՛ր եւ
6 Ան կրօնիքի քննութեան Պարտականո՞ր ոչ այլ որ բան պատել: - էմբն յ՛թ 164:

7 Տ՝ երկրի պաշտելին
8 Տ՝ յայտարճէ
9 Տ՝ յուգիով
10 Ի Ձ. պափառե՛ր եւ
11 Ձ՝ աստուածային եւ
12 Ձ. աստ եւ ի տարեմ: Թուրքացուցանէր

դյուրին էր նույն անմահութիւնը տալ այն բնութեանը, որին արարեց: Եվ քանի որ չարչարանքի ենթարկվելը տիեզերքի փրկութիւնն էր՝ ակտանալուց գերծ մնալու Համար, որով եւ անմահութիւնն ու անպականութիւնն էր պարզեւում մարդկային ազգին:

Իսկ կյուրեղ Ալեքսանդրացին, որը ստաբիլական պատիվն ու շնորհներն ուներ, «Կոստան ընծայութեան» անվանված գրվածքի՝ խաչելութեան մասին ճառում Հետեւյալն է ասում. «էլ ինչո՛ւ եւ զարմացած մնում, որ [ասում է] ամենայն աշխարհը փրկվեց. քանզի ոչ թե ուղղակիորեն որեւէ մարդ էր, այլ Աստծո միածին Որդին, որը եկավ եւ անհապավ մեր մեղքերի պատճառով»: Եվ սակավ բաներից Հետո էլ՝ «Իսկ ահա անվեցու գառը՝ փրկութիւնն ասեց ժողովրդին»: Եվ զարծյալ նույն ճառում՝ «Հասալ ասեց ժամը, որ փառքով պատկի մարգու որդին, որովհետեւ փառքով էր պատկված ավելի ասաջ, քան արարածները եւ փառավորյալ էր նախապես իբրև Աստված. իսկ այժմ առավել եւս փառավորվեց, որովհետեւ Համբերութեան խաչի պատկը Հանձն առավ»: Եվ վերստին նույնը կրկնելով ասում է. «Աշխարհ գալով ամաչելու ոչինչ չուներ, որովհետեւ փրկութիւնը վեցբաժ բերում էր բոլոր արարածներին, քանզի ոչ թե ինչ-որ սովորական մարդ էր, որ չարչարանքների ենթարկվեց, այլ Աստված, որը մարմին առավ եւ Համբերութեան պատկն բնութանելով՝ եւ՛ ճգնակեցութեամբ էր մարտնչում»: Եվ Երեմիան¹ էլ իր ողբում ասում է. «Ոգին՝ Տեր Քրիստոսը, մեր երեսից էր, որ մեր՛ պականութեամբ պարտուրեց»: Մի՛թե եւ ինչ-որ բան եմ Հայտնագործում. ահա-

1 Ձ՝ գառին
2 Ի Ձ. պափառե՛ր եւ

3 Ձ՝ երեմոս
4 Ողբը Երեմիայ. Գ. 20:

տարածի Համաձայն, երբ իրեն խաչում էին: Պիղատոսը տանջում էր, ծառան կրփահարում էր, Կայիափան թքում էր նրա երեսին¹, ժողովուրդը Հայհոյում էր, բայց, ինչպես Եսային է ասում. «Նրանց Հարվածների զեմ թիկունք տարձրի եւ ամոթից երես չզարձրի երեսիս թրոզների՝ կողմը»: Ո՞վ կարող է, արդյոք, լինել այդ, եթե ոչ՝ միայն Աստված, որը Հողի վրա թթելով՝ կավ Հունցեց, դրեց կույրի աչքերին, եւ աչքերը բացվեցին, ավազակների Հետ խաչվեց, մեր մեղքերի Հետ խաչափայտին՝ մեխվեց, մահն ու աստանան սպանեց, որպեսզի մեզ ողորմածությամբ ու շնորհներով իր արքայությունը տանի:

Ո՞վ նոր Հրաչք², որ տեղի ունեցավ սուրբ ննչի դեմ: Ջինվորները³ նույնիսկ նրա պատմությանը չպատեցին, Հերետիկոսները, սակայն, ջանկանում են Աստծո Որդուն պատռել եւ երկուսի՝ բաժանել նրան, որ անբննելի եւ անբաժանելի Քրիստոսն է»: Եվ փորք-ինչ Հատտ էլ՝ «Նա նրանց մանանա տվեց, բայց նրանք իրեն լեզի են տալիս, նա նրանց մեղք տվեց, բայց նրանք իրեն քաջախն են տալիս, խաչի վրա կախեցին նրան, որը երկբազունը⁴ ոչնչեց է կախել, որը կյանքն է ամենայն արարածների եւ զեպի նման իր կանչով տվեց յուր Հոգին Բանն Աստծո՞, որը կամավոր կերպով մահն ընդունեց»:

Իսկ բերանը ոսկի Հովհանը ավետարանի մեկնություն անջ, երբ պատմում է տանջանքների եւ ձաղկումների մասին, որ Բանն Աստված կրեց խաչվելիս, թե. «Այն պատճառով ենք այս բոլորը ընթերցում բազմամբոխ Հանդեսներին

եւ ուսմկանակ մեծաբանակ Հանրահավաքներին, ասում է, որպեսզի Հեթանոսները չբարբաջեն, թե. «Ժողովրդի առջև եմայն մեծամեծներն ու պայծառագույններն եք ընթերցում, այսինքն Հրաչափառ Նշաններն ու սքանչելիքները, բայց նախատիքները թաքցնում եք»: Երբ որ բովանդակ՝ ժողովուրդն ամբողջությամբ միեւնույն տեղում լինի, այդ ժամանակ է բարձրաձայն ամեն ինչ քարոզում. իսկ երբ՝ որ ընթերցում ու քարոզում է, այդ ժամանակ է Հաստատապես իմացվում, թե Քրիստոսը՝ Աստված է. ուստի այլոց Հետ միտային նրա Համար էլ է երկբազունություն անում»:

Այսբանը եւ սքանչելի պակիլ քան բազմապատիկն ու բյուրապատիկն են սուրբ Հայրերի կողմից քարոզվածները, որոնք պարձանքով են փառաբանում խաչված Աստծուն, որը, սակայն, դու ինքզ ցանկանում ես ստել: Եթե նրա Համար խաչված եմ ասում, ապա բազմակի՞ որհնարանությամբ եւ եղյակ՞ տիրական անվամբ՝ Աստված արարածի մեջ, Հզորագույն իր տկարությամբ եւ մահվան մեջ անմահ, ինչպես որ վերածնված ճառերում սուրբ Հայրերն ուսուցանեցին, եթե նրանց [գրած] սահմանը՝ չէիք պատռել եւ ի բարից մասնատել՞ մի Տեր, մի Քրիստոս եւ մի Աստված զանազանությամբ, ուրեմն պետք՞ չէր այդքան ջանք թափել նրա դեմ ամբակուտ պատնեջ կամ փոկանք զնելու՝ որպես թե զեղամիջոց ախտերի Համար:

ԱՀա, ըստ քո Հինգ սահմանադատումների, ինչպես բաժանեցիր աստվածային բնությունը, կամքն ու ներզործությունը, Համարձակեցիր սպականացու կոչել Բանին

1 Զ՝ ընդ յերես
2 Եւ, Մ, Ե:
3 Զ՝ ընդ խաչափայտին
4 Զ՝ պարանջ

5 Զ՝ զեմուսրքն
6 Զ՝ երկուս
7 Զ՝ զերկինս
8 Տ՝ Աստուած բանն

1 Տ՝ ընտ:
2 Տ՝ յարձան այն
3 Զ՝ բրիտան թէ
4 Զ՝ երկր

5 Զ՝ երկին
6 Զ՝ ստո եւ ի ստորե՝ սցանդ, ցանդոյ
7 Զ՝ բաժանել
8 Ի Զ՝ պակասել՝ պատու էր

Աստծո մարմինը եւ չընդունեցիր Աստծու խաչելիք աշխարհի Համար. սույն խոսքերի արձանագրութիւյանը Հինգ դուռներ սահմանեցիր՝ ըստ օրինակի Մովսէսի՝ Հնգադէտյան գրվածքների եւ ըստ թո Հինգ զգայարանների, որոնցով ապշած ես, ուստի ես Դավթի Հինգ ողորկաբար վեմերով Հոգու պարատիկով եւ Տիրոջ բազիի գորութիւյամբ եմ Հարմածում թո ճակատին, որպէսզի այլեւս չհանդգնես անարդի կենդանի Աստու երեսը: Եվ այս ամենը շարադրեցինք՝ բոլոր խոսքերը՝ Հաստատելով երկու վկաների բերանով (իմա՝ գրածներով): Ընդունիր այս երեք վկայութիւնները՝ Տիրոջ տնօրինութեան քարոզների Հավատարմութեան արժանի, որոնք Աստվածն է գրել կեկեղեցու մեջ: Իսկ եթէ ցանկանում եք իմանալ այն բոլոր բաները, որ գրված են Քրիստոսի տնօրինութեան մասին, դրանց՝ Համար բազմութիւլ քարտեզներ ու մազազգիւններ են անհրաժեշտ՝ սակայն այս ամենաբջջերն՝ էլ մեզ բազմական են:

Այլեւ ինչո՞ւ եք Դիոկորոսին ու Պետրոսին՝ թշնամիներ Համարում եւ մեզ էլ իբրեւ՝ նրանց աշակերտ լինելու պնդում. այդ ե՞րբ արդոք ձեր դեմ նրանց խոսքերով պատերազմեցինք, կամ Քաղկեդոնի ժողովի, կամ Լեւոնի տոմարի՞, որոնց՝ ոչ մի ժամանակ Հավատարմութեան գիր չտվեցինք, այլ միայն, ինչպէս ուրիշ շատ երկրներն¹⁰, քաղաքներ ու ազգեր, չհայանեցին(ք)՝ Քաղկեդոնի ժողովին: Անկը ոչ միայն նրանց միջոցով կամ նրանց ձեռքով ենք ընդդիմախոսում բաժանողները դեմ (130), անգամ նույնիսկ ցեղով ոչ ազգական կամ Հարազատ՝ մեր վարդապետներով, այլ

որպէս Հրեացիների դեմ՝ ոչ ավետարանական կամ առաքելական վարդապետութիւյամբ ենք վիճարանում, այլ եւ նրանց իսկ մարդարների (կարծիքին, տեսակետին)? Համաձայնեցնելով. նույնպէս եւ ձեզ Հեա՞ ըստ ձեր վարդապետների կամ ըստ նրանց, որ ձեր աշխարհում լուսավորվեցին, Հոգնա՞չան՝ եւ բազմապատիկ օգտակարութիւյամբ ենք բանադիր լինում, որպէսզի ատակալազույն արդյունավոր եւ նշանակալից լինի Հաղթանակը ամեն տեսակի Հերձվածողների ու աղանդների* դեմ<90>:

Երբեմն գրելու անկարողութիւնից կամ չարամտութիւյամբ ճշմարտութիւնը խարդախելով եւ կամ բռնազատելով՝ ստապատիր խոսքերը պատճառարանելու Համար սրբերի գրվածքներից բանաբաղ անելով՝ չարին բարու կերպարանքով են ներկայացնում, տգեաներին ու մանկամիտներին Համոզելու Համար: Որով եւ դուք մանավանդ գրվածքների՝ սեղանակապուտք (իմա՝ տաճարատեղանի գողեր) լինելով, այլոց գրածների՝ մտքերը զողանալով, բարին զեպի չարն եք տանում ու զանազան եղանակներով մարդկանց ցանկութիւններն՝ եք զողանում. երբեմն բազմութիւյամբ եք սահմանում Հավատը, երբեմն էլ մեծապաշտոնութիւյամբ, այն ստիճան, որ մինչեւ անգամ Աստու ձայնն էլ ձեզ եք վերագրում, թե. «Իմն է ոսկին եւ իմն է արծաթը»<91>, որ շատ է Հեռու սկզբնական՝ Հավատից եւ Փրկչի գալստյանից (իմա՝ մարդեղութիւնից). որ է մայր տառապելապետ (իմա՝ չափազանց տառապյալ) եւ՝ աշակերտներ՝ տգետ ու աղքատ եւ թիվով էլ նվազագույնների (ըստ-

1 Զ.՝ Հինգադէտեան գրք մովսէսի

2 Մատթ. մէ. 16:

3 Տ.՝ Աստուծայ

4 Զ.՝ մարդատի պէս են

5 Զ.՝ ստուտուք

6 Իմա զՊետրոս Փոլոզոս, որ յերկր որբ-

ստուցութեան յաւի գիր խոսեցար:

7 Զ.՝ իբրեւ

8 Զ.՝ ընդ առամտքին

9 Զ.՝ ցոյց

10 Զ.՝ յայտարար սաս՝ եւ

11 Զ.՝ ընդանի

* Մտիւն. նկատութիւնը հինգ է. թաց 130, էջ 286:

1 Զ.՝ յարեալսն

2 Թերեւս ընթերցի ից՝ աղանդից:

3 Տ.՝ գրոյն

4 Տ.՝ գրելոյն

5 Զ.՝ գիտաբարսն

6 Զ.՝ յեկեղեց

7 Զ.՝ տառապելապետի աշակերտ

րից], որպեսզի խոնարհությամբ զչան (իմա՝ մեծատուննե-
րին և Հորհրենին) միանգամայն՝ խափանեցնի, որպեսզի և
ոչ մի մարմին Աստծո՞ւ առջև չհամարձակվի պարծենալ
(131)*: Եվ եթե Հավատը սահմանվիր բազմաբանակու-
թյամբ կամ մեծապաշտնությամբ, ապա պարսկական վայ-
րենիներն ու տանկական բարբարոսները և նրանցից էլ ան-
դին գանձողները, որոնք տիեզերքի ամենաայրերում են,
ձեզանից ավելի փարթամաշատ ու բազմաբանակ են. սա-
կայն այդ էլ շատ հեռու է այն [խոսքից], թե. «Մի՛ երկնչիր
հուր փոքրիկ»³ կամ «Երանի՛ Հոգով աղբատներին»⁴. և
զբանով էլ այդպիսիներն ավելի մոտ ու Հավատարիմ են
գտնուո՞ւ մեզ:

Տերունական և աստվածախառն՝ մարմինը, նաև աստ-
վածազյայ սպասավորությունն ու մարդեղացած բնությու-
նը օտարում էք Բանից, սակայն ինչ-որ նյութերից քան-
դակված կամ զրգված պատկերները պաշտում էք աստվա-
ծաստեղծ Համարելով՝ պաշտոնախրությամբ և մեծաբա-
նակ բազմությամբ, մինչդեռ անտեղյակների և Հեթանոս-
ների մոտ ներկայանում էք, թե յուրաքանչյուր ոք ձեզանից
առանձին բուրծ է և յուր սեփական տոնն ունի: Եվ ձեր
այս ստվորությունը շատ համար քրիստոնեական Հարխ-
տին անհաղորդ ազեսների Համար պարսավանքի և ծաղ-
րի ասարկա լինելով՝ պատշաճության կամ խոչնդության
գործ չէ (132)**: Եվ Աստվածարանն էլ աստվածարանու-
թյան իր ճառում Հայտնի է կացուցանում, թե. «Կան մար-
դիկ, ասում է, որոնք իրենց սիրելիների պատկերներն են

* Տես՝ Մատթ. քաղ. 132, էջ 386:

** Տերտրի ապոկալիպսի լինելու պատճառով Քաղզմ. քառ. Մատթ. 132 քաղ., էջ 387:

1 Ձ.՝ զլան իմ
2 Կրկնթ. Աստվ. Ա. 29:
3 Դուկ. սՔ. 32:
4 Մատթ. Ե. 3:

5 Ձ.՝ փնիցի
6 Տ.՝ ստուսանախոսի
7 Ձ.՝ ցրգով

ստեղծում, և Հետևորդները դալով՝ անդիտակցաբար զրանք
իրբև. Աստված են պաշտում, և այդ էլ ստվորություն են
զարձրել. դրա համար էլ Մովսեսը՝ նույն օրինակով խրա-
տում է Իսրայելին. «Չլինի թե որեւէ նմանություն կամ
պատկեր ստեղծեն»¹. ապա Երկրորդ Հոգվածում նույնպես
խրատում է, թե. «Երբ որ Հայտնից Աստվածը, որեւէ նմա-
նություն չտեսանք». նաև Հրեշտակների ի Հայտ գալուց՝
ևս այդպիսի որեւէ բան չհաստատեց այդ նույն պատճա-
ռով: Ուստի և Հրեշտակները Աստծո որդի կամ պատկեր
չկոչվեցին, ինչպես մարդուն՝ այս նույն խորհրդի՝ Համա-
ձայն, որպեսզի չլինի թե բազմապիսի՝ պաշտամունքների
պատճառով մարդկանց մեջ մոլորություն լինի»:

Իսկ եթե Պեննագա (?) քաղաքում Հար և Դան աղ-
բուրներին՝ Հորդանանին միախառնվելով, դաշտանատես
կնոջից Փրկչի պատկերը դոյանալն՝ ևս Հիշեցնում, այդ
նույն է, ինչ պատմվում է Եվսեբիոսի՝ եկեղեցական շարադ-
րանքում, ուր ասում է, թե. «Ջարմանայի ոչինչ չկա, քան-
զի Հեթանոսաբարո մարդիկ այդ ստեղծեցին Հեթանոսա-
կան ստվորության համաձայն»: Եվ թե այն անձնագործ
պատկերի մասին ևս ասում, որը Փրկիչը նվիրեց Արգարին,
ապա մեզ համար պատշաճ չէ՞՞ դա իրբև ձեռագործի օր-
նակ վերցնել՞, ինչպես չենք կարող անհեղ Աստծո փոխ-
րեն եղական Աստված ընդունել: Ուստի և փառաբանենք
ու երկրպագենք զանհեղյն Աստված և զանձեռագործ
պատկերը Փրկչի:

* Ի Նյուտն ունի Եվսեբիոսի «Եկեղեցական պատմությունը»

1 Ի Տ. պարսաւէ՛ Մովսէս: - Ի Ձ. պարսաւ	5 Տ.՝ բաղուս
ալ՛ Դան որդ	6 Տ.՝ ցարգորսոյ
2 Ենց Ի. 4:	7 Ձ.՝ եւսերկս
3 Ձ.՝ փնիկութիւն	8 Տ.՝ մարթ է
4 Տ.՝ խորհրդոյ	9 Ձ.՝ սունկ

Քանզի Հեզանչրով գրել էիք, թե Նսաչը մկրտում եք ու երկրպագում: Եվ քանի որ Քրիստոսն էլ մկրտվեց, մի երկրպագեք՝ այն ջուրը, որով մեզ մաքրեց, այն փայտը, որի վրա խաչվեց, նույնպես մկրտվեցին՝ ջրից և արյունից իր կողից Հոսեցնելով՝. նույն ձևով էլ մենք ենք մկրտություն անում ջրով ու գինիով՝ ուսանելով այդ իմաստնազույն և խոհական օրինակից. որով և սրբազորվում ենք՝ աղոթքներով, առաքելական ու ալետարանական¹ զբվածքների ընթերցանությունը² Հանդերձ:

Բայց եթե սրբություն չեք Համարում, ինչո՞ւ եք, օւրեմն, դուք նույնպես մկրտվում կամ ընկզմվում [ջրում] (ի՞ճա՝ թաթախ[վ]ում), ինչո՞ւ եք ձեր նյիրական բաժակը մկրտում կամ ապականում ջրով. եթե մկրտությունը սրբություն չեք Համարում, ինչո՞ւ եք տանում³ խաչի անոթի Հես միասին, որով կնքում եք, ինչպես որ Հաստատապես անում եք էլ. և երբ որ ձեր երեխաներին⁴ ցանկանում եք՝ քրիստոնյա դարձնել, ջրի մեջ մկրտելու փոխարեն, նույն ձևով եք վարվում. էլ ինչի՞ն եք ստամ ծաղրական են, այլև. ամոթալի. ինչո՞ւ եք, Հապա, ձեր նյիրական բաժակը ջրով օծում վաճառականների օրինակին Հետեւելով, խաբեությունը թունավորում-ապականում եք՝ անապական և անխառն ուրախացուցիչը մարդկային Հոգու: Եվ այդ բաժակն էր, որ մեծն Դավիթը Հրամանում էր⁵ արքենայու⁶ անապական զորությունը. և այպա նույն խորհուրդը շարունակելով աւուււււ էր. «Տիրոջ ոգորածությունն ու Աստծո տան երկայ-

նակեցությունն՝ է՞» այդ, որը ուրիշ բան չենք Հասկանում, եթե ոչ՝ ընդունումը սուրբ Հոգու կամ երկու կտանկների (ի՞ճա՝ կտակարանների). Հնիին եմ ասում և նորինը՝ Հոգու և մտքի զորությունը արբեցումը կամ աստվածային բաժակի միասեռ մաքրություն և անապականության խորհուրդը, որի միջոցով էլ ըմբռնում ենք գերբնական շնորհի անխախտելի լինելը: Եվ սրանցից բացի, մարմնացած Բանի արտաքին բնության անբաժանելի՝ ու միասնական լինելն իբրև արտամոտ՝ և Հարազատ սպաջույց ընդունելը, որ խոստովանելով անձանակի միավորություն Հետ՝ օտարոտի բնությունը կամ ապականությունը, ոչ թե Հավատի զորեղ ունակությունը արքենայու քաջցորությունն է Հաղթում, այլ որովհանգուցե օրինակով աղտեղությունն է ժայթքելով՝ դուրս Հոսում (133):

Իսկ ի՞նչ կարող եք սանել նյիրական բաժակի Համար, որի մասին այնտարաններում գրված է. «...բաժակն օրհնել և տալ աշակերտներին». և ոչ մի ջրի Հիշատակություն անգամ չկա. և «...որթի բերածով» ասաց պեպե է ըմպել. քանզի որթը գինի է բերում և ոչ թե ջուր: Ուստի Հովհաննը նույն բանի մեկնության մեջ Հերձվածողներ է անվանում այն մարդկանց, որոնք սրբազան խորհրդի Համար ջուրն են զորածածած: Բայց թե ինչո՞ւ է կողից կենաց ջուրն ու արյունը կայլակացայտ Հոսում, կյուրեղը «Առշունքն ընձայություն» գրվածքում ջուրը մեկնաբանում է իբրև մկրտության խորհուրդ, իսկ արյունը խորհուրդն է վկաների՝ ըստ վկայության Քրիստոսու:

1 Բառք՝ «մի երկիր սրբանք» թուրքյունական երկու կամ այլուց ընթերցելով:
 2 Ձ՝. Շուկեցի
 3 Ձ՝. անաստաբանայոյ
 4 Ձ՝. ընթերցանել
 5 Ձ՝. եթէ մկրտեց ոչ է սրբութիւն: Ընծ վո-

չեցէք
 6 Ձ՝. գերեզման
 7 Տ՝. կամք
 8 Ձ՝. ծանցուցանելով
 9 Ձ՝. սրէր
 10 Սաղմ. Դաւթի. ԻԲ. 5:

1 Ձ՝. երկայնացույթիւն: - Սաղմ. Դաւթի. ԻԲ. 6:
 2 Ձ՝. ցանայայտութեան

3 Ձ՝. ընդունելոյն
 4 Ձ՝. ժայթքելոյ

Նորից՝ եմ Հարցնում, թե ուրիշ ինչ կա մեծագույն, որը ձեր աչքին՝ փոքրագույն է երևում. քահանայապետությունը, որ բարձրագույնով է՝ ըստ Քրիստոսի քահանայապետության նմանություն, ինչպե՞ս Համարձակվեցիք կանանց Հանձնել. եւ ինչո՞ւ եմ կրնանց Համար ասում, քանզի նա էլ Աստծո ստեղծածն է. բայց չեզոքաստեղծներին՝ (Իշակես, իմա՝ սեռագուրկ, կնամարզ), որ դուք ինքներդ ստեղծեցիք՝ իբրեւ Իշակես, բոլորովին դուրս է Աստծո ստեղծագործությունից եւ նրա սահմաններից՝. իսկ դրանց մասին մարգարեն՝ ասում է, թե ով որ նույնիսկ նրա վրա ձեռքը կայցի, պղծված է (134)*. եւ կանոնական օրենքն էլ սահմանում է այդպիսիներից Հավատարմ գուրս վտարել՝ նույնպիսիք Համարելով՝ Եվ բերանը ոսկի Հովհանը նույն բանի Համար Մատթեոսի ավետարանի յուր մեկնություն մեջ ասում է՝. «Ներքինի՞նք են նրանք, որոնք իրենց անձերը ներքինի»²⁰ (իմա՝ սեռագուրկ) են դարձնում»։ նաեւ զազատայիններին [ուզողված] թող թե մեկնություն²¹ խոսքում «Երանի՛ թե ամբողջապես մուրակտուր (իմա՝ արմատախիլ) լինեին»²², երբ որ սաստիկ կերպով այգանում է նրանց եւ զարմանում²³. թե արդյոք այդպիսի անօրեն սովորույթ որսնդից մուտք գործեց Հռոմեական ազգի մեջ. եւ այն էլ այն զեպքում, երբ նրանցից շատերն այդ ժամանակներում ոչ թե քահանայական դասին էին պատկանում, այլ զինվորա-

կան կամ աշխարհականների կարգում։ Արդ, ինքներդ դատեցեք ճշմարիտը՝ արժանի՞ է, արդյոք, այդպիսի մեկին եկեղեցու զվաարվոր կամ շնորհների բաշխիչ նշանակել։ Ավագ շնորհների ընդունողների անշնորհությունը, ովքեր սովորաբար եւ սովորություններով մոլորված են։

Այնքան մեծ է խոստովանություն խորհուրդը եկեղեցու, որ մինչեւ իսկ Հավատարմ է աղբյուրների մկրտություն՝ ապաշավանքը արտաստեղծ է լինում, որի մասին կաթողիկեական թղթերում էլ է վկայվում, թե եկեղեցու կանոնները մեզ ուսուցանում են, «Սոստովանենք մեր մեղքերը միմյանց եւ աղոթենք մեկս մեկի Համար, որպեսզի բժշկություն լինի մեզ»²⁴. ապա՝ «նախ խոստովանի՛ր դու քո կատարած Հանցանքները, որպեսզի արդարացվես»։ նաեւ՝ «Ասացի ինքնակամ թվարկեմ իմ մեղքերը, եւ դու թողություն կտաս իմ անօրինություններին»²⁵։

Ինչպե՞ս այս բոլորը սպիրիտուաբար ուրացար եւ անօրենություն՝ ուրիշ կարգի սահմանեցիք քո ազգի Համար՝ կատարած Հանցանքները չխոստովանել քահանային եւ առանց խտրականության մերձեանալ Տիրոջ մարմնին ու արյանը. դրա Համար է Պոստոք բարձրաձայն աղաղակում, թե. «Մարդը պետք է փորձի՞ իր անձը՝, ապա նոր միայն ճշարկի այնտեղի Հացից եւ բլավի՞ այնտեղի բաժակից», որը նշանակում է քննություն քահանային խոստովանություն, որպեսզի ամեն մեկի տեղը Համապատասխանորեն որոշվի։

Իսկ ինչ որ ասում եք այդ վարսավոր զխոսկների (իմա՝ ծամավոր զլուխների) մասին, որ կրում եք որպես թե քրի-

* Տես՝ Մարի. նույն բացատր. 387 էջ։

- 1 Տ. յանկար աստ ի փակագրի յուճարո՛ւ (իջէ՛)
- 2 Չ՝ թուկուս մեք- եւ ի յուսանց՝ յալոս մեք
- 3 Տ՝ կանանց
- 4 Չ՝ ստեղծած
- 5 Չ՝ արտաքս
- 6 Չ՝ մովսե

- 7 Տ՝ Համարի
- 8 Ի Չ. պատուք՝ որ
- 9 Չ. աստ եւ զկեի՛ ներքինիք
- 10 Մատթ. ԺԲ. 12:
- 11 Չ՝ մեկնություն
- 12 Աս. Գնդուս. Ե. 12:
- 13 Չ՝ զարմանել

- 1 Քուզմ. կոթ. Յակովբոս, Ե. 16:
- 2 Մատթ. Դաւթի 1. Ա. 5.7
- 3 Տ՝ անօրինութեան

- 4 Չ՝ փորձել
- 5 Ի Չ. որպիսուք՝ իր
- 6 Աս կորնթ. Առաջ. Ժ. Ա. 28:

տոնյաներից՝ տարբերվելու համար, նայեք թե ինչ է գրում Պողոսը Կորնթացիներին [ուղղված] թղթում. «Եթե տղամարդը զիստօր է՝ դա անարգանք է նրա համար»²: Եվ Հովհանն էլ նույն բանի մեկնության մեջ ասում է, թե. «Մամկեր [իմա՝ զուխը], երբ որ աղօթում է, արգելվում է, իսկ ծամ պահեր ստՀասարակ չպետք է թույլ տայ»: և բազմաթիվ այդպիսի³ արգելվող բաների մասին է խոսում: Դուք, սակայն, այդ զրվածքներից եւ ոչ մեկը կարեւոր չեք համարում, քանզի ոչ միայն ինքներդ եք Հանցանք գործում, այլև նրանց, որոնք ծամ չպահելով անմեղ են, սարահինոսներ⁴ եք անվանում: Այլևս ի՞նչ գրե՛ք այն մասին, որ մեզ՝ որպես թե կրուսյալ էլիք, գտաք եւ [ցանկանում եք] մոլորությունից Հետ վերադարձնել՝ 92>, իբրև նրանցից, ովքեր⁵ ստույթունը ճշմարտության տեղ են ընդունում, խաղաղը՝ լույսի կամ դատը՝ քաղցրի: Եվ երկրագունդն էլ իր Հաստատության մեջ թմբոն⁶ ուղեղներին եւ Հարեցողներից թվում է, թե պտտվում է, իսկ նրա շրջակայքում եղած ամեն ինչը անչարժ է մնում (135)*: Արդ, եթե Թեոփիլոս քաղաքի մեկը լինեիր, պիտի ճանաչեիր մեր ուղղափառության ճշմարտացիությունը եւ պիտի ուսանեիր ոչ թե քո Հնամաշ՝ սովորությանը, այլ այս նորոգ ճշմարտության Համաձայն եւ պիտի խոստովանեիր մի եւ նույն Բանին Աստծո՞ Հոր էությունից ծագած, որ էն առ Աստված եւ որը է Աստված, որպես միաձույլ նյութից բովված կամ ինչպես մակարդը կաթի՞, պնդացավ իր որոպանում⁷ կուսա-

կան անարատ արյունից՝ ոչ որպես ինչ-որ ինքնակա զոյակցություն ասած մարմին, այլ աստվածային շարժություն (իմա՝ ներքին էություն) շարժվեց մարմնում ու գոյացավ մարմինը, որը եւ բնությամբ անկերպացավ՝ եւ ստացավ բնությունն Աստծո: Բանից նրանով սկիզբ առավ [իր] գոյությունը ապականացու բնությունից սկսելով. եւ այդ պատճառով էլ (այսինքն՝ վերը նշված) եղավ անապական մարմին: Որովհետեւ անարատ Հիությունը արեզակի նման ընդհատ կերպով ընթանալով՝ Հեռու է վանում ապականության խաղաղը եւ ստանում է այն նույն կերպարանքը, ինչ որ ստեղծողին է, նույնպես եւ ստեղծողի կամքն ու այն ամենը, ինչ որ բնականի Հետ է շարժվում: Ոնց որ ճրագի ճառագայթները, երբ Հասնում է արեզակի պայծառությունը՝ առանց նրա կողմից դուրս վտարված լինելու⁸, նրա անձնավորությունը ոչ մի տեղ այլևս չի մնում⁹, այլ Հզորագույնից պարտություն կրելով՝ աղոտագույնը նրանից է փոխառնում իր լույսը. բայց ճառագայթների ոչ մի ընտրություն, կամ միջնորդ, կամ տեսանելիություն չի մնում (136). այդ նույն ձևով էլ՝ մարմնական բնության, կամ կամքի, կամ ներգործության նշան անդամ չմնաց մարդեղացած Աստծո Բանին ստեղծելով. քանզի, ասում է, բոլորն էլ աստվածային կամքն է և ներգործությունը, որովհետեւ մնում է միայն մաքրամաքուր, բազմապիսի նյութականությունից զերծ եւ անխառն էրրորդությունը:

Եվ այսպես լույսը ներնշունտով ծագեց կույսից աշխարհի վրա. եղավ բազմեց առ խաչելության կտրեին որպես մարդայալ Աստված՝ Հաստատելով նախապես զբաժաները, թե. «Բազմեցիր դու քո կտրեին և խաչի կտրեին քո Հեծ-

* Տես՝ Մարգ. 135 բայց. 167-188 էջեր. Եթեթի ավան բացառք. ավելի Հավանական է:
 1 Ճ. յաւոյր տոտ է:
 2 Աս. նորթի. Աւաթ. ԺԱ. 14:
 3 Տ.՝ այր
 4 Չ.՝ ստամբկնաս
 5 Չ.՝ պ
 6 Տ.՝ մուխի թնորցեղոցի
 7 Չ.՝ Չութննէ
 8 Չ.՝ գրի փոխի
 9 Չ.՝ ևս. երա ինչ ինչ իրեն. մակարթի կաթիլն
 10 Տ.՝ յորդոպի

1 Տ.՝ արեծէ
 2 Տ.՝ բնութեանից կերպոցու
 3 Տ.՝ բարձեղեցոյ
 4 Տ.՝ մայ

նելը փրկեց ամենայն աշխարհը», եւ այնտեղի խաչից ինք՝ նիշխան՝ ձայնով արձակեց մարդկային Հոգին, որով իջավ դժոխոց անգուռնը՝ փրկելու Համար այնտեղ գերված Հոգիներին. եւ նույն աստվածախառն մարմնով Հարություն առեծ երեսնեցավ յուր ընտրելագույն աշակերտներին քառասներորդա ժամանակով. Հայտնից նրանց զին Հանդիման Զիթաստանյաց լեռներից եւ ամպաշու գնացքով, Հրեշտակների դատով շրջապատված Համբարձավ. ելավ նա բարձունքները վերին եւ նստեց Հայր Աստծո մեծութեան աջ կողմում, ինչպես որ տեսավ նրան նախավկան Ստեփանոսը եւ նրանից Հետո անոթն ընտրութեան՝ Պողոսը: Եվ գալու է վերստին՝ իր փառահեղ գալուստամբ Հանդերձ, դատելու ողջներին ու մեռածներին, ոչ միայն իբրեւ մարմին, այլեւ ոչ անմարմին, որոնցով միայն ինքը զիստ բարբառել աստվածակերպ մարմնով, քանի որ տեսնվում է նրանց կողմից, ովքեր խոցեցին. եւ կա ու մտում է իբրեւ Աստված՝ [մարդկային մարմնի] արտաքին թանձրութեամբ. եւ գալու է ոչ թե ինչպես ցոյն է իջնուս՝՝ գեղմի վրա՝ ըստ իր առաջին գալաւոյան, այլ գալու է աճեղակերպ, լուսապստի, առավել վեհազոյն ճոռագայլիներով պարտբոված, նորահրաշ, սքանչելի տեսիլքով, ինչպես ինքը՝ Փրկիչն է ասում, թե. «Գալիս է մարդու որդին Հոր փառքով եւ բոլոր Հրեշտակները նրա Հետ միասին». եւ Գանիւն է ասում, թե. «Տեսնում էի ինչպես էր մարդու որդին գալիս՝ երկնքի ամպերի միջով»:

Արդ, կլինե՞ս խոստովանող մի եւ անբաժանելի բնութեամբ, եկածին եւ նրանց, որոնք գալու են Հանուն՝ Տիրոջ, կհեռանա՞ս արդին բաժանողների բաժանարարութեանից

1 Ձ.՝ եւ խաչէ անդի ինքն իշխանական
2 Ձ.՝ ինքին
3 Մատթ. Խ. 31:

4 Գուս. է. 13:
5 Տ.՝ քու թիմար
6 Ձ.՝ յանուան

եւ կրակին նախահետեւողներից. արդյոք դարձյա՞լ լինելու եւ սինեղոսականներին կաճառակից, թե՛ մեզ Հետ միասին պիտի երկրպագես Երրորդութեանն ու պիտի փառաբանե՞ս Որդուն եւ Հորը՝ սուրբ Հոգովը Հանդերձ, որը օրհնյալ է՝ Հայիտյանս: Ամեն:

ԳՈՒՌՈՒ ԻՐ

Թն ինչոյն շարաչար մանիւմբ մեռավ՝
Սեբասիայի մեհրոդուխը. եւ Բուլղարաց
բազավորների՝ մասին, որոնք սղանեցին նրան՝

Իսկ այդ թղթերն ստանալուց Հետո այնտեղի մետրոպոլիտը անթաճար է մտնւմ: Սակայն դրանով նրա շարութեանից ոչինչ չի պակասում: Բայց Հենց նույն տարում՝ Վասիլ Թազավորը ուղարկեց նրան Բուլղարաց աշխարհը՝ խաղաղութեան դասն Հաստատելու: Նրանք Վասիլ Թազավորի քրոջ ձեռքն են խնդրում որպես իրենց Հարսնացու. Թազավորը, սակայն, իր սպասուհիների միջից մի կին, որը շատ նման էր իր քրոջը, մետրոպոլիտի ձեռքն է տալիս եւ ուղարկում նրանց ծոռ: Երբ դնում Հասնում են Բուլղարաց աշխարհը, ճանաչում են այդ կեղծը, ուստի եւ դատում են մետրոպոլիտին՝ իբրեւ չուն եւ խաբրաս. ցորուններով ու ժժանով (իմա՝ չոր ցախ, խոխով) պատում են նրա մարմինը եւ կրակ տալով Հրատոջոր անում՝ Բուլղարաց Թազավորները: Քանզի նրանք երկու եղբայրներ էին, որոնք կոչվում էին Կոմսաձագեր՝. մեր Հայոց ազգից էին, Դերջան գավա-

1 Ձ.՝ որ օրհնյալ է
2 Ձ.՝ ստատիցուս
3 Ձ.՝ Թազավորից

4 Ի. Ձ. զավասէջ՝ որը սղանի գետ: - Տ.
որ
5 Ձ. սաս եւ ի ստորեւ: կամաւաղ

սից, եւ նրանցից երեցի անունը Սամփել¹ էր. նրանց սաղա-
բացիները՝ զնդի Հես տարիլ էր Վասիլ թագափորը՝ բուլ-
ղարները զեմ կոչելու Մակեդոնիայում. բայց նրանք Հար-
մար պահ ընտրելով՝ ապստամբել-Հեռացել էին Հունաց
թագափորից, գնացել Բուլղարաց թագափորի մոտ, որը
կուրտ էր (թմա՝ ներքինի)<93>, եւ շատ էին բարձրացել
նրա աչքում իրենց կատարած քաջագործություններով:
Այս բոլորից Հեսո՞՝ Հուլիների Վասիլ թագափորը պատերազ-
մում գերի է բռնում՝ Բուլղարաց թագափոր կուրտ ներքի-
նուն⁵ (137)⁶:

Իսկ Կոմսաձագերը՝ տիրելով Բուլղարաց աշխարհի
վրա՝ դաժան պատերազմ են մղում Հունաց թագափորի զեմ,
որի մասին կպատմենք իր տեղում:

ՉԼՈՒՄ ԻԳ

Թե՞ ինչպես հունաց Վասիլ՝ քագափորը գործով՝
սարժվեց Բուլղարաց երկրի վրա եւ յարստություն կե-
լով՝ այնտեղից փախստական հեծ դառավ՝

Այդուհետեւ ինքը՝ Վասիլ թագափորը, զորածոզով է
անում եւ չարժվում Բուլղարաց երկրի վրա: Մեծասաստ
զորութեամբ դնալով՝ լայնածավալ բանակով տիրում է
նրանց աշխարհի կենտրոնը: Բուլղարները անապարանքով
գրավում են բոլոր նեղ տեղերն ու կիրճերի ճանապարհնե-

⁶ Տե՛ս Մալխ. քաղ. 137 (ձ 388-389):

1 Զ՝ սամփելի
2 Զ՝ սաղաբացի
3 Ի Տ. պրփուսէր՝ ապու - 2՝ յապու
4 Զ՝ կայեռոյ
5 Ի Տ. պրփուսէր՝ ներքինի

6 Տ՝: եւ թէ: 2՝ թէ
7 Ի Զ. պրփուսէր՝ Վասիլ
8 Ի Զ. պրփուսէր՝ դրփր
9 Զ՝: էկի
10 Ի Զ. պրփուսէր՝ ինք

րի կապանները (որովհետեւ մացառուտ եւ անանցանելի
վայրեր էին). թագափորին ու նրա զորքերին արգելափա-
կում են ինչպես բանտում եւ բոլորին սրախողտող անում:
Իսկ Հայոց Հետեւակազուսնը Հետեւից ու առջևից չըջա-
պատելով Վասիլ թագափորին՝ ուրիշ՝ լեռնազնաց ճանա-
պարհով տանում Հասցնում են Մակեդոնիա: Եվ ամբողջ
Հեծեկազուսնը ավարով ու թագափորական արքունիքով
մատնվեց նրանց ձեռք:

ՉԼՈՒՄ ԻԳ

Թունակալ Վարդի Բաղդասից դուրս գալու
եւ հոռոմաց՝ երկիրը մտնելու մասին

Այդ նույն տարում, որը Հայոց (նյե) չորս Հարյուր երե-
սունհինգ թվականն էր, երբ որ Հարջարանքներով մահա-
նում էր Սեբաստիայի Գարբրիի քահանան. եւ մետրոպոլի-
տը՝, որը պատճառ էր դարձել նրա սպանութեան⁵, Հարջար
մահվամբ սատակում էր Բուլղարիայում՝ Աստծո վրեժխնդ-
րութեանը ենթակա. եւ Վասիլի զորքն էլ Հարձակվեց Բուլ-
ղարաց երկրի վրա:

Նույն թվականին Վարդ թագափորը դուրս է գալիս
Բաղդասից եւ մտնում Մնիտինե, որովհետեւ Իրն Խոսրո-
վը, որի մասին նախօրոք սասի ենք, մահանայիս իր որդուն
պատվիրել էր կապանքներից արձակել Վարդ թագափորին,
քանզի նախապես նրա Հետ երդումով դաշինք ուներ կն-
քած: Նա էլ ազատ է արձակում նրան զենքով՝, Հանդեր-

1 Զ՝ սամփոյ ընդ յոյզ
2 Զ՝ մասնի յայեարժե յուսոյ
3 Տ՝: որ էր ի 433 թուին

4 Զ՝ էրջ սերտուու եւ Խոսրոպոլմե
5 Զ՝ յայլարակ
6 Ի Տ. պրփուսէր՝ եւ

ձանքով, երիվարներով եւ բոլոր յուրայիններով Հանդերձ, եւ երբ Հանուժ՝ եւ Բաղդատ քաղաքից՝ որոշ Հեռավորության վրա, ամբողջ քաղաքի խառնիճազանը՝ բազմությունը շարժվում է նրանց Հետեւից՝ նրան սպանելու Համար: Սակայն անապատաբանակ արարացիք, ընդդեմ դուրս գալով՝, առնում են թագավորին եւ ամայի ճանապարհներով ամունում պահում են իրենց վրաններում, այնտեղից՝ էլ արագ Հասցնում են Սելյուխին քաղաքը՝ Բարեկոնից (յա) երեսունմեկ օրվա ճանապարհ Հեռավորությամբ: Եվ առՀասարակ աշխարհի (իմա՝ այդ) բոլոր զորքերը եկան նրան Հնազանդության, եւ Ապահույնաց Բաղը, եւ Նփրկերտի ամիրան, եւ այն վայրենաբնակ Արարիկները, որ նրա Հետ էին: Եվ կրկին նախկին խոտովթյունը գլուխ բարձրացրեց Հունաց աշխարհում:

ՉԼԻՒՆ ԲԵ

Փոկաս-Վարդի՝ դուրս գալը, Վարդ՝ քաղաքորին ձերբակալելն ու իր քաղաքը նսեղը

Իսկ Վարդը, որ նույն ինքը՝ Փոկասն՝ է, Վասիլի Հրամանով, Հունաց եւ Վրաց ընդՀանուր զորքերով դուրս է գալիս նրա դեմ պատերազմի: Ապա իր սուրՀանդակների ձեռքով ստապատիր խոսքերով դիր է ուղարկում նրան, ուր ասում է. «Եկ խաղաղություն կնքենք միմյանց Հետ, մեր մեջ բաժանենք Հունաց աշխարհը եւ վերացնենք Վասիլի թագա-

վորությունը»: Դրան Հավատալով Վարդ թագավորը իր մտից ազատ է արձակում տանկական զորքերին, եւ երբ Հանդիպում են միմյանց, Վարդ-Փոկասն ուրանում է իր տված երդումը, յոթն օր Հետո կալանավորում է սիկլաոսս Վարդին եւ Հրամայում է զինակիրների Հսկողությամբ տանել Ժեռավ(ս)՝ բերդը: Իսկ տանկական այն զորքերը, որ արձակված էին սիկլաոսսի կողմից, գնացին իրենց բնակության վայրերը, բայց երբ լսեցին սիկլաոսսի Ժեռավում բանտարկվելու լուրը, Հարավային՝ կողմից Հարձակվեցին ու գերեցին մինչեւ Ապահույնք<94>:

Ապա նույն Փոկաս Վարդը, որ խիստ բռնակալ թագավոր եղավ, (նյե) չորս Հարյուր երեսունհինգ թվականին, Հունաց եւ Վրաց բոլոր զորքերով միասին երկու տարի շարունակ ճակատամարտ է տալիս արքայանիստ Կոստանդնուպոլիս քաղաքի դեմ: Նա թագավորական քաղաքի դեմաց ամրոց է կառուցել տալիս եւ Տլիֆնաս՝ մազիստրոսին՝ զորականներով Հանդերձ պահապան է կանգնեցնում, որպեսզի ոչ մեկը քաղաքից՝ դուրս չգա կամ զբոսից ներս մտնի: Սակայն նավահանգստի պաշտպանները խաղաղության դաջինք Հաստատելով Վասիլ թագավորի Հետ՝ քաղաքում եղած ամրոցը զորքը եւ նրանք էլ, որ արևմտյան կողմում էին, մի գիշերվա մեջ այսկողմն են անցկացնում, սրանք անցնում են ամրոցի թիկունքը եւ այնտեղ ծածկվելով թաքնվում են: Իսկ վաղ առավոտյան պատերազմական նավերը քաղաքի կողմից՝, մոմեղեններով կաղձված-պատրաստված, շարժվում են ամրոցին ընդդեմ, ամրոցում գտն-

1 Ի Բ. պրիվատը, սինոսի ր թուրիցո՝ զիտ ամենայն
2 Զ.՝ ըստ քաղաքին
3 Զ.՝ խառնեցանքսի
4 Զ.՝ կայնայ

5 Տ.՝ սնտուսս
6 Զ.՝ յաշխարհն
7 Զ.՝ աստ եւ ի ստորն՝ փոխուսայ վարդայ
8 Ի Տ. պրիվատը՝ Վարդ
9 Զ.՝ որ Փոկաս

1 Զ.՝ ձեռու: - Թուր թիֆնայի՝ Տնտուս: -
Վերքնաս, Բ. 443, սույ 19՝ պիթոյ կո-
չի Կոստոպոս
2 Զ.՝ ի Հարոս քաղաքի
3 Զ.՝ գերեն առի ի Հարոսայ

4 Տ. ամենայն ուրիք՝ սյփինու: - Զ. աստ՝
տայփինու
5 Զ.՝ քաղաքին
6 Զ.՝ կողմն եւ

վողները տեսնելով նրանց՝ դուրս են գալիս նրանց դեմ պատերազմի: Իսկ թաքնված զորքերը թիկունքի կողմից Հարձակվում են նրանց վրա, սրախողխող եւ ծովընկեց են առնում Տրիինասի ամբողջ զորքին, զորքերի զլխավոր Տրիինասին՝ էլ ձերբակալում են եւ տանում ներկայացնում Վասիլ թագավորին. եւ՝ նա դատապարտվեց խաչափայտից կախվելու: Դա տեղի ունեցավ (նյե) չորս Հարյուր երեսուսյոթը թվականին:

ՊԼՈՒԽ ԻԶ

Փոկաս-Վարդի՝ զորհերով ծովի եզերք գալը, Վասիլի դուրս գալն ու նրան սղանելը

Իսկ Փոկաս-Վարդը՝ ազատ է արձակում իր մոտ եղած վրացական զորքին եւ ինքը Հունական բոլոր զորքերով շարժվում է դեպի ծովի ափը: Ապա Հաջորդ՝ տարվա սկզբին, մինչդեռ՝ զարնանային էր մասնակը, Վասիլ թագավորը, յուր եղբայր Կոստանդինոսի եւ՝ բոլոր զորքերի Հետ դուրս գալով՝ զորքը երկու մասի է բաժանում եւ մի մասին ծովի վրայով ուղարկում է Վարդի բանակի վրա. սրանք գալիս եւ Հրավառ Նյութով Հրդեհում են ծովեզերքին եղած նրա նավերը: Իսկ ինքը՝ թագավորը ցամաքով գալիս ու մտանձուժ է բանակին (իմա՝ Վարդի), եւ երբ Հրդեհով բռնկվում են նավերը (քանզի այդ իրրեւ ազդանշան էր ծառայում), Հրամայում է պատերազմական փողերը Հնչեցնել:

1 Ձ.՝ սրբինայ
2 Ի Ձ.՝ պոլսուէ՝ եւ
3 Ձ.՝ փոկաս այն վարդայ
4 Ձ.՝ մրուսե

5 Ձ.՝ մինչ
6 Ի Ձ.՝ պոլսուէ՝ եւ
7 Ձ.՝ նուսցե

ուստի Վարդի բանակը շփոթահար ու ահարեկված փախուստի է մատնվում: Չարաչար մահվամբ մեռնում է նաեւ ինքը՝ բռնակալ թագավոր Վարդը՝ (նյը) չորս Հարյուր երեսուսյոթը թվականին՝:

ՊԼՈՒԽ ԻԷ

Աստղի երեւալու, Կոստանդնուպոլսի երկրաւարժի եւ աղոսամբ Ծորսուանելի՝ մահվան մասին

Այս նույն տարում, որը (նյը) չորս Հարյուր երեսուսյոթը թվականն էր, Քաղցը ամսին՝, որը (ժե) տասներկուերորդ օրն էր ամսի, ամենատուրը Աստվածածին Կույսի փոխման տոնի օրը նիդակավոր աստղը կրկին անգամ երեւաց՝ երեսւլով արեւեկյան կողմից լուսավոր նշանները դեպի Հարավակողմն էր ուղղում ամբողջ օրը. այնուհետեւ անհետանալով՝ տեսագալտից՝ արեւամուտին դուրս էր գալիս արեւմտյան աշխարհի երկնակամարում եւ նիդակաձեւ ճառագայթները դեպի արեւեկյան՝ կողմը տարածում:

Եվ դրանից քիչ օրեր անց ահարկու զորդամար չարժվեց Հունաց աշխարհը այն աստիճան<95>, որ Հիմնահատակ կործանվեցին բազմաթիվ քաղաքներ, գյուղեր ու գավառներ, ստավիկ եւս՝ Թրակիական եւ Բյուզանդական աշխարհները՝, ծովի Հետ միասին, որը նրանց մեջտեղը

1 Ի Տ.՝ պոլսուէ՝ Ի նյը թուականին
2 Ձ.՝ չորսուսիթի
3 Ձ.՝ անեանն

4 Տ.՝ եւ ամփոփայ
5 Ձ.՝ ընդ յարեւեյս
6 Ձ.՝ եւս ստու էլ թրակացոց... աշխարհ

գարհուրելի ծփանքով՝ այնկոծվում էր. մինչև անգամ թագավորական քաղաքի՝ Կոստանդնուպոլսի մեծաշուք, բազմապայծառ և շրջատանք զարդաքանդակները¹, սյուներն ու պատկերները, վիթխարի մեծության եկեղեցիները փլուզվեցին ու քարուքանդ եղան. նույն ինքը՝ Սոֆիան², որը կաթողիկեն է, վերից վար Հերձվեց և երկուսի բաժանվեց: Այդ պատճառով Հուճաջ աշխարհի արհեստավոր ճարտարապետները մեծ ջանք թափեցին այն վերստին նորոգելու համար: Այնտեղ էր գտնվում նաև Հայոց քարազորն ճարտարապետ Տրդատը, որը Հանճարի իմաստությամբ պատրաստվով կառույցի կաղապարը՝ տալիս է շինվածքի նախագիծն ու կառուցման սկիզբը ղնելը, որի Հիման վրա կառուցվեց առավել զեղեցկատեսք, քան նախկինն էր:

Բայց ապստամբներից դեռևս կենդանի էր Փոկա-Վարդի կուսակից, Թոսնիկ արեղայի եղբորորդի Ջորտուանել³ մազիսորոսը, որը ըռնակալում էր Դերջանի և Տարնիկ կողմերում: Վասիլ թագավորը նրա վրա է ուղարկում Ժան պատրիկին, որը նաև Դոստեճ⁴ էր կոչվում: Սա եկավ առաջին անգամ պատերազմեց նրա դեմ. իսկ երկրորդ անգամ զալով սպանեց նրան Դերջան գավառի Բազահաթիճի⁵ գաչուում (նյիթ) չորս Հարյուր երեսուներեք թվականին: Այդուհետև խազաղանում է Հուճաջ աշխարհը՝ Վասիլի տիրապետության տակ նվաճված (138)⁶:

* Մյուրն աղետոված է և կիտա: Սուր՝ 138 րոյ, Նոյնպիս օչին չի ավելացուս:

- 1 Չ: Ծածկոյ
- 2 Տ: քաղաք
- 3 Չ: սփի
- 4 Չ: չիւսուսուս

- 5 Չ: չորսուսանկ
- 6 Չ: պոսոյից
- 7 Տ: յաղաւթոյ
- 8 Չ: երկիր

ՉԱՌԽ ԻԸ

Մեծասանի՝ Արխաղայի թագավորությունից
հեռագնելու և Գուրգենի որդի Բագարաշի
թագավորեցնելու մասին <96>

Բայց այդ իրադարձություններից քիչ տարիներ՝ առաջ աշխարհի մեծամեծները կուրացրին Ափխաղայի Թեոսոս թագավորին և վերցրին նրանից՝ Թագավորութունը: Ապա Տայոց կյուրապաղատ Դավիթն ու Հայոց սրբա Սմբատը Արխաղայի վրա թագավոր կարգեցին Գուրգենի որդի Սմբատին՝ Վրաց Բագարատ՝ թագավորի թոռանը: Սակայն մահանում է նրա (իմս՝ Սմբատի) տատը¹ և նրա պապ Բագարատը ուրիշ կին է առնում, որը Գուրգենի որդի Բագարատին Հայածում է իր Հայրենի երկրից: Այս՝ իսկ պատճառով Գուրգենի որդին՝ Արխաղայի թագավորը անհամար զորքով Սամասական երկրից շարժվում զայիս է՝ Դավիթ կյուրապաղատի և յուր պապ Բագարատի վրա և Կովկասյան լեռներից այս կողմն անցնելով՝ գալիս բանակ է դնում Կուր կոչված գետի ափին: Սակայն՝ Դավիթ կյուրապաղատն ու Վրաց Բագարատ թագավորը [տուրհանդակ] են ուղարկում Հայոց Սմբատ թագավորի մոտ և նրան իրենց օգնություն են կանչում: Վերջինս առնում է Հայոց ամբողջ զորքը, իր եղբայր Դագիկի Հես միասին զնում են նրանց մոտ և² բանակ զնում Զավաթի գավառի Դիլվեկ³ գյուղի մոտ, իրենց Հես տանում են նաև Կարինի⁴ թագավոր մա-

- 1 Չ: գիտաս: - Ի տարին՝ գիտաս
- 2 Չ: րոյց ամեն ամառոց
- 3 Ի Տ: պակաւ՝ ի նեակէ
- 4 Չ: Բաղարատ
- 5 Չ: Կառու
- 6 Չ: յայս

- 7 Տ: յայոց
- 8 Ի Տ: պակաւ՝ Տայոց
- 9 Տ: յայնսթիւն
- 10 Ի Տ: պակաւ՝ և
- 11 Չ: գիլեկն
- 12 Չ: կարոյց

նուկ Աբասյան՝ իր կարմրագգեատ զնդով Հանդերձ: Եվ Վրաստանի ու Վասպուրականի բոլոր զորքերը, Մյունխայն ու Արվանդի իշխանները՝ միասնամար Հավաքվում են ընդդեմ արխազական զորքերի: Նրանք վախճանալով խաղաղություն են առաջարկում՝ և բարեկամություն են Հաստատում միմյանց միջև: Դավիթ կուրացադատը Արխազիայի թագավորից խնդրում է Մակուրեթի բերդը և վերցնելով այն տալիս է Հայոց թագավոր Սմբատին՝ իրրև Հաստացում նրա տված օգնության Համար, սակայն Սմբատի մահվանից Հետո Մակուրեթի բերդը Հետ են վերցնում: Բայց այդ ժամանակ միմյանց Հետ խաղաղություն Հաստատելով յուրաքանչյուրը՝ վերադառնում է իր երկիրը: Դա տեղի ունեցավ (նչէ) չորս Հարյուր երեսուցյոթը թվականին:

ՉԼՈՒՄ ԻՉ

**Սմբատի շարագործությունների
և նրա մահվան մասին**

Իսկ երբ որ Հայոց Սմբատ թագավորի թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին գործերը շատ Հաջող ընթացան՝, երբ եղավ Հացի խիստ առատություն և գինու լիություն, նա Հույժ անօրինացավ, գոռուգամտացավ Հոգով և ինքը իրենից առավել բարձր Համարեց իրեն: Երեք աՀավոր չարիքներ գործեց, որոնք պատմելն՝ իսկ գծվարին է և արտատաքի են արժանի:

Առաջին՝ կենդանի-կենդանի Հրով այրեց մի անձնը

1 Ձ.՝ իշխանին
2 Ձ.՝ խնդրելն
3 Ձ.՝ Հանն

4 Ձ.՝ յուրաքանչյուր
5 Ձ.՝ յարդալու էր
6 Ձ.՝ և, գծառաքին ստ ի յանդ

մարդու Հետեւյալ պատճառով, նա (իմա՝ թագավորը) Անի քաղաքում ունեւր բաղում տարիների ընթացքում կուտակած խոտի և ձորտի Հարուստ Համբարանոցներ՝, որն ամբողջութեամբ Հրով այրեցին: Քաղաքացիներեց մեկը՝ ցնորված և մաղասկաթ (իմա՝ այսաՀար, ընկնալոր), որը առավոտյան ժամին եկեղեցում ժողովրդի՝ Հետ միասին աղոթում էր. սա վեր կենալով վերցրեց կրակարանը, որով խուճկե՞ կին ծխում. մարդիկ Հարցրեցին նրան, թե. «Ի՞նչ են անում»: Իսկ նա պատասխանեց. «Գնում եմ թագավորի Համբարանոցն այրելու»: Եկան և այս բանը Հայտնեցին թագավորին. նա էլ Հրամայեց նախ նրա աչքերը փորել, ապա ձգտով ու չոր եղեգներով պատել և կրակին ճարակ դարձնել: Եվ այդպես այրվելով քաղաքից դուրս նետեցին:

Անապատական՝ կրոնավորներից ոմանք քաղաքում գտնվելով՝ լսեցին այդ բանը և շտայեցին այն ողորմելիին տեսնելու, ցանկանում էին Հողին Հանձնել քրիստոնյայի մարմինը, ուստի վերցրին թաղեցին նրան քրիստոնեալայել օրեւթով: Լսելով այդ՝ թագավորը մեծագույն ցատումով արբկացավ, Հրամայեց զիչնրով գերեզմանից Հանել քրիստոնյայի խանձված մարմինն ու նետել շներին իրրև կեր: Հաջորդ օրվա՝ լուսաբացին, երբ կրոնավորները ցանկանում էին դուրս ելնել քաղաքից և գնալ իրենց ընտկություն տեղերը, տեսան նրա զիւարը՝ շներին կեր դարձած, ուստի և սրտակեղեք լաց՝ կին լինում իրենց ցավալի տեսածի վրա, ապա ձայն բարձրացրին և դաժանագույն անձեքներ բարբառեցին թագավորի Հասցեին. և իրենց սրտի դայրույթից

1 Ձ.՝ սմբատը: - և, ի տարեի՝ գամբար
2 Ձ.՝ լուսաբացին
3 Ձ.՝ գետնեց
4 Ձ.՝ յանապատուստ
5 Ձ.՝ տուրքն
6 Ձ.՝ գիշորի
7 Տ.՝ ձայն բարբառալ՝ լացին

ասացին. «Թող այս նույն ձևով նրա ոսկորներն էլ զույս թափվեն գերեզմանից», որը Հետագայում իսկապես կատարվեց:

Չարագործություններից՝ երկրորդն այն է, որ նա ստեցել է ուրացավ Գողթնի ամիրայի Հեստ երդումով Հաստատված իր դաշինքը. վերջինս՝ ինքը, Հեթանոս լինելով Հանդերձ, պահեց, իսկ օտարիտոնեական Հավատ ունենալով՝ չպահեց, այլ ուխտադրուժ եղավ, Հայոց զորքը օգնական ուղարկեց Մալարին՝ Աստծո կողմից մերժվածին և նրան ամիրա Հաստատեց, եթե ոչ չէր կարող խուսափել իր² եղբայր Գազիկի նենգավոր մտադրություններից:

Առավել սարսափելի էր երրորդ չարագործությունը, քանզի պիղծ խառնակությունը առավ իր քրոջ աղջկան. և այս բոլոր չարիքներով խիստ զայրացրեց անբարկանայի Աստծուն և այնտեղից Աստված մեծազույն ցասմամբ Հարվածեց նախ այն կնոջն ու սատկացրեց³, իսկ թագավորը նրա վրա մեծ սուգ անելով՝ ինքը բռնվեց բողակեց ցավերի ջերմության բորբոքումով: Մեռավ այնտեղ և թաղվեց նույն քաղաքում (նյր) չորս Հարյուր երեսունութ թվականին:

Դրանից Հեստ մի կին նույն քաղաքից բազում օրեր երազ էր պատմում⁴, թե. «Թագավորը թմբեցնող դեղերով է զրվել գերեզմանում, կենդանի է և ևս տեսա»: Այդ լուրը զղբզգացնում էր ամբողջ քաղաքը⁵, մինչև և որ նրա եղբայր Գազիկը Հրամայում է նույն մարդուն⁶, որը այրել էր մահացածի դին, գնալ Հանել. գնում Հանում է, տեսնում և պատմում է ամբողջ քաղաքին ու զորքին, թե ահա՛ մեռած է⁷:

1 Ձ.՝ չարացի

2 Տ.՝ խու: - Ձ.՝ նրա

3 Ձ.՝ ստատկեցու:

4 Տ.՝ կին մի երազ պատմեց ի քաղաքին

5 Տ.՝ գեղօք

6 Ձ.՝ ցորդեր բազուր

7 Ձ.՝ տակ

8 Ձ.՝ մեռալ

Այսպես և ուրիշ այլ՝ պատճառներով կատարեց Տերը կրոնավորների աղաչանքը, քանզի արդարագուտ է՝ մասնավորին այստեղ, ընդհանուրին Հանդերձայում⁸ Հատուցելով ամենքին:

1 Ձ.՝ այլ

2 Տ.՝ ու Հանդերձայն

3 Ձ.՝ Հատուցանել

Պագիկի քազավորելու մասին
և քն ինչեր տեղի ունեցան նրա՝ օրհրուս

Ամբաստեց Հնետ Հնեց նույն՝ օրը (ինձ՝ մահվանից) Անի քաղաքում թագավորում է նրա եղբայր Գազիկը (նր)՝ չորս Հարյուր երեսուներեք թվականին, ձմեռային օրերին: Տիրեց նա քաղմաթիվ ամբողջների և զավառների Վայոց ձորի, Խաչենի՝ և Փառխտի սահմաններից, իր եղբորից առավել շատ. և չեղավ մեկը, որին սարսափ ազդեր ամբողջ Հայաստան՝ այլասրՀում, մինչև իմ այս Հիշատակի խոսքերը շարադրելու ժամանակները: Որովհետև էր այր իմաստուն, պատերազմելու մեջ վարժ և Հմուտ, բայցևելու մեջ առատածեռ, բազում տեղեր ազատեց բաժի Հարկերից, իսկ կիրակի օրերին ցայտալույսի պաշտամունքը սազմոսերգությունը՝ էր կատարում: - Ավա՛ղ մի չար դիպվածի Համար, որն արդելում է ինձ [ներա Համար] գովեստի ավելի շատ խոսքեր չտայլել այս պատմություն մեջ <97>:

[Բանը] Հնետայան է, նրա կինը՝ Կատրամիգե թագուհին, որը զուտարն էր Սյունյաց Վասակ իշխանի, չափազանց բարեպաշտուհի լինելով, կատուցեց է տալիս Ամբաստի Հիմնադրած եկեղեցին՝ ամենաշաքի վայելչությունը, բարձրաբերձ կամարներով գմբեթավորված երկնամասն խորաններով, զարդարված ծիրանածաղիկ զարդաբանդակներով, ոսկեթեթի՞, նկարեն բանվածքներով՝ ընդելուզված, ոսկեղեն

1 Ձ.՝ սուրբ նորա
2 Ձ.՝ նայե
3 Ձ.՝ խաչկենդ: - Տ.՝ և Խաչենոյ
4 Ձ.՝ զՀայաստանսոյս

5 Ձ.՝ և վերաբնեցեց ցայտե պատան
տալմաներու թեան
6 Ձ.՝ միտու՞մ ծաղիկ ոսկեթեթի
7 Ձ.՝ աղուածոց

և արծաթեղեն անոթներով, քաղմաճառապայթ՝ ցոյացող կանթեղների վայելչությունը, որոնցով լուսավորվում էր Անիի սուրբ կաթողիկեն՝ երկնակամարի պայծառությունը:

Իսկ նրանց՝ Ամբաստի և Գազիկի եղբոր՝ Գուրգենի որդի Դավիթը, յուր եղբայր Ամբաստի Հնետ միասին, գրավում է Տաշիրքի և Վրաց դաշտի շրջակայքը, Շամշուտի՝ մեծ քաղաքանիստ դղյակը Դարձնում է իր Համար արքայանիստ, արագորեն տիրում է Դմանյաց քաղաքին, նաև՝ իրեն է ենթարկում Տփլիսի՝ ամիրային՝ մայրաքաղաքով Հանդերձ: Ինձ վաղ պատանկություն՝ տարկեցրեց շքեղաշուք և վայելչաւեպ լինելով իր Հանձարի իմաստունությունը, քաջարիությունը և անհաղթ զորությունը՝ Հաղթող Հանդիսացավ իր բոլոր Հակառակորդներին և խիստ Հանելի Աստուճ ու մարդկանց: Ասկայն Դանձակի ամիրա Փայտունը շատացեց պատերազմի զուրս զայ նրա դեմ, որպեսզի մինչև ավելի հզորանալը նրան խեղճացնի: Բայց Դավիթը արիաբար պատերազմեց նրա դեմ, պարտություն մատնեց և նրա ամբողջ զորքին սրայտոցիտոց ու գետնավժ արեց, միայն ինքը մնալուց՝ փախավ ազատվեց: Այդ նույն ժամանակներում մարզպան Դեմետրը, որ Գաղ բերդի՞ և նրա սահմանների իշխանն էր, կաակաճամտությունը վախենալով նրանից, թողնում է Հարկական Հայրենի Հավատը՞ և իրեն օգնական թիկունք ունենալով Վրաստանը, նրանց՞՝ օրինակով Գուրգ կրկնառեսն է լվանում և իր որդուն Տաշիրքի՞՝ Հյուսնեվանքում

1 Ձ.՝ յաւելոյր սոս՝ և
2 Ձ.՝ կաթուղիկեն
3 Ձ.՝ և քոց դաշտի. գլաճուտան
4 Տ.՝ և Տապաղեկոյսեմ
5 Ձ.՝ գամբուցե տիկապոց
6 Ձ.՝ պատանի
7 Ձ.՝ քաղաքուր թեանք

8 Ին՝ Փայտունը
9 Տ.՝ Ի Գաղաղ բերդիկ
10 Ձ.՝ զՀուտան
11 Ի Ձ. պոլտուէր՝ և
12 Ձ.՝ Ի նոյս
13 Ձ.՝ ամբողջ տայրս

մամփուղ (կամ մամփայլ) է Հաստատում (139):

Բայց Դավիթը՝ զեղեկաճաղիկ մանուկն ու նորաոխ՝
արքան, Հաննարի իմաստությամբ Հանուս-վտարում է
նրան Գագ՝ բերդից, խլում է նրանից նրա բոլոր բերդերն ու
ամբողջ երկիրը. իսկ նա թափառական՝ եղած շրջում էր եւ
չարաչար մահվամբ սատակեցալ, եւ նրա ամբողջ տոհմն էլ
վերացալ: Եվ Հասկացալ Դեմետրը, թն ովքեր Հեռանում
են Տիրոջից՝ մեռնում-կորչում են ու իսպառ անհետանում:

ՉԼՈՒԽ ԼԱ

Տեր Խաչիկի մահվան մասին

Իսկ Հայոց Հայրապետ Տեր Խաչիկի օրերում սիրվում-
տարածվում է մեր Հայոց ազգը արեւմտյան կողմերում այն-
քան, որ նա [ստիպված] եպիսկոպոսներ՝ է՛ ձեռնադրում Ա-
սորիքի Անտիոքի, Կիլիկիայի Տարսոսի, Սուլնդի՝ եւ դրանց
բոլոր զավատների Համար: Նա խոր ծերութեան Հասած,
կատարյալ վարքով ապրելով իր կյանքի օրերը՝ փոխվում է
այս աշխարհից եւ ամփոփվում Արզիխայի եկեղեցու Հյուսի-
սային կողմում դռնփող իր Հանգստարանում. այն ինքն էր
կառուցել Հայոց՝ (նյթ)՝ չորս Հարյուր երեսուներեթ թվակա-
նին, որը Համարելով նրա Հայրապետութեան (ծթ) տասներե-
ներորդ տարին՝, նրա աթոռակարութեան ժամանակը կազ-
մում է (ի) քսան տարի (140):

- 1 Ձ.՝ նորաօխ
- 2 Տ.՝ Գագից
- 3 Ձ.՝ թափառայ
- 4 Ձ.՝ եպիսկոպոս

- 5 Ձ.՝ ի բունեղայ, կամ ի սուլնդայ, կամ
ի յուլնդայ
- 6 Ի Ձ. պարտեր՝ Հայոց
- 7 Տ.՝ ամլ

ՉԼՈՒԽ ԼԲ

Տեր Սարգսի կաթողիկոսութան մասին

Դրանից Հետո (նիսա) չորս Հարյուր քառասունմեկ թվա-
կանին Հայոց Գաղիկ արքան Հայաստանի՝ կաթողիկոս է
Հաստատում Տեր Սարգսին: Սա զեռ մանուկ Հասակից ի
սրտն նվիրված էր Աստծուն, սնված եւ կրթված էր իր Հո-
րեղորոք մոտ, առաքինաջան եւ ժիր մշակ էր Քրիստոսի, Հո-
գով եւ մարմնով աշխարհիկ՝ ոչ մի գործով չէր պարսպում՝,
այլ մերժած լինելով աշխարհածուփ դրոսներեքի անցա-
վոր զբաղմունքները, սրբազան պատվիրանի Համաձայն,
Գեղամա ծոփակի Սեւանա կղզու առաքելական խորանների
սպասավոր եղալ, որը կառուցել էր Աստու երանելի այր
Տեր Մաշտոցը: Նա իր սեփական կամքով անապատուսեր
(իմա՝ ճգնավորական) կյանքն էր գերադասել, սպրում էր
անմարմին զվարթուն Հրեշտակների օրինակով՝ սաղմոսան-
վազ ձայնով՝ եւ ժրաջան աղոթքներով, ցյապաւոյշից սկ-
սած եւ ամբողջ ցերեկը պաշտոնավարում էր Տիրոջ առջև:

Իսկ Գաղիկը յուր մանկութեան օրերում, երբ չըմպա-
յում էր Գեղամա զավատում, վաճեւ եւ տեղ է տալիս նրան
եւ բնակավայր՝ վանքերի մոտ, որոնք աստվածային յույսն
իրենցից ճառագեցու պատճառով Շողազա են կոչվում: Այ-
նուհետեւ, երբ թագավորից (իմա՝ Գագիկը) ամբողջ Հա-
յաստան աշխարհի վրա, վարձյալ նույն՝ նրա սնված ու մե-
ծացած տեղը՝ Սեւանա վանքերը տանելով՝, Հայրապետու-
թեան եւ առաջնորդութեան պատիփն է տալիս նրան: Եվ նա
բոլոր բոլորից ընտրելագույնը լինելով՝ բարերուխ վերակա-

- 1 Ի Ձ. պարտեր՝ Հայոց
- 2 Տ.՝ յերկաւորացո
- 3 Ձ.՝ ցրտածու

- 4 Ձ.՝ Լայնից
- 5 Ձ.՝ սծեայ

ցությամբ Հանկի եղալ Աստծո եւ մարդկանց:

Իսկ Տեր Թաշեկից Հետո Հայոց Գագիկ արքան եպիսկոպոսների ժողով է գումարում րնդՀանուր Հայոց աշխարհից եւ նրանք էլ, որ Հունաց կողմերից՝ էին, որոնց պիտավորում էր Արշարունայո եպիսկոպոս Տեր Սահակը եւ մեծաշուք պատրիարքով Հաստատում են նրան կաթողիկոսական աթոռին՝ գատկից Հետո, երեքշաբթի՞ օրը, առանց որեւէ կաշառքի կամ այլ երկրային շողորթութիւթյունների՞. քանզի ոչ թն ինքն էր վագուս փառքի Հետեւից, այլ պատրիկն էր ընթանում նրա Հետեւից: Եվ փառավորությամբ Հասնելով առաքելականի ծայրագույն պատմին, մտքով մտաց նուշնր՝ ըստ իր նախկին խնարհության եւ երբեք իր վարքը չփոխեց. սպրեց ըստ պատկերավորության Աստծո՝ առատաձեռն ողորմածությամբ՝ եւ իրբն զարդ խոնարհության. գիշեր ու ցերեկ ժրջան աղոթքներով կատարում էր կրօնական կանոնների աահմանած կարգը, ամրապինդ ճղով վարում էր նաեւ պահքերի սրբությունները՝ մարմնական ձեւերով՝ սուրբ Բարսեղ Աստվածաբանի ներբողուուն Հանդուսակ՞:

ՉԼՈՒԽ ԼԳ

Թն ինչդեա Վասիլ թագավորը նորից՝ արծվեց
Բուղարաց երկրի վրա եւ գրավեց Վեռնա՞՝ հաղաբը

Դրանից Հետո Հունաց թագավորը, երբ իսպառ անհե-

- 1 Ձ.՝ որ Հայոց յայնպէ՛ն եւ որ յուսայ
- կողմանէն
- 2 Ձ.՝ երկուստե՛ր
- 3 Ձ.՝ յարդարեթանայ
- 4 Ձ.՝ գտակերեսդ առատաձեռն յողորմա-

- ձուրթինս
- 5 Ձ.՝ որդոթնան
- 6 Տ.՝ որ գրւանի
- 7 Ձ.՝ կրկին անգամ յողաւ
- 8 Տ.՝ առա եւ ի ստորե՛ր՝ գնդայ

տացան նրա դեմ զուրս եկած բոլոր՞ ապստամբները, Հարմար եւ ազատ ժամանակ գտնելով՝ (նխ) չորս Հարչուր քառասուն թվականին անհամար բազմությամբ զորք է հավաքում եւ դիմում՝ Բուղարաց երկրի վրա՞ իր վրեժխնդրության Հատուցումը րրանցից պահանջելու: Գնում չընապատում է Վեռ(ն)ա (իմա՝ Վառնա) քաղաքը, զբալում է այն եւ Տարոնի իշխանի որդի Գրիգոր մագիստրոսին զորքերով թողնում է այնտեղ բուղարաներին հսկելու: Նրա Հետ միասին (թողնում է)՞ նաեւ Հանձիթից՝ Հարեյի՞՞ որդի Սահակին, որը բազում ճակատամարտեր է տալիս բուղարաների դեմ, սակայն մի անակնկալ ժամի նրա վրա են Հարձակուում բուղարական զորքերը, որոնց դեմ է զուրս գալիս Գրիգորի որդի պատանի Աշոտը, որը եւ ձերբակալվում է նրանց կողմից: Ապա նրա Հայրը կյանքի եւ մահու կռիվ է մղում, մինչեւ որ ամբողջ զորքի Հետ մեռնում է այնտեղ: Ձերբակալվում է նաեւ Սահակը, որ նրանց՞ Հետ էր (111)*:

ՉԼՈՒԽ ԼԳ

Ժան Դաւրիկի՞ Բուղարաց՞ երկիրն ուղարկվելը
եւ ձերակալվելը

Այդուհետեւ Վասիլ թագավորը սուրհանդակ է ուղարկում Արեւելք՞, կանչում է Ջորտուանեյին՞՞ սպանող ժան պատրիկին, մագիստրոս կարգում եւ ուղարկում Մակեդոնիա՞՞՞ բուղարաների դեմ: Այնտեղ նա բազմաթիվ անգամ-

* Տես՝ Մուլի. մեկնաբանութեանը նույն՝ 131 քաղ. (390-391 էջեր):

- 1 Ձ.՝ որ
- 2 Տ.՝ եւ երթնայ
- 3 Թագուր այսպէ՛ն ըստ Տ.
- 4 Ձ.՝ ի Հանձիթայ
- 5 Ձ.՝ Հարիկ
- 6 Տ.՝ ընդ նաեւ
- 7 Ձ.՝ ի բուղարոս
- 8 Տ.՝ յարեւելեայոս
- 9 Տ.՝ յարդարանէն
- 10 Ձ.՝ ի մակեդոն

ներ Հերոսարար մարտնչեց, սակայն Հետո պարտվեց եւ ընկաւ նրանց ձեռքը. նրան առնու՛մ տանու՛մ են իրենց երկիրը, բանտարկու՛մ են բերդերից մեկու՛մ, ինչպէս Սահակին եւ Աշոտին:

Ե՛վ այդպէս բազում տարիներ երկարածգլու՛մ է պատերազմը բուլղարները՝ Հնա:

ՊԼՈՒՒՆ ԼԵ

Եգիպտական սաճիկ զորւնի դիմելը Տոմաց երկիրը. առաջին եւ երկրորդ անգամ զոսերազմելը՝ եւ Վասիլ թագաւորի դուր գալը նրանց դեմ

Այս նույն ժամանակներու՛մ Եգիպտոսի ամիրան, որը նստու՛մ էր Բարեկոնու՛մ, Ազազ՝ անու՛նով [մեկին] (Հավանարաբ՝ զորավար) անհամար զորքերով ուղարկու՛մ է Հալեպ քաղաքի վրա եւ անտիրացիներին երկրի կողմերը: Նրանց դեմ է դուրս գալիս Սիկլատոսի որդի Ռոմանոս՝ մագիստրոսը փոքրաբանակ զորքով, բայց չկարողանալով պատերազմել, ամբառու՛մ է լուծներու՛մ: Նրանք էլ սակաւ տեղեր ավարի ենթարկելով վերազառու՛մ են Եգիպտոս:

Ապա երկու տարի անց նույն ամիրան բոցոք մախարապներին՝ (142)* եւ Երուսաղեմի ու Լիբիայի ամբողջ զորքը՝ ուղարկու՛մ է Հունաց երկրի նույն Անտիոքի կողմերը:

* Մտերտրոսյիլ բուսի Կամար սես Մախի նույն՝ 142 քաղք (ԱՂ 391):

1 Ձ.՝ եւ այսպիսի բազում
2 Տ.՝ ընց Բալքարայց
3 Ձ.՝ որտեղեւոյց
4 ընթեռնել է՝ Ազից

5 Ձ.՝ ուսմանս
6 Ձ.՝ կարաց
7 Տ.՝ Մոխո Արապիս
8 Ձ.՝ զրսն

Նրանց դեմ է դուրս գալիս Բուռճ մագիստրոսը՝, Վասիլ թագաւորին Հրամանով, (Նխագ) չորս Հարյուր քառասուներեք թիվականին, ճակատամարտ է տալիս Բուրգա դաշտու՛մ, բայց պարտվու՛մ է նրանցից եւ փախուստի մասնվու՛մ: Տաճկաց զորքերը նրանց Հետապնդելով՝ բազմաթիւ մարդկանց սրախտոյտող են անու՛մ, շատ շատերի էլ գերի բռնու՛մ, ինչպէս Խոռասի որդի Ժանակ՝ պատրիկին, բարեպաշտ եւ աստվածասեր Թորոսին՝ Հաշտյանքի գաւառից եւ շատ ուրիշների Հայոց աշխարհի՝ ազատանիներից՝:

Այս բանը լսելով՝ Հունաց թագաւորը բանակով այնտեղ է Հասնու՛մ. եգիպտացիք իմանալով թագաւորի գալուստը, իրենց բանակի ամբողջ ունեցվածքը՝ կրակի են տալիս եւ իրենք զիջնելով փախստական գնու՛մ են իրենց երկիրը: Թագաւորը անցնու՛մ է նրանց աշխարհը, բազում գաւառներ ավարի է առնու՛մ, մեծ ծովի ափին, իր զորքերի սպահովության համար քաղաք է կառուցու՛մ եւ ինքը շտապ այնտեղից վերազառնու՛մ է Կոստանդնուպոլիս:

ՊԼՈՒՒՆ ԼԶ

Չորրորդ Տայի երկրաւարմի մասին

Այս նույն ժամանակ, (Նխագ) չորս Հարյուր քառասունչորս թիվականին ուժգնապէս շարժվեց երկիրը (ի՛նձ՝ Հայոց աշխարհը), բայց ամենասաստիկ՝ կերպով Չորրորդ Հայքի սահմանները, Հաշտյանքը, Մոսփը՝, Բաղուն եւ Պաղնա-

1 Ձ.՝ մախարոսն
2 Ձ.՝ ժանս
3 Տ.՝ յախարհին
4 Տ.՝ ալապոց

5 Ձ.՝ գրի
6 Ձ.՝ սաստվարցի
7 Տ.՝ ծովիք

տունը: Ամբողջապես քարուքանդ եղան բոլոր շինությունները, հիմնահատակ դրողացին՝, ինչպես զրվածքներում է ասված, թե. «Նորո՞նց ամենախորին ընդերքից՝, և նրա սյունները դողացին»։ կամ թե. «Ո՛ր է նայում՞ երկրին և ստիպում նրան սարսել»:

Մարդարենների փոխարեն Աստված որմերին ստիպեց ազաղակել, և առաքյալների փոխարեն լեռները ձայն արձակեցին, որպեսզի անզգաները ճանաչեն և Հասկանան՝ Աստո՞ռ ահա՞վոր զորությունը. որպեսզի նրանք, որ նույնիսկ բանավոր լուրերից էլ չէին լսել, իրենց աչքով տեսածը փորձեն և իրենց անձերի կրած տառապանքներով Համոզվեն և քանզի բարձրագուհ լեռները Հերձվեցին, քարածայտերը պատռվեցին, բոլորովին ցամաք՝ տեղերում աղբյուրներ ժայթքեցին, մշտաճու գետերի ակունքները ցամաքեցին անհայտացան. դաշտերը Հիմքից ծածանվում էին, սարերը կարծես միմյանց առջև խոռոհարվում էին, բարձրացած փոշին ձխի նման ծածկեց երկնքի բերք: Բարդաքների, գյուղերի և աղարակների ամեն տեսակի շինությունները՝ տապալվեցին ու բնակիչներին իրենց տակը թաղեցին՝ բոլորին մեռած կամ կիսամեռ՝ դարձնելով. կենդանի մնացածների լացն ու ճիչերը, որքն ու վայնասուռը երկիրն էին բռնել՝: Բալուխ բերդի, բոլոր շինվածքներով՝ Հանդերձ, քարերը նույնիսկ փլուզվեցին: Խարխվեցին ճապաղձուրի՞¹⁰, Դկաթա բերդի, Աթթախայի՞՝ և Ամիրթի քարակոփ և կրաշաղախ բոլոր գեղեցկաչեն եկեղեցիներն ու ապարանքները:

1 Ձ.՝ դողացին
2 Ձ.՝ գոտ թ ներքուտ
3 Ձ.՝ որ Հային
4 Տ.՝ խոսեցին
5 Տ.՝ լսելիքի
6 Ձ.՝ շինում

7 Ձ.՝ և մեռաք և կիսամեռ
8 Ձ.՝ բարձրանայր
9 Տ.՝ շինումածին
10 Ձ.՝ ճապաղձուր
11 Ձ.՝ աթթապայ

Այս բոլորը տեղի ունեցավ Բաղոց ամսի վերջին որը և նույն ձևով տեսեց մնաց շուրջ յոթ ամիս, մինչև նավասարդ՝:

ՉԼՈՒՄ ԼԷ

Եգիպտացիների՝ կրկին անգամ երեսայու, Բարելոյի մասին և Գալասանոսի՝ մահը

Դարձյալ (նդէ) չորս Հարյուր երեսուցյոթը (143) թվականին նույն Եգիպտոսի ամիրայի՝ Ազալի որդին, իր Հոր մահվանից Հետո, իր Հորից առավել բազմաքանակ զորք է Հավաքում Երուսաղեմից ու՝ Բարելոյից և ուղարկում է Հուճաց երկրի վրա: Այս Բարելոյը այն նույնը չէ, որը գտնվում է քաղեցեցիների՝ աշխարհի Սենեար գավառում, որտեղ որ աշտարակը կառուցվեց, և որը Նարուպալասարի՞ որդի Նարուզդոնտտորը տասնհինգ տարի պարսպապատեց. իսկ այժմ քաղաքի տեղը փոխված է, փորքինչ Հեռու է և կոչվում է Բաղզաատ. այլ սա եգիպտական երկրում մի ամրոց է և կոչվում է Բարելոն, ինչպես որ վկայում է Եպիփանը Ականց զրվածքում, ուր այժմ մեծափառ անվամբ արքունիք է կառուցված. զորքն այնտեղից զուրս ելնելով գալիս՝ և ավարի են ենթարկում Ասորոց Անտիոքի կողմերը:

Հուճաց արքայի Հրամանով նրանց դեմ է դուրս գալիս Գալասանոս՝ մաղխտորը, պատերազմում և պարտության մատնելով՝ փախուստի դարձնում: Նրանց բանակի ամրոցը

1 Ձ.՝ ցուսասարգի
2 Ձ.՝ եգիպտական
3 Ձ.՝ զայտնային
4 Ի Տ. սակամա՞ր և
5 Ձ.՝ սենեար թ բաղթացոց

6 Ձ.՝ նարուզդոնտոյի - Տ.՝ նարուզդոյ լաստոյ
7 Տ.՝ գոյ
8 Ձ.՝ ստո և թ ստորե՞ր զայանու

ունեցվածքը Հունաց զորքին ավար մնաց: Սակայն տաճկական զորքերը կրունկները Հետ են դարձնում նրանց զեմ, քաջածիզ աղեղներով և կորովատեղի՝ նիզակներով սուսերաձար անում Հունաց ամբողջ զորքին: Սպանվում է նաև Դալասանոս մագիստրը, եղբոր և որդու Հետ միասին, իսկ նրա ամբողջ բանակը՝ փախուստի են դիմում:

Նրանցից շատերին ձերբակալում և զերի են տանում. այլոց Հետ տանում են նաև Թոռնիկ արեղայի եղբորորդի Զորտուաննի՝ պատրիկին:

ՉԼԻԽՆ ԸԸ

Բաս՝ ամիրայի մահվան և Մանագինի գրավման՝ մասին. Մամլանի գալն ու նրա հանդիպումը Դավիթ կյուրաղաղասի՝ հեծ

Վերոհիշյալ զեպերից քիչ տարիներ առաջ Ապահունիքի և Նփրկերտի ամիրա Բասը սպանվում է վայրբանակ արապիկների զեմ պատերազմելիս, իսկ նրա փոխարեն ամիրա է գալիս նրա քրոջ որդի Մրվանի՝ որդին: Իսկ Բասի մեռնելուց Հետո Հայոց կյուրաղաղատ Դավիթը* պաշարում է Մանագկերտ քաղաքը և՛ սրով ու սովով նեղելով նրան՝ գրավում. այնտեղից՝ դուրս է բերում բոլոր տանկաստանցիներին ու երկրից վտարում և իր իշխանության ներ-

քո առնելով քաղաքը՝ այն լցնում է Հայ և վրացի բնակիչներով: Այս իսկ պատճառով չարանախանձ բարկությամբ զբոջված, բոլոր պարսիկներն ու տաճիկները միացած, պատվիրակ են ուղարկում Դավիթ կյուրաղաղատի մոտ և պահանջում իրենց՝ վերադարձնել գրաված քաղաքը, Հակասակ դեպքում սպառնում են պատերազմի դուրս գալ նրա զեմ:

Իրենց պահանջի մերժման պատասխանը լսելով՝ Ատրպատականի Մամլան ամիրան զորքի մեծ բազմություն է Հավաքում և գալիս է բանակ դնում Մաղկոտն գավառի Կուտյանք կոչված գյուղում: Այնժամ Դավիթ կյուրաղաղատը, Հայոց՝ Գագիկ արքան, նրա Հետ նաև Աբասն ու Վրաստանի թագավոր Բագարատը գալիս են նրանց զեմ Բազրեսանդ գավառը և մեծ բանակով չրջապատում՝ ևս վաղարշակերտ՝ քաղաքը: Բայց պարսից զորքերը վախենալով բաց դաշտում պատերազմի դուրս գալ, ցայգալույսին դուռը-գուռը Հատված Հեռանում են՝ ջահերով ու դամպարներով՝ (իմա՝ կանթիղ, կրակարան) կրակ տալիս այրում Բազրեսանդի ամբողջ չրջակայքը և՛ բազմաթիվ շեներ արհեստյան կողմից և Հեռանում գնում իրենց երկիրը:

* Տես՝ Մատթ. բաց. 143 ԱՉ 291-392):

- 1 Ձ.՝ կրոյով սեյ
- 2 Ի Ձ. պակասեջ՝ գրքի
- 3 Ձ.՝ չորգու տեղեկ
- 4 Ձ.՝ բատայ
- 5 Տ.՝ աեքուսե

- 6 Ձ.՝ ի պատահուսե կուսպուղալուսի
- 7 Տ.՝ որդի քուսեր նորա Մրվան
- 8 Ի Ձ. պակասեջ՝ և
- 9 Ի Ձ. պակասեջ՝ յարմ

- 1 Ձ.՝ ի տա
- 2 Տ.՝ Տարզիկն
- 3 Ձ.՝ տայոց
- 4 Տ.՝ Տարզիկոյ

- 5 Ձ.՝ վաղարշկերտ
- 6 Ի Ձ. պակասեջ՝ և
- 7 Ձ.՝ գամալուսք
- 8 Ի Ձ. պակասեջ՝ և

ԹՅ ԻՆՉՊԵՆ ԲՈՅԻ ԲՐՈՅ ՈՐՁԻՆ ԱՄԻՐԱ ԽՍԵՆՈՎ՝
բՈՂՈՐ ՏԱԾԻՉ ԲՆԱԿԻՆՆԵՐԻՆ ՎՏԱՐՈՒՄ Է
ՆՎԻՔԻՆՏԻՉ ԵՆ ԵՐԱ ՄԱՆԻՐ ԱՄԻՐՈՒՄ

Իսկ երբ Բատի քրոջ որդի Ապուստարը ամիրա է նստում, Նվիրկերտի տաճիկ բնակիչներին կասկածելով ու երկուզ կրելով¹, նրանց [ազգային] տունի օրը, երբ որ զոհարերություններ² են անում, ամսի երեքին, որը նրանց մոտ Ահհեղեն է կոչվում, Հարմարագույնը Համարելով՝ քաղաքի բնակիչներին առաջարկում է, թե. «Քաղաքի բոլոր տղամարդիկ թող դուրս գան եւ պարիսպներից դուրս կատարեն զոհարերություն յարարողությունը, որովհետեւ Հունաց թագավորի մեծ դեսպանն է լինելու»։ Եվ երբ նրանք պարիսպներից դուրս են ելնում, իր եղբորը զորքերով դուրս է բերում, ինքը պարսպի դարպասներն է պահում եւ ուսանց սրախոտոխոզ են անում, շատերին էլ ազատ արձակելով Հեռավոր տեղեր են արտաքսում, այնպես, որ տաճիկներից ոչ մեկը Նվիրկերտում չմնաց, այլ միայն Հայ եւ ասորի բնակիչներ մնացին³ այնտեղ։

Իսկ տաճիկները ցրվում են տարբեր տեղեր, շատերը նրանցից գնում են Ամիթ՝ քաղաքի բնակիչները այդ պատճառով նրա նկատմամբ քեւն պահելով՝ խարսթություն ամիրային իրենց քաղաքն են Հրավիրում, եւ երբ նա քաղաքի դռնից ներս է մտնում, Նիզակահար են անում եւ սպանում նրան։

1 Ձ. կոչ

2 Տ. քննաւես

3 Տ. Հայք եւ Ասորիք բնակիչ

Վրացական զորքերի կոտորվելը Խլաքում

Այդ նույն ժամանակաշրջանում, այս բաները լսելով Դավիթ կուրապաղատը՝ վրացական մի մեծ բանակ⁴ է ուղարկում պաշարելու Խլաթ քաղաքը։ Նրանք զայն են, երբ օրերը ձմեռային⁵ էին, (նիս) չորս Հարյուր քառասունվեց թվականին, սրով եւ սովով խիստ նեղում են քաղաքն ու Հայոց եկեղեցին, որը քաղաքի պարիսպներից դուրս էր, Սուրբ Խնաչն ու Սուրբ⁶ Գամաղիելը, որոնք եպիստոպոսարան եւ ուխտատեղի էին եղել Հայերի Համար՝ Հիմնադրման օրերից ի վեր, բայց վրացական զորքերի Համար դարձան անանազամ ու իջնանատուն⁷։ Ուստի տաճիկները պարիսպների վրայից աղաղակում էին, թե. «Մի՞թե՞ն զուք քրիստոնյա էք, երբ քրիստոնեական սրբարանների Հեռ այդպես եք վարվում»։ Եվ վրացիները պատասխանում են, թե՛. «Ա՜նեք Հայոց եկեղեցիներն ու ձեր մզկիթները՝ Հավասար ենք Համարում», որի Համար էլ Աստուծո զայրույթը շարժվեց նրանց վրա։

Մեղվանի որդու փոխարեն նրանց վրա ամիրա է զայն նրա եղբայրը, որը նույնպես Բատի քեռորդին էր, եւ՝ տիրելով Ամիթին՝ փոքրաքանակ զորք է վերցնում եւ զայն Վրաստանի վրա, նրանք պաշարում են Խլաթը (նիս) չորս Հարյուր քառասունչորս թվականին, մեծ զատկի օրը։ Եվ պատերազմը բորբոքվում է նրանց մեջ, որտեղ Տայոց քաշակորով աղեղնավորները նրանցից շատ-շատերին խոցո-

1 Ձ. կուրապաղատին

2 Տ. արսես

3 Ձ. գանձուային

4 Տ. նեցեց

5 Ձ. սուրբ

6 Ձ. ինգուսն

7 Տ. թէ

8 Ձ. մարթն

9 Ի Տ. պոպուսը՝ եւ

առւմ սաստկացնում են ու այնտեղից վերադառնալով Հանգիստ՝ են առնում: Այդ նույն գիշերը, գատիկը Հետո, Աստծո ցատումը Հատալ վրացական զորքերի վրա եւ իրենք իրենց⁷, առանց պատերազմելու, փախուստական եղած՝ Հետառնում են: Այդ բանը տեսնելով՝ ասանկների զորքն՝ ու ժողովուրդը Հետապնդում են նրանց, սաստկաբարձն՝ Հարվածներով Հայածում եւ սրի բերանն առած կոտորում: Այդ փախուստի ժամանակ սպանվում է նաև Թռուռիկ արեղայի (143) որդի Բազարատ մազխարորը. գերի են վերցնում նաև իշխանաց իշխան Բակուրանին եւ նրա Հնա էլ ուրիշ շատ-շատերի⁸:

ՉԼՈՒՄ ԽՍ

Աղախունիի գավառում զարսիկների եւ Բրխսոնրաների միջեւ սեղի ունեցած մեծ զլախերազմի մասին

Այս նույն տարում եւ Հնեց նույն օրերին՝ (նիսէ) չորս Հարյուր բառասունչորթ թվականին Ատրպատականի Ռուվդա ամիրայի՝ Թոռ, Արշահան⁹ որդի Մամլանը դարձյալ գորահավաք է անում Դավիթ¹⁰ կուրապալատի զեմ պատերազմի զուրս գալու Համար: Իր մոտ է Համախմբում Պարսկաստանի եւ Մարաստանի բոլոր զորքերի բազմութունը¹¹. Խորասանի ամիրայի եւ¹² այլ խուժազուժ ցեղերի օգնու-

թխամբ մտածում է տրեղ Հայաստանին ու Վրաստանին, վերականուցել Կարին՝ քաղաքը, ավարի ենթարկել Տայոց ալխարհը՝ Մանազկերտի փոխարեն, որի աղոթասուները կործանեցին քրիստոնյաները: Եվ ծանրածանր ամբոխով զուրս գալով Հեր գավառի սահմաններից, իր Թավրիզ¹³ քաղաքից, ընդարձակածավալ բանակով անցնում է Վասպուրական ալխարհը եւ զայն իջնանում է Ազաւեսչաց գավառում:

Իսկ Դավիթ կուրապալատը ոչ թե ինքն է զեմ մերանց զեմ պատերազմելու. բանցի արդեն ծերացած էր եւ իր օրերն էլ Հաշված էին, այլ բաները է ուղարկում Հայոց արքա Դազիկի եւ Վրաց թագավոր Գուրգենի մոտ, որով Հետևե նրա Հայր Բազարատն արդեն մահացած էր եւ յուր Հոր փոխարեն թագավորում էր Գուրգենը, եւ նրանցից օգնական զորք է խնդրում: Ուսուր Դազիկը Հայոց զորքից ասունանացնում է (զո) վեց Հազար ամենաբարձր¹⁴ ու Բրգենը կառուցող Գրիգոր¹⁵ Պահլավունու որդի իշխանաց իշխան Վահրամի եւ նրա որդի Սմբատ մազխարտոյ ձեռքը, ապա նաև Աշոտ՝ մարզպանի եւ Վանանդի թագավոր Արասի զորքն էլ [չուժարում]: Վրաց թագավոր Գուրգենը ապիս է Հոջիկի որդի, իշխանաց իշխան Փերոսի ձեռք: Եւ Դավիթ կուրապալատի զորքերի այդ ամբողջ բազմութունը զուժարվում է Ուշպնարի որդի Գարբրիկի ձեռքում: Նրանք առաջ են շարվում, անցնում Աուկավ լեռն ու Աղրի ձորի բերանով կու-

⁷ Դավիթը Վրաստանի եւ Տայրիքի կուրապալատն էր: Աստ անհրաժեշտն կու կամ պետք է լինի վրաց, կամ ուսուրի Դավիթ է կամ ինչպես ստորագրում է՝ Տայոց:

1 Չ. ինչպես
2 Չ. ինչպես
3 Չ. զորացի
4 Չ. յանկար ասու՝ եւ
5 Չ. գՀատուածս սաստկաբարձն

6 Չ. սրբազորան... եւ այլս բազմուս
7 Չ. սրբազորաց ամիրայ
8 Չ. Արշահանի՝ Չ. Արշահանի
9 Չ. բազմութուն
10 Ի Չ. պահուսնը՝ եւ

1 Չ. կարնայ
2 Չ. ի թարխոյ
3 Չ. սրբուց ոչ բարձր բարձր
4 Չ. Մարտարաշեն
5 Չ. սրբազորի
6 Չ. սրբուց ուսուր գՀատուածը՝ ինչպես

այդ իշխանին վաճարակ որդուց զգրգորը, եւ սմբատայ մամխարտի որդուց Գահարամայ եւ մազպանին աշուտայ պահուսուց ոչ գահարամային չինեաց, որ զբրդներն չինեաց:

բում պարօք բանակի դեմը՝ կարծելով թե առաջին Հերթին Բագրեւանդ են մտնելու: Այստեղ նրանց հասնում են Հայոց եւ Վրաց ընդհանուր զորքերը եւ միասին շարժվում են դեպի Ապահունյաց գավառը. բանակ են դնում մի ամբարկուտ եւ բարձրավանդակ տեղ. Մեքո՞ գյուղի մոտակայքում, Մամլանի բանակին դեմ հանդիման, եւ բազմաթիվ օրեր նույն տեղում հանդիսե՞ն են առնում: Որովհետեւ պարսկական սպայի* բազմաբանակությունից զարհուրած էին եւ չէին Համարձակվում անձուկ տեղերից բանակը բաց դաշտ դուրս բերել, այլ միայն իրենց պազատագին աղոթքներն էին առ Աստված վեր առաքում: Նույն ձևով էլ բոլոր՝ քրիստոնյաները (իմա՝ ժողովուրդը) ազբսասխան աղոթքներով եւ արտասուքով սխուժում էին Աստծո առջև՝ նրա ահարկու անունն իրենց անձանց եւ զօրքերին օղնական՝ կանչելով:

Իսկ թագավորները առատաձեռնություններ արգաստե՞րին ողորմություն էին բաշխում եւ Հայրապետի Հետ միասին լուսարացից սաղմոսանվագ երգեբրով՝ պաշտամունքի՞ սրբազան ուխտն էին կատարում:

Բայց պարսկական զորքը երբ հասկացավ, որ նրանք չեն ցանկանում առաջինը իջնել իրենց մոտ եւ սկսել պատերազմը, մանավանդ որ տեսնում էին նրանց սակավաթիվ վի՛նելն իրենց բազմաբանակության համեմատ, այդ ժամանակ Արեգի՞ ամսի Հենց ամսամուտին, երեքաբթի օրը, վաղ լուսարացին ճակատամարտի են պատրաստվում բազ՝

մաշերտ հորինվածքով, դեմաստանյան վահանափակոցներով կարգավորում-հարմարեցնում են ամբողջ դաշտի երեսով մեկ՝ լայնածավալ հարձակման տեցնելու համար. գալիս մոտենում են Հայոց եւ Վրաց բանակատեղի ըրայանջին: Նրանց բազմաբանակության տեսքն անգամ ահ ու սարսափ էր ազդում նայողին. ինչպես վկայել են, թե պարսկական Հետեւակի եւ այլուձիկ՝ թիվը միասին (ճու) Հարյուր Հազարից այնին էր՝: Ապա ձայն են տալիս (իմա՝ Հայոց ու Վրաց բանակին) ճակատամարտի պատրաստվել, առաջ անցնել եւ մոտենալ կռվի սապարեզին ու Հանդիսարանին: Բայց Հայոց ու Վրաց զօրքերը Հանկարծակի դառնով հայտնում են, թե. «Ոչ անպայման այսօր, այլ մեկ ուրիշ՞ օր պատերազմենք»¹: Իսկ պարսիկներն իրենց բազմաբանակությանը վստահ, նրանց մոտ դետպան են ու շարկում են պարձենում. «Ուղենաք, թե ոչ, այսօր պետք է պատերազմն սկսենք»²: Սակայն նրանք Հանձն չառան եւ ոչ էլ երկվարները Հեծան, այլ մնացին իրենց տեղը բանակած. միայն սակավաթիվ մարտիկներ՝ իջնում էին այնտեղ նրանց Հետ մենամարտելու՞: Դրա հետեւանքով վրացի զինվորներից՞ հինգը սպանվեցին: Այնժամ պարսկաստանցիները թողնում են ճակատամարտի պատրաստվածությունը, պատերազմի կարգավորությունն ու ռազմական կառուցվածքը լքում եւ յուրաքանչյուր ուր ձիու գլուխը բաց թողած՝ դիմում են թալանի ու հափշտակության, որպես մեռելոց դիակների կամ փախուստի մասնավաճառի կողոպտիչներ. բոլոր կողմերից հարձակվում են քրիստոնյաների բանակի վրա:

* Ապա՝ գուեյ, գորք, բանակ (Անտ. Արմ. բառ. 14, 1V, էջ 258), ՆՀԲ 4, 11, էջ 734, ու՛գ. Ապա, որ եւ Ապա՛ն եւ Ապա՛ն... գոր կամ ցորակեմ, գուեյ գորաք, կամ ցինգորակեմ պատուաք... եւ այլն:

1 Տ.՝ ի գեղին
2 Տ.՝ սինս ան
3 Տ.՝ յաննայն
4 Տ.՝ յոցնութին

5 Տ.՝ երգով
6 Տ.՝ զայցապայառանն
7 Տ.՝ յարեց

1 Չ.՝ եւ ընդ պրուձիտն
2 Չ.՝ եւ. ոչ
3 Տ.՝ պատրաստից
4 Տ.՝ յայլ
5 Տ.՝ պատերազմեցարուք

6 Տ Չ. պարսեւք. Հատուանդ, սկսեալ ի բա՛նդիս՝ յոկ գորովկեր
7 Չ.՝ այլք
8 Տ.՝ յինէն
9 Չ.՝ գորուե

Իսկ Հայոց եւ Վրաց զորքերը, քանի որ ոչ մեկն էլ թագավոր չունեին, ամենեցու թագավոր, զուխ եւ օգնական Քրիստոսին ունենալով՝ միաբերան նրան են ուղղում իրենց աղաչանքը եւ իրենք անձամբ պինդապա եղած ասպանդակում են իրենց երիվարներին: Բայց ոչ թի պատերազմական օրենքներով էին ճակատամարտ ստլիս՝ այլ յուրաքանչյուրն ըստ իր տոհմական զնդերի ավազույթյան էին ստեղծանքում եւ առյուծաբար մոնչալով Հարձակվում պարտական բանակի անտասարիս¹ բազմություն վրա: Այնտեղ Հայոց զորքերը կայծակնային արագությունը չափազանցում էին աջ ձեռքով (ամենայն Հայանականություն² աջ ու ձախ), խուռներած³ մեծ խմբով Հասնում էին, բունն՝ ու խորը խոցատում, դաժանորեն սուսերահար՝ անում եւ խուժազուժ դարձնելով, ծանրորեն Հարվածում: Իսկ վրացական զորքերի մեջ իրենց Հակայական ուժով փառաբանված Մնախունի Կամրակկանք⁴ եղբայրները կռվի ամենաթեժ տեղը մխրճվելով՝ վիթխարի ուժով Հարվածում էին եւ Հեծյալներին ու երիվարներին միասին երկու կես արած գետին տապալում: Նրանց ահից սարսափած (պարսիկները) ցիրուցան դեռ ու դեն էին փախչում, սակայն Տայոց քաջամարտիկները ամենուրեք, ուր պատահում էին այդ փախստականներին, բոլորին դիմաժապա՝ տանակուր էին անում, այս ամենը ձեռով Հար եւ նման էր ինչպես Հրդեհը անտառում բորբոքվելուն, կամ որպես ահեղապայ⁵ արծիվը թռչուններ երամբ խուճապահար անելուն: Այնեւ պետք էր այնտեղ լինել տեսնելու Համար արյան վտակները առյակներ ու

Հորդահոս գետեր⁶ դարձած, դիակները թափալված, մեռածներն ու կիսամեռները միմյանց վրա թափված կուտակված: Այնժամ պապանձված եւ սարսափահար Մամյանն ու մնացած պարսիկները շտապում են փախչել⁷, Հեռանալ: Բայց նրանց Հետապնդող Հայոց ու Վրաց մարտիկները Հասնելով աստիկ կերպով Հարվածում էին, սրի եւ սուտերի թերանն առած կտորում էին մինչեւ արեւամուտ ու Հայածում մինչեւ⁸ Արճեչ քաղաքի դռները. իսկ այնտեղից Հեռ զատնալով ավարի են առնում նրանց բանակի ամբողջ ունեցվածքը՝ լցված զանձների բազմաքանակությամբ, երիվարների ու պատվական Հանդերձանքների առատությամբ: Եվ առավել ուրախալիս այն էր, որ նախկին՝ մենամարտի ժամանակ սպանված վրացի այն Հինգ մարտիկներից⁹ բացի, այլեւս ոչ ոք սրի Հարված չստացավ եւ ոչ էլ սպանված գտնվեց¹⁰ Հայոց ու Վրաց ամբողջ բազմությունից¹¹: Ուստի ուրախալից ցնծությամբ յուրաքանչյուրը դարձավ իր երկիրը՝ փառք տալով Աստծուն:

ԳՆԻՒՆ ԽԲ

**Երկուրդ անգամ Վասիլ քազալուրի մուսրը
Տաճկաց աւխարհը՝ Ստոնեսանի կողմերը՝**

Իսկ եզրպատգանների զորքերից Հունաց բանակի կրած պարտությունից Հեռու, որտեղ սպանվեց Դալասանու ձագիսարը. ինքը՝ Վասիլ թագավորն անձամբ գալիս է Ան-

1 Տ.՝ Գախալակն
2 Չ.՝ Կախալակն
3 Չ.՝ Խուռ
4 Չ.՝ Կայծառք խոստ

5 Տ.՝ Կայծառք սաս՝ արտեպ
6 Չ.՝ Գամրակկան. միտուռներ
7 Չ.՝ Գիթաուպ
8 Չ.՝ Գործիւս բազմապայք

1 Չ.՝ արեւն փախու— եւ գեռ
2 Չ.՝ ցիրուցան
3 Ի Չ. Կախալակը՝ մինչեւ
4 Չ.՝ ցրուն

5 Չ.՝ Կախալակը՝ ցոպ
6 Տ.՝ քաղաքներ
7 Չ.՝ Ի կողմանս

տիւրք: Երբ անցնում էր Ատրեստանյան Հայեայի դաշտով, այնտեղ ուր կատորվեց Հունական զորքը, Հափաբել է տալիս խաղիսաղախոյտ (իմա՝ որպես ծովատերո՞ւմ կուտակված) ոսկորները, հրամայում է փոս փորել և նույն տեղում բոլորին՝ թաղել՝ 98> . ապա նրա վրա կկեղծվի էլ իննել տալիս: Իսկ ինքը անցնում է այդ տեղից, զբաղվում Շամար քաղաքը, նաև շատ բերդեր, և ասպատակ փոսելով մինչև Արանոս լեռը, այդ ամբողջ երկիրը ավարի է ենթարկում: Եվ ինչպե՞րացի տոնից մինչև Տիրոջ Հայտնության օրը մնում է այնտեղ, ապա Հետ դառնալով՝ գալիս ձմեռում է Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքում, որը կառուցված էր Ատրեստանի Սենեբերիմ արքայի կողմից: Այն կառուցված էր Բարեղունի նմանութամբ, քանզի նրա միջով էր անցնում Կիղնոս գետը, ինչպես որ Արամանին է անցնում Բարեղունի՝ միջով: Եվ որ եղավ Հայոց՝ (նխ) չորս հարյուր քառասունյոթը թվականին¹:

ՊԵՐՏԻՆ ԵՎ

Գավիթ՝ մեծ կյուրաղաղասի մանվան և Նունաց Վասիլ քաղափորի արեւելյան՝ աւխարհը գալու մասին

Ասկայն Դասիթ մեծ կյուրաղաղատի մահվան Համար պարտավոր էի երկարաշունչ՝ ողբով վիպասանել, եթե չցանկանայի կարճել խոսքս երկարաբանությունը, քանզի

1 Տ.՝ գամեհայն

2 Տ.՝ ցարեսու

3 Տ.՝ ապելու գունակ - արքաների ընդ մէջ

Բարեղունի (Տիրոջ):

4 Ի Տ. պակասեր՝ Հայոց

5 Ձ.՝ ի նե՛՛՛, թուրկունի

6 Տ.՝ վրան մեծի կուրաղաղատի Դասիթ

մահուն

7 Ձ.՝ և գալի վասիլ յալիար՝ Նս արկից

8 Ձ.՝ երկարալից

ոչ թե ճառախոսելու ժամանակներ են, այլ ճշմարիտ Հիշատակարաններ շարադրելու: Բայց որովհետեւ նա Հեղ ու մանդարտարարտ տղամարդ էր, առավել քան մեր այս մամանակներում՝ եղած բոլոր թագավորները, ուստի և նա պատճառ Հանդիսացավ խաղաղության և շնեության ամենայն արեւելյան [աշխարհի], մանավանդ Հայաստանի և Վրաստանի: Եվ քանի որ բոլոր կողմերից դադարեցրեց ահեղ պատերազմները, Հաղթող գտնվեց շրջակայքի բոլոր՝ ազգություններին, որով և թագավորներն ինքնակամ ամենքն էլ Հնազանդվում էին նրան: Նա իր օրերը լիուրի ապրելով, խորին ծերության հասկում վախճանվեց փրկչական Մեծ Ջուսուկի օրը, (նխթ) չորս հարյուր քառասունինը թվականին: Բայց քանի որ ինքը չունեւ որ որդի և ոչ էլ եղբայր, որ ժառանգեր նրա թագավորական աթոռը, ուստի յուր ամբողջ ազատագունդն ու աշխարհը՝ կտակել էր Հունաց Վասիլ թագավորին:

Սա՝ Վասիլ թագավորը, Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքում, երբ յուսւ է նրա մահվան գույժը, ամեն ինչ թողնում և չուտափոխթ գալիս է մեր երկիրը, գնում-բարձրանում է Սելիտիսինի կողմերը, որտեղ նրան զիմավորում՝ են Սեբաստիայի քահանաները. Հրամայում է նրանց Համարձակ լինել Հափատին վերաբերող ամեն տեսակի արարողություններում, Հնչեցնել ժամասացության ձայնը՝, որն արգելված էր մեարտոպղտի կողմից, ինչպես նախօրը էինք ասել: Եվ թագավորը, Վարդավազի տոնի օրը, անցնելով Հանձիթն ու Բալուն՝ բարձրանում է Կոճերա լեռը, որը Հաշտենքի, Մոսիքի և Խորձենիքի մեջտեղում է, այնտեղից էլ գալիս

1 Տ.՝ ի մամանակս

2 Ձ.՝ ամեհայն

3 Ի Տ. պակասեր՝ և գալիար՝

4 Տ.՝ և ի գալի

5 Ձ.՝ գործ

6 Ձ.՝ Կայի

Հասնում է Արչանույաց գավառի Երիզա քաղաքը: Նիբր-կերտի ամիրան՝ Բատրի բորժ որդին գալիս է նրա մոտ Երիզա քաղաք. [Վասիլը] արքունատուր ընծաներով պատվում է նրան, շնորհում մագիստրոսի կոչում և հրամայում Չորբորդ Հայքի ու Տաքոնի զորքերին՝ անհրաժեշտության դեպքում օգնության ձեռք մեկնել նրան, երբ որ կանչի: Իսկ ինքը այնտեղից շարժվում, գնում Հասնում է Հավճիչ կոչված լեռը, այն քաղաքը (աստ պետք է Հասկանալ Տայոց այլասահլը): Այստեղ նրան ընդատաջ են կելում Ափխազիայի թագավոր Բագարատը և նրա Հայր, Վրաստանի թագավոր Գուրգենը. նրանց առանձնահատուկ մեծարանքով է ընդունում նա (իմա՝ Վասիլ թագավորը), կյուրապաղատություն պաշտոնը տալիս է Ափխազաց թագավորին, իսկ նրա Հորը մագիստր կարգելով՝ ազատ է արձակում գնալու իրենց երկրները՝:

Իսկ նրա գնալու Հենց նույն օրը, մի շատ աննշան պատճառով, սաստիկ կրիվ բռնկվեց Հունաց բանակում. բանն այն է, որ Դավիթ Վյուրապաղատի իշխաններն ու ազատանին եկել և բանակ էին դրել Ռուսական զորքերի մերձավորութեամբ: Ռուզաց՝ (իմա՝ ռուսներ) Հետեւակազնից մեկը կնում և խոտ է վերցնում, որպիսի տանի իր ձիու Համար, բայց վրացիներից մեկը ցանկանում է խել խտրը. բայց նա ազադակ է բարձրացնում և յուրայիններից մեկը՝ գալիս է իրեն օգնության. նույնպես և վրացին է ձայն տալիս յուրայիններին, որոնք՝⁵ գալիս և սպանում են առաջին ռուզին: Դրա Համար ռուզաց ամբողջ ազգը՝ այնտեղ գտնվող զինվորները, շարժվում են նրանց դեմ կռվելու (քանզի այն-

տեղ կային զեց Հազար Հետեւակային մարտիկներ, նիզակներով և սազարներով զինված, որոնց Վասիլ՝ թագավորն էր խնդրել ռուսական թագավորից, երբ որ յուր քրոջը նրան կնության էր տվել, և դա նույն ժամանակ էր, երբ որ նրանք Քրիստոսի Հավատն ընդունեցին): Այնժամ Տայոց բոլոր իշխաններն ու աղատանին դուրս են գալիս նրանց դեմ, և նրանցից պարտություն կրելով՝ սպանվում է այնտեղ մեծ իշխանը, որին Պատրիարք էին կոչում, նաև՝ Ոչուլընտրի երկու որդիներ Գարբիելն ու Հովհաննեսը, Ապուհարայի թու Պորտուանելն՝ ու բազմաթիվ ուրիշները, որովհետև Աստծո ցասումն էր շարժվել նրանց վրա՝ իրենց մեծամտության պատճառով:

Այդ դեպքերից փոքր-ինչ առաջ, երբ Վասիլ թագավորը դուրս էր եկել և գալիս էր, նրան ընդատաջ են կելում Վանադի թագավոր մանուկ Արասը, որն իր ձիավարությանը քաջամարտիկի նշաններն էր ցուցադրում՝ այրակուռ զեղեկությունը զարդարված, և Վասպուրականի թագավոր Սենեբերիմը՝ Գուրգենի եղբայրը: Նրանց գալուն չափազանց ուրախացած Վասիլ թագավորը պատվում է նրանց արքունատուր շնորհներով, ընծայում է նրանց ձիեր, ջորիներ, պայծառատեսք Հանդերձանք, անհամար քանակությունով կեղև և նրանցից յուրաքանչյուրին վերադարձնում իրենց տեղերը:

Իսկ ինքը ճգնում անցնում է Հարբի գավառի Մանազկերտ քաղաքը, այնտեղից էլ զեպի Բագրուստեղ և բանակ գնում Վաղարշակերտ քաղաքին մերձակա բաց դաշտում, ուր մնում և սպասում էր Հայոց արքա Գագիկի գալույսան:

1 Չ.՝ յուրաքան

2 Տ.՝ մերձ բանակին

3 Տ. ամենայն ուրիշ՝ Ռուսաց, Ռուսը: -

2.՝ բուզաց, բուզք

4 Տ.՝ մատուցեալ կելաց ցայի, կին ուն

5 Չ.՝ որ

1 Տ.՝ թագավորն Վասիլ

2 Չ.՝ պատրիարքն - յամանել: - Տ.՝ Չոր

գտանել

Բայց Գագիկը իր Համար փոքրությունն է Համարում՝ նրա մոտ դեպքը, եւ նրա քրոջ որդի Ակուսահչը չարախոսում է նրան Վասիլի մոտ: Դրա Համար Գագիկը Հրամայում է իր որդի Հովհաննեսին¹, նա էլ ամբարի է նկնարելու՝ Ակուսահչին սրատկանող Կոզոհովիս² եւ Մաղկոսն զավառները: Բայց Վասիլ թագավորը բանակով շարժվում՝ Հասնում է Ուխթիյաց քաղաքը, իր ձեռքի տակ է նվաճում Տայոց բոլոր բերդերն ու ամրոցները, իրեն Հավատարիմ մարդկանց կարգում է նրանց վրա եւ Տայոց աշխարհի մնացած ազատանիններին իր Հետ առնելով տալու՝ քնակեցնում է Հունաց աշխարհում: Իսկ ինքը վերադառնում է Կարին³ եւ Ինչոտոհադիճով գնում Կոստանդնուպոլիս (145):

ԳԼՈՒԽ ԽԳ

Գուրգենի Տայոց երկիր, իսկ Հունաց գորհերի Բասնիի գավառը գալու մասին

Բայց Վրաստանի թագավոր Գուրգենը յուր Համար խիստ անպատվարներ Համարելով մազխարսություն աստիճանը, որ իրեն էր շնորհել Վասիլ թագավորը, եւ ի ծնն խելպատակից (գլխուղեղի թագանթից, իմա՝ խելքից) թեթեւ լինելով՝ արՀամարհեց նրան եւ մեծ զորաբանակով եկավ տիրեց Տայոց աշխարհին: Հարձակվեց Ուխթիյաց փոքր բերդի վրա, կոխի տվեց, բայց չկարողացավ Հաղթել (աստ՝ ստանալ) եւ ոչ էլ ուրիշ որեւէ բերդի, ուստի Հավաքեց իր

զորքերի բազմությունն ու գնաց բանակ՝ դրեց Մամրուանի ձորաբերանին: Վասիլ⁴ թագավորը, երբ լսեց այդ բանը, Հրամայեց իր մազխարներեից մեկին, որին Կանիկ էին կոչում, Հունաց ամրոջը՝ բանակով դուրս գալ նրա դեմ, եւ ինքը՝ թագավորն՝ էլ իսկույննեթ՝ ճանապարհ ընկավ, եկավ բանակ դրեց Բասնիի⁵ գավառում, Հայոց (նձ) չորս Հարյուր Հիսուն թվականին. բայց ամրոջը տարին երկու բանակներն էլ մինչեւ ձմեռ մնացին նույն տեղում կանգնած: Այնուհետեւ Կանիկը խաղաղության առաջարկ է անում Գուրգենին եւ թագավորի անունից խոստանում կատարել նրա ցանկությունը: Ապա Գուրգենն ու մազխարը գալիս Հանդուլում են միմյանց Մեծփայջ՝ մայրաքուրանակ (իմա՝ որտեղ մայրի շատ ծառեր են աճում) լեռան մոտ, Սուրբ Աստվածածին գյուղում, որը այդպես է կոչվել այնտեղ եղած եկեղեցու անունով. Հանդիպելով իրար Հետ՝ խաղաղության զաչն ան կնքում եւ յուրաքանչյուրը վերադառնում է իր տեղը:

ԳԼՈՒԽ ԽԵ

Թն ինչոյն Գագիկը ավերածության ենթարկեց Տաւիւրն ու Վրագական դահքը

Իսկ Գագիկի եղբորորդի Դավիթը, որին վերելու՞մ Հիշատակեցինք, փոքր-ինչ մեծամտանում է եւ անՀնազանդություն ցուցաբերում իր Հորեղբայր Գագիկի նկատմամբ:

1 Զ. Համարի
2 Զ. յովանիթի
3 Զ. զկոզովիսի

4 Զ. գնայ
5 Ի Զ. գովաւէր՝ ընդ Կարին
6 Զ. ուրաք

1 Զ. թնակ
2 Զ. թագաւորն Վասիլ
3 Զ. յաննայն
4 ընթեռնել է՝ թաղաւորին:

5 Զ. նոյն ժամ
6 Զ. Բասնի
7 Զ. մեծայոց - 30ր. Բր.՝ մեծայոց - 30ր. վեհ. մեծայոց

Ուստի եւ Գագիկը զայրացած, մեծ զորքով գնում է Տաշիրը, շուրջանակի պատում Շամշուլուն՝ ու՜ Կրաց զաշար, քանդում եւ ավերում ամբողջությամբ, որովհետեւ երեք ամիս շարունակ այնտեղ մնաց, ամբողջ ձմեռվա ընթացքում՝ (նծ) չորս Հարյուր Հիսուն թվականին, սպա Գագ ընդդն անցնելով դուրս է գալիս Աղստեի գավառը: Բայց Դավիթը, թեևն¹ մեկ-երկու անգամ ցանկացավ պատերազմի բռնվել նրա հետ, սակայն ոչինչ ձեռնարկել չհամարձակվեց՝ Գագիկի զորքի բազմաքանակության համեմատ իր զորքի սակավության պատճառով. ուստի Տեր Սարգիս Հայրապետի միջնորդությամբ զալիս հնազանդվում է Գագիկ արքային՝ Հանդիպելով նրա հետ Շիրակ ավանում: Տեր Սարգոսի ձեռքով խաղաղության ուխտ հաստատվեց, որի համաձայն Դավիթը պետք է հնազանդ² լիներ նրան, որպես իր հորը. Գագիկն էլ պետք է Հայրական խնամքով սերեր նրան:

ԳԼՈՒԽ ԽՉ

Արծրունյաց նահապետության մասին, որ մեր ժամանակներում թագավորեցին Վասդուրականում

Իսկ այն նահապետական տոհմը, որ Ասորեստանի Սենեքերիմ թագավորի որդիների հետ³, Հայկազուն՝ Պարույրի ժամանակներում եկան բնակվեցին մեր աշխարհում, կոչվեցին Արծրունիներ: Նրանք ծննդաբանությանբ զալիս հաս-

նում են մինչև Գագիկը, որ ժամանակակիցն՝ էր Ամրատ Մեծի՝ նրա, որը խաչափայտի վրա կախադան բարձրացվեց անօրեն Աբուսանի՝ որդու կողմից, որ վերևում Հիշատակեցինք. սա մեր Հայոց աշխարհի ավերմունքի՝ ժամանակներում (իթ) քսաններեք տարի թագավորում է Վասպուրականի կողմերում եւ՝ վախճանվում (յղբ) երեք Հարյուր իննսուներկու թվականին: Գագիկի մահվանից հետո տասնութ տարի թագավորեց նրա որդի Դերենիկը եւ վախճանվեց (նէ) չորս Հարյուր յոթը թվականին: Այնուհետեւ (իբ) քսաներկու տարի թագավորում է Աբուսանի որդի Աչոտը եւ վախճանվում (նյթ) չորս Հարյուր երեսունինը թվականին: Նրանից հետո միասին թագավոր՝ են նստում Աբուսանի երկու որդիներ Գուրգենն ու Սենեքերիմը՝ Աչոտի եղբայրները: Եվ երբ Հունաց Վասիլ թագավորը եկավ արևելյան երկրները, նախ՝ Սենեքերիմը՝, ապա՝ նրա ավագ՝ եղբայր Գուրգենը եկան Հանդիպեցին նրան (իւսմ՝ Վասիլին), արքունանվեր ընձաներով, թանկարժեք ոսկով ու արծաթով առատաձեռնորեն պատիվներ ստացան նրանից. նաև հրովարտակ՝ ու զարկեց ամենամերձավոր ամիրաներին՝ տահիկների, որպեսզի երբեք չնեղեն (ասս՝ զի մի՛ մեղիցեն՝ այ՛նիքն մեղք չզործեն նրա նկատմամբ) Վասպուրական¹⁰ աշխարհին, ամբողջապես վերացրեց ավարսուսթյունը, գերվարությունն ու բռնությանբ Հարկապահանջությունը: Դրանից հետո՝ (նճբ) չորս Հարյուր Հիսուներկու թվականին վախճանվում է Գուրգենը եւ թագավորական ամբողջ տիրում է Սենեքերիմը (ի) քսան տարի (146):

1 Ձ՝ յանուգի
2 Ի՝ պոխաւթ՝ եւ
3 Ձ՝ տուրք
4 Բ՝ թէ

5 Զ՝ Ի Տոպուզու թիւն
6 Զ՝ քստ
7 Զ՝ պարտայոյ Հայկազուն

1 Ձ՝ յուտք
2 Զ՝ տուրջնայ
3 Զ՝ յուտքանն
4 Ի Զ. պոխաւթ՝ եւ
5 Զ՝ թագաւորի

6 Զ. անկարթի
7 Զ՝ Կրց
8 Զ՝ Հրովարտական
9 Զ՝ ամիրայի
10 Զ. յու-կուրք տաս՝ եւ

Պագիկ արքայի՝ կողմից սուրբ Գրիգորի՝ անվամբ մեծ
եկեղեցին Անի քաղաքում կառուցելու մասին

Այն՝ ժամանակ, երբ լիովին լրանում է մեր Տիրոջ մարմնանալու կամ մարդեղություն⁴ ուղիղ Հազար տարին, Վասիլ կայսեր գահակալություն օրերին⁵, Հայոց Գագիկ արքան բարի խորհուրդ⁶ է հղանում՝ ձեռնարկել կառուցելու, ներկայումս Քաղաքադաշտում գտնվող, սուրբ Գրիգորի՝ անվամբ մեծաշեն եկեղեցին, որը քարուքանդ եղած եւ կործանված էր: Ուստի մտածեց նույն չափով եւ Համանման Հորինվածքով (ինն՝ նախագծով) Հիմնադրել Անի քաղաքում, կառուցել Մաղկոցաձորի կողմից, ձորաբերանի՝ բարձրամանդակ տեղում՝ բոլոր նայողների Համար տարփատենչ գեղեցկությունը, սրբատաշ, ժայռակուփ եւ բարձրագահ վեմերով՝ ձուլված, մանվածապատ զարդաքանդակներով ասեղնազորած, լուսացայտ պատուհաններով⁷, զարբասների եռակի դրանդիներով, վեհաշուք եւ գերամբարձ գմբեթավորված⁸ երկնասույգ գեղերին Հանդուսակ:

Փառխոսի իխսանների՝
իրենց մահվամբ հասուցելու մասին

Այս նույն ժամանակներում, (նժր) չորս Հարյուր Հիսուներկու թվականին¹, Փառխոսի իշխանները, որոնք ծագումով Հայկազյան² զարմից էին, մահացան եւ իսպառ վերացան՝ գոյատևելով մինչեւ Սենեքերիմն ու Գուրգենը: Նրանց երկիրն³ էլ Հակառակությունը իրենց մեջ՝ բաժանեցին Հայոց արքա Գագիկին ու Գանձակի Փալատուն ամիրան⁵ (147):

1 Ձ.՝ սյրարին Գագիկ
2 Ձ.՝ որ ստուամբ սրբոյն Պէրզգես միջոց
(նիթերցիբ՝ սրբոս) վարպետ եկեղեցու
այն
3 Ձ.՝ այն
4 Ի Ձ.՝ գրովանը՝ կամ մարգարայոց
5 Ձ.՝ ի վասիլ կայսեր ասուրս

6 Ձ.՝ կրօն
7 Ձ.՝ ցրիցոր
8 Ձ.՝ Մոսկովյանօրայն
9 Ձ.՝ կոփանու վեմովք
10 Ձ.՝ ձառուածոյ քանդակայորինեցա
յանցոյց պատուհանովք
11 Ձ.՝ գմբեթաւորեաց

1 Ձ.՝ ի թուարք ժամանակս ԵՊԻ.
2 Ձ.՝ ի Հայկազնես
3 Տ.՝ արշիտուհ
4 Ձ.՝ ի մէջ
5 Ձ.՝ ամիրան

**Ավարտված՝ սույն շիջատակարանի
փառատրական վերջին խոսքը**

Առաջման են՝ սրանչելագործ Աստծո կախարդական Հրաշագործությունների ակունքներն իրենց բազմաՀազար¹ բողոքեն ճառագայթումներով՝ իմաստուն և բանական ազգերի Համար: Ինքը՝ է-ն էություններից արարչագործեց ծայրագույն յուշը՝ մշտաձավալ ձագողությունը՝ անՀասանելի և անիմանալի մնացած բոլոր իմաստնականների Համար:

Այս նույն ձևով էլ անբույրություններին ևս բացահայտ կերպով պայծառագրեց տեսանելի արեգակով, քառահյուսի եղանակներով՝ և օրաբեր ժամերով՝ ըստ ամենայնի բարեգործ խառնվածքով սուղականն ու ժամադրատականը շարժում է Հարատուրեն անվապատուս ընթացքով. և զբանով իսկ գիտունները, Աստծո իմաստությունը սուղեցուն, թվարկում են անՀաշիվ տարիների օրերն ու ամիսները և իմաստում [մարգկային] կենաց տարիների տեսողությունը:

Ահա, քննության առնելով այս բաները, գտնում ենք մեր առջև, որ Ազամի տարուց [իսկ՝ ստեղծման կամ ծննդյան] մինչև, մեր օրերը կազմում է (ցմճը)՝ վեց Հազար երկու Հարյուր ութսուներկու տարի, իսկ Տիրոջ կենաբար շարձարանքներով խաչելությունից՝ (ՋՀԲ)² ինը Հարյուր յոթանասուներկու տարի: Հունական թվականություն Համար

ձայն Փիլիպպոս կայսրից Հաշված՝ (չձէ)³ յոթը Հարյուր Հիսունյոթ տարի, բայց ըստ մեր Հայկական թվականության Հափի՝ կազմում է (նձգ) չորս Հարյուր Հիսուներեք տարիներ, որը Հունաց Վասիլ կայսեր թագավորության երեսուներորդ տարին է և տասնՀինգերորդ տարին Հայոց Մնձաց Գազիկ արքայի թագավորության: Դա նաև տասներեքերորդ տարին է տիեզերափայլ և մեծաշնորհ Հովիպետ Տեր Սարգսի Հայրապետության, որի Հրամանը՝ կատարելը վեր էք, քան իմ կաբողությունն է, սակայն Հնազանդություն օրենքին ենթարկելով, իմ աղքատիմաց խոսքերով՝ սույն Հիպատակի դիրք շարադրեցի (148):

Այլև քանզի, ըստ ամենայնի, Հարակա Հետեռոզ՝ ևս խոնարհություն և Բանն խոնարհություն Հանությունը ևս կրում Հոգուզ՝ վրա, ուստի և խոնարհությունը ընդունիր այս չնչին ձեռնարկություն⁴, որը քեզ եմ ձոնում և ամենայն մանկանց եկեղեցու, որպեսզի սիրահոծար Հոգուզ անտես առնես սխալանքներն ու Հանդգնությունն՝ իմ: Մանավանդ որ՝ Հարածուփ չբխալայությունները և եկեղեցու Հանապազորյա Հոգսերը՝ մեր իսկ Հրամանի Համաձայն, թույլ էլին տալիս մտքերս շարահարել⁵ խոսքերի առավել պատշաճ Հորինվածքով. զրա Համար էլ, ահա, կրում եմ փառարանությունն ու անարգանքը, զովարանությունն⁶ ու պարսավանքը մեր ծանրախորհուրդ և խոտապահանջ ազգի կողմից, բարեմիտ և բղջիտոճ մարդկանցից, որոնցից յուրաքանչյուրին էլ Հասնելու է Հատուցում Աստծո

1 Չ. սպասուած
2 Տ. սերուք ես
3 Չ. բիբոց
4 Չ. արորչադործելոյ

6 Չ. եղանակիք
7 Տ. ժամք
8 Տ. ամք 1004

1 Տ. ամք 756
2 Չ. Հրաման
3 Չ. բացիք
4 Չ. գիտարհությունն երկայ
5 Չ. ի յուզել
6 Տ. գտարուտարություն

7 Չ. գանգրութիւս
8 ի Տ. պոխակը՝ ցի
9 Չ. յարանու փրամք եւ... Հայ եկեղեցւոյ
10 Տ. գտարից
11 Տ. գոուլութիւս

արգար զատատանի:

Այլև ձեր Հայրական ինամակալութունն ու բոլոր ընթերցողներիդ՝ հղարարական սերն եմ Հայցում, որպեսզի ազոթքներիդ մեջ ինձ՝ էլ Հիշեք ձեր արգարահայց մաղթանքներում. քանզի ինչպես դուք եք դասված անմարմինների բանակի շարքերում՝, ես եւս ձեր միջնորդությամբ գտնելով ողորմություն՝ արժանի լինեմ երգելու եռանձնյա եւ միասնական սուրբ Երրորդության օրհնարանության երգը, որ օրհնյալ է Հավիտյան Հավիտենից:

Ամեն:

Ավարտվեց Ստեփանոս Տարնեցու Պատմությունը

ՇԱՆՈՋԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մանոթություններ եւ Հավելված բաժինը թարգմանել ենք Հետեւյալ սկզբունքով. Սու. Մալխասյանցի արած ծանոթագրությունները թողել ենք նույն Համարակալութենքով եւ նույն Հանրոգականությամբ: Եթե որեւէ բացատրություն չենք տվել, նշանակում է՝ Մալխասյանցինն ընդունել ենք ի գիտություն: Հակառակ պարագայում տվել ենք մեր սեփական բացատրությունը՝ Համապատասխան թվահամարներով: Ուրիշների մեկնարանությունները (զրոստր թե այլուպես) թողել ենք նույնությամբ, քանի որ Մալխասյանցն արդեն ըստ էության բնեղ եւ բացատրել է դրանք:

Ավելի ամրոշման եւ որոշակի գազափար տալու նպատակով թարգմանեցինք նաև սգտալործած զրչազրերի եւ դրանց տարընթերցվածների վերաբերյալ Մալխասյանցի կատարած թաղատություններն ու ստուգարանությունները: Դրանք լին են.

- Ա. Ձեռագիրը՝ Յովհաննու Մկրտչի Ամբրոզյ Վանաց Բազելի:
- Բ. Ձեռագիրը՝ Տաթևու վանաց Մեռնաց.
- Գ. - Մատենադարանին Ս. Էջմիածնի.
- Դ. - Մատենադարանին Ս. Էջմիածնի
- Ե. - Մատենադարանին Վենետիկ.
- Զ. - Բրասելի
- Է. - Կարպետի արքեպիսկոպոսին Տփլիսաց.
- Ը. - մեր (ի՞նչ) Սու. Մալխասյանցի
- Թ. - Վանաց Բարձրահայեց ա. Աստուածամոր յԱրզն:

ՍՏ. ՄԱԼՍԱՅԱՆՑԻ ՏԵՍՈՐԻՈՒՆ ԱՅՂ ԳՐՉԱԳՐԵՐԻ ՎԵՐԱԵՐԿՈՒՄ

Առաջին երկու ձեռագրերը (Ա. եւ Բ.) Հիշատակում է Կար. վ. Շահապարյանցը, որոնցից կատարել է իր տպագիրը (զրանց մասին տես վերևում, էջ ին. ի՞նչ առաջարանում): Եթե միայ չենք՝ արանցի երկրորդը (Տաթևի վանքերի) ներկայումս գտնվում է գեր. Մարգին փարպապետ Տեր-Պատարյանցի մոտ. (խոսքը 1885 թ. մասին է՝ Վ. Վ.), զբված է երկաթագիր մանր գրով, մազապաթի վրա:՝ Հսությամբ աչքի ընկեող՝

1 Տ.՝ յընթերցողոցդ
2 Ի Ձ. պոլիտեզը՝ դի
3 Ձ.՝ խորել գաս
4 Ձ.՝ պարմութուն

բայց ոչ անողջութեամբ և ընտր ընթերցվածներով:

Սուրբ Էջմիածնի մասնաճարարանի երկու ձեռագրերը (Գ. և Դ.) ըստ գեր. Հուսիկի վրդ. Տեր-Մինասյանցի վրայուցեալն նոր ժամանակի ընդգրկածութեան են եւ որեւէ արժեք չունեն: Երանցում պահուսում է Բ. Հանգեան Գ. Հասփանը, ինչպես նաեւ՝ Առտիկի այլ օրինակներում:

Վենետիկի ձեռագրի գրութեան ժամանակն ու տեղի մասին մեր ձեռքին վկայութեան չունենք, սակայն գրեւոր, որ այնտեղ եւս պահուսում է Բ. գրվածքի Գ. գրույր պարունակող Հասփանը (տես էջ 113, ման. 27, և Կար. վ. Եւսեպասյանցի Առաջարանը, էջ 11). Աւելի աւելայն նույն մասի Դ. և եւ Զ գրույնները:

Այս նույն ձեռագրից, մեր խնդրանքով, Գ. գրվածքի Զ. գլխի վերջին մասը Համեմատելու. Համար ընդօրինակեց եւ ուղարկեց մեզ գեր. Գար. վրդ. ՋաւրՀանասյանը, որի նկատմամբ մեծ Հարգանք ունենք:

Բրտանի օրինակը (Ը) ընդօրինակութեան է Տփղիսի առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսի ձեռագրից (Երա ունեցած՝ թի՛ւ երա կողմից արված, Հայտնի չէ - Վ. Վ.), որի վրա թվականը նշված չէ (տես Մ. Էմիւնի Առաջարանը, էջ 44-47):

Այդ ձեռագրի եւ նույնի ընդօրինակութեան մասին կարելի է ասել նույնը, ինչ որ Վենետիկի օրինակի: Այս ձեռագրի քաղմաթիվ ընթերցվածները տեղ են գտել Մ. Էմիւնի Թարգմանութեան մեջ, ըստ էության (կամ Հնարավորին չափ) ամենարտօրինակը. նույնպես եւ Բ. գրվածքի վերջին պահուս գրույնները, որոնք առաջին անգամ Հրատարակեց Մ. Էմիւն՝ ավերացնելով իր Թարգմանութեան մեջ:

Կարապետ արքեպիսկոպոսի մեկ այլ ձեռագրի (Ե) պահվում է Էջմիածնում նրա ուրիշ ընտիր ձեռագրերի Հետ միասին, առանձին արվողում: Դրա գրութեան տեղը, ժամանակն ու ձևը անՀայտ են մեզ, նույնպես չգիտենք՝ պահուսում՝ է նրանում Բ. գրվածքի Գ. գրույր, թի՛ւ ոչ: Այս ձեռագրից գեր. Կյուրեղ վրդ. Սրայայանցը Երկերոց Հանդեսի Դ. և Զ գրույնները (որոնք պահուսում են առանձին տպագրութեան մեջ) փառաց ընդօրինակել եւ մեզ էլ ուղարկել Համեմատելու. Համար, որը մեծադույն չնորՀակալութեամբ ընդունելով, նրանից քաղմաթիվ բաներ որովիցները՝ Այս Հասփածում ընթերցվածները Հույժ ընտիր են, իսկ ուղղագրութեանը՝ Հնարացույն է, նրանում օ տառի փոխարեն ամենուրեք գրված է աւ երկարբարաը:

Կ. Եւպայնցի ըստ եղած Ձեռագրի (Ը), որի Համեմատութեամբ կարապետ ենք մեր Տպագիրը, գրվում է Տրչանսպահեր քաղաքում և թ. 1182-ի (Տրչո՛ւ 1688-ին), Աբրահամ գրչի կողմից, նստր գրով, Հանախակի՛ փաղեկի ընտիր ուղղագրութեամբ, քայց ամենուրեք ուրե՛ օ ձայնավորը:

Բնագրի քրիվութեամբ եւ կատարչայութեամբ գրեթե Հասփատրում է է Ձեռագրերը: Դրա այլ Հանգամանքների մասին մանրամասն կզրկեք փորք-ինչ Հետ:

Իսկ (Թ) Ձեռագիրը՝ Արզնի Բարձրահայտ Կ. Աստվածածնի վանքի, հանչում էնք միայն գեր. Գարեգին վրդ. Սրվանդատյանցի «Թորոս Աղտոր» գրվածքից (Հատ. Բ, էջ 392): Դրված է Գոնոց վանքում մեծ (Տրչո՛ւ 808) թվականին*: Ուրիշ տեղիվութեաններ սույն օրինակի վերաբերյալ բացակայում են:

Վերաճելյալ գրչագրերի Համեմատութեանից պարզ է դառնում, որ Առաջինի (Իսւս՝ Գառնութեանը պարունակող) ինք ձեռագրերից՝ ըստ գրութեան Հետեւյան առաջին տեղը են բռնում Բ եւ Է օրինակները (առաջապակում Հրում է, մակարանում ենք ըստ ընթերցվածների ընտիրութեան եւ աւ երկարբարտի կիրառութեան), իսկ վերջին տեղում են Գ, Դ եւ Զ օրինակները: Հինգերորդի եւ վեցերորդի ընդգրկող պահուսում են ճշգրիտ տեղիվութեանները, սակայն ըստ դրանց ընթերցվածների եւ ուղղագրութեանների գուչակում ենք, որ թերեւս ժամանակակից լինեն մեր (Ը) Ձեռագրին:

Ընթերցվածքների կատարելութեամբ, Հնարույն ուղղագրութեամբ եւ բնագրի անողջակաւութեամբ առաջին տեղը բռնում է, անչուչու, է Ձեռագրերը, որից Հետո գալիս է մեր Ձեռագիրը (Ը), սրա վերջին մասում պահուսում է մի քանի տող Բ Հանդեսի Զ գլխից, որից Հետո գալիս են Ե. և Զ. Ձեռագրերը (քննադիրը, որոնց մեջ պահուսում է մի Հասփած Բ. Հանդեսի Դ. գլխի միջին մասերից (տես՝ 133-136 էջերը եւ Ման. 100-ը), իսկ անվանիթից գալիս ևս Լ. և Բ. օրինակները (գրանցում պահուսում են Գ. և եւ Զ գրույնները): Սրանց թերեւս Համարքեր են նաեւ Գ. և Դ Ձեռագրերը՝ գտնել ըստ ընթերցվածների եւ ուղղագրութեամբ: Թ. օրինակի մասին ոչինչ չունենք ասելու:

***

Այնուհետեւ գիտնականը ստիպ է իր օգտագործած ձեռագրի տեսքը, կազմութեանը, նկարագրութեանը, արտադրի Հանգամանքները. նույն Ձեռագիրը պարունակում է նաեւ մի շարք այլ պատմագրական գործեր, որոնք բռնում է նույն Հարձարակաւութեամբ:

Դրանցից Հետո քաղմական գիտնականն ամենայն բարեխղճութեամբ նշում է (կրթմեն Ի-Տարվի՛՛ նեթագրաբար), թի՛ւ ընտիր օրինակներից օ-

* Տպագրակի քաղաքապետում Մայրապետից կապուսում է գրա կառութեան եւ կործան, թի՛ւ արտագրված լինի թվականը: Ըստ Կ. Ձեռագրի ուղղութեան Հետեւյան վերաբերյալ գիտնականի կապուսում իրազեպ է (Վ. Վ.):

րոնք են նույն գրչապի մեքի գործը, կամ մտախորապես որ ժամանակի ընդարձակություն են: Բերում է նաև սույն Հիշատակարանը պարունակող երկու ընթերցվածների ընդհանուր տեսութունը, որ գնում ենք այստեղ նույնպես թարգմանաբար. «Յեղիս եւ այլ Չեռապիրն ունի բազմաթիւ տեղերում Հիշատակարաններ՝ գրվածքն սասցողի, նրա սերունդներն, նաև գրչի (տառլին տանները), սակայն մեզ միանգամայն Հաջողից նրա մեջ գտնել գրութիան տեղի եւ ժամանակի մասին Արիւն. Լատովիրացու Պատմութիան վերջին մասում, որն ունի այդպես. «Իրիցն անարման արքաՀամի կողմից սիրահար (ակերտ) թագաւորով, սուրբ սարգ՝ որ մասուտան, ՌճՃԻ. (1117) թիվակարնն. Ազալայն եմ Հիշել ինձ եւ իմ ծնողներին՝ տեր Հովհաննիսին եւ Քամատին. եւ զուր էլ Հիշված լինեք մեր Քրիստոս Աստուծոց. ամեն»: Այնուհետեւ բերում է Քալմա Մեծոփեցու Պատմութիան վերջում պահպակված «Լազար քանատրի եւ սակազմազորի» կողմից գրված Հիշատակարանը, որը գրված պետք է լինի մի Հնագույն մեռագրից, որից ընդգրկանված է այստեղ Մեծոփեցու Պատմութունը:

Ինչում է նաև երկու այլ Հիշատակարաններ, որոնց գրութիան ստացուելը տարբեր մարդիկ են, երես թիվում է, թե նույն մեռագրի տերերը լինեն, որից ընդգրկանված է իր (Ը) Չեռապիրն:

Ստեփանոս Տարոնեցու Պատմութունից հետո. «Ո՛վ ընթերցողը գրաց, յիշենիք ի մաքրաբանի ազօքն մեր գտաացող գրչու, զմահապարտապանն. եւ զմտոց իւր սկզբանն եւ զմտոց իւր գմազարի խախտնդ. եւ զկռակիցն իւր գմազարի մքարն. եւ զամենայն արեան մեքաւարան իւր. եւ զարքաՀամ գրչակն. եւ զուր յիշույ լինիք ի Քրիստոսն ամեն»:

Ազմիտեղեցուր Պատմութիան վերջում. «Աւարտեցաւ եւ կատարեցաւ պատմութիւն սուրբ յուսաւորչին: Բարեխառնութեան եւ ազօքիւր սրտին Գրիգորի մեր յուսաւորչին եւ քաջ տրդատայ սուր թագաւորին պարման քրիստոս աստուած սասցողի սուրբ զրոց, ամթեցի իսահաթարգի ասՀանին, եւ ծնողաց նորին թրապին եւ ձորն մշջի թանային եւ կողակցին մայրութին եւ որդւոյն զրիգրին. եւ ինձ մերախառնալ արքաՀամ գրչիս. կաջազորացու եւ Աստուծ զորսն սասցալց. ամեն»:

Ատոյիկի Պատմութիան եւ օգտագործած աղբյուրների Համեմատական տարբերութիւնները արտադրել էլի ենք ըստ գիտականի առատարկի Հղումների՝ ամենայն Հայաստանի մասը, միայն էլերի անՀամամայնութեամբ: Իր Հրատարակութիան Առաջարկում Մայիսայանցը բացատրում է իր կատարածի կարեւորութիւնն ու նպատակը (սեպ. էջ 11-12), ինչպես նաև իր կողմից արված ծանօթագրութիւնների մասին

մեկնաբանութիւնները (էջ իսա):

Գրքի Հնէն սկզբում արվում է Ատոյիկի Պատմութիան, ինչպես նաև մի շարք ուրիշ մասնագետական գործերի մեկնաբան-Հովանավոր Հովտիկ Աստիսմատարյան Իգիթրյան Աջաբեցին Համար ներդրակար՝ նրա մեծադիւր նկատը: Իսկ ամենավերջում ներկայացված է նրա կտակը՝ ըստ իր ցանկութիան, որը նրա մահվանից Հնաս նրա երեսը Ետայ Իգիթրյանին է կատարել է ամում իր սեփական մահաժող եւ Քիթիխի Հայրենակցական ընկերութիան միջոցով:

Մաշապեի անվան Մատենադարանի մեռագրերը, որոնք պարունակում են Ատոյիկի Պատմութունը՝ ամբողջական կամ կիսատ, ասեղներ կունեն են. բերում ենք այստեղ նույն Հաջողակատութեամբ. ամբողջ Համարեցինք սույ գրանց ձանրաման նկարագրերը եւ բովանդակութիւնը:

1. (Ա. Հատ., 562 էջ. ձեռ. 1284)

Գրված է 1678 թ. Ալիֆուզար գյուղ: Գրչի՝ Գրիգոր, Քունան: Ստացող՝ Մինաս գյուղ: Գործունակութեամբ չարտագան Հարուստ, բազմաթիվ օրամագրական գործերի շարքում ունի նաև «Սու. Աստիկան Պատմութիւն ժամանակաց» մեռվ:

2. (Հատ. Ա., էջ 668-669, 1894)

Ստեփանոս Ատոյիկի Պատմութիւն ժամանակաց. 1872 թ., էջմիշին: Գրչի՝ Գեւորգ Գ. Պոյսեցի: Ստացող՝ Միքայել Ալթունեանց:

3. (Հատ. Ա., էջ 871, 2765)

Ստեփանոս Ատոյիկի Պատմութիւն ժամանակաց, ԲԻ գար:

4. (Հատ. Ա., էջ 891, 2865)

Պատմագրից Հայոց

ՅԻ գար: 1567 թ.: Ղարաուտ (Իրվան Բ.): Գրչի՝ Յոհանն (Ա.), Իգնատիոս Ղարաուտի (Բ.): Ստացող՝ Ներսէս Գեւորդեցի (Բ.): Կազմող՝ Դանիթ Ճնճուզի եւ որսի՝ Ստեփանոս սրբ:

Բիգո. Պատմութիւնը՝ Մոզիս. Խորենացույ, Սու. Ատոյիկան, Արիւն. Լատովիրացույ: Գրչի Տաղ: Կարգ վարդապետաց մերոյ:

5. (Հատ. Ա., էջ 916, 2989)

Ստեփանոս Ատոյիկի Պատմութիւն ժամանակաց. 1848 թ.: Գրչի՝ Յոհանն, Ղարաուտ Գ. Պոյսեցի:

6. (Հատ. Ա., էջ 932, 3070): Բողոքվածու: 1669-1674 թթ.: Վաս. Գրչի՝ Դանիթ Ճնճուզի, Գրիգոր Երէց, Ղարաւն Բաղիւշեցի: Ստացող՝ Ղարաւն Բաղիւշեցի...

Բիգո. Հով. Մամ. Գ. Տ., Ար. Լաս. Վանն անցից անցից: Ղեւոնդ երկուս: Պատմ. վրաց: Ստեփանոսի որդւոյ Յակեան իրաւտ Հուսաւացե-

լոց: Մո. Ալբրիանցեոյ Պատմութիւն... և այլն:

7. (Հատ. Ա., էջ 953, 3160). ժողովածու, 1633-52? ԹԹ.:

Ազաւա զիւղ (Լոտի): Գրիչ՝ Ներսէս: Սուացոյ՝ Սարգիս Սամահնեցի... Բժիշ. Մովս. Խոր. Պատմ. Հայոց, Ալիարհացոյց: Սո. Ասողկան Պատմութիւն ժամանակաց: Արիստ. Լատիֆերացոյ ժամանակից ակնց՝

8. (Հատ. Ա., էջ 1027, 3502). ժողովածու, 1663 թ. երևաւ:

Գրիչ՝ Գրիգոր, Աստուածատու: Սուացոյ՝ Մատաթիա վրդ: Բովանդ. Նուշն է, ինչ նախորդ 3160-ը, ամենայն հավանականութեամբ նրանից արտազրկած:

9. (Հատ. ա., էջ 1072, 3730)

Ստեփանոս Ասողիկ, Պատմութիւն ժամանակաց: 1855 թ. Մտնելիս: Գրիչ՝ Սոփան Յովհաննիսեանց Երևանցի

10. (Հատ. Ա., էջ 1240-1241, 4584). ժողովածու. 1668 թ. Տիգրանակերտ: Գրիչ՝ Արթուր Հովն. Սուացոյ՝ ԽՅՀ Աւետիս, Դարապալ Անթիցի, ԽՅՂ Սահակ...

Բժիշ. Մովս. Խոր., Սո. Տարնաւոյ Պատմ. ժամանակաց... և հետեւյալները: Այս ձեռագիրը ծանոթ էր Սո. Մայիսայանցին, որտ օգտագործածներից Ը-ն:

11. (Հատ. Բ., էջ 353, 5698).

Ստեփանոս Ասողիկ, Պատմութիւն ժամանակաց. ԺԷ դար...

12. Մեր Մտերյանց

Կիւթթ Ազգային եկեղեցական Պատմութեան? ԺԹ դար: [Մտնելիս]: Գրիչ՝ Հեղինակը...

Բժիշ. Ի ճառից և ի գործոց Մամբրէի վերածնոյի, Դաթի Անյոյ-թի, Արիստոտելի, Կիփրոսի, Օդոստրիսի, Սենեկոս, Յովանգոսի, Եւս. Անարապետ, Ներս. Սնիչ, Միք. Արարչ, Սո. Ասողկան, Ներս. Ընոր-Հայր, Թովմ. Մեծսփեւոյ, Կիր. Գանձակեցոյ:

Գրագործի համեմատութիւններ ինչպէս Մայիսայանցի, Նուշնեան և ուր հրատարակիչների օգտագործածների հետ յեր կոպիտ, հասկանալի պատճառներով, չի կատարվել: Մշտոյն անվան Մասնագործանուն եղածները Մայիսայանցի օգտագործածների վրա ոչինչ չեն ազդելու (Վ. Վ.):

***

Ասողիկի Պատմութեամբ ծանոթ են և նրան հիշատակում են իր կրտսեր ժամանակակիցներ Գր. Մազիարտան ու Արիս. Լատիֆերցիներ, ինչպէս վերուում արդեն բազմիցս նշել ենք: Այնուհետև, եկեղեցիից ար

առջին է Սամ. Անեցին*: Պատմութեանը կազմող և հրատարակող Ա. Տեր-Միքէլյանը Ասողիկի անունը հիշատակում է իր դրած առաջարկում է՝ Ջ. Խաչիկ Ա. կաթ. Հրամանով Սերապետայի ժողովուրդային գրած նամակի կապակցութեամբ, իսկ Անեցին նախ թիտղոս է օտարազգի ժամանակորեներին, ապա մերոց. Հետեւյալ Հախրդակահանութեամբ՝ Ազաթանդեղոս, Մովս. Խորենացի, Եղիշ և Դազարիկ, և Փաստոս երէ և Բուզանդ, Հնրակը ի Սերեանդ, կախկողմ առաջնայ, և Դեւոնդ իրցի, և Տապուց, և Տեր-Հովհաննէս, «և ի վերջին ժամանակ Ստեփանոս վարդապետ ժամանում Ասողիկի, այսրբի զՀայոց» (անը. էջ 3):

Մասնագրական գործեր՝ որոնք օգտագործել է Սո. Մայիսայանցը սույն հրատարակութեանը պատրաստելիս:

Այստեղ, Նուշնեան և քաղաքագրերի ստղատակում արժան հղումներ արժեքները զատակում են իրեն՝ Մայիսայանցին: Սեր անվան դիտարկումները նշվում են Տեր անվան և ազգանվան սկզբնաստեղծ՝ առանց բացատրության:

1. Ազաթանդեղոս, Վենետիկ, 1835
2. Աստուածաշունչ գիրք Չոյց և Երոզ Կոստակարանոց, սպագր-Զոհրապալ, միսհատոր, Վենետիկ, 1805
3. Եւտերիոս Պատմիչեայ ժամանակակից երկմանայ, Մ. Ազի-րան, Վենետիկ, 1818
4. Թովմայ Արծրունի, Կոստանդնուպոլիս, 1852
5. Դադար Փարսպիցի, Վենետիկ, 1873
6. Դեւոնդ երեց՝
7. Մովսես Խորենացի, Վենետիկ, 1843
8. Յովհաննէս Կաթողիկոս, Երուսաղէմ, 1867
9. Սերէոս, Ս. Պետրբուրգ, 1879
10. Կարպան Բարձրբերզցի, Մովսուլայ, 1861
11. Փաստոս Բուզանդ, Ս. Պետրբուրգ, 1853

* Տես՝ Սամուէլի զաւանդակ Անեցոյ Հատարանք ի զրոյ գրածակարոց. Յազար Գրի-տի ժամանակոց անցնոց ինչ և ի ներխ. Կաղարկապա, 1883:

1 Մասնագրական գործերից, որ օգտագործել ենք այս ծանոթում նշանակում է ըստ նոր ստղատակի, որը ըստով ըստ կրեւոյթի: Քանիք քաղաքային ստղատակային դիտարկումները ոչ թե Դեւոնդի են, այլ նրա հրատարակութեան ընթացքում ըստ Սո. Մայիսայանցի:

2 Դեւոնդի Պատմութեան պատմագրութեանը այս ծանոթում նշանակում է ըստ նոր ստղատակի, որը ըստով ըստ կրեւոյթի: Քանիք քաղաքային ստղատակային դիտարկումները ոչ թե Դեւոնդի են, այլ նրա հրատարակութեան ընթացքում ըստ Սո. Մայիսայանցի:

12. Dulaurier (E.), Histoire universelle par Etienne Acosthig De Doron I partie. Paris, 1883

13. Dulaurier (E.), Recherches sur la Chronologie armenienne technique et historique, t. I. Paris, 1859

14. Muralt (E.), Essai d'une Chronographie Byzantin Si Petersbourg, 1855

15. Noldeke (Th.), Geschichte Perser und Araber zur Zeit Sasaniden. Aus der Arabischen Chronik des Tator Zeyden, 1879

16. Паткановъ (К.), Материалы для Армянскаго Словаря, Вып. I, П. С.-Петербургъ, 1882, 1884

17. Saint-Martin, Fragments d'une hitaire des Archacides, 2 vol. Paris, MDCCCL.

18. Эмиль (Н.), Всеобщая История Степана Таронскаго Асохика по прозванию Москва, 1864

Նրա օգտագործած ձեռագրերն ու հրատարակություններ, հաղավումներ

Այլ Ձ. = Այլ Ձեռագիրն

Ձ. = Ձեռագիրն մեր

Տ. = Առաջին տպագրությունն Առաջին և Փարիզ, 1859

Օր. Բր. = Օրինակն Բրտնիկի

Օր. Վնն. = Օրինակն Վննակոյի: - Տես զայսոյցիկ և Բառաձարանին,

էջ 80 և 81:

1 Այս և Գամուժյան Քաղցրանուժյան մը շարք այլ Հակոբանուժյանի պարզաբանական նպատակով անհրաժեշտութեան տառաջնագր Քաղցրանուժյան նախ

ձեռնանուն Հայտարարի կրօնական տարբերակներն արտադրողներն արտադրողներն մի շարք Հակոբանուժյանի Քաղցրանուժյանի Քաղցրանուժյանի նախնականներն:

ՔՆԱԿՐԻ ՇՐԱՏԱՐԱԿՅԻ ԾԱՆՈՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՎԵԿԱՍՆԵՐԸ

1. (էջ 48) Մ. Էմիլը կարծում է, թէ պոետիկոս բարձր այտանի նշանակում է գրտուն (գրտանակ), փխրափախ կամ պատանայր, իսկ Հակոբը նշանակում է այն անձը, որը կատարելով ձեռով տիրապետում է գրտանան (classicus) կրթութեանը և խորամուխ է միջին դարերում գրքագրական կրօնական գրտանակներին (1-ին էջ):

Իսկ Ն. Դյուրբինն այլ կերպ է մեկնարկում այդ բարձր. «Հակոբը բարձր, առում է, կարծում եմ պետք է Հակոբանուժյանի արձակ մատենագիր նշանակութեամբ, որ գրքն է անուն Հեղինակը (իսկ՝ Առաջինը) նշանակելու Հակոբը խոսքի երկու մեկերն միմե եղած տարբերությունը, որտեղ մեկը մյուսին Հեղինակը (Հակոբանուժյան) արձակագրիցն մարդու Հակոբանուժյանը Հակոբանուժյանը մատենագրութեան և պատմութեանների փոխարկելու, այսինքն՝ նախ որոշակապի խոսք երկրորդ Հակոբը և չափաբանակ (արք) խոսք ինչպես Շատ զարում էին ե՛ւ կարճատև, եւ ինչպես և ընդարձակ շարադրութեանները. ե՛ւ երկրորդ՝ արձակ խոսք, պարտադիր կապակերտից և խոչընդոտներից գերծ: Բանքի տարբերակն կար չափապար (տեսակապար) խոսքով պատմագրելու. ինչպես Հայերին, Հայերն և ուրիշներն մտ չը: Երկուսն Երբեմնակն իր «Հայտարարութեան» մեկ թարգմանք փայտում է, որ գրտանակն ունենին (չափաբանական) պատմութեանների մատչաններ, որտեղ երգում էին և դրան Հակոբանուժյանը՝ բանքիների նվազագույնութեամբ» (էջ 47):

Բանի որ երկու գրտանակների թարգմանություններն էլ լավ ենթադրութեան են՝ ստանդարտական ազատությունների, ուստի մեք իտեյն եւնի ընթացողներին հիշեցնելը, որ Հակոբան պոետիկոս և Հակոբը (ՔՈՒՄԵՆ, ՐԿՄԵՐ) մեր նախին մատենագիրների թեզում գրտանակն ունեն բարձր Քաղցրանուժյանը՝ ընթաց և հարստան, որտեղ մեր մատենագիրները գրածում են շատ Հակոբ: Հենց նույն ինքը՝ Առաջինը, փոքր-ինչ Շատ (էջ 7) «Հայր թեթևապա» է անվանում Երբեմնակն, իսկ Հայտարարիցն կրօնում է Հարստան, և ԵՐ-ը էջում մեկին կրօնում (անվանում) է Հակոբան, իսկ մյուսին Հայերն բանքով՝ «Հարստանը և պոետիկոսը» (էջ 289-290):

2. (էջ 48) Մ. Էմիլը, Թերեւս նախկին Տ. (տպագրութեան) միմե ընթացողների պատճառով, որը ունի որոշ քայլեր ազատություն՝ Հակոբան Քաղցրանուժյան է Հեղինակը պը՝ «представитель» в строгой последовательности картин

3. (էջ 48) Չորս Քաղաքորթախաններ խախտութեան մեջ Աստուածունէ ճառլանում մեր ժամանակիքները չորս գրովարեւրում տարբեր կերպ են ցույց տալիս, այսպիս. «... իսկ քանզի ինքը՝ Աստվիչը գրեց Քաղաքորթախաների առաջին գրովարեւրը, սա կոչվում է Աստվիչի գիրք. իսկ մյուս երեքը Հայտնի է, որ ուրիշներ գրեցին. ինչպես որման Առաջորդաբը, սառւմ է, Հր-վաճախի հասում են. Իրայնի՞ք՝ Քաղաքորթների ձառն գիրքը գրեց Անանիա ի որդի Օտն. Հայտնի է նաև Հուշարիքը: Սակայն երկնայգում է, թե՛ ոչ անբող... այլ նախկինում տարեկան կողմից գրվածները այլ են այլ Քաղաքորթ-ներինք ի մի Համարեց եւ յուր ժամանակիքները ամբխացեց նաւոր վրա, որով Հետո, չարորդ Քաղաքորթայանը, սառւմ է, Երեմիան է գրել, սա եւս թվում է, թե՛ ոչ անբողը, այլ Համարեցի որբերի... և ինչպես սառւմ է, (Սոսորդաբը՝ Սոսյաննի առանկերից է մնացել՝ գրվում Համան ժողովարդի ու Արշախաբը՝ Ա-րխայի կողմից: Հայտնի գործածւմ, որ ուրիշ-ուրիշ Տարեկներ իմաստուն այսերի կողմից գրվեցին սույն գրքերը, իսկ Հետագայում ի մի Համարեցմեցին» (էջ 170):

Ազատագրւց է քանզի եւ անխնայի: - Նախկին Տպագրն ունէր՝ «Աս Քա-ղաքորթ միանգամայն եւ քահանայապետ մինչև ցածայքն ի Կիւրոս իշխանը ե-ղին անեւայ անս 483»., (էջն 26):

Ե. Դիւրորին (էջն 16) Քարգանակ այդպիս.
Depuis Cyrus, les chefs qui recurent l'onction sainte se continuèrent pen-
dant 483 ans».

Իսկ մեր այսպէս իմանաք դժաստանոյց, գրաստեղագրութեան քանիցն փո-
փոխելով:

«Ի Կիւրոս մինչև ցա»՝ օճայքն իշխանը եղին, անեւայ անս 483»., քան-
զի յետ Յակոբ իշխանը Հրեից ոչ եւս յանկուցն (ինս՝ ի քահանայապետիցն) կարգեցան:

4. (էջ 49). Ինս՝ «Քարեկուցի դուրս գալու եւ ստանալի նորից կառուցելու
Հրատարարանը՝ գրեց Չըքար, իսկ Քրտապահի նորգառնը (պարտաւերի)՝
Նեմինն:

5. (էջ 49). Այստեղ ներկայացնում ենք Կար. Վ. Շահապարյանի ծան-
Քաղաքորթայանը:

«Մինչև այստեղ Մակարայեցիների գրվածքի Հեղինակը անճայտ մեկն է,
ոչ մեկը քրիստոնյաներից կամ Օրբայեցիներից չի կարողացել երևա կերտով
ցույց տալ նրան (ինս՝ թե՛ ո՞վ է), աստի ոչ մի Հարձակուհեութեան չիս այն

1 P. Սոսորդաբը Ի. 34:
2 P. Սոսորդաբը Բ. 29:

Հովնադուրնի վերաբերյալ, որը, ինչպես Հայտնի է, տարբեր է Բրիտանոսից 60-70
տարի Շնտս. Հռոմի կայսրերի Կեսարապոլիտոսի եւ Տրտարի արևերին: Իսկ Մակա-
րայեցիների (ձառն) եզրու-թյանները անգն են անեցել ու գրի առնելը Բրի-
տանոսի 167-133 տարի առաջ՝:

Մակարայեցիների առաջին խախտութեան մեջ, ըստ մեր Աստուածունչի-
Հիշատակում է ուն Յասուն Կյուրեանայ, որի կողմից է, սառւմ է, Մակարայե-
ցիների պատմութեան քառասունը Հինգ գրքերի: Մակարայեցիների առաջին
գիրքը քաղված է տարեկաններից՝ ստեղծված առաջին Մակարայեցիների ժա-
մանակներում, երկրորդը, որ ներկայացված է յոթը Մակարայեցիների ետ-Հա-
ստախութեանը, քաղվածք է այդ ուն Երրայեցի Կյուրեանայի Յասունի կտրած եր-
կերից» (էջ 279):

Մակարայեցիների Ա. խախտութեանը ցույց է տալիս, որ Մակարայեցի-
ների Առաջին եւ Երկրորդ գրքերը շատ հաստատությունն են Յասուն Կյուրեանայի:
Հինգ գրքերի քառասունված Մակարայեցիների ընդարձակ գրվածքից: Երրորդի
Հեղինակը Համար, որը պատմում է Առաջինից եւ Երկրորդից քառասուն տարի
անց նրան անցըրը, որպեսի որնեմ Հիշատակութեան չիս, քանց ոչ մեկը այն
չէ Համարում Հովնադուրեց: Կա, իր-քը, Հովնադուր մի ճառլանը, որ կոչվում է
De Macabaeis liber seu rationis imperio, սակայն այն տարբեր է մեր Ա. Գր-
քից, ինչպես նաև՝ Համբըղ-Համարը քրիստոնեականից: (Տես Ա. Դյուր-
գրի, ինչպես նաև՝ Համբըղ-Համարը քրիստոնեականից: (Տես Ա. Դյուրգրին, էջ
48, ծանոթ. 5):

6. (էջ 49). Դ. զարի ժամանակգրի Գաւախի կայսրացի կալիփոստոս Եւ-
սեբիոսը, քանզի կեկեցանակ պատմութեան եւ ստղծարարական խնդիրների
վերաբերյալ այնպես ուղիղ շարժանները, ունի նաև, մի ընդարձակ երկատրու-
թեան, Շուշի կայսրուր, ժամանակագր (Chronicon) կոչված, Հուճարեն լեզվի
ընդարձով, որը կտրած է մինչև, որս (ինս՝ երբ գրվում էր սույն քաղաքագրքը),
քանզի մի քանի նշխարներինք:

Նրա յառններին Քաղաքորթայանը քրտաբովնին Հարադաս չէ, այլ մաճա-
կուց Երեմիոսի ժամանակագրութեան Շերտուրանն ու աղարարութեանն է:
Երեմիոսի ժամանակագրութեան միակ եւ Հարադաս լիտասար Քաղա-
քանութեանը պահպանել է միմիայն Հայտնի լեզվով, կատարված Հինգերորդ
զարի մի քանից Քարգանակիցների մեքարով, որը սակայն փառացի ի վեր կտրած
էր Համարում ընդարի Շնտ միմիայն, մինչև Ա. Ավերի Հայտնարարից անցյալ
զարի վերջերին, սույով վերադարձելու մի ձեռագրից՝ ճառլանի Հայտնարար-
վելուց Շնտ, որը եւ աղարարից 1818 թվականին, յառններին նորոյ Քարգա-
նակայան Հանկերթ, քաղվածնուտ ժամօթութեաններով, ամբխացելով նրան
նաև, Հուճարեն նախկին ընդարից պահպանված Ելուարները: Քանց նրանից եր-
կու տարի առաջ՝ Միլիթայանն ուխտից (Վարսանները)՝ Զոհրուպ փառապետը,
որը Ա. Ավերի վերահեղութեանը աշխատում էր Քարգանակ եւ նույն ճա-
ռլանը պատարարուել Հրատարակութեան, ընդարիկանկելով զարան նրանից մի
արձանի, մեկնեց Միլան քաղաքի փառեքրը եւ կարգեցնայ Անդրեյան Մայսայի ա-

Յակոբյանը առաջինը լույս ընծայեց այդ ժամանակագրությունը լատիներեն լեզվով, 1816 թվականին: 1866-1875 թթերին Ա. Շևոսին և Հ. Պետերյանի ձեռքով Քեմբրիջ քաղաքում տպագրվեց այդ ձայնյանի երրորդ լատիներեն թարգմանությունը՝ ծանոթագրություններով Հանդերս:

7. (Էջ 49). Սեփյանուս Արշալույսին Կաստանդուպոլսեցի Հուլի պատմագիրը ապացի ն գարում և զրեց Եկեղեցական պատմությունը՝ սկսելով Կաստանդուս Մեծից մինչև Թեոդոս Փարթի ժամանակները (306 թվականից մինչև 409-ը): Կրտ Պատմության թարգմանությունը կտարածել և Փրիս Թրակիցի փարսպեալը՝ Հայոց կաթողիկոս Անտոստոս ժամանակակիցը (661-667), և զարթ վերջինը, Լեբեճ Կաստարականի Իլյամուսյան օրերին (687-691) և կրտ ինքնաբերով, ինչպիս ր երևում է կրտ թարգմանության վերջումը, որև ուրի այտին, «Բայց մեր պատմությունն այսով կոչև թագապետականի թող լինի ճանապարհոգ...» (4. Նյայտի Չեռուղի):

Սեփյանի Պատմությունը մինչև րս մեզանում լույս չի տեսել, թայց կրտ թարգմանիկ օրերնակները կրտ Ա. Էմիրյանի ժամանակադրումն, Կենտրոնում և այլուր:

8. (Էջ 49). Մ. Էմիրյան ծանոթագրության մեջ գրում է այսպես. «Բանից Փափասուր Դ զարթ պատմագիր է, զրա Համար էլ Առաջինը պիտու է կրտ առևուր էր Կնք Աղաթանգիրոսից Հեռա, սակայն սեռումն Ենք, որ Կրտից ա Հարկի Հեռա է գրում Ե գարում, որը Ես Համարում եմ թե այտին զրից բնահանությունն աղայուց է» (էջ 3): Կարծեմ թե ուրից պատմագիրների շարքում Փափասուրի անվան ստորադասումը (կարգում) Ենք Առաջինը գրում լինի, որովհետև նա և Առաջինը զրապից օրերնակները սայտից խոսքի զատափորություն մեջ րբու է տարբերություն չին կնքարում: Բյուզանդի ստորապարզության պատմանները, իմեն, ԻՀարկի, կրտ աղալամ ժամանակի աներկանությունը չի գային կամ ըստ պատմագիրների այն ձեռագիր օրերնակի զատափորության, որև ուրեք Առաջինը իր ձեռքին, ուրեն անհնամեղու է փնարել այն բանում, որ Փափասուրի պատմությունը թե պատմագիրների զրդերից, նրանից առաջ և Հեռա եղան. նա իխտան զրապետով է իտում է Հայոց Եկեղեցական ու աղալամ Հանգ մարդից զեմ, թագապետական և նախկինպարթի թամարչի (անօրենական) և նախա-

⁸ Անհնամեղու (այսուհույսում) պատգով՝ Համարար րբու է գրում, պրապտական կրտում ևն, որը թայտանությունը Մալաթայանից զրբարարուր չի տային. Կ. Է. Արտուշանու ստորադասումը ստորադասում լուրում և մեր կնքապատմանը Մալաթայի Մանթաթարությունների փրարերը:

տական զրդերի աներկը նկարագրությունը, պիկի թուն անչարի կուտակամը (չարագանցություն) պատարագների ժամանակ պակամաններ անհարգության թվալանակ, և թայտանով այլ Հանգանակները Համար. զրանց պատմապով էր թերևս, որ Փափասուրի Պատմությունը մեր կարեն ժամանակագիրների աչքին առաջինների զից էր Համարում: Այն էլ անքր նախ, որ Փափասուր Քուրդաղիցի, ըստ իր անվան և ըստ իր զրգամի ինչինը Հանգանակներին, ստորագր էր Համարում այն ժամանակներում և Համարում է մինչև րս:

Այս անմեն պատմապով Փափասուրի Պատմությունը Հարց ու պատգով չի արժանացել մեր Երկ պատմագիրների ժու, որնիցք ունեց կուչինի զանց ևն անում նրան (Թերեանյան), ունեք գայթակգում ևն նրանով (տես՝ թայտանական իտապով. Կ. Կ.), ստորների կողմից իտարչությունը կրտ ըրբում (աղալամ) ևն Համարում նրան (Ղալաթ Գարգիլի): Թերևս Հեց զրանց Հեռապով կար է, որ մեր պատմագիրները Փափասուրի անվան ստորադասությունը ջանկաց ևն ջայց ապ կրտ նախապարթևներ Թերեանյան, Եղիշին կամ Փարսպուց պատմությունները Հանհանում կարում:

Փափասուրի Պատմությունը փրանանին և թարգմանակ Մ. Էմիրյան ձեռքով, իսկ զերևաններին՝ Մ. Լուսին զերևանները ձեռքով: Կրտ Պատմությունը Համարներն տես Առաջինը Ք. Պատկանյանի «Энциклопедический Словарь Армянской Исторической Литературы» զրգամից Առաջարումն (S-10 էջեր) և Ե. Դյուրբերի «Journal des Savants» Հոդգումն. Հոդգումներ և կոչներին 1869 և 1871 թվականներին տեսարանում:

9. (Էջ 50). Շուրուհ Քարաթուռնին Ապրիլ Աչառ իխանի որդին էր. Հանգին կրտ ինքնաբեր գարում է զրեց իր ժամանակի պատմությունը, որը մինչև ևն մեր օրերը գտնվում է՝ թինն մերեռանով ստիտ և եղել մինչև սամաներուր զարը: ՀոյՀանուն Մալաթայիցի իր Պատմություն ԻԵ գրում է Համապատրում է կրտ պատմության թուխնդուկությունը Հեռանայ կնքը. «Իրով Հեռանա ցանկացավ խորից չերկրորդի այտով Շուրուհ Քարաթուռնին և մեր ժամանակների պատմագիր զրուչյանի Հեռանակները, որը Ենքնապատմություն մեռով իսկ ներկայացում է Ամրան ապարագանի որդի Մալաթի պայազատության զրուչյանը, Իլյամուսյան պատմությունն ու թագապետական կարգի Հանգանակները, կամ թե Քուրդյի կողմից զրբում Հայաստանի Իլյամաների և նախորդների զրբում ու նրանից յուրաքանչյուրի՝ սեփական (օրերնակն) Իլյամուսյան զրուխն անցնելն ու Հաստատվելը: Եվ թե նրանից օրերը էին, որ Հոյալանայ կնք, Հարուստ և ուրիցարուր Հանդերձանի իրենց աղալակ Հախապարթևների զեմ, և կամ ուրեք՝ ուրից եղան Հարուստարում (ինս՝ նմանվան), և կամ նրանց վախճան յուրաքանչյուրին իր տեղում: Բանից թերեհանու որուչյանի իտուր մեկնալանությունը և ստորապատմանների (թամիններին) ընդհանուր ստալուչյանը պերան և կատարայ չին չերկրագրական պա-

⁹ Մալաթայանի փրգեղայ փրուչյանը վերաբրում է Շուրուհ Քարաթուռնու Պատմության անՀարց մեղուն, մինչ Առաջինը սակ կարգումն ու Կրտարարուրը:

Հանձնի Համաձայն՝ Համառոտ ներկայացնել, սակայն իր ժամանակի Համեմատ նրա գրա. գանձերը ամբողջությամբ Հարազատ լինելով՝ գեղեցիկ (պարզախակ) պատմագրամեթոդ իր արժան տեղեկություններով ընդ կրթահասկի: Եվ նորից Առաջարկում առում է. «Որովհետև թիպոս մեկնից անսով աղբյուրն Հայաստանը Հարազատն»՝ մեր ժամանակակից պատմությանը շարադրանքում հրաշքով է (հր. ված է) նրա (մեծ իշխանն է) Քաղաքի Աշխարհի գործերի, նրա ընթացքի, խնամքի, մրցարարների, շինությունների ու խաղաղարար Հանդեսների, այլ ին...» (Յովհ. Կոմի, էջ Թ):

10. (էջ 50). Այսպես սիրելի զեկրի Առաջինը պատմում է Եվսեբիոս Գամգրայացու ժամանակագրությունների, երբեմն թարգմանաբար, ավելի Հասարի նրա իսկ թարգմտով, որը այս պատմությունը ընթացքում մեկ առ մեկ ցույց հասնել ներքոհիշյալ էջերում յուրաքանչյուր տեղում:՝

Խոսքի Հերթականությունն ու ինչ-ինչ Հանդամանքները ցույց են տալիս՝ որ պատմություն այս ժամանակ պահպանում է իր ընդարձակ Համոմ, որի նյութը պետք է եղած լինի Ազատի զեկրայությունն ու ժամանակը, նրա սերունդներինք մինչև Ջրհեղեղը, և դրանից Հետո է Առաջի և Հարիթի որդիները, մինչև Արքայաճանի ու մինչև Հայոց Արարությունները: Բիշ չեն նաև պատմություն մեր այստեղ եղած միտությունների կազմակերպության ցուցանիշները:՝ Մեր Չեռապիցը, ինչպես որ ցույց են տվել ընթացակամների ծած. մեղ (էջ 3, ծած. 2) Ա գրվածի Ա գլխի վերագրված ուժի այսպես. «Յանց շաղագա գարմիցն տե՛սայ ևս ամենայն տունին արդարաց...» այնինչ Առաջինը պատմություն մեղ այդ Համոմը չկա: - Յոթերորդում Առաջինը խոստանում է «սիրերն ամենն սկզբանս, յորում նախահայրն մերն էր արտաքս ի գրիտակն», և խնայն կցում է իր պատմությունն սկսած Արքայաճանի յոթանասունհինգ տարուց, քաղ Քոզնիկով մի քանի Հարազատ արարած պատմությունը Ազատից մինչև Արքայաճանի ու Քաղաքիների տարիները՝ Հնչարանում է Ազատի տարիների գումարը, մինչև տասնորդի շինությունը՝ 4299 տարի (էջ 12), մինչև Փղիկի խաչելությունը՝ 5310 տարի (էջ 18): Գարգ է ուրեմն, որ եթե Առաջինը ժուլարիկ էր քանջ առնել Արքայաճանից առաջ եղած ժամանակը, ապա չէր զիջ նաև այն ժամանակի տարիների գումարը՝ Ազատի և Ջրհեղեղից: Բ եր Գ գրվածքների նախադրությունը մեղ նախագիտ Առաջինը Համոմում է թի իր պատմությունը սկսում է Ազատից (59 և 157 էջեր) և թի պատմում է իր Ա գրքում նաև Հայրապետյան զարմի պատմությունը, որտե՛ր, սակայն, ընդարձակ պատմություն են: Նույն թանր գիշարում են նաև մեր պատմություն Ա գրքի Գ գլխի նախադրությունը (էջ 24) և Արքայաճանի Հասարիկացու վիշտությունը, թի. «Առեվանսու Տարտառից, որ զԱշխարհապատմում սկիսել շարադրեցան... սկսեալ ի մարցն տառիկն...» (էջ 5-7):

Խոսքի մեղ այստեղ եղած պատկար ցույց են տվել տառիկը Մ. էմիրը (Առաջարկ, է-է էջեր) և Ե. Գյուլարիին (Ման. 18, էջ 55):

11. (էջ 51). Բանի որ Առաջինի իր ժամանակագրության մեղ սկսածառար Հանունում է Եվսեբիոսին, ուստի ևս Հարի երբ Համոմում այստեղ զննել Եվսեբիոսի Համոմի թարգմանությունը, որը մեր պատմությանը աղբյուրն է կոչվ: «Ապա յայտ լի է թի յառաջինն ամենն Արքայաճանի մինչև շինվելու ևս ցեղան յեկրագրումն են ամբ չի. զորս եր մանր իսկ թիւնն անմար զայս մեա որքանիկն կիլ»:

Արքայաճանի ինչ անց և այ՛՛ մնանի գիտահակ, ևս Իսահակ ինչ անց կից՝ մնանի գիտարար. Եսիր ինչ անց է. ևս զից՝ մնանի գիտի. Նեի ինչ անց իսկ ից՝ մնանի գիտահակ. Կուհակ ինչ անց կից՝ մնանի գիտարար. Արար ինչ անց և այ՛՛ մնանի գիտի. Մեղսու ինչ անց է ից՝ Հանել գիտարարն յեկրագրում: Մրակագրան ընդ ամենայն յառաջինն ամենն Արքայաճանի մինչև ցեղան յեկրագրում ամբ չի: (Ման. 18, յեղա 74-75):

12. (էջ 51). Մ. էմիրն այսպես է թարգմանում այդ Համոմը. «Это хронологическое отношение первого мукта (Арамака?) предрашо сведено.» (էջ 5): Իսկ Ե. Գյուլարին մեծավ իրավաբանությամբ պարզել Հասարարին՝ Համոմը է Առաջինը ներկայացնում, որի անունը պատմություն մեղ չհիշատակում է քաղիկն Հետո: Նույն Առաջինը ներկայացնում է վերաբրում և Գյուլարին նաև «առ» թանր, որ ուրե մեր պատմագիրը 12-րդ էջում:

13. (էջ 52). Ե. Գյուլարին վերինն Համոմը թարգմանում է այսպես. «Mais si nous retransmis les intervalles pendant lesquels les livres libres et ceux ou ils jouit, et si nous comptons en particulier le temps des Juges, nous aurons une somme d'annees dépassant celle qui est indiquée par tous les historiens.» (էջն 6):

Եվսեբիոսը, որին Հանունը և Առաջինը, այսպես ուրի այդ խոսքը (էջ 50), «Ինչպե կիլ թարգմանությունը զորս գիտն երթանցներ»՝ ևս է. ամ մարդուցուց. Հանել ի քաղ գերաբարիկաց ժամանակից ժամանակ անց և, ևս ինչ-չոս դրում ամենն այլազանից ժամանակը թի միակցանայն յոր ի ժամանակն թեիցենը զպատմությունն խառն ընդ ժամանակիցն մարդուց գնանն ... զորս եր մեր ի կեր արկելու վարիցեն չենու Առաջինի իրենից ավելացում է. «ե գիտմանակ Դասարարացն առանկինն թեիցենը՝ կանն շարի պատմագրան ամեննպես: Եվ իբր որ Առաջինը չի թիվարում Հրեանցիների ժամանակն ամենն, այլ պատարարելու, Հեն խառն, այնինչ:

Առաջինի՝ Դասարարից զրկած թանրից Հետո Առաջինի իրենից ավելացում է. «ե գիտմանակ Դասարարացն առանկինն թեիցենը՝ կանն շարի պատմագրան ամեննպես: Եվ իբր որ Առաջինը չի թիվարում Հրեանցիների ժամանակն ամենն, այլ պատարարելու, Հեն խառն, այնինչ:

* Դժգոխանում են այստեղ որեւ Հասարարն թան անոք. ավելի Համոմիցն է Գյուլարին անոք, որի Չեռ Համոմայն է նաև Սե. Մարտիրոսը:

Դասափոխաց տարիների շուրջ, որ կազմում է 490 տարի, «չափ պատմաբանաց աճեցեցուն», այսինքն Ռոզդեևսկի և Անանիա Շիրազացու, նաև Եփեսոսիս (480 տարի):

Իսկ Դյուլարթին ոչ լիարժեք գիշահասու փնդով պատմագրի նախընթաց և շնորհապաշտ Նաչիպետի և ոչ էլ Եփեսոսի ժամանակագրությանը նայելով խաբարում է Առաջինի փնտախական ձևագրի ընթերցվածի գրեթեակին, որն ունի (այն ձևով, ինչպես որ այն ներ է մուծում Ա. Ավգուրը ստորև Եփեսոսի ժամանակագրության էջ 80-ում) մեր ձևագրի նմանությանը՝ բարձր պատմագրերի չափն է դուրս գալիս. իմանալով այն՝ «Երևն թան զգափ, թան թան չափ պատմագրացն ամենցուն»⁸:

14. (էջ 52). Համեմատության Համար դեռևս ենք այտանդ Դասափոխաց և Իսրայելացի առաջին թագավորների տարիների թան Եփեսոսի, որից վերջ ետև է Առաջինի այդ Նաչիպետ. «Մովսէսի ամբ իւ.՝ Յեսայ ամբ իւ.՝ Ալլազ գնացն և Գովանիելի գառաւորի ամբ Ա.՝ Ալլազգնացն և Ինքուրայ և Բաշա կայ ամբ իւ.՝ Ինգէլտի ամբ իւ.՝ Արիսիկէրայ ամբ զ.՝ Բովադրի ամբ իր.՝ Յայի թայ ամբ իր.՝ Ալլազգնացն և Ենփիսայայ գառաւորի ամբ զ.՝ Սերգանի (Նաթանի) ամբ է.՝ Արզանի ամբ ը.՝ Ալլազգնացն և Սամիսնի ամբ ի.՝

Առ սոսու խորնցաւ Եդիտանի պատեղացան:

Հնգնայ ամբ իւ.՝ Սամուէլի և Սաւաւայ ամբ իւ.՝ Դաւիթի ամբ իւ.՝ Սողոմոնի մինչև ջջիմուտ տանարն ամբ զ.

Միանգամայն ի Մովսէսի և ինչից յնգիստուէ մինչև ջհանգերժման տաճարն ամբ նմ.» (Նու. ժաման. Ա. 82-83):

Սակայն այդ տարիների զուտաբար չի կազմում 480, ինչպես որ Եփեսոսն է ասում, այլ 439 տարի, որի պատճառները ոչ այլ ինչ են, այլ միայն այն, որ Եփեսոսի ձևագրի որիսովք թիթի է զու Համար էլ ազատված, սրով Հետևե Գողտնի գառաւորին տային և 80 տարի (40 տարև փոխարեն), որ քաղ է թողնում Ավգուրն ու Սամուէլի սեռուներն ու ժամանակը՝ 80 տարի. այսինքն Առաջինի այդ Համարից «Ալլազգնացն և Գողտնի գառաւորի՝ 40 ամ. այլազգնաց և Ասովգնաց և Սամիլարայ՝ 80 ամ.» այդ թաները և նուստաբար նշված թվերը պատկառում են Եփեսոսի մոտ: Որը երկն անխաղճելով ուղղաբանը Եփեսոսի թնադրի, կասանքը (կունենանք) 439-40+80=479 տարիներ: Իսկ Նշանի 10 տարիների մասին, որը Եփեսոսի մոտ չկա, տես ստորև Մած. 17-ում:

15. (էջ 53). Թագուհու կարգում ենք. «Սողոմոնի ամս 40»: Կրիպակ է այս, որ անզուգուրար կրկնում է Մ. Էփեսի: Բառից Նաչիպետ է այն, որ Նշուազանի ամսագրի շնորհակցարը ձևագրողն անմիջապես իր թագավորա-

թյան չորրորդ տարում և այս նույն տարում (տանարի շնորհակց) անպարգև է գաստափոխաց ժամանակը. Բազիլի թագավորության և Սողոմոնի թագավորության ամսանի մասը: Առաջինի ժամանակագրությունը Շարաքը է՝ Եփեսոսի երկու թվագրությունների թան Հրեական և Սամարացիների թնադրի (ժամանակ. Նյու. Հ. Ա. 160-161) և թան Նեթանանից (ստղ. 168-170): Հայտնի է նաև, որ Առաջինի Հետևանց է Հաստիպան Արիսի և Անանիա Շիրազացու թվագրություններին, որան Սողոմոնի չորրորդ տարուց մինչև Եփեսոսից եկելը 490 տարի են Հաշվում, որի փոխարեն Նեթանանուսն ու Եփեսոսն ունեն 480 տարիներ: (Ն. Դյուլարթի, էջ 57):

Մեր անգիտցում ենք նաև Շնուկայը. տարիների այն գումարը, որ նշանակում է Առաջինը «ի Մովսէսի և ինչից յնգիստուէ մինչև զհանգերժման տանարն»՝ տային է 525 տարի, 490-ի փոխարեն, որ կարգում ենք թնագրում: 35 տարիների տարբերության բացատրություն անհասանելի է այս Սողոմոնի Հինգ տարուն ետի, մինչև տանարի շնորհակցարը՝ թնագրի 40-ի փոխարեն. որը և ջուց է տային Ն. Դյուլարթին իր ժամանակագրության մեջ, որ մեկ թնագրի գիրեւում: Թնագրի այդ գրեթե, որն ունի 40 փոխանակ 5-ի, թիրեւս ծագած լինի ն և Ն տառանուներ իմանությունը:

16. (էջ 54). «Սովալի երեք որդիների անունները՝ Հիշատակված չեն Եփեսոսի մոտ»: Մ. Գրգուրն կիրառու որդու անունը Ամինոսար է կրկնում (Ա. Թագ. ԼԱ. 2), և ոչ թե Նապ. ինչպես կարգում ենք Առաջինի մոտ՝ տանուց Հասկանայու ինչպես և ինչու: Ն. Դյուլարթի, էջ 57*:

17. (էջ 55). Մ. Էփեսի (էջ 8) Համարը տայան է մեկնում.

«Կարծում են այտանդ թերութիւնը թնագրի ինչ:՝ որ պակասի է: Բառից թագաւայտ կրկնաց է թե. «40 տարի անպատկառ և չորս տարուց Սողոմոնի մինչև տանարի շնորհակցարը լինի 430 տարի»: Եփեսոսը, որին Հետևանց է մեր պատմագրը (Առաջինի Հետևանց ձևով է դրում այդ թվագրությունը՝ 480 տարիներ, որ Առաջինը գրվածների թվագրությունը, Համան 40-ը, որը Մովսէսի սեռապատկառ կարծ տարիների են և Սողոմոնի չորս տարիները, կասանքը 436 տարի»:

Իսկ Ն. Դյուլարթին (էջ 58) ասում է. «Հնգնայն ունի 430 տարի, որ թագաւայտ գրեպակ է, սրով Հետևե 480-4-40=436»:

Գրգուրից անգամայնայն պատճառով իրար որ մուրթն է խորի իմաստ, մանավանց «Որ Համարաց 40 ամ յանապատին և 4 ամ Սողոմոնի մինչև մինչև ջջիմուտ տանարն» լինի ամբ 430, և յառաջին ամէն Արքունուս 997 ամ, որից էլ այտանց ներթնթիթի Մ. Էփեսի և Ն. Դյուլարթի մեկնարանությունները: Ավգուրը չենք Համարում այտանց ներկայացնել նաև այդ կապակցության մեր թագաւորությունը:

Ինչպես Հայտնի է Առաջինի Հրեացիների Եփեսոսից եկելը մինչև տա-

⁸ Ստորի փերին Համարը Մայրապոստանի խորում նույնպես որոշակություն չունի. նաև ինչ նշանում տարիների թիթը. յարակցորի իմանուց է թագավորն մասին է: Ռոզդեևսկի ոչինչ տակ չենք կորուց:

⁸ Սա. Մայրապոստանը չի ստում իր կարիքը:

ճարհ շինութեանը հաշվում է 490 տարի՝ Շուտեկով Սրբիկների և Անանիա Հերակուսոսի: Սակայն Եվսեբիոսն ունի 480 տարի: Իսկ Քաղաքագրությանը երբորդ գիրքը (Ջ. 1) ասում է. «և երբ յամեն չորհարիւր շաբաթ և քառասունորդ զի երեսնայ որդւոցն Բարսիլիկ յնկնդատու, յամեն չորհարդի... արքային Սուրճակի... յինքն գրասն Տեսուհն»:

Ուստի Առաջինը եզրում է մտաբանել այդ թվերը տարբերութեամբ (490 տարի ըստ Սրբիկների, 480 տարի ըստ Եվսեբիոսի, 440 տարի էլ ըստ Գ. Քաղաքագրությանը), եւ բացատրում է ըստ տարիների տարբերութեանը, որ կա Սրբիկների ու Եվսեբիոսի մաս, թե՛ որովհետեւ «Սրբիկնքն եւ Անանիա Համարն եւ գրասն առ Եղծիք գրաստարի» (որը Եվսեբիոսը չունի), այսպէս ուրեմն 480+10=490:

440 տարիների մասին Առաջինը Գ. Քաղաքագրությանը մէջ է բերում ինչ որ անձանքով միայն Քաղաքը (տես Մաս. 12), թե՛ «Նորում գնորդանանտ անց ժողովուրդն եւ յիբրիկն Աւետանայ անպայտայ» զայն կս կոչէ»։ Սուտի եւ Եղզիպասայ եղևնն ու Լորդանանայ անցնելը իմում է 40 տարի. Լորդանանն անցնելուց մինչև տանարի շինութեանը, ըստ Գ. Քաղաքագրությանը, 440 տարիներ են, եւ 10 տարի էլ Եղծիկներ, իմում են մտաբն 40+440+10=490 տարի:

Սկ իսկպսն, Առաջինը Շուտեկայ մեւոյ է հաշվում Եղզիպասայ եղևնուց մինչև տանարի շինութեանը, էջ 9-10, ուշիկերն.

Եղևնուց Շուտ Մոլոնիք 40 տարիները, գրաստարայն ու Քաղաքորայը (Եղծիք 10 տարիներէ Շուտ միայն) կազմում են 345 տարի, գրաստարը Սուրճակի 5 տարիները (այդ թիվը տես Մաս. 15), իմում է 490 տարի:

Ուստի եւ փերեսում նշանակուած այդ հաստմար միայն Շուտեկայ մեւոյ է իմտտտ որտաւայտում:

«Եթե՛ հաշիւնք 40 տարի անպայտում, (գրաստարայը Եղծիք Շուտ եւ Քաղաքորայը 445 տարի) եւ Գ-ը (57) Սուրճակի, մինչև տանարի շինութեանը՝ լինում է 490 (ՆՆ ՆՆ-ի փոխարեն, որ ունի թնայիբր, եւ Արքահար աստիկն տարայց (505+490)=995 տարի», (ՋՆՆ, ՋՆՆ-ի փոխարեն):

18. (էջ 55). Հատմանի սիգնուս անկապըրիք «գիր» բառը, որի բացատրությունն անշուշտ զբաղաբանական գիրպակ է, ասանք որի խոսքն անհասկանալի է գրասնում: Եվսեբիոսը (էջ 85) ունի այսպէս. «...ղրեպ է՛ թէ տանարի երապագէնի շինցուս է՛ Սուրճակի արքայէ կոնկապուրի անք շնի. - իւք եւ անպէք ուրիւք» բան գշիկն տեւաբայց վարբերուս»:

19. (էջ 56). Նշանակներն այստեղ Բարսիլիկ Քաղաքորների ժամանակների ըստ Եվսեբիոսի, որին Շուտում է Առաջինը.

«Սուրճակիներ» նրեք տարին էլ Շուտ ԱՆ. - ք. Սուրճակի»՝ ԺՋ տարի- Գ. Արխան՝ Գ տարի. - Գ. Արան՝ ԵՆ Ա տարի. - Ե. Հովսեփաս» (Ին տարի) են. - Գ. Հովսեփ Ը տարի- Արզղան՝ Կ տարի. Ը՛ Գորգիս Կայրը՝ Է տարի. - Թ. Հովսեփ

որ՝ Ե տարի.- Ժ. Անանիան՝ ԻԸ տարի. - Արխան՝ ՄԲ տարի.

Սրա ժամանակ Հուսայ Սրդակայ աստիկնը կարգից թիւ Հովսեփ ԺՋ տարի.- ԺԿ Արզղայ՝ ԺԳ տարի. ԺԶ Արխան՝ ԻԹ տարի.- ԺԷ Մանուսե՛ն՝ ԺԸ տարի.- ԺԸ Անանիա՛ն՝ Բ տարի.- ԺԹ Հովսեփան՝ ԼԱ տարի. ԺԿ. Հովսեփայը՝ Գ ամիս- թիւ Հովսեփիը՝ ԺԱ տարի.- Ի. Նրա որդի Հովսեփիը, որ Նայն երթուին է՛ Գ ամիս.- իւս. Սառմանիան, որը Նայն Սրդակիան է՛ Ժու տարի.- Սուրճակի մասին տես Մաս. 17-ը:

20. (էջ 57). Գրչապրերի արձանագրութեանց Հուսայի Քաղաքորների տարիների գրասնը չի տալիս 441 տարի. ինչպես որ ունի մեր գրասնայիրը, այլ՝ 464 տարի: Եղարիք արխանի եւ Եվսեբիոսի թվերը համեմատութեամբ (տես Մաս. 19) Նշու է ուղղել այդ գիրպակն այսպէս.

Անանիան՝ 28 տարի, տպարի 49-ի փոխարեն: Հովսեփայը 3 ամիս, տպարի 3 տարու փոխարեն: Եթե՛ 464 գրասնայց Հաննիք ամկարը 23 տարին եւ 9 ամիսը (49-28 եւ 3 տարի-3 ամիս), կազմում է 440 տարի եւ 3 ամիս, որին անկապըրած Սուրճակի մեկ տարին (Եվսեբիոսի մաս 37, իսկ տպարայած՝ 36) կունենանք Առաջինի նշան 441 տարին (եւ 3 ամիսը):

Իսկ Անանի 2 տարիները, ինչպես նաև Եվսեբիոսը, գիրպակ է, որը Առաջինն ունի ճիշդը՝ 12 տարի, բակով Քաղաքագրությանը Գ գրքում (ԻԱ-19) եւ Սուսորայց Բ գրքում (ԼԳ 21) գրքում է, «ևը անց քսան եւ երկուց Անուս ի Քաղաքորին եւրում, եւ երեսունս ամ Քաղաքորնայց յերեսունս»:

21. (էջ 59). Այսինքն Հուսայի Քաղաքորների 441 տարի է տանարի շինութեանց մինչև Սրդիկն, եւ զերտնայ 70 տարին, մինչև Դարնէի երբորդ տարին եւ մինչև տանարի երբորդն 441+70=511: Համարն տպարայը սիգնուսն ունի 711 (ԷՃԺԱՆ ԵՃԺԱՆ-ի փոխարեն): Այդ ժամանակակիցը Եվսեբիոսը հաշվում է 502 տարի (այն է՛ 432 Քաղաքորներիը եւ 70 տարի գերախալը):

22. (էջ 59). Կայտեղ մէջ բերենք Գարսի Քաղաքորների անունների ու ժամանակների համեմատութեանը Եվսեբիոսի Շուտ, որից փրցնում է Առաջինն ըստ նրա ժամանակագրության (մասն Ա. 50) եւ ըստ Կանանների ներածական (Մաս. Բ. 19):

Ըստ Եվսեբիոսի	Ըստ ժամանակագրության
ա. Կիրոս անս 1.	ա. Կիրոս անս ըս.
բ. Կամբիզես Ը.	բ. Կամբիզես Ը.
գ. Մեղքե եղարք ամիս է.	գ. Զննդիս ժոլ ամիս է.
դ. Դարնէ Հուսուպայն անս 19.	դ. Դարնէ Հուսուպայն անս 19.
	Ան տխտ տանարի երեսուցնէն
	երբորդը յնտ տալիքն Երեկն ինկերոյն
	ի Քաղաքուսայց.

6. Բահրաւն Դարեհի անս իս.
գ. Արտասն է
է. Արտաշէն Երթայնաբազուկ
անս իս.
ը. Բահրաւն երկրորդ ամիս թ.

թ. Սագրիանոս է.
ձ. Դարեհ Հարեադրի անս ձթ.
ժա. Արտաշէն Ռեչի իս.
ձթ. Արտաշէն որ եւ Ռթս իթ.
ձգ. Արտէն Ռթս զ.
ձդ. Դարեհ Արտաշայ զ.

23. (էջ 61). Այս երկրորդ զգուրը, ինչպէս նաեւ առաջինը Գ. եւ Դ. գլուխները Առաջինը վերջին է Եփեսիոսի ժամանակաշրջանի գրքից, ըստ որում տեղ-տեղ ըստ աւ ըստ ամբողջութեան եւ տեղ-տեղ էլ՝ ըստգամարար, որ մեկը ստորեւ բնագրի էջերում մեկ աւ մեկ ջուշց հասեր յաւարանչուրն իր տեղում:

24. (էջ 61). Պարզամեծների անունները լրիվ չափով եւ երանց ժամանակների Համանառութեամբ խոստ արգամբարմ ենք զնու ըստ Եփեսիոսի՝ Երանց անունների լրիակատար ջանակն (էջ 110-120), թեմեւ Առաջինը երանց թագաւորների առաջին մասը՝ 93 էջից վերջինը է Եփեսիոսի ժամանակաշրջանից ինչպէս ջուշց ենք այսին բնագրի ներքեւում:
«Աղէքանաբարտ Մեհեղեմ» յառաջում ամի նմա. ոչոքմայակն թագաւորն, այն՝ որ չին էր Աղէքանաբարտ չեղգատա, զնրիցառան ամ եւ ամիս է: Յետ ո՛րոյ Աղէքանաբարտը ջուղգրի եւ ամենայն Եփեսիոսի թագաւորեցին այսարկի: Պարզամեծ Ղարսի անս իս.
Պարզամեծ Փրիցայնիտու անս լր. (էջ 93՝ անս իր.)
Պարզամեծ Եւեղիանէս անս իթ.
Պարզամեծ Փրիցապատմի անս իա.
Պարզամեծ Եղիփանէս անս իթ.
Պարզամեծ Փրիցուլտուրի անս ի. (էջ 93՝ անս լր.)
Պարզամեծ կրտսեր՝ որ կոչեցան Եւեղիանէս՝ աւ իթ.
Պարզամեծ Փրիսիս որ կոչեցան Սոփուր՝ անս էձ եւ ամիս զ.
Պարզամեծ՝ որ եւ Աղէքանաբարտ՝ Հայանական ի ժող Հորն իւրոյ անս զ.
Պարզամեծ Փրիցապատմի, որ զարեւն ի փոխառանէն ի Հայանական լրիվ Աղէքանաբարտ անս ը.
Պարզամեծ Դեմեդիտու, որ եւ Փրիցապատմի անս ի.
Պարզամեծ դուսար Աղէքապարտ անս ի. >

6. Բահրաւն Դարեհի անս իս.
գ. Արտասն է
է. Արտաշէն, որ կոչեցան
Երթայնաբազուկ ի.

Աս ամիս Երբ եւ Ենեմիս Երթայնայոց
առաջնորդք հանաչէին:

է. Դարեհ անս է.
ը. Արտաշէն իս.
թ. Ռթս իթ.
ձ. Արտէն զ.
ժա. Դարեհ զ.

25. (էջ 62). Պարսից թագաւորների տարիների զուսարը Դարեհի երկրորդ տարու եւ Պարզամեծ եւ Համանաբարտի կոչարեւորինը՝ Տրեքիոսի տասնիններորդ տարուց, որը մեր տարմ թագաւորմեան տարին է, ըստ Առաջինի թագաւորմեան տայնս է ոչ թիւ 401, այլ 474 տարի: Իսկ Կլաւդիոսի՝ 512 տարիներ են: Եփեսիոսը տասնորդ նորագումից մինչեւ Հրատիսի մտնելը Հայտն է 518 տարի:

26. (էջ 62). Մանուկաւորմեան մեջ Ե. Դուլարեմն գրում է (էջ 60). «Ոչ զնոմն, ուստի առակ իցէ Առաջին գրութեամբարգութիւնս զայս, Համակ եւ գլուխների գառաշինն:

Առաջինը են ամբ 1012, ըստ Եփեսիոսի՝ 1062,
յաւիտն առ Եւեղիանայ ամբ 50,
Բ. ամբ 1501, ըստ Եւեղիանայ 1542, յաւիտն ամբ 41,
Գ. ամբ 2006, » » 2047, յաւիտն ամբ 41
Դ. ամբ 3068, » » 2989, պատկարն ամբ 79,
Ե. ամբ 5310, » » 5231, յաւիտն ամբ 79»:

Քանի որ Առաջինի Պատմութեան մեջ պակասում են ժամանակաշրջանների Առաջինը մինչեւ ԱրքաՆամի մտնելը, դրա Համար էլ Շարաբար չէ անկ որեւէ Համաստի ըստ երանց թագաւորների Համար, որը թերում է այստեղ ներքեւում: Իսկ մյուսները ինքին Լայտն են, ուրեմն ըստ Առաջինի. Տասնարի նորագումից մինչեւ Տրեք իսպախութեանը 501՝ տարիներ են. Տասնարի չինութեանից (Առաջինի չորրորդ տարուց մինչ նրա նորագութեանը (Դարեհի երկրորդ տարին) 51՝ տարիներ են: Ապա ուրեմն Առաջինի եւ տասնարի առաջին չինութեանից 1012 տարիներ են, որը Հնաց նախկին թիւն է: Մտնանից եւ Եփեսիոսից Երեւոյց մինչեւ տասնարի չինութեանը 490՝ տարիներ են: Տասնարի չինութեանից մինչեւ Տրեք իսպախութեանը 1012 է: Ապա ուրեմն Եփեսիոսից Երեւոյ՝ 1502 է, որը երկրորդ թիւն է (1501): ԱրքաՆամի ձեռնից մինչեւ Եփեսիոսից Երեւոյ՝ 505՝ տարի է. Եփեսիոսից Երեւոյց մինչեւ Տրեք իսպախութեանը 1501 տարի է: Ապա ուրեմն ԱրքաՆամի ձեռնից մինչեւ Տրեք իսպախութեանը 2006 տարիներ են, որը երրորդ թիւն է:

27. (էջ 63). Դուսն ենք այստեղ Երթայնայների իշխանների ջանակն ըստ Եփեսիոսի, որից ըստգամարար վերջում է Առաջինը (Ա. 93-94, Բ. 20-21): ա. Հուլաւս, որը եւս էր Մուկարն է՝ Գ տարի- Բ. Համեթիս՝ Բժ տարի- գ. Միսնէ՝ Ը տարի- գ. Հաննետ, որ Աղէքանաբարտ է՝ Ի՛ւ տարի- է նրա կին Աղէքանաբարտ՝ Թ՝ տարի- Ը. Հուլիանոս՝ Լ՛Ի տարի:

1. Տես մեր պատմաբարտ մաս, էջ 18:
2. Տես էջ 15:
3. Տես էջ 10:
4. անս էջ 8:

Կրօնից ճշտա ճրճայնիկն թաղաբարձն են այլապիկները, աս. Լերմոն-
աշ: ԼՍ տարի- թ. Աբրահամ Լերմոնի՝ Թ տարի- դ. Լերմոն Զորջուզ-
ախ՝ Թ տարի- գ. Աբրահամ է տարի- ե. Աբրահամ Կրտսեր՝ ԻՋ տարի:

28. (էջ 64). Ինչպե՞ս պարզաբարձ է և անհասկանալի: Լարսիկն այլապիկն
ուներ՝ «Աս թաղաւոր սինդոնայն ևս ջրհամայապիտ սինչև ցածայքն ի
Կիրոսէ իշխարք եղին տեւայ անս 483» (էջ 26):

Մ. Էմիրն (էջ 15) այդ համարձեք թարգմանում է այսպես. «История отъ
Кира до помазаниковъ напечатана при жизни 483 г.»:

Իսկ և Դյուլարիկն (էջ 16) այսպես. *Depuis Cyrus, les chefs qui regerent
L'union Saint se continuerent pendant 483 ans.*

Մներ, սակայն, բառերի զանազանությունը փոխելով ճշտելով կերպ
ներ հասկանում այն համարձեք.

«Ըսկ Կյուրոսից սինչև աս՝ օմարները իշխաններ են եղել, որ տեւեղին 483
տարի» քանզի Հանդից ճշտա (եղան) ճրճայնիկն իշխանները այլևս օմար-
ներին (ինս՝ ջրհամայապիտերին) չհասկանալիցին»:

29. (էջ 67). Դիտւմ ենք այստեղ Համեանան կայսրերի անուաններն աս ճա-
մանակները համեանակոչ. Համար Եվսեբիոսի Կանոններին համեանայն (Ն.
Դյուլարիկն թարգմանությունից):

«Царствою аню 56, аню 6. Сирех аню 23. Фавиан (Фавиану) аню
3 аню 4. Үгюгю аню 14 аню 8. Կերն аню 13 аню 7. Կուպարի-
անю аню 9 аню 11 аню 22. Տրուս аню 2 аню 2. Դաներանու аню
16. Կերուս аню 1 аню 3. Տրալուս аню 19 аню 6. Աբրահանю аню
21. Տրուս Անտոնինոս Հանդիք որդւոյն (Մարգարէ) Աբրահանю ևս Կուլանю
անю 22 аню 6. Մարկո Աբրահանю ևս Կուլանю аню 19. Եղիս Պարսիանю
անю 1. Սեւերանու аню 18. Անտոնինո Ա. (Կարապազոս) аню 7. Մակրի-
նո аню 1. Անտոնինո Բ. аню 4. Ալէքսանդր (Մանայ որդի) аню 13. Մու-
սիսանю аню 3. Պարսիանю аню 6. Փիլիպոս аню 7. Դեկո аню 1 аню 3.
Գաղոսю ևս Կուպարիանю аню 2 аню 6. Կալիբրանю ևս Գալանю аню
15. Կղոզի аню 1 аню 9. Աբրահանю аню 5 аню 6. Տանդու аню 6.
Փղարանю аню 82. Պարու аню 6 аню 4. Կարոս Հանդիք որ-
դւոյն Կարինю ևս Կուսերանու аню аню 2. Դիոկղետիանю аню 20. Կուստան-
դիանю, յորս ի Քասեմենկին աւարտին Կանոնք Եստեղնայ»:

30. (էջ 69). Սույն համարձեք՝ նույն խոսքի կրկնությունը Մ. Էմիրն (էջ 16)
կարգում է այսպես. «Բաշ Եմուլպաշ մնու. զներմիթ, զորմ զերն տէ»:
Նույն մեղով է թարգմանում է և Դյուլարիկն (էջ 20):

* Կարծում ենք համարձեք խնամքը ձկն է Համարչի և ուղիք Սու. Մախայանք, ուս-
տի ևս թարգմանեցին այդ նույն խնամով:

31. (էջ 70). Դիտւմ ենք համեանություն Համար Աբրահամի թաղա-
բարձերի անուաններն և ճամանակներն տարբերությունները ըստ Եվսեբիոսի
(ժամանակ. Ա. 47-48), որից փերցնում է Առաջիկը և ըստ մեր Մովսէս Խորե-
նացու. (Ա. 19):

Ըստ Եվսեբիոսի	Ըստ Խորենացու
ա. Կրնու, զորմ նախ սանն	
թաղաբարձայ ամեանայն Առաջուց՝	
բաց ի Հնդկաց	անս ծր.
Աս որով գտան ինչ Աբրահամ	
Ներսիսեւոց աղկին Խահահամ	
բ. Համիրամ	» իր.
գ. Համեզ՝ որ Կրնուս	» լը.
դ. Արնու	» Է.
ե. Արայնո՝ որ Անթրոս անս իս.	
զ. Քաւրէս որ ևս Բաղէս	» Ը.
է. Ամբարիթէս	» Ս.
թ. Քաղաթս	» յն.
թ. Բաղէս	» ծր.
ձ. Աղաթս	» լը.
ճա. Մամիրնու	» Ը.
ճբ. Մարաղէս	» Ը.
ճգ. Սիրնու	» իր.
ճդ. Մամիղս	» Ը.
ճե. Սպարէթս	» իս.
ճզ. Աստաղէս	» իս.
Աս սույնս եղև Մովսէս Լըբիկ որ Կողբի:	
Ճէ. Ամիրոս	անս իտ.
ճբ. Քեղզոս	» իս.
Ասուս գուսար Տրաթրէ՝ որ յորթընիցու	
Աբրահարզիտ ընդ սմին թաղաբարձայ	
անս է՛: Դրոնէսիս ևս Պերսեսս զայսու	
ճամանակը կին:	
Ճթ. Բազաթրէս	անս Է.
ի. Կանգրիզէս	» լը.
իս. Սուսաթրէս	» Ը.
իբ. Կամարէս	» Է.
իգ. Պաննիս	» իր.
Աս սույնս Արզնացուց տարիք նուսան,	
և Լըրսիզին անուակէր:	
իդ. Սուսաթրէս	անս թթ.
իե. Միթրէս	» իէ.

խ. Տեսառեսու . . . . . » լԸ	Տեսառեսու
Առ որով Բոլորն առես:	
ի՛ն. Տեսառես . . . . . » աւս իս.	Տեսառես.
իբ. Թրեմես . . . . . » Է	Թրեմես.
իբբ. Դերուսես (Դերկիզ) . . . » իս.	Դերուկուսես.
Է. Եւպարզէս . . . . . » ԼԸ	Եւպարզես
Առ սովաւ եկաց Երբարեցոց երեւելիք թագաւոր, որոց որդին Սոցանն գրաստանի յԵրուսաղէմ զձեռն:	
լա. Դատարթեմէս . . . . . » աւս ին.	Դատարթեմէս
լբ. Պերեպոլեան . . . . . » Է	Պերեպոլեան
լգ. Ռիբրատէս . . . . . » իս.	Ռիբրատէս
լդ. Ռիբատանէս . . . . . » ծ.	Ռիբատանէս
լե. Արշարանէս . . . . . » իր.	Արշարանէս
լզ. Սարգանապարզէս . . . » Է	Սարգանապարզէս

32. (Էջ 72). Դեմքն այստեղ բնագրի Տես Համեմատելու, Մարաց թագաւորների անունների և ժամանակների ցանկին ըստ Եվսեբիոսի ժամանակագրութեան (Մ. Ա. 49) և ըստ Կանոնների ներածութեան (Մ. Բ. 18-19):

ժամանակագրութեան		ներածութեան	
ա. Կարթագին . . . . . » աւս իբ.	ա. Կարթագին . . . . . » աւս իբ.		
բ. Մուշակէս . . . . . » ի.	բ. Սափարմոս . . . . . » Է		
գ. Սափարմոս . . . . . » Է	գ. Սամիկոս . . . . . » իս.		
դ. Արտիկոս . . . . . » Է	դ. Կարդիկէս . . . . . » Ժգ.		
ե. Դելիկէս . . . . . » Ժգ.	ե. Դելիկէս . . . . . » Ժգ.		
զ. Փրուսորէս . . . . . » իդ.	զ. Փրուսորէս . . . . . » իդ.		
է. Կրասորէս . . . . . » ԼԸ	է. Կրասորէս . . . . . » ԼԸ		
ը. Անդաւակ . . . . . » ԼԸ	ը. Անդաւակ . . . . . » ԼԸ		

33. (Էջ 73). Պարսիք թագաւորների անունների ու ժամանակների ցանկին ըստ Եվսեբիոսի ժամանակագրութեան և Ներածութեան աւս 22 ծանոթագրութեան մէջ: Եսիք (բնագրի 15-16 էջեր) զբովս՝ է նշանց յակաւորաց ցանկին ըստ Առաջինի միացան Եվսեբիոսի երկու ցանկերի Տես. Նույնիս զարձառես կերպով կրելովու՝ է այստեղ միացն ըստ ժամանակագրութեան:

34. (Էջ 74). «Առաւմտս փերին կողմանք իմանայ Հեղինակն զՄիջագետս Հրահոյց կամ զՄիջագետս Լայոց, զՄեծ Լայոս, և զՀրահոյցով զպատաս Կովկասու»: (Ե. Դիւրբրէի, էջ 64):

35. (Էջ 74). «Բառց Արեւելեանց նշանակէ սաս զԳողգոթուրց Պարսկաստանի և զամենայն աշխարհաց, որք յարեւելեանցու ես իցին: Ի միջին գաւառս»:

ժամանակագիրք Հայոց փարնի գալստ ըստ սոս ի ցուցանել զՄեծ Լայոս և սոս Հարարակ զամենայն զպատաս յաշխարհ երկրասոյց»: Ե. Դիւրբրէի, էջ 64:

36. (Էջ 74). «Արշակ, ստաթին արքայ յԱրշակունեացն Պարսից, մահաւնասեանցն «քամբ» է Լայոց անուանապարսց: Սայո անուն Արշակունց կոչելին և սմանայն արքայք այդ Հարարակութեան, է յիշատակ Հիմաղզրին (Արշակայ Քամբի), գոր ունէլին իբրեւ գորագորս ինչ պատուոյ, թէպէտ և իւրաքանչիւրսն ի եղանակն էր իւր անուն առանձինն: Առասար Արշակունայ և Արշակունց, երկուց յաջորդեան Արշակայ, անուանեցար է բառեղ զգով նշանակին անուանու սեբունց Արշակայ, այսինքն որդիք նորս կամ թուուրք: Այս անուն Արշակայ արեւել է ի կեր Հանդեպը թագադրել մասնկու է անկերք յարեւով, որպէս է բառեղ Հայադրակ, անուն առաջոյց թագադրելն Լայոց Արշակունցոյ: Եւ զի Հայադրակ կրտսեր եղբար էր Արշակայ Մեծին, երբորդին յԱրշակունիս» Տամարեան է ուրեմն, թէ մասնեղի փոջ տայ իմաստ Եւսապարզոյն ստորեանի ըստ մտնեան կամ բառ պատուոյ, և զի ըստեղ Հայադրակ է մեւ Եւսապարսկան (Eusaparcus) Հայադար բառի, որ սա Մոյսն Հայադրակ մայրի:

Ի յարագրաստութեան անուանցն մայրի է կարմիր ցանկս երկուս թագաւորութեան, որոց երկուցունց մի և երկ է տարբ նշանական, այս ինքն է արմատս արք, որ ի նախինին լինելովն Պարթևուց, անՀնուտանեան արեւելի, նշանակել թրեմես զիցցան, քամբ, կամ փուտուս եւ քամբ՝ այլ ինչ արմատս:

1. Արշ.
2. Արշակ.
3. Արշակ-ան.
4. Արշ-անակ.
5. Դիւրբրէի, էջ 65:

37. (Էջ 74). «Բայ՛ Հ. Բայ՛ կամ Բայի, ի Հուսմն Բաճորս, էր մայրաքաղաք Բաճորիոյ, յորն կազմ անուան պահլաս, և անպահան յոնցուս ինքուն Լայոց ինչ պահլակի, որ նշանակի զքրիկն կամ գտեր Բայ՛ թագաւոր, ինչ ի թիւս Պարսից յստեանն թագաւորի կազմին թագոս փահլաս, փահլասակ (պահլաս, բահլաս), որք նշանակին գայք թա՛ւ, զիցցանց: Երեւն թէ բառեղ (պահլաս), որ ի սեղբուն անուանակութեան էր աշխարհի կամ ժողովրդեան միտ՛ յետոյ ժամանակու եզրե տրեղուս իմն պատուոյ իշխանաց Բայ՛ թագաւոր և յայտարար նախպատաստութեան ժողովրդեանն, որոց տարին իշխելին: Համարել, թէ պահլասիկ անի թագաւորս բարց և Համեմունայ է տրի բառիս, ի սանակիրն արմատոյ, որ նշանակէ «արի, թա՛ւ», յոր անուն կոչելին գտնելին Պարսիքը:

Առ Անտոնիան ի Ե. զիսով թագաւորն Բայ՛ անուանել Բայ՛ Առասարին, Հանդեպն որպէս սա Սամարիա Խորենացոյ (Պատմ. Բ. 2): Կարծու թէ բառեղ Առասարին ի պարթևն լինու նշանակել է ունէր սիմաստ յահաստան բառիս, այն է «բնակավայր թագաւորաց», որպէս բաղում անգամ կոչեն զԲայ՛ պատմագիրք Լայոց, անուանելով գաղտնու՛ն՝ երկեր արեւոց, այսինքն է երկեր բաճաց կամ Հարարաց: Ե. Դիւրբրէի, էջ 65:

Բա՛հ (Բա՛հ) քաղաքի և Գա՛հոյ գավառի մասին տես Ք. Գառիսյանցի «Աշխարհաբարձիւն Լայոյ և զարտ» Հնուարդուսթյան մեջ (էջ 68-70), ուստի թարգմանութեամբ: - Տես նաև Մամ. 42-ր:

38. (էջ 76). Առաջին Տպագիրն ունիւր. «*Արշակ թա՛ւ նախնեաց երկոց ջեղից թագաւորեցից Պարթևկանին և Արշակունայ*» ամենայն թաղութեամբ թագաւորն ան՝ 57: Արշական՝ 30» և այն (էջ 35):

Միաժամայն պարզ է, որ Պարթևեաց թագաւորների շարքում պատուում է երկու թագաւորների անուններն ու ժամանակները. յետ՝ Արտաշես Ա-ի և Արշակ Մեծի, որք ժամանակ չենք բաժանակից Արշակունայ ջեղից նրա եղբայր՝ Հաղաթակը՝ Հայաստանում թագաւորելու. Համար. Մ. հորինեցաւ: ստամբ Համասայն, որից վերջեւում է (այդ մասը) մեր դրամագիրը:

Արտաղ ձեռագիրը Հնարագործի չափ լրացուում է խորի գրագրութ. քանդակութ. ունիւր.

«Արշակ թա՛ւ նախնեաց երկոց ջեղից թագաւորեցից* Պարթևկանին և Արշակունայն. ամենայն թաղութեամբ թագաւորեաց ան՝ ի՛նչ յետ որոյ որդիքն գաւառեցեաց թագաւորք պարզից: Արշակ մեծ ան՝ ժը. Արշական ան՝ լւ: Ի սկիզբն Պատմութեանն Սերժուտի անձամբի ուրոք յառիպել է քաղաքաւոր քանուան և գծամասնակ Պարթևեաց և Արշակունայ Լայոց թագաւորաց, ըստ Մ. հորինեցաւ և: Ստեփանոս Տարսնեցոյ, թաղում ուրեք թաւ ստ թաւ ըստ երկցուցն պատմագրացց: Արշ. Պարթևկանն Բ. Սերժուտի գրչոյն (էջը 11) ունի այսպէս գտնելը:

«Արշակ թա՛ւ նախնեաց երկոց ջեղից* թագաւորեցից Պարթևկանին և Արշակունայն, ամենայն թաղութեամբ թագաւորեաց ան՝ ի՛նչ: Տես որոյ որդիքն գաւառեցեաց թագաւորք Պարզից, Արշակ մեծ՝ ան՝ ժը. Արշական՝ ան՝ լւ: և այլ: Որդին թաղը. ինչպիս որ ունի նրա Տպագիրը, ըստ ձեռագիր արիւնակի, պիտո է կարգաւ ըստ Սերժուտի՝ որդիքն:

Պարթևեաց թագաւորութեան սկզբնագործումն ժամանակի և զխեանակի, նաև ուրիշ գիտելիքներն մասին տես ստորեւ Մամ. 39-ում:

39. (էջ 77). Պարթև Արշակունիների սկիզբը, սեռապոթյանն ու զխեանայ մեր պատմագիրների մաս տարբեր ձեւով են անվանուում և ստավիցապես տարբեր կերպ մեկնադրուում: արքի յոյսաւորներն կոչելից: Արտաղ նպատակ չենք դնում Հնուարդունի և յույս յույս իրաւորութեանն ինչպիսիքն արտապոթյանն, այլ որքան Հնարագործ և բացաւորի ինչպիսիք, յույս յույս մեր դրամագիր արքայները, նրա նշան թվականների տարբերութեանների պատճառները, շատ այլ բաներով Հանդիւրձ. և վերջում շարադրել մեր կարծիքները, որք մեր ժամանակներում արդի Համբանական են թվում:

Առաջինը Պարթևունիների ժամանակագրութեան մասին Հետեւյալն է ար-

տւււ. «Ն. երեւ. ր ժա անին արտա (Սնարոցայ Թշուր) և, ր ի մ անն զինի գիտեանին Արշակունիքի պատմութեան Պարթևի ք ժառայութեանն (Սահմանաւորաց, և թագաւոր ք զինայ արտա Արշակ Քա՛հ» (էջ 29):

«Տես (գիտեանք) սպանակն Արաշտացոց Արտաշարի... երարք զարթութեան Պարթևեաց յերկրորդ՝ ամեն Փիլիպպեաց... ստատար զաղարթ թագաւորութեան Պարթևեաց յայնչե Պարթևեաց, սկսեալ ի ամն թագաւորութեան Փիլիպպեոց Պարթևեաց. կայնայ արտա նրա ամենայն ան ՆՄԻ» (էջ 31):

Ուրեմն Պարթևեաց թագաւորութեան սկիզբը Առաջինը կարգում է Հետեւյալ Համասանակագրութեաններով.

Սնարոցայ Թշուր 11-րդ տարում,

60 տարի Արշակունիքի մահաւորելու Հետո,

Պարթևիցոյն Պարթևեաց 30-րդ տարում:

Պարթևեաց գիտեանը դնում է Համասանակ Փիլիպպոս կայսեր երկրորդ կամ երրորդ տարում: Պարթևեաց թագաւորութեան սեռապոթյանը Հարջում է 457 տարի:

Այս թվականները Փիլիպպեոսի 30-րդ տարին Առաջինը վերջում է արեղաթիւրար Երեւոյնոց, Պարթևեաց 457 տարիներն սեռապոթյանը գտնում է թագաւորների տարիների գումարութեանց (ինչպիս յույս չեն տայու ստորեւ), իսկ մնացածները վերջում է հորինեացա պատմութեանց:

Այսու Հետո արդի թաւ չըստ թիւրք Ստ. Մայրապետը թիւում է տարբեր ապրուրների և գտնուում թագաւորիքն ուստեանների Հարջարիւմեաներն ու Համասանակները՝ պարզապակեւոյ Համար, Պարթևեաց, Պարթև, Արեւելաց, Համասայնց և այլը թագաւորների ժամանակներն ու Համասանակն արշակունիք, ստաւաղեւոյ ուստեանների անունների և Հնուարդուսթյանները, որք մեր կարծիքով այնքան է ներս առնելութեան չունի Առաջինի մասին այն ինչպիս պարզապատման դրամում. նաև թագաւորապի տասն այլ է թաւարեւնում խաւք արդի նաև չարագանեւոյ Համար թաւ ընք թիւում այլ Համասանակ որոյ մասը:

Մայրապետի եղբայրացութեան այլ ինչպիս կարանցութեամբ Հետեւյալն է. Հոլորայն և Հոլայոց Հնուարդուսթյանները, ուրիշ ապրուրների գուցարգման հորինեաց Տես, Համասան և այն եղբայրացութեան, թե Պարթև Արշակունիների սկզբնագործումն տարիքից պիտո է Համարել 250-րդ տարին, ՆԻԻ, իսկ նրանց վերջումն թվականը 226-ը ՆԻԻ. ուստի և նրանց Հնուարդուսթյան սեռապոթյանը կարգում է 476 տարի՝

1. Տես Տո. Մարտի, *Fragmenta d' une histoire des Armes*, t. II, 209-264.
2. Տես Տո. Մարտի, *Annales Nubiques, Tubari, Arabiques*, 409-412: Մ. Էմինի «Տարապետ սկզբուն Հնուարդուսթյան Արտաշարի (Առաջին թագաւոր) 5-րդ Սնարոցայ, 234-237»-ը թիւ թիւով թվականներ ունի, որոնցից մեկն այն է, որք Բ. ժամանակագրական ջուցարք՝ Սերժուտի գրչոյն թիւն անվանական, Մ. Էմինը տասնը պիտաւոր:
3. Տես Տո. Մարտի, *Fragmenta d' une histoire des Armes*, t. II, 209-264.

Թիւն Համարում է որքան սեռապոթյանը, նախ Սերժուտի գրչոյն արդի չենք Պարթևեաց (Սերժուտից) թիւները պարզապետ, յույս է ստալու, թե այլ Համասանագրութեան թվական է Սերժուտեւոյ և Առաջինի պատմութեանը թիւն: Սերժուտի կոչելից ինչ պիտաւոր, այլ սեռապոթյան մեկն կարգում է, որք Բ. ժամանակագրական ջուցարքն:

* Մեր պարզ գրչոյն է նախագրութեան սկզբում («») չախարար չգնելը, քանի որ վերջում այն կու նախ: որ ուրիշ խորք է...

40. (Էջ 77). Երկրորդ քառու՝ Անտիքը նշանակում է ոչ Արքի(ներ) տեսանքի է այնտեղ առ Տրուսական մասերը, որը Հավասար է ասաներին և, Հույն լեզուների օ մասերին, յարմարների ւր-ին և քերականական ւր-ին: Հայոց պատմագրերին շնորհիվ զավ գիտենք այժմ Արքի և Անտիք կոչումների կրկնակի նշանակությունը. գրանցից ստացվելը նշանակում է Պարսիկներ կամ Իրանի ժողովուրդը, Աստույանների ընկի հպատակները, յակ երկրորդը ցույց է տալիս Ասիական մեծագույն քեղերը և ուրիշ տարր ազգի ժողովուրդները, որոնք գտնվում էին նրանց տիրապետության տակ: Արտոմից իմանում ենք նաև, այդ քառերի հչգրիս իմաստը այն նամակը, որը Աստույանը Եսայուհ Հ արքան ուղարկեց Տրոսականները քաղաքի բնակիչներին. գրանցից իմանանք ինչու չեն Հասնայից Գառարներն ու Էլյայիսիսի քր Գրոյիցները, թե՛ «Տիրապետությունները, որոնք այնուև Արայոյն և Անայոյն մեջ չէր Հարվում» (այս ու սերտ ըստ արտուր) (Սոք. Գ. 26). այսինքն է՝ թե՛ Պարսիք, թե՛ այլ ժողովուրդների, որոնք իմ իշխանության տակ են:

Մեղին վարդապետին որ «Յաղագս Կարգանայ և Հայոց պատերազմին» Պատմութեան մեջ նույն իմաստով է գործածում այդ քառերը՝ Երան և Տաներան, այն է՝ Իրան և ոչ Իրան, իրանացիք և ոչ իրանացիք»: Ե. Գյուլարին (Էջ 67):

Կարծում ենք, որ Գյուլարինն նույնպես ոչ քաղաքային է Հասնայից այդ քառերի իմաստը, որը մեզ է թերուս Խորենացուց:

Հասն ասանք, թե՛ Անտիք չի նշանակում «գալլ ժողովուրդ» (ոչ արին) «որք ընդ իշխանութեան պարտիք էին», այլ առ Հատարակ այն քառք սպիտիկը, որոնք պարտական քեղից չէին՝ թե՛նուզ նրանց իշխանությունից զուրս կամ նրանց իշխանության տակ. ինչպիսիս որ Հույների Հանձնին ՏՆՆՆՆՆ (Հնչկներ) մյուս քառք սպիտիկին կոչում էին ՅԱՐՅԱՐՅՈՒ (Յարդարները):

Երկրորդ՝ Համանակին չէ Եսայուհին վերադառնալ, թե՛ տիրապետակերպիչներին պատնելու. Համար նրանց գտնուում է իր իշխանությունից, որպեսիք այնուև չհայկենի նրանք այնուև Հնանու ոչ Պարսից մեջ և ոչ էլ այն ժողովուրդների, որոնք նրա իշխանության տակ են, այսինքն Եսայուհի Հպատակներին շարքում:

Մեզ թվում է Եսայուհի խառնի իմաստը հնանային է, թե՛ Եսայուհը պատնելում է բնակիչը անկառ և վերադառնալ աշխարհի քեղերից Տրոսականներին իր բնակչությունը Հանդերձ, որպեսիք այնուև տիրապետակերպիչներին անուրու չհչկին ոչ Արքիները մեջ, ոչ էլ Անտիքիները (քառք սպիտիկ մեջ), որ այնուև գոյությունը չունենան. կամ ուրիշ խառնուրդ. պատնելում է վերադառնալ աշխարհից տիրապետակերպիչներին անուր:

Եվ Հիբամի, Մ. Խորենացու Գ. գրքի ՈՒ դիտում տեսնում ենք, թե՛ Եսայուհը ինչ որ պատնայն խառնուրդ, կուտարեց նույնը գործով: Արքի և Անտիքի, Երան և Տաներան քառերի բնուութարք գրեթե ամբողջությամբ և. Գյուլարինի գրեթեում է Աստիկին՝ Մ. Էմինի կատարած թարգմանության Հայկերմուրցի (Էջ 238-244):

41. (Էջ 78). Այսպես և այնուհետև մեր պատմագիրը հետևում է Մովսես Խորենացու. Պատմութեանը, երբեքն Համանուրուրդ նրանցի, և ավերի թաղվելու՝ կրա խառնուրդ հասնելով. որոնք ապառն ցույց կուտար յուրաքանչյուրին իր անգամ:

42. (Էջ 78). Վերելում, Ման. 35-ում մեջ բերվելու է. Գյուլարինի կարծիքը Աստույանի քառի մասին, որը գործ են անում Հայոց պատմագիրները Քառչ քաղաքի անվան հնա ցուցվածից, անվանելով այն Քառչ աստույանի կամ Քառչ Աստույանի: Իման ենք այստեղ Մ. Էմինի կարծիքը այդ քառի մասին վերաբերյալ:

«Տեսիք տարբեր ընկերացողք, զի դրապան Պարթևաց Քառչ՝ Աստույանի անունակ Մովսես Խորենացի: Քառչ վերին՝ գիտուեք Համարին լինել և գրեն որպես անուն ինչ յառուկ յայն տակ միայն, զի այնուև գրքի էր դրապանը որին կամ: Իսկ մեր անվան անուն Համարիքը գայն և ժամեք քաղաքի մերով անուն»:

Այդ ուրեմն եցոյց Ս'Herbelot, թե՛ անունու Քաղաքին մասին է պարսիկ բանակ քաղաքի, որ նշանակել արևելք: Աստույանին էր վարելին Պարսից կողմից զգուտառ իրենայն ըստ Համանուրուրդից զրից միտն առ միտն: Ասան որպիսի Քաղաքին նշանակել երկրի արևելից, զի արշարան յարնէր կոչա Պարսկուտանի էր քաղաքը: Այս անուն պահեցան և ի նոր անուանակոչութեան Քաղաքին, այն է յանունայ Խորասան, որ նշանակել արևի արևուտ, որ է արևելքը: (Sku Orientalische Bibliothek von Harshom. S'Herbelot, Halle, 1785):

Իսկ այդ երբ էլ գրեն առաջու գրառու ստուտարին՝ անանանք թե՛ քառ է այն Հայոց, երկնայ սպիտիկ մի, որը ուղղադրոյն գրել Հարի է աստուտարն, որ նշանակել աստուտան - անիք, ուստի մասը աստուտան, այնինքն արևելուտն: Հասն այստեղի ոչ այլ ինչ նշանակել անուրու Քառչ աստուտարն, յայն Քառչ արևելուտն, որ ինչ Հատարակ կոչուցանակել և քրապարտութեան (Քաղաքին անունու) Ս'Herbelot: Եւ աննանք անուրուրդից պատնայն է արևելուտին Պատմութեան Մ. Խորենացու, որոյ ոչ Հուտու. երկնայ նշանակութեան աստուտարն քառու առ երի Քառչ քաղաքը՝ Համարին է զայն յառուկ անուն և գրանկ Աստուտարն» (Մ. Էմին, Victoria Acad. Mosc. Xop. Ման. 139, էջ 280-281):

Ք. Պարսկապետը «Էմինի Քառարանի Հայոց» երկրորդ տետրում (Էջ 4) նույնպես Հասնուում է, թե՛ անուանանքն բնակիչին է աստուտարն, ըստ Մ. Խորենացու. Աշխարհապարտութեան նոր արեանակ, որպես զնում է Քառչի բուններին, որ է Քառչ աստուտարն: Այսպես աստուտարն քառք գործածել է իրեն քամիկ քառի թարգմանությունը. և չիբամի ծանուց քառք պահվածիկ լիզվում (գտեղիկ լիզվում ծանուց) նշանակում է աստուտար, արշարտառ (արշարտառ, աստուր), այսպիսով Քառչի քամիկ կամ Քառչ աստուտարն նշանակել է Քառչը աստուտարն

* Այն ժամանակ գիտես պարզված չէր, որ Աշխարհապարտութեան (Աշխարհապարտ) ոչ թե Խորենացու այնուանութեան է, այլ Անտիքու Ներանուցու. ինչպես անունում ենք հետագայում:

ճառագայթներով լուսավորված: Հայտնի էլ է, սակայն Ք. Գառնիսյանը, թե Քաղց քաղաքը ունեցել է Խառն վերադիրը, իսկ ըստ պատմիչների լեզվում՝ ճառագայթ:

43. (Էջ 70). Վերին Քանիզա բառը՝ ազգայնական գրեթե իրավիճակում ցույց ենք տվել ստորև բնագրում, սակայն նաև էլ կարող է Քանիզա, ըստ Խարենացու. (Ս. 19), որը ունի «Յորդ մի է Քանիզա պատուհանային մեր ի Հայս: Եւ ստուգիտա Հաստից ցտար ցուրեղնայն սպին Գիթուհեաց ի սանել»: Քանի որ այդ (Քանիզա) բառը չի գտնում Խարենացու Գասեթյան Երկերը գրքի է գրվում (որտեղից Տաճարում է Առաջին եր պատմության այս Հատվածը), ուստի ես Մ. Էմբերյան Տաճարում է գրաչարի կազմից անխնայա շահեցված կամ ազգայնական մեծ «Քանիզայի» բառի՝ ավելորդ տեղը կրկնված (Մ. Էմբեր, էջ 26):

Անհամարան չէ, իրար, թե Կրկններից ճառագայթում լինի ավելացված այդ բառը Առաջինը բնագրում:

44. (Էջ 70). Մաշիսոց սպի տիրույթը Հայաստանի նշանավոր նահանգներից մեկն էր: Դառաք Փարսիցի նշանավորում է սեն Մաշիսոց Կրիմի (ըստ նոր տպագրի՝ էջ 1267) եւ Փարսիցի Մաշիսոց (371): Տես նաև Փափասու Բագրատի մաս, ն. 38, 44 եւ Աղբյուրանկարի մաս, էջ 289 (ըստ Վեներիկի 1835 թ. տպագրի, էջ 594): Հայաստանում, Տիրաթ, թե անկ կար, որ կոչվում էր Մաշիսական կամ Մաշիսացան, նշանավոր էր արտավայրերով, չէր զուգանում, որն անշուշտ Մաշիսացուց սպի տեղանունություն էր (տես Փափասու Բագր. 307): Այս տառեր տեսել շատ երիտար, սպիցի միջուկ մեր օրերը Անաստասի Լիբուսանյայում (Արտաշի), որն այսպես կոչվում է Մաշիսոցի կամ Մաշիսոցի: Տես «Նեպոս. Հայաս.» Թերեյանի Հատ. Բ, էջ 139): Հաս Աղբյուրանկարի, Մաշիսոցային կոչվում էր պաշտոնի տիրույթ, որը Հայաստանի մեջ պատմական էր Մաշիսոց տեղանունին, այն է՝ արքայի թիկնապետների հրամանատարությունը (Ն. Գյուլարյան, էջ 76):

Մ. Խարենացու թագավանի գլխավորումներից (Բ. 7, Գ. 9), Փափասու Բագրատի (ն. 38, 43), Աղբյուրանկարի (էջ 494, 647), Դառաք Փարսիցու (էջ 185, 190, 210, 213) եւ Եղիշի Գոտուհեան Դառաք Հեն Տաճարում բնակվելուց երեւում է, թե Մաշիսոցը Խարենացուց առհասարակ կամ ավելորդ տեղանունի տիրույթ էր, որը թագավորի թիկնապետների պետ էր:

Մաշիսոցային պատմիչը Խարենացուց նահանգների տեղանուններում էր, ինչպես աստիճանները՝ Բագրատուհան, եւ սպառնապետությունը՝ Մամիկոնյանը, այն աստիճան, որ նախնիկ Խարենացու է Մաշիսոց բառերը աստիճան ստորերկրային գործածում էին մեկ մյուս փոխարեն, ինչպես օրինակ՝ Խորեն Խարենացուի Եղիշի եւ Դառաքի մաս, Խորեն Մաշիսոց՝ Դառաքի մաս, Գալ-

ղույլ Մաշիսոց եւ Փարսիցի Խարենացուի եւ այլն: Հաս Խարենացու. (Բ. 7) Մաշիսոցը Խարենացուց նահանգների անունն էր, որը աստիճան էր, որ զարմար թագավորի թիկնապետների գլխավորը, անհրաժեշտ է կարծել, թե նրա անունն էր ճառագայթ ճանաչանակնում Երբեքիցից նաև պաշտոնի:

45. (Էջ 70). Մ. Էմբեր պատմաբանը եւ զագավոր բաները թարգմանում է ճոճորատել եւ թոճոթատել (այսինքն՝ տան կառավարել - Տագարանում եւ անհողիների վերականգնում - անհողանում): Ե. Գյուլարյանի ավելի ճիշտ է թարգմանում խորհրդը բառը. *Abel sui nomine majordomo (?) et chargé des sieges de la cour (այսինքն՝ Աբել անվանակցված Տագարանում եւ վերականգնում գլխավորումն, եւ հասկանում է այն պաշտոնյան, որը կարգված է վերականգնության՝ Տագարանում եւ կարգավորելու յուրաքանչյուր նահանգատուության գահեր ըստ նրանց անվանության, որոնց վրա բացվում են թագավորի մասնավոր սպի տեղանունները՝ արքայի անուն կամ Տագարանի Տագարայիններին» (տես էջ 71, Կան. 19):*

Իսկ սպառնաք բառը, որն էմբեր թարգմանում է ճոճորատել եւ Ե. Գյուլարյանի՝ *majordomo* բառով, մեր կարծիքով նշանակում է այն ճարտ, որը ճառագայթում է անում (այստեղ Տարվանկարի) արքայի սպաներին, որ միջուկ որս էլ Հայոց մեջ կոչվում է սպառնաք:

46. (Էջ 80). Ե. Գյուլարյանի Հատվածը այսպես է թարգմանում. *Les Stanomians furent proposés aux successions. ...Les Tricomoniens eurent la garde des palais d'été et l'office de presenter les boissons glassees (էջ 29):* Իսկ Մ. Էմբեր վերին Հատվածի՝ այսպես. *Дикомониане же - поставщиками оны по пильным дворам. (էջ 22):*

Իսկ խորհրդի իմաստը մեր կարծիքով այն է, թե Աղբյուրանկարի կարգված էին սպաների վերականգնության կամ արքայի սպանի ղեկավարների, իսկ Մաշիսոցային կարգված էին արքայի պաշտպան կամ պաշտպաններ անարանացուր եւ ճյուղ մասնակարգերը: Վե՛ր է իմաստը, որ Խարենացու նախնիկ որդի երկուսերով է պատմում Աղբյուրանկար, Փետուհեան, Աղբյուրանկար, Տաճարային եւ Մաշիսոցային նահանգատուությունների պաշտպանի մասին՝ չանխնայա լով նրանցից որոշ մասն անվանումները բացառելու ըստ նրանց պաշտպանների (Բ. 7), իսկ Առաջինը Խարենացու խորհրդի ավանդում է Հաստատարի եւ աստիճան որևէ երկրային, ընդհանուր աստիճանը զրաբը բոլորը հիմարեցու:

47. (Էջ 81). Սաչն Հատվածը, որ մեր պատմիչը վերցնում է Խարենացուց, փոքր-ինչ ազգայնական է եւ այն իմաստն ունի, թե Վաղարշապետ գնացած է եղի երկրի այնտեղան ճարտը եւ այնտեղ, Բառենի մեծ Հատված, կարգված Աղբյուրանկարի՝ անվանում է նահանգատուությունը: Խարենացու (Բ. 8) այդ Հատվածն ունի այսպես. «Խորհրդան գնվում է արևմտայնում սպառնաքի մայրում: Իսկ Բառենի մեծ Հատվածն անհանգստու-

1. Տես եւ Խոր. Բ. 37:
2. Իսկ ըստ Հայաստանում մաշիսոց բառը Աղբյուրանկարի էջ 210-ի եւ քրոնիկարի՝

մաշիսոց գործածվում է կրկն անհանգստուց հաստիճան եւ յան ճանաչելու անհանգստի՝ արևն ասհանգստի:

Քյուն և Հաստատու, որպեսի անույժ, Հայիկ սերունդներին» (էջ 154):

Նարտազոտնորի մասին այդ ամբողջությամբ Արշակունիացի վերջում, Խորենացին առնում է Եվեթրիոս ժամանակագրությանը, որտեղ Եվեթրիոսը մեկ է բերում «Արիզգնուայ փան Նարտազոտնորայ» պատմությունը և ունի այսպես. «Ամնազոր»՝ առ՛ Նարտազոտնուս, որ ուժեղագույն էր թան զ՛հրակզեխ, և չբրնայուց ի չրեթուցուց աշխարհն ցորածողով քնակ վնակնույ ընդ մնասար նուսե՛ր, և զգետն մի ի նայուսէն յառաջնայցանն Յոնասու մոմու սարակա ընակնուցանէր (նյա, ժամ. էջ 29):

Եվեթրիոս, Խորենացու, և Առաջին Համեմատությունից այնպես ենք կարծում, թե ստորերթյունների գրայն ես այնու, որ Առաջին Խորենացուց ընդգրկմանկին նայած լինի նաև Եվեթրիոսի գրմամբ, թայց շահեմելով այն-տեղ «այրեմուսու» բառը, որը Խորենացուին իրենց էլ ամբարշտի, եւ ցանկանալով Շարափորին շար ուշադրելի նորնուցան Պատմությունը, ամբիկ եւս սարգալում է այն, եւ «շարեմուսու» բառը, մի թանի այլ թաների Հես մնալին, որակը նա իրենց էլ ամբարշտու՛, վերադրում է Թաների գաղտնիք: Այս մասին տես նաև Մ. Էմինի 13-րդ եւ 14-րդ մանրագրությունների՝ նրա թարգմանության 23-րդ էջում:

45. (էջ 84). «Ան աւաստական միակեղտութեամբ Արշակունեաց զգան՝ առաջին ուներ արքայն Պարսից, որ կրէր գաղտնու արքայից արքայի, զերբ-բորցն ունէին գաղտնի թագաւորը Հայոց Արշակունիք, զերբորցն՝ Արշակունիք Քաղաքիայ և զարքորցն՝ որք ի հրեւիտանեան լիբունցն Կովկասու տերէնն ի վերայ Մազքթնայ: Արքայն Պարսից, վնՀայուն գաղով ի ստա՛ս՝ միայն չինքն ուներ զհրաւանն կրեկոյ գործն՝ և զպարկերն իւր Հարակնոյց ի նուս: Թէպէտ եւ, ե՛սան կորցնայ արքայն Հայոց Արտաշէս զայս երեսուն արքայն Պարսից՝ այլ ոչ ընդ երկուր տե՛նակայ սոս: Այս կազմութեամբն թագաւորական կորուցոյ Համորենն իրնտանութեանց թարեւս Առաջ, թաս առաջնակի թագաւորակն աւագութեան՝ ի կարի վաղեմի ժամանակայ տնոր ունի իւր սկիզբն»: (Ն. Դիւլորի, լէ՛՛՛՛՛ 76):

Տես նաև Մ. Էմինի ժ.Ա. Հայկիվամը Առաջին ուսերեն թարգմանության 246-249 էջերում:

49. (էջ 84). Սեր պատմագիրը, ինչպես սկզբնային Հնետեսելով Եվեթրիոսին, Պարսից կուտու արքային է Համարում Լյուսիանոսների Գրեխու արքային Հայկից (տես ընտարում, էջ 27), նույնպես եւ այստեղ ըստ ամենայնի Հնետեսել չինելով Խորենացուն, նրա արքայան մեկով Արտաշես Ա. Արշակունու է վերադրում Կրեխուի արքայութեանն ու մա՛ւր:

1 Եվեթրիոսի ժամանակագրության Հայերեն Հին թարգմանության մեկ ընտարի Արտաշեսու բառը, որ Նարտազոտնորի մասին պատմելի Հասակն տեսնել է սխալմամբ թարգմանում է «Սեծա-

գոր», իբրև Նարտազոտնուս անվան անվանումը: Այդ վրեժագրը շատերն են ցույց տվել՝ Մ. Ազիտիցից սխալ եւ այս կողմ:

50. (էջ 87). Չոր թանի Համար 28-րդ էջում Մ. Էմինը գրում է.

«Այսպիսի է ի Պատմութիւն Մովսիսի Խորենացու, զի Վաղարշակ Հաստատեաց՝ ուստից եւ ցտեղեղայ արքայիցն Հայոց Արշակունեաց ընակից ի գուսուսն Հայտնայի ի Չարքուր Հայս, թայց յանդրանկայն, (որք մնայուց կնն առ Հարս իրեանց) ի Համար թագաւորութեան (Խոր. Բ. Տ), եւ զի յոնայ սու Արտաշեսու արքայն ի ընակութեան ընկանու նորս գրուստան Արիւմից ի Տարսուքն-րանի եւ զԱռարեանի՝ ի Վասպուրական աշխարհին (տես. 22): Թայց ոչ ուրեք յիշատակի տեղից Չոր, որ սահմանակայ իցի ի ժառանգութեան զարեցի արքայիցն Արշակունեաց: Կանս այսորիկ Համարի՛ս եւ, թէ թուոյ ուրիշս յակեւան ինչ է գրուցուց:»

Արդար չոր թանը որեւէ տեղի կամ զամբար Հասակն տեսնել է, թե Հաստարկ անուն, Հաստատուայ շինք կորուց տեսել իսկ թե քանդակի՛ց է վերցնում այդ թանը ի՛րեն Առաջիկը, յուս գլուխը էլ տեսնել թանի աւանդակի՛ց էլ գրում Խորենացուին (Բ. Տ), որը պատմում է Վաղարշակի կողմից իր ստարեթրին եւ գուստարիին զնակ Համարի տեղերը արտաստելու մասին, կարգում ենք. «Կանս որայ սառաթի գիտուս ընտելից ի գուստու Հայտնայից եւ ի ժորն երբին սահմանակայ, որ է արագաթ Տարսուայ»*:

51. (էջ 88). Խորենացու մաս (Բ. 24) կարգում ենք՝ «արդի Արտաշիսի կոր Տիրակուայ», որն ա՛նշուցալ վրեժակ է, թայց ոչ Մովսես Խորենացու, այլ Հրատարակիչների, Մովսիսիան Հայերից կամ Երանցի որեւէ մեկի, որովՀնետեսի իրենց մտորքն ունենալով Խորենացու Պատմության երեք սրբանկերը, որտեղ մեկ ճշգրիտ ընթերցվածը «Վաղարշ» էր, նրանք ընտրել են վրեժակով (սխալ) ընթերցվածը: Իբրև թե ոչ մեկ չկա հիշատակված, թե Արտաշես Ա-ն Տիրակն անունով եղաւոր տե՛նակայ լինի, թայց գիտենք (Խոր. Բ. 14), որ Տիրակն Ա-ն Արտաշես Ա-ն որդին էր, եւ ի՛րեն թառ Խորենացու ստարի Արտաշիսի որդին էր նաև Արշաւր, որունն Տիրակնն ու Արշաւրը Հարսագուս եղալըլրեն կն:

52. (էջ 89). «Կաստան յարկ է նմանաբար՛ի, զոր Համորեն թարգմանիցք Խորենացու, ուստի առնու Առաջիկ քրտու՛ թարգմանեն թառիս ստաղիս: Ըստ Հեղինակի միտով Հայոց, չեւ եւս ի թոյ ընծայիչոյ, զոր ի ներքս անէ Անն Արաւուն՝ (Ménages Հո. Բ. լէ՛՛՛՛ 379, ի մանրագրութեան ի վերայ Աշխարհագրութեան Մովսիսի Խորենացու)՝ փաստակնի եւ ստաղորիկն մի է շար երկուր նուսթեան, եւ ստաղարե՛նց, անէ Հեղինակն, է երկայնութեան 500 անտակիկնց: Այս մեկնութեան զարի ի նա՛հ կանէ իմաստի ասպարից, որ ըստ կազմութեանն, (զի սառչ նշանակի մի), Համարից է թառիս մերկնակն միայ

* Ոնցք Համարումն, թե մեծաւուս զնամակայ ինչ՝ է կամուսում, երբ Խորենացու պատմումը միակեղտանչ արդէ է այն է, թե Վաղարշակը թոյր ստարեթրին ու գուստարիին փաստում է ընտելից: Հայտնուում է նրան սահման Հանդիսացող ճարտն Ուրան սահմանակայ ճարտն Վ. Վ.):

արշաւան, այսինքն է տարածութիւնն, զոր ընթանայ ձի ք մի շուճ: Ապա ուրեմն Հերոդոսն ք յատարին զհրապարակս Անտիոքացոց սպիտակ կենաց սարքք քան զսուսանես երկայնութեանք՝ ասինկնոց սաւի զտարածութիւն իրեն 10.000 նետարկէջոյ: Եւ քանի ըստ քանից իրաւանկայ Հեղինակին նետքն կ'ունի ունի քայս 150, զքանիք մնարս 100, ապա ուրեմն գտանեմք զիրարշուութիւն զտասանին կամ սագարիմին մնարս 500 (?), եւ զՎարդէն երկայնութիւն սայաչառակին զոր չինեաց Հերոլդոս՝ զիրմտարս տասն (?): Չիք ինչ սաս ի քաջատրութեան չափոցս անՀասարակն: այլ կարի կամարանիք է երկայնութիւն սագարիքին 150 քայից կամ 100 մնարք, որպէս զըՆ Լ. Յարսութիւն Աւերեան (Քաջատրութիւն Տափոց Եւ Կարոց, Կենտրոն 1821, պատմոր չէ՛Ն 216): Արով սակ քանիս յօգուածն, յորում քաջատր Հեղինակն զգլտակ զայս ի զիրս իւր (չէ՛Ն 45-48) այնչափ խաւան է, զի չիք Տարս ինչ վերահաստ զորչ իսկ եւ իսին իմաստի քանին: Ե. Դիւրբրէ, չէ՛Ն 80:

Արայն զարձանայ կարիք է այն վերջակին Համար (տախտի), որը ծանոթաբարձեալս մե՛ջ թույլ է տալիս Դյուրբրէին, զոր որ Հերոլդոսի պատրաստած արհեստակի երկարութեան չափը Հարգում է ըստ վտարանի քաջատրութեան որպէս երկարութեան չափի, որը մեծ է բերում Անն Մարտինը ուն անՀայտ (սաս՝ անսպարիք) Տոյ Հեղինակին եւ որին Համարում է նաեւ, Դյուրբրէն՝ «մալ Համարից՝ վտարանի նշանակութիւնը, ինչպէս որ այն Հասարակում են որքն թարգմանիչները, որոնք այն քաջատրում են ստացին քաւով, եւ Յ. Ավերբը, որը 125 քայի - 100 մնար է Հարգում ստացուողը:

Մին անՀայտ Հեղինակի վկայութեանը ստույգ է, ապա վտարանը Համար է սագարիքին, իսկ սագարիքն ունի 500 նետարկէջ, նետարկէջն էլ ունի 150 քայլ կամ 100 մնար, ապա ուրեմն 20 վտարանոց երկարութեան հրապարակը, որ Հասարակացոցն Հերոլդոսը, լինում է՝ 20 x 500 x 100 = 1000000 մնար կամ 1.000 կիլոմետր, զիսին 1.000 կիլոմ:

Ենթե՛ն հրչա Հարգում լինոր Դյուրբրէն այս թիւրը եւ կին Անտիոքի հրապարակների երկարութեան ստոր կիլոմետրերի փոխարեն անՀայտ լինոր հրչա թիւրը՝ 1.000 կիլոմետր, ինչպէն անՀայտ Հեւ կիլոմետր անՀայտ Հեղինակի քաջատրութեանը Համարից՝ վտարանի եւ սագարիքի չափերի վերաբերյալ:

Իրականում սագարիքն եւ վտարանի երկարութեանը նույնն է եւ սա Հայտանի է մեր Մ. Գրքի քաղաքաբնի վերջին (սես Հայկազայան քաղաքանում վտարան եւ սագարիքը քաղաքի), (ուրարեք) որտեղ որ կոս այս քաղաք Հուսարանի (ՏՄԱՏՈՆ) թարգմանում է միշտ (անխորթ) մեր ինքով սագարիք եւ վտարան քաղաքով, այլ նաեւ Մ. Արտեմասուր Աւլարահուպարիցում (ինս՝ Աւլարահուպար) կոլովածի վկայութեանը, որը ունի. «Եւ սագարէնք է Հեարանցոթութեանը (կամ Հեարանքիմին), այսինքն է վտարան մի» (Անտ. Աւչի, չէ՛Ն 588):

Թայց այդ վկայութեանները սագարիքը (պարսկերէնի է - «սար») - ձի եւ «քանդիկն» - ընթանում, ըստ Հայերեն «ձիթնթայիկն» իր կոլովածից՝ մնար եւ կրկնութեան վտարան տալիս է ՏՄԱՏՈՆ քառի իմաստ, որը պիմարական խոսքերի նշանակութեանը, այսինքն էր եւ նաեւ՝ երկարութեան չափ, որ ամենուրեք «սագարիցով» կամ «գլտարանով» է թարգմանում մեր Հայ լեզուին: Արեւմտե՛ն այս

ստորանումս չափի քաջատրութեանը պետք է Հեանեցնի այնու, ինչ որ Հուսարանը Հասարակում կին «սար» քառի Հեւ, որի երկարութեանը ամբիքն գերեւումս, այսպէս 329 կրում:

Դրա մասին սես նաեւ. «Քաջատրութիւն Տափոց Եւ Կարոց» Յ. Ավերբը - ի «Աւլարահուպարութիւն Հայոց Է զարու» թարգմանութեան մե՛ջ. Բ. Գուրկեան (է՛ջ 2-9):

53. (է՛ջ 90) «Արտեւ նորնայի (Բ. 27) թու՛ն զաստուածն, զորոց զիտակ կամ զպարտեան փոխեաց Արարչ ի մարնայ յեղիտա քաղաք, եւ Եւ. Ա. Լարոց, կամ Լարս, Լարս, վաղեմի աստուածն Անարիտանայ կամ Քաղզկացոց, որոց անուն իրեն մասն քաղաքաբանն սեանի յանունայ Լարս-Գարեանը, Լարս-Լարզան, Լարս-Լարս, Լարս-Գարոց, եւ այլն: Հաստուածայ զայսանի, որպէս եւ գրեցոյ՝ են քաղք է զիրս նախայ մարարի: (Բէ՛ջ 1):

բ. Ունի Քուհայ, աստուած Քարիչացոց, զորն յանարանի են քաղք է սուրբ Գիրս, եւ որում պաշտան մասուցանէին առՀասարակ աննայն ժողովուրդք Անուրոց:

գ. Քարիչաց, աստուածուհի, որում քա՛ն վկայութեանը Կերտրույի պայան մասուցանելին մասնանոց ի նուսան Արշակունց, այլ չեն աննելին յայտնի Հասարական յաւերթիւք նորս:

դ. Քաղաքաց, աստուածուհի, կոչեցեաց Ամարգատիս կամ Դերիկոնց, որում քա՛ն քանիք Դիոդորոսի Միկիլիսեոյ (Բ. 4) երկարութեան յանունայ քաղաքի, որոց պատմոր գիմացի էր պատմոր կնո՛ւ, եւ այլ մարմինն ի մեւ կնան: (Ե. Դիւրբրէ, չէ՛Ն 81):

54. (է՛ջ 92) «Այսու անուամբ «ՈւրՀայ» յարերը՛ք մայրաքաղաքն ՈւրՀայն՝, չեւ նա ընկեաց ի Մակիդոնացոց զանունն Անտիոքի, ըստ Արարացոց կոչի նա Ռուհա, եւ զարգի՛ն ՈւրՀայն ՈւրՀոս: Այս քաղաք ան Արարտիւնեոց՝ սես ինչ էր ի մնա Հայոց (14-55 չԲ), յնայ նեւսու ընդ իշխանութեան Հռոմիկունցոց, ապա կայսերացն Քիւստանդիոյ, Արարացոց, եւ Հուսկ յնայ սեկնա ի մնա Տանկաց (ամբն 1087): Գաղաքիցն ինչպէս կ'ընդերին նա յամին 1099 եւ կոպան զայն սես քառասուն եւ Հինգ միլիոն ջանն 1144, յորժամ կորեաց զքաղաքն ի մնայ ինչպէսցն է մնայ Կղզիք Զանգի իրնան Արարիկացն Անուրոց: Այս քաղաք երեւելի, որ զնեւս ունի չինքանս իշխանաբանս ի մանտակաց սեան տերապետութեան Քաղզկացոց՝ մայր միլիոն ջանոց նախայց անն ունք, եւ ի նկարագրի եւ ի յայտնութեան անի՛ զոր ինչ անդն պահի միլիոն պարս: (Ե. Դիւրբրէ, չէ՛Ն 85):

* Ձեռագրութեանն ՈւրՀայն կամ Անտիոք սես պիմարտար տեղեկութիւնս սա Մ. Մարտինի «Ephraïm's d'une histoire des Arméniens», է. Ա. չէ՛Ն 102-106 եւ 177, եւ ի յարաբարձութեան Քուսանի «Ueber die alten Namen von Cilicien und Edessa (ի թիշուտարանս Արարտիկան Ենարանի Քեղբին, յանն 1822-1823, չէ՛Ն 221-230):

55. (Էջ 92). Քրիստոսի Ա. Դաստառակի (իմա՝ թաշկենակ, անձնույց, վարչական, Վ. Վ.) պահված մնաց ներսերս բաղադրում մինչև Ժ դարի սկզբները, երբ Կոստանդին է. Միքառամիրը գնաց Ֆլորենց այն արքայազններին, որոնք այդ ժամանակ սերտում էին ներկայանալ Հայոց արքային գնով, եւ Հանձնարարքն ասանկ Կոստանդնուպոլսի, որտեղ էլ պահվեց մոտ չորս դար, մինչ պատմականութիւնը, գեղեցիկագոյն գաղափար պատմական. (Monologe grec, 16 տառ: Baronius, Ann. eccles; t. X, ad annum 944; Flouary, Hist. eccles. LV, CXXX): Հովհաննէս Ե. Պապերը կայսրը Ջնծովացիներէ օժանդակութիւնը 1355 թիվարին թաղը գցեց, որը թուղարարված էր նրա գնաւ Հովհաննէս Բաւաղազուցիներէ կողմից եւ Ա. Դաստառակի՝ ի նշան յոր երեսօտագործութիւնը, նախքան Ջնծովայի Լեւոնարցի Մեղանալայն դարին, եւ նա մեծաւ սրբութեամբ պահեց այն իր պարտւում, որոյց շնորհագրում 1384-ին, Հունիս ամսի 14-րդ օրը, իր կառավոր պարզեց այն Ա. Բաղադրեցիական անգան (Ջնծովայի) ներկայում, որն այն ժամանակ Ա. Բաւաղայի կայսրին Հնտուղը Հայոց արքայաների անխախտութեամբ էր եւ ներգաւթան թաւաճարարուց յարմիր կրօնավարներէ մեռքին էլ, որոնք եւ գտաւՀլան է Ա. Դաստառակի պահարանութեամբ: Սեր ժամանակ Ա. Դաստառակը զգլած է չորս դանակի եւ ասանկին թուղայ ունեցող մարտերս պահարանում, որտեղից մեկը պահվում է Բաւաղարարուցիներէ մտաւ, երկրորդը թաղարի Խորհրդարանում, մտաւ յոյր՝ թաղարի երեւելի մարդկանց մտաւ եւ ասանկ մեկ անգամ, Պեմանդուսեան ասիի որը, նուազներէ Հանդիսարան գլուր եւ Հանդիսում պահարանից՝ ժողովրդի երկրագոյթութեան Հատար: (տես՝ E. Dulaurier, Rec. des Hist. des Crisades, t. I, Documents armeniens, էջ 227-228, Մաս. 4):

56. (Էջ 94). «Համարիմ թէ նրուանգարան ներքին անոց չնայ ինչ նրուանգարան կամ նրուանգարանը թաղարին: Կարծիքն անակը, թէ աւանակը չնայի երկրին, (այն է նրուանգարան եւ նրուանգարանը), նշանակեմ թաղարս երկուս ասանկներն, թաւանակար ի միմեանց նրաքի գնում: Այլ Հատուկութեան է կարծիք, թէ թաղար մի եւ կը ինչ չնայ, ունեկով անուանա երկուս, գնին ի պարկու չնայ. (նրուանգարան) եւ միւս՝ Հանդիս կամ պարկուսին (նրուանգարանը, ի թուեա կերտեմ, կամ կերտեմ ըստ Գարդիք):» (Ն. Դիւլարի, էջ 86):

57. (Էջ 96). «Համարիմ թէ ի կարգումն աւուրց շարաքնուց եւ անոց ն ասարնայ, զոր յիշատակ Առաջիկ անոցն ի Պատմութիւն Խորենացոյն (Բ. 59)՝ մուծին Հայք յինքանակ գնիրատուութիւն շրջանին 1461 Հասարակ անոց, Հասարակոց 1460 անոց յայնա ասարին, որոյ շրջանին նորոգումն պատահեաց ի 11-րդի աւուր յուրի ամեն ՀինգՀարիւրորդի իննսուներորդի երկրորդի: Անոս արեան նախկինաց մասն շրջանին սկսուեալ եւ Հայուսէք ի նմին օրէ (11-ն յուրի 908 ամեն ԵՌ): Նրեի թէ գնիրատուութիւն շրջանին այսորիկ ընկալան Հայք ի Գարդիք, ի մերձակոց աշխարհէն, ընդ որում Հասարակաց էին նոցա թաղարակիրութիւն եւ կրօնք եւ վարչարարութե կրօնք ի կաւտա ժամանակն յայնմին:

Ան Հասարակ 365 աւուրց եւ մեծ շրջանն 1460 անոց, զորոյ զգոյթութեան եւ գնիրատուութիւն ժամանակաց ինքն յովանդակի (ամեն), որպէս յայտնի է՝ կրօնատութեան կնա եւ կրօնագոյնն եւ կողմին շրջան գործարարի թուի թէ նախնի վարիքն եւ ամենայն ժողովուրդը արեւմտեանն Առեղի, որը պահպանեցին գնիրատուութիւն նորս իբրեւ գնորակցան ամի եւ ժամանակն՝ յորժամ գնորութեան ասանգարարայնակար յառաջեցին յոյժ եւ կարգեցին զճշգրիտ սեղանութեան արեւագարարայնի տարուց: Մինչեւ ցայսօր Հայք պահեն զայն, զորոց գնխաց յարմարն ընդ յայնպեան ասարն եւ վերնովց կարգարարն գտանար իբրեանց, գնիրեցիկան եւ զաշխարհայնին: Ի Հասարակ ասարն աւուրց 30 կնայ յամենայն, որ տայ 12ՃՃ0-աւուրս 360, յոր յաւեցին եւ անուրս 5 Անկնայ, եւ միւս՝ամուսն՝ ի տարուցն աւուրց 365: Կրօնքին անշուշտ Մովսէս Խորենացի եւ Առաջիկ Արատայի տալով գնարգումն շրջանաց շարաքնուց, քանիք թաւանակն անոց յովանակն նուաւ առ զքրիստոնեայս ի Հրէից, իսկ ի ասարին նպաստացող, Գարդիք եւ Հայոց ասարց Հայուկն յառաջեկորով շերեւեկորով անայն անխափան կարգուց: Հարկանակութեան է թէ ասարն Հայկական, որ ոչ երբք փոխեցան՝ ունի զնկարս մե. Շոյ ասարին Գարդի յատու քան զգործարան նորին, Յազնկարի Գ-ի կողմեայ, որ վարս արին շրջանսք 120 անոցս: (Ն. Դիւլարիէ 87-88):

58. (Էջ 102). Իր երկրորդ գրքի Առաջին գլուխ Առաջիկ գիրքում է Մովսէս Խորենացու Պատմութեանց եւ Փայտառ Բազանդից, անկ կա ըստ առ ըստ, թաղարարի ստեղծում թաղամարտ Տաւառտոսից նրանցից, որոնք մեկը յուրարարայնի իր սեղանում, ասին պատմութեան կարգում ցույց կուան ներքինհայտ կէրում:

59. (Էջ 103). Տրգարի թաղարարութեան սկզբի մասին ժամանակագրութեանը իմաստ ապովարվում է որը Առաջիկ գիրքում է Խորենացոյ՝ որովհետեւ Տրգարի թաղարարութեան ասանկն ասարին միանգամայն չի կարող գուղադրիակ Տաղարի՝ երկրորդ եւ Դիոնիսիոսիանոր երրորդ ասարին: Բաւակ Գարդիք արքա Տաղարի Ա-ն Հաշիւրդից Արատային Տրգար 241-րդ տարուն, այսպ արեան նրա երկրորդ ասարին 242-243-րդ:

Իսկ Դիոնիսիոսիանոր կայսրութեան արեանին նաեւ 284 թիվարին, ուստի եւ նրա երրորդ ասարին 286-287-ն է: Այս երկու ժամանակներին, այն է՝ 242-243 եւ 286-287-ից ընդունելի է գնիրեցող որպիս Տրգարի թաղարարութեան ասանկն ասար, սույնից է անտարապետայն թիվարից, ուսոյ նաեւ այն գրովները, որ կատարել է Տրգարը մինչեւ թաղարարից եւ թաղարար գտանուց Հեաա (այն է՝ Գովաջ թաղարարի Հեաա մեծանարարուց, Դիոնիսիոսիանոց

1 Եւ նա նորայ որդի նորին, որ անուանեցու Տաղարի, որ յոյժ արքայի մեծակն գնիրարարին Տրգարուս մի: Նուր, Բ. 77: 2 Տես ի ասարն ի Մաս. 85: Մանրագրութե ընկանց գուղա գնիրարարութե

Քաղը կապերը, Ա. Հրեփոփանց վերաբերյալ Դիոկաթոսյանի թուղթը՝ ուշադրված Տրդատին, Տրդատն և Լուսավորչի Հռոմ գնաց Կոստանդյանոս Ա-ին մտնելու այն, որտեղ գտնվում է Ալալիանդեպուս և Երուսղիմ է վերցնում է և նորնայնին) հետքերն համբնեմուն են Դիոկաթոսյանոսի և Կոստանդյանոս Ա-ին թագավորության ժամանակներին:

Իսկ Շապուհ Ա-ի երկրորդ տարին Հուսոս (մասին, որը չի համբնեմուն 286-287 թվականին Շուս, պետք է խնայել, որ նրան թագավորելու թվականն ըստ Մ. Խորենացու մտն հետոն տարի հետո է, ըստ 241 թվականը, որը տալիս են նրան արեմուտարի պատմագիրները: Քանի որ Պարսիք այնպես՛ում Կաստին որդի Արտաշիր ձեռքով Արշակունյաց սպիտ վերադառնում Խորենացին զեղում է Փիլիպպոսի թագավորության որդ (Ստր. Բ. 71, 72, որը թագավորից 243-249 թվներին: Մյուս կողմից էլ գիտեն, որ Արտաշատը սպանվեց իր թագավորության 31-րդ տարում (անդ՝ 69): Իսկ Խորենից Հայոց զոր թագավորից պարթևաց Արտաշատն արքայի երրորդ տարում (անդ՝ 65) և սպանվեց Անակի իր թագավորության 48-րդ տարում (անդ՝ 74), զբաղեց հետո Արտաշիր անբնի Հայոց զոր ըստն և զից տարի և նրանից հետո՝ նրա որդի Շապուհը մեկ տարի, մինչև Տրդատի թագավորելը (անդ՝ 77):

Այժմ, եթե Պարսիք Արշակունյանի վերանայն ըստ Խորենացու գնենք 244-249 տարիների արանքում ինչ-որ ժամանակ Փիլիպպոս կայսեր, կամ ըստ Աստղիկի՝ նրա երկրորդ տարում (էջ 31), այն էլ՝ 245 թվին, ապա կատանք 245-րդ տարին Արտաշատին 32-րդն և 29-րդը Խուսոսին: Խուսոսը սպանվում է 245-48-29-264 թվականներ, որից հետո թագավորում է Արտաշիրը 26 տարի, մինչև ուրեմն 290-ը, մեկ տարի էլ Շապուհը, մինչև 291-ը, ուրեմն Տրդատը թագավորում է Տիրոջ 292-րդ տարում: Այս թվականը, որը Շապուհի երկրորդ տարին է, Տրդատի առաջին տարին է հենց ըստ Խորենացու էլ, որը զից տարվա տարբերությունն ունի Դիոկաթոսյանոսի երրորդ տարուց: Ամիսացանք նաև, այն, որ Դիոկաթոսյանոս կայսեր (286-287) երրորդ տարին ընդգծված է առ Հուսուրան մեր և օտար բանասերների կողմից՝ որպես Տրդատի թագավորության առաջին տարի:

60. (էջ 104): «Ունեւորսի՛նաց էլ Հուսո՛վ Տրդատայ և սրբոյն Գրիգորի Լուսուսւրջին յայցելու թիւն կայսեր Ամենի Կոստանդյանոսի և սրբոյ զպապին Սեդրետուրայ՝ կանանցն էլ յոյժ: «Քառչին Դաւանչո», որ ի տեսակութիւնս անց յայնին շարագրեցաւ, և հետո ի ձեռս մեր՝ ունի յինքնս նշանս անկրկայս, թէ «Քառչին» ետրագունի ժամանակն էլ պրտան և անՀարստաւ: Այս թուղթ Հրատարակեալ է ի քանի մի նուագա, ի Անեմոսի (տաճ 1683 և 1692) և ի վերջին ժամանակս ի Կոստանդնուպոլսոյս ի ձեռս Կարապետի վարդապետի Շահապուհեանց, որ մերթ զՇարագրուտութիւն Քաղցրէս:» (Ն. Դեղարեկ, լէն 174):

61. (էջ 105): Տրդատի ձեռքով Բասիլիների թագավորի մահվան նկարագրությունը միայնակց տարբեր ձևով էլ թարգմանում են. Դյուլարինն ու Մ. Է. մերը, և ինչպես կարծում ենք, երբեմն էլ վերցրում են ընդզրից (հետաձուձ):

ժամանակը Դյուլարինն, որն ունի այդպես.

«Le roi des Basiliens... emboite l'épaulle droite du souverain armenien... Le roi des Basiliens etait protégé par une cote de maille impenetrable aux traits. N'ayant pu, par la force des bras, ébranler le gigantesque héros, celui-ci saisit par le poitrail le cheval de son adversaire, qui, malgré les coups multiples d'épée, ne put se dégager assez lestement avant que Tirisdote n'eut saisi avec prestesse, de sa main droite, le lacet, formé de nerfs de bœufs.» (էջ 97):

Իսկ Մ. Է. մերի թարգմանություններից մեկ կանոնների է թվում հետագա (թե՛ հետագայ) Շապուհի առաջին թվարկը.

«И такъ какъ царь Басилевс не могъ рукою сдвинуть икопани, то направилъ свои удары на грудь его коня. Третьи не отпущивъ ударить коня своего бичемъ...»

Ըստ իս հասցանքի խնայող հետևյալն է.

«Եվ իբրը (Տրդատը) գտնվում էր վերս գրահեծրով ...» և ևս:՝

(Այլ խնայող էլ թարգմանեցինք Հասցանք - Վ. Լ.):

62. (էջ 106): Քանի որ Տրդատը առաջին տարին Համարում է 286-287 (Տես Ման. 59), ապա ուրեմն նրա տասնեկերորդ տարին, երբ Մ. Գրիգոր Լուսավորիչը Հայոց Հոյակապետան անխոն նստեց, 303 թվականն է: Խուսոսն մեկ ընկերը մի Հասցանք Դյուլարիից, որտեղ երկուս Հասցապետություններից հետո Տրդատի թագավորության, Հայոց երկրի զբոսառնական գարնի, այլ Հանպանդրեկոմ Հանգերն, ժամանակն է որդուձ: «Ա. Առաջին ամս Տրդատայ և մուսու Մ. Գրիգորի ի վերայն Արտաշատու» ի վերջ կուսե սեպտեմբերի 286 ամին մինչև ցուրն ժամանակը 287 ամին:

Բ. երև Մ. Գրիգորի ի վերայն յամին 299 կամ 301՝

Գ. Արշուտի՛նսն Տրդատայ և առաջին և առաջին Հայոց յորնս զբոսառնելութիւնս՝ ամս 300 կամ 302:

Դ. Անթանայն Մ. Գրիգորի յայնա Հոյակապետութիւնս Հայոց՝ ի վերջ կուսե սեպտեմբերի 303 ամին մինչև ցուրն ժամանակս 304 ամին: (Recherches, էջ 47):

63. (էջ 108): Խորենացու մտն այդանց որեւէ հիշատակություն չիս տեղանակ տեղանք մասին, որը անխղամուն է ուշուտե Աստղիկը Փառնատար Գառնությունից: Մյուս Գառնութիւնս մեկ արեւոյն այս տեղեկ կոչվում է «մին Թագաւոր» և անմ տեղեկ Հայոց: Ըստ Դյուլարինն (էջ 176) Արշակունյանների, Թագաւորանունների և Խորենյանների մտն տեղեկայն տեղեկ կոչվում էր թագավորի մայրը, կամ այլի թագահին, ունեցվածքի տիրուհին:

64. (էջ 114): Սույն Հասցանք փայլ է Հասցանուն Դյուլարինն, որովհետեւ թարգմանում է.

1 Քանի Արշակունյան զոր Մ. Լուսուսւրջին մնայ ի վերայն ամս երկրորտան (անս լէն 101, 108), կամ ամս Տրիտոսան. (էջ 162, 172, 180):

Celui-ci (Mehroujan Ardroumi) assiégea la forteresse d'Ardakars, la prit et en fit sortir *tr'ar'antem*, attachee a un timon de char. (Lé 140): Իսկ սույն խոսքը տեղեւոյն նշանակում է Հանցյալներն զից Հանցյալ կամ գանձեր. Պարտից ստորոթկուք, ինչ ձեռով որ, ըստ մեր Պատմագրի փայտիթան, վարժեցին Փասանեմի Հետ:

65. (Lé 118). Ուրիշ տեղի եւ ժամանակն թողնելով Հայոց պարսեանի պետի ժամանակի մասին տեղին ընդարձակորեն շարադրել, այստեղ նշեմք միայն, որ ըստ մեր այս Պատմագրի Հաշվարկի մեր զինքի գյուտը երանելի (Սարուսի ձեռքով եղավ Տիրոջ 396 թվականին, որը Վուստ Կրեան արքայի թագավորության առաջին տարին է (ըստ Աբաբխուսի Գ. 24, Ն. Դյալարիի մաս):

Խորենացին (Գ. 52) մեր նշանագրերի գյուտը զեմով է Արգաշտայի կայսերության ժամանակ, այսինքն 395-408 թվականներին, իսկ զրաւց կիրառութեանը՝ Քեղուց Փարթի որոր, որը կայսերական արժուանքն ասոց 408 թվականին:

66. (Lé 120). «Ձայրս զայս տարի՝ Մ. Խորենացի կոչէ Բրեկոյց. զայց ուղղադէն եւս է ընթերցումն Արգ-Դոյս, որպէս ունի Առաջիկ, որ նշանակէ «Ճայն» միտութի: Յատար տեսանէլ ասոր մարթէ է տեսանել. թէլ գուսնն Տրգրանի յարտանէր է ի խորհրդանն իւրում սոյլ Հայոց կամթողնուս ստարս ի նոցան ըստ ազգի իւրեանց եւ ըստ կենդանոց» (Ն. Դյալարի, չէն 183):

67. (Lé 121). Հայոց Արշակունիների տեսչութեան եւ վարձանի ժամանակների մասին Խորենացի մաս ոչինչ չկու, որը այս մասում մեր պատմագրի ապացույն է, իսկ Արշակունիների սկզբնավորման մասին կրկնակի ցուցանուք է ապին նա, որովք ըստ նրա Պատմութեան ներկայիս օրինակների 24 տարիների տարբերութեան ունեն միջանցելից:

Այդ ցուցանուքի մեկը այս է, թե. «Սու Արշակոյ Սմեթ ասուն զմագարութեան նորս Արշական՝ յերթաւասաներորդի ամբ Վազարշակոյ թագաւորն Հայոց» (Բ. 68):

Ըստ Խորենացու այժման օրինակների Հաշվելով տեսնում ենք.

250-218 Արշակ Փառի 31 տարիները

219-194 Արտաշես Ա-ի 26 տարիները

193-141 Արշակ Սմեթ 53 տարիները

140 - Արշականի առաջին տարին = ասուններորդ տարին Վազարշակի, որից ստանում ենք Վազարշակի առաջին տարին (140+12=152 տարին Ն. Ք.), որն ըստ Խորենացու այս ցուցանուքի կլինի Հայոց Արշակունիների առաջին տարին:

Խորենացու երկրորդ ցուցումն այն է, թե Արշակ Սմեթ Վազարշակին թագավորեցից Հայաստանում Անտիոքոս Միգիստուն Հաջմիլոց եւ նրան սպանելուց Հնուս: Քանզի պատմելով (Բ. 2) Պարթևների սկզբնավորումը.

Արշակ Փառի, Արտաշեսի, Արշակ Սմեթ թագավորեցի, Դեմետրի եւ նրա որդիների զմեկ զերկինն վարած պատերազմները, Անտիոքոս Միգիստուն պարտութեան մասնին ու այնորհի երրորդ մասին տեղեկը, զրանից Հնուս աղիպաշուս է (Բ. 3). «Եւ ժամանակին յայտնի թագաւորեցոցանն զերարց իւր՝ զՎազարշակ մերոյ աշխարհս»: այստեղ պատմութեան ընտանք շարադրանքին Հատորում է՝ նաև նրա մասն պատերազմները Հնչուստակի եւ Կպս՝ Հայոց զրա Վազարշակին թագավորեցից: Եվ զանի որ Եմեսիոսի Կաննեկում Անտիոքոս Միգիստուն սպանութեանը նշվում է ոչնիմադիպի՝⁶ 162-րդ տարում, 128-րդ Ն. Ք., ուստի եւ ըստ Խորենացու այդ երկրորդ ցուցմանի Հայոց Արշակունիների սկզբը պետք է Համարել ու ըստ, ըստ 128-րդ տարին Ն. Ք.:

Մեր պատմագրի մաս (ըստ այժման օրինակների) Հայոց Արշակունիների սկզբնավորումը նշանակվում է Պարզմուտ Եմիգրեմ Բ-ի 12-րդ տարին, որն ըստ Եմեսիոսի Կաննեկում՝ կլինի ոչնիմադիպի 162-րդ տարին, 131-րդ տարին Ն. Ք.: Իսկ նրանց վարձանը դնում է Քեղուց Փարթի 24-րդ տարում (408-405), այն է՝ 431-րդ տարին Քրիստոսայց Հնուս: Ուրեմն Հայոց Արշակունիների տարիների գուսարը, նրանց սկզբնավորումը մինչև փրացումը, կազմում է 131+431=562 տարի, ոչնիմադիպի մասն տեսնում ենք ուրիշ 559 տարի: Որտեղից էլ առաջնում այդ տարբերութեանը, կամ որտեղից էլ փրցնում ու Հաշվում Առաջիկը Եմիգրեմ Բ-ի 12-րդ տարին իրեն, Հայոց Արշակունիների սկզբնավորումը:

Մենք այնպես ենք կարծում, թե Առաջիկը այստեղ նուշնդին Հայոց Արշակունիների սկիզբը նշանակում է միանգամայն Խորենացուն Համաձայն, իսկ նրա երկրորդ ցուցումների նման, այսինքն՝ 128-րդ Ն. Ք., որը Անտիոքոս Միգիստուն պարտման տարին է Եմեսիոսի մաս. ուստի 128 Ն. Ք. + 431 տարի յԲ. (24-րդ տարին Քեղուց Փարթի) տային է 559 տարի, ինչպես որ Հնչուսի նշանակում է Առաջիկը Հայոց Արշակունիների տեսչութեանը: Պարզմուտ Եմիգրեմի (ԲԲ) 12-րդ տարին աղալագլովում է երկուսն մեր այս պատմագրի մաս, պետք է լինի (ԲԲ) 15-րդ, որը Եմեսիոսի մաս նշանակվում է 162-րդ ոչնիմադիպի չորրորդ տարին զիմաց, որը մինևուսն ժամանակ Անտիոքոս Միգիստուն մահվան թվականն է: Այստեղից երեւում է, մեր կարծիքով, որ Առաջիկը Հայոց Արշակունիաց սկզբնավորութեանը որոշում է Անտիոքոս Միգիստուն մահով (Դ մ ու 84Բ ոչնիմադիպի) եւ Եմեսիոսի Կաննեկում օտանդակութեանը գտնում է Նաշվում է Պարզմուտն տարին Համաձայնակ - Եմիգրեմ Բ-ի ԲԲ (15-րդ) տարուն (- 128 Ն. Ք.) եւ Հնչից նույն ձեռով

⁶ Տե՛ս՝ ծան. 67:

1. Պարզմուտների թվականութեանը որոշվում ըստ Առաջիկ, Խորենացու եւ մեր նախնի պատմագրերին տեսչութեան է Հաշվել ըստ Եմեսիոսի Կաննեկում եւ ժամանակագրութեան, որով առաջնորդում էին մեր պատմագրիները, եւ ոչ թե նույնիսկ՝ նրանց Համար անմահով ժամանակագրութեանը ներքին Համաձայն, կամ ըստ որով ժամանակների ուսումնասիրութեանը:

էլ վարում և Քարայ Արշակունիների սկզբնավորման Համար, ինչը որ ցույց
առնել փրեւում՝ Ման. 392*:

Առաջին մաս Հայոց Արշակունիների տարիների գումարը (քաղաքա-
կապի Տրդատ Ա-ից Շնուս կոչած անհիշատակ թվանու հետևում Գ-ի՝ երկրորդ ան-
գամ թագազորելու ժամանակների) Հաշվում է ունի 528 տարի անկախ
պետ և ինքնաշ, որ մեր թագազորներից ունեց տարիների, գրաչաղների պա-
վազածութիւնս կամ թե այնպէս պատճառներով տարբերում են իտրեւացու
ավանդը, ինչպես արեւան:

Իտարով Բ-ի որդի Տրդատին իտրեւանի (Գ. 17) տալիս է 11 տարի (ՃԱ),
իսկ Առաջինը, որան Հակոբակ, չի եղում նրա թագազորութիւն ժամանակը:

Հաս իտրեւացու (Գ. 35) Արշակ Բ-ն թագազորելը 30 տարի, Առաջինը (էջ
69) զրա փոխարեն ունի 7 տարի:

Իտարով Գ-ն առաջին անգամ թագազորելը ըստ իտրեւացու (Գ. 50) 5 տա-
րի, իսկ Առաջինը (էջ 74) ունի 3 տարի:

Հաս իտր. (Գ. 55) Առաջինը թր թագազորելը 21 տարի, Առաջինը (էջ 74)
ունի 15 տարի:

Եթե ուղղազրեղ (իմս՝ Հաշիվ) Արշակունի արքաների տարիների գու-
մարն ըստ իտրեւացու այս ցուցմունքների (տվյալների), կունենանք
528+11+23+2+6=570 տարի, որը տասնեանի տարով ամբի է, քան Առաջ-
ինը ամբ 559 տարիների գումարը:

Հայոց Արշակունիների սկզբնավորման ժամանակի ուղեւայ Հանգանակ-
ների մասին զրգամ են Ման. 39-րդում:

68. (էջ 122). Իր երկրորդ զորք այս երկրորդ գլուխը Առաջինը բուզվաճա-
բար Հրտակ է Մ. իտրեւանը, Եղեթի, Ղ. Փարսիանը, Արեւտի և Հովհաննես
կոթաղկոտի պատմութիւնները, ինչպես որ բնուրդի ներքեւում յուրարան-
չար անգամ ցույց ենք ամբ մեր Քառանգրի աղբյուրները:

69. (էջ 123). Ե. Գյուլարինե (Recherches, էջ 203-204) Առաջինը ասածի
Հրտակ զրա Ս. Առաջինացու ետՀատուկութեւր զրում է 453 թվականի Հուլիս
(կամ Հրտակ) ամսի 26-րդ օրը, կիրակի: Իսկ ըստ Եղեթի եւ Հարց Փարսի-
ցու Քառանգրանների նրանց մարտիրոսութիւն օրը Հաշիվում է 454 թ. Հու-
լիս կամ Հրտակ ամսի 25-ի կիրակի օրը:

70. (էջ 126). Մ. Էմիրը թաւ ե գկանա արգելական արար՝ խորք թարգ-

մանկ և Հարցապարեն, այնինչ ծանթաղութիւնս մեկ (էջ 75) սյուսին. «В
подлиннике стоит: *այ ե գկանա արգելական արար*, что не совсем понятно
для меня. В бугалльном переводе оно значит: «он же сделал Алановъ
законченими». Такъ какъ здесь речь идет о Пазаре, какъ о настоящемъ Суренской
пустыни, то подъ этимъ выраженіемъ не слѣдуетъ ли разумѣть, что при немъ впервые
завлиса люди изъ Алановъ, поступившіе въ монастырь? Другаго смысла не нахожу въ
его вышедшихъ словахъ, если только это место не искажено»: Կարմուր: Կարմուր
է. "Il arriva les turcs des Atans" (էջ 114), վերադրելով այն Կուհան Մար-
տիրոսյանին, որ այդ ժամանակ Հայոց մարտիան ու պարսկական էր, շեւաչու
Առաջու զրմ Կուհանի մեզ պատարագի եւ նրա տարած Հայթիականի մասին
ժամանակակից պատմագիրներն ու նրանցից Շնուս կեանքներն էլ ունիչ չեն Հար-
զրում:

71. (էջ 127). Փրիկոպոս կայսրի 7-րդ տարին Համար Մ. Էմիրը զրքի վեր-
նում, 18-րդ Համիկյանում (էջ 317) գրում է «Այլ վասն Հասուտեանս առ պատ-
մադիրս մերոյ, յորում առ, թէ «եւ էր Յուսայ թուական 304՝ յ7 ամեն Փրի-
կոպոս կայսր»՝ զիսկի է, թէ թիւը վերջին գիրկանուն ցուցանի առ սա ի
պատմութիւնէ զրայ: Փահանսը «չ7 ամեն Փրիկոպոս կայսր» հարկ է ըն-
թեւումը «307-րդ ի Փրիկոպոս կայսրէ», որ արքարե զուգարեց կրան 553
թուականին Քրիստոսի:

Ան ուղղուր, որն առաջարկում է Մ. Էմիրը, ոչ միայն չի քաղաքում
Հասումը, այլ ամբի քան պատմագրում է այն:

Դաւե եւ առաջ ամբ, որ Փրիկոպոս կայսր (244-249) 307-րդ տարին չի
տալիս 553 թվականը, որպես թէ 243 (Փրիկոս ծննդից մինչեւ Փրիկոպոս) 307
(Փրիկոպոսի առաջին տարուց եւ Փրիկոս 244-րդ թվականից) կազմում է ունի
550 տարի: Իսկ եթե այդպես ընդունելու վերեն, ապա անընդարձակ կանա
«թուականն Յուսայ 304», որը Մ. Էմիրն որում եղարմամբ ինչ որ ամբերը է
թվում, այնինչ Առաջինը մաս այդ թվականը անտարին կառուցվում է «7-րդ
ամեն» Փրիկոպոս: Սո գրանցելը ըստի, Առաջինը պարտաւոր չէր յարտաին իր
Համաժամանակա Հաշիվարում նիկ Փրիկոպոս կայսր թվականից, որ արեւան
է նրեկի մեկ չէր, որի կայսրութիւնը սկսած իր թվականութեւն Հաշիվին,
ինչպես Ալեքսանդրից (իմս՝ Մոնից - Վ. Վ.), Կաստանդանոսի կամ ուրիչ եղա-
նավոր կայսրիցի:

Այդ Համամի բացատրութիւնս մեկ, մեր կարծիքով, անհրամեւս է չէլ ա-
մէ՝ ընթերցել և տարուց, ինչպես շատ անգամ նմանութիւն պատճառով և եւ
է տարեւր չիտիվում են միմյանց, եսեւ այն, որ Փրիկոպոս կայսր թագազոր-
ելը 224 թվականից մինչեւ 249-ը, չլիվ Հինը տարի եւ մնում վերերորդին, ու-
րեւն նրա թագազորութիւն 7-րդ տարի զարթեւում չունի: Իսկ թէ ի՞նչ քան է
«Յուսայ թուական 304՝ ի 5 ամեն Փրիկոպոս» այդ կայսրապարեն տարին:
Հունաց կամ Հռոմեաց թվականի կոչում է Հունի Երեւթիւնից (Ab
anno condita - U.C. Հռոմեական ժամանակներից) սկսած թվականութեւնը

* Փար է ուղղութիւնս ամեն, որ ինչ-
պես առին Համաժամանակա թվերը
250-րդ տարին Երեւթիւն մաս, Առաջ-
ինը զրում է Փարսիան Փրիկոպոսի 30-
րդ տարին՝ 34-րդ տարին փոխարեն,
ինչպես որ ներխուժում էր Երեւթիւն
մաս, եւսն մեւով էլ այսուպ Առաջինը

ունի 12-րդ տարին Երեւթիւն Փարսի-
ան Երեւթիւն ամբի հարցի՝ 15-ի փո-
խարեն: Երկու զեղում էլ Առաջինը
տարբերում է Երեւթիւն Կուհանի
ներքեւն արեւանից ուրիչ այլ Համա-
ժամանակա թվերով՝ Փարսիանների
տարիների որպիսի:

(Հայտնությունը), որ ըստ Հարրոյան Հայի հիմնադրվեց Քրիստոսից 753 տարի առաջ: Տիրոջ 247-րդ տարում (Փիլիպպոս կայսր թագավորության 4-րդ տարում) լրացավ այդ մեծ քաղաքի հիմնադրման հաջար տարին (753 Ն. Ք.=247 Հ. Ք.=1000) և այդ ջրհանը կոչվեց «Առաջին հաղարամյան», որից Շնտ՝ Տիրոջ 248-րդը երկրորդ հաղարամյան տարին է կամ 1001-րդը: Բայց Հայոց Պատմիկները Հուսեպ պատմագրիներին ձեռով չեն հայցում 1001, 1002, 1100 և այլն, այլ Համառոտ՝ I, 2, 100 տարի և այլն, ցույց տալով, թե՛ այդ թվերը երկրորդ հաղարամյանն են, և ավելացնում «ի Փիլիպպոս կայսրն» կամ «ի 5 սահ Փիլիպպոսը, զանի որ յար 5-րդ տարոց սկսվեց երկրորդ հաղարամյանը: (Տես նաև սույն գլխավոր փերձում երկրորդ հաղարամյան շրջանադարձում Շնտեյալը. «ըստ Եռանոց թուղակներն ի Փիլիպպոս կայսրն՝ սահ լնէ», և մեր ճանաչագրությունն այդ մասին: Տես նաև Դյուլարիեն մոտ Recherches, էջ 49-50, 173-174, 282: Ելմ. կանոնիք, 98, 166...):

Այս իսկ պատճառով Հունաց թվականությունը գիրածում ենք «ի Փիլիպպոս կայսրն» մինչև Տիրոջ թվականությունը պետք է ավելացնել Հունաց թվականության 247 տարին (Փրկչի ծննդից մինչև տասնին հաղարամյանի վերջը), ըստ այսմ էլ, Առաջին տասնի Համառամն, թե գրանարում ենք 304 և 247 տարիները և ստանում 304+247=551, որը մեր տմարի թղույնման թիվն է՝ սկսած Փրկչական թվականությունից, կամ 553-ը՝ Տիրոջ ծննդից: Այս կտես ձեռով էլ Հունաց 757 թվականը (սես Առաջին Հիշատակարանը) և 247-ը սույն է 757+247=1004, որը Փրկչական թվականից սկսած Առաջին Գրքի ավարտման տարին է:

Ե. Դյուլարիեն այդ Հատվածը թարգմանում է այսպես. "C'est en 304 de l'ere des Grecs, et a partir de la septieme annee de l'empereur Philippe" (էջ 115): Իսկ «Քրեոսթիկոն իսր ի վերջ ամանակագրութեան Հայոց» նախ Հատվածը թարգմանում է.

«C'etait en 304 de l'ere des Grecs, la 307e annee depuis l'empereur Philippe, և ըստարից գրաստանայ ըստ այսմ

—Le calcul d'Acogbyg, que est aussi celui de Jean Diacre (cf. p. 48-49) nous donne

248 E. C. = 1001 de Rome = 1 du second millenaire.

304 ans ecoules.

L'annee courante

553 Ere Chr=1 Ere Arm. (Recherches, էջ 174), ուր որ, ինչպես տեսնում ենք, նախ սխալումը (սխալը) գործում է Փիլիպպոսի 307 տարին համար, որը

նույնիսկ իր հայտարարի մեջ էլ չի կիրառում:

72. (էջ 129). Ե. Դյուլարիեն (Recherches, էջ 206) ըստ Առաջին Համառամականության թվերի Առաջին Երևույթ-Վանասյր պատմությունը գրում է 572 թվականին, փետրվարի կամ արեղի երկուսին, երեքշաբթի որը, և ոչ թե 22-րդ օրը, ինչպես գրված է մեր դրամիթի մաս, շուկի 572-րդ տարին փետրվարի 22-ը երկուշաբթի որ է (սես նրա երկրորդ Տառատար - էջ 393-394):

Ուղ թվում է, թե այսանման արեղի իՐ անսոյն: ուղղի է այսպիսի՝ «շաբաթանակ արեղի ի Ք անսոյն»:

73. (էջ 136). Սերտ աղավաղված և անհասկանալի է Հատվածը «և տմարին Լեւոնի» բառերից սկսած. «...և տմարին Լեւոնի, (որ) յսև կնչարև թուի մեջ ամենեկան, իսկ որ զուսից համայնի պարտարան ճանաչարէ» և այլն, որը Մ. Էմինն ուղղադարձ է՝ Հայք հնչարևա ... պարտարան հանարարէ, և թարգմանում է այսպիսի. «Пучио умереть, нежелти учение святаго Григоріа, которое намъ всеми кажется более чемъ истиннымъ, променяети на собору Халкидонскіи и на послание Папы. Но те, кои повелевають итти по прямому пути, пусть вспомнятъ сказанное Апостоломъ», (էջ 64-65):

Թարգմանության մեջ իմաստ իբր ճիշտ է, սակայն այն Շնտ է թեւորից, որտից այդպիսի իմաստ չի, ճանաչական «յայտ հնչարևա» բառերը, որը Մ. Էմինն ուղղադարձ է՝ «յայտ հնչարևա» և փերձումուր Գրքից փարպետությունը:

Ե. Դյուլարիեն Հատվածի վերջին մասը թարգմտելիս սկսած է Համառամում և թարգմանում է այսպիսի. "C'est cette croyance qui, pour nous tous, est la véritable esperance. Ceux qui veulent par le regard s'assurer du droit chemin, dont parle l'Apotre, nous les supprions aussi tout d'adresser a Dieu des prieres" (էջ 122):

Սերտան այդ Հատվածը ունի այսպիսի. «Եւ իբրեւ յուսմ՝ շաբին յանն փոխել զհնչարևա փարպետությունինն որոյն Գրիգորի՝ ըստ սուսմանն Լեւոնի: Հայոց թուլեցաւ ամենեկան ստնել թիլոյն պատասխանի» (Սեր. 119):

Սեր կարծիքով այն Հատվածը, որը մեջ ընդհանրեց փերձում, երկու Համառամ բառեր իսականում են միմյանց. նախ այն, ըստ որի Հայերը Հայտարարել էին, ստամ էին միմյանց և Հոդորում, որ Քաղկեդոնի ժողովը Հանձն շառնելն (ի՞մա՝ ընդունելն), և երկրորդը նամանկ սկիզբն է, որը շառարանակ իբրեւ պատասխան Կոստանթին կայսր ուղարկած թղթին: Գրչադրերի աղավաղումից կամ, թերեւս ավելի շատ, նախն տղաւն ինչ-որ բառերի փոխարին, զմար է Համառամը, թե որտեղ են անարժան ժողովի իտարերը ևս որտեղից է սկսվում նամակը:

Սերը կարծում ենք այսպիսի պետք է կարչույ այդ տեղը.

«Ջառաղակ բարեկալ ամենեկան ստնել, թէ «Լուս լիցի մեզ մեռունել, զան թէ փոխունելից փարպետությունինն որոյն Գրիգորի ընդ ժողովոյն Քաղկեդոնի և տմարին Լեւոնի»: Իրարեց Շնտ զայն է նամակի սկիզբը, թե՛ «Եյս»

հնարին թուր մեզ (և) ամենեցուն իսկ, որ գուցեղն կամցին պարզաբոս հա-
նապարհ՝ առաջնայն յվարձարին...»։ Այդ (և) բուրբ փրկագործ մեզանց
եւք ուղիւղեցրէ, ոտանց իր խորքի Հասարկ իմաստ անհասկանալի էր մտւո՛ւ։

74. (Էջ 136). Կուսակցին կայսր ինքնին Հայոց պատասխանը Առաջիկ
բառ առ բառ վերցրել է Արեւա նպակադարի Գառնաթշուռոյց (Արք. էջ 120-
134), թինք այս պատմագրի մտտ մի քանի բուրբ պատկերում են ինքնի սկզբում
ևս բազմաթիվ բաներ էլ՝ վերջում, սակայն բառ առ աղին Հարազատ են (ինս՝ հնչ-
բոս) ընթերցվածները նրա մտտ, քան թե Արեւոսի, որտեղ յոխա ազավազով է
այն ստեղծան, որ բազմաթիվ տեղեր նույնիսկ բարդորեն անհասկանալի կը-
նեն ասանց Առաջիկն Գառնաթշուռն կարեւոր փաստ Առաջիկն ստանդոր-
թյան, նաեւ Ման. Թարգմանութեան...<13>»։

Թինք կարելի էր Արեւոսի պատմութեան բազմաթիվ տեղեր ուղղագրել Ա-
ռաջիկն պատմութեան Հինան զրա, կամ գրանց ցույց առլ հնչբոս ընթերցվածնե-
րը, սակայն թե ստանդին եւ թե երկրորդի Հրատարակիչները ցանց են ստել այս
կարեւորագույն բաները։

Նամակն սկիզբը Արեւոսն ունի այսպես (էջ 120). «Հողի ընդեւ մարա-
րէին եւ յառաքելոցն Քրիստոսի ունինք գրաստուէր՝ առնել այսպէս յեղեղա-
մանք եւ վերայ աստուածամարէ Թարգմարտեանց եւ ամենայն էխմանաց եւ
գաւառաց...»։ (Ապխայանցնին նույնպէս թվում է՝ լրբի չի քաղատում։) (Վ. Ա.)

75. (Էջ 139). Սուչե Հասարկը, որ մեր Գառնաթշուռ վերցրում է Արեւոսից
մինչեւ որս գալիսնալութեան քոր էր Թարգմանիչների եւ ընթերցողների Հա-
մար՝ գրելիների ազգագրութեան պատմագրով։

Արեւոսը (էջ 121) այդ տեղը ունի այսպէս. «Նաեւ Հայրապետն իսկ յառա՛
մաստայեալ սուէր. Սր կոչեցան Աստուած այնն այն»։

Իսկ Առաջիկանու Հարեւոցն Գառնաթշուռն ձեռագրերից ունանք ունենն.
«Նաեւ Հայրապետն իսկ իրազի Համագրագոր յառա՛ջ մաստայեալ՝ առնել ստ-
բաստանութեան ըստ ընկի իւրոյ սովորութեանց։ «Սր կոչեցին, ստեւ, ստ-
այնն այն»։ Իսկ ունանք էլ վերջին Հասարկան ըստ Արեւոսի ունին այսպէս. «Սր
կոչեցին, ստեւ, Աստուած այնն այն»։ Այս երկու ընթերցվածներից մեր Գա-
ռնաթր նախինքն Հրատարակիչը (ինս՝ 1859. Փարիզի) ընտրել է ստա՛վիւր՝ Հա-
մարեղով ամենանիշուր. քանի որ բոլորովին Հնարագոր չէր ենթադրել թե որե-
ւէլ քրիստոսայն Հայրապետ ասան լինէր՝ չամբանել Քրիստոս Աստուծո՛ւ (գայրն
այն)։

Եվ թեպէտս բարդորեն իմաստազուրկ է այդպիսի ընթերցումը, սակայն Ա-
ռաջիկն երկու Թարգմանիչների էլ Համարել Հասարկին են այս ամենախիչ ըն-
թերցվածը եւ Թարգմանիչն քառուցի- («Quo cet homine dixerit - ics, ne soit pas
admo iei), (Դեյուրթին, էջ 124) - ձեռք ու ձեռքն քրիստոսայեան չուր
չեղեալ»։ (Էմբն, էջ 66) - «գայրն այն» Համարելով Մրտաւորների պատրիարք
Ջարաթրայն, չհնչելով ամենեւեկ, որ նախ այն ժողովին պարտավոր կեն մա-

նակցել քրիստոսեանկան բարբ դավանանքների պատկերանշանը, ինչպէս նաեւ
Ջարաթրա պատրիարքը. եւ երկրորդ՝ Թեպետեւ, ըստ Գարսի թուագրի Հրա-
մանք, այդ խորքին ստալը, քրամեն ազգին ու Հայասից ժողովից (այսինքն Մ.
Էմբնի եւ Մ. Դեյուրթինի կարծիքով Հարաբերա Հայրապետը), սակայն փորք ինչ
Հնուտ ստեղծում ենք, որ Հայրապետը եկող ժողովին (մասնակցին) եւ մնաց այն-
տեղ մինչեւ վերջը երրորդ՝ արգարեւ ստեղծել էր «չիչույն տեղ ունին պարիսկի»,
մինչեւն արքին նամակում էր եւ ժողովին ներկա էր Հայրապետը, մասնավորն որ
մեր ընթիվ ուղղաբարտութեան Համաձայն հնչու չէ ստել «Սր կոչեցին աստ», այլ
ստեղաւու պետք է ստել այսպէ։

Մ. Դեյուրթինը, որ սուչե սեղանը Հետեւոյ է Մ. Էմբնին*, ժամաթարգ-
թեան մեջ (էջ 182) մաստալը ստորադասում է խորքի հնչբոսութեանը, անհասկն
Համարելով Համագրու, թե Հասարկուտպետ ոչ է եղել Հայրապետը, որի մասին
խոսում է, եւ զմիարձակում է ենթադրել, թե նա Ջարաթրա Հայրապետը լինէր։
Սակայն Մ. Էմբնը մեծ փաստահայեցում է ավելի քան մեծագույն պիտայն-
քով եր Թարգմանութեան մեջ էր մտածում Ջարաթրայնի ստեղծել՝ ամենեւեկ ու-
չաղթութեան չղարկելով վերեւում եղած մեկնաբանութեանների ստեղծա-
կալիսյան, որտեղ սուչե՛ են գտին այդ կարգի ընթերցվածներին եւ որտեղ ստե-
ղծու ժամաթ կեն նրան, քանզից էր քանչ նա ժամաթագրութեան մեջ (էջ 66-
67) շատ խիստ խորքեղով գրտում է Արեւոսի Գառնաթշուռն Թարգմանչին (ու-
սուչեպետ Բ. Գառնախանին), թե ինչու նա չի ուղղագրել Արեւոսն յաւա-
գույն ընթերցվածն ըստ Առաջիկն Գառնաթշուռն տպագրել վերջակալեցուսն ըն-
թերցվածների։ Այստեղ ընթում ենք նույնալիսյան նրա խորքը.

«Սր կոչեցին աստ այնն այն։ Հայրերն ընաղիւր Արեւոսի ունի գտելից՝ մի
կոչեցին աստուած այնն այն, քոր Թարգմանիչն այսպէ՛ս առնել էր ուսու, «մեղա
տո՛ւ քա ու հառետեթ ԲՕԳՈՒՄ (էջ 134), որ ոչ միայն անհիման է բոլորովին, այլ
եւ ոչ յարմար ոչ յառա՛մաստայեան եւ ոչ՝ որում գուղցն է։ Սուչ և ստեղծու, զի
Թարգմանչին Արեւոսի էլ Հայեցելով ի պատմութեան Առաջիկն, ստ որում պա-
տաստանին Հայոց առ կայսրի Յեւոյց Հարազատ են է մնացել (քան սո Սե-
րէսայ)։ (Ջի կնէլ Հայեցելու էր՝՝ ապա գ՛առուտան ինչուտեղ Թարգմանչի
այլով ինչուտեղն եւ սո Հասարկն զիմ մնայր էր բազմաթիւ ստեղծութեանց,
քոր պատասճն է Հաստուածին յայտելի»։

Մեր պատգամածն Յեւոյցը չնորհով այժմ հնչբոսինց մի շատ կարեւոր ըն-
թերցված Առաջիկն եւ Արեւոսի մաս միտեղաւորից, եւ Համաձայն գարեմով խոս-
քի մաստը, թե՛ քրիստոսեանկան զանազան դավանութեան ունեցողներից ժո-
ղովին ներկա եղող մեան Տրեպագոր եւ իր ազգակիցներին Հնու միասին սկսել
սմբաստանել քրիստոսեանկան Հաճումն ու ստալ, թե՛ «Սր կոչեցին Աստուած
այնն այն» (ինս՝ մեր սերն Հնուտա Քրիստոսը, քանզի Քրեանները նրան նույնիսկ
Աստուած չեն Համարում), այդ խորքերը լսելով՝ ժողովականները այն Հարգրե-

* «Մ. Դեյուրթինը, որ յայտ սեղանը Հետեւոյ ընդ է Մ. Էմբնին ստառաՀայտութեանը հնչու
է, թերեւս խորքարեան կամ տպագրական վերագրում լինի, եթե ոչ՝ միայն չի ստառ-
աՀայտում մեր կարծիքով պետք է լինի... Հետեւոյ ընդ է Մ. Էմբնին»։ Վ. Ա.)։

զին Պարսից արքային, որը եւ Հրամայեց զանահարսթյամբ ժողովոց զուր
վանդի Հրեայաժողովն, որն այնտեղ հրավիրված չէր:

Սուրբ աշտարակ Տիգր ընթերցվածը՝ բազմամ ձեր Ձեռագիրք օրինակից,
վարդուց ի վեր ցույց էր տրվում Ք. Պատմությանի կողմից. ՄԱԻ. ԸՄՈՒ ԱՐՄ. ՇԻ.
Խաթ. 1, էջ 28-29:

76. (էջ 140). Սույն Հատվածը սկսում. «Քէ Քաղկեդոնին ընդունելի էր...»
բառերով եւ Հետևյալը, որ ձեր Պատմագիրքը Պարսից Խուրով արքային է առի
տախտ, չկա Սերտոսի Պատմությանի մեջ որևէ տեղ, որը, սակայն, նույն Հատ-
վածն ունի այստեղ.

«Կամ որպէ Հրամանն առ արքա Խուրով բանդի զանձեղեցուց նոցա զինե-
ղանին եւ որով ստանալից զնոսա. թէ ոչ գործելն...» եւ այլն (էջ 122): Ընթերց-
վածների ծանոթագրությանի մեջ (էջ 95, Ման. 4) ցույց ենք տալիք, թէ ձեր Ձե-
ռագրում այդ նույն Հատվածը զրգում է փոքր-ինչ առաջ. «Կոտտակեղաօրին
սո Սմոն Քուրտար. Քաղկեդոնին առ Մարկիանոսին» (սուս էջ 95) բառերից
Հետո. այնպես որ այդ տեղից Հետո՝ խոսքի ընթացքը չորս եւ նման է
Սերտոսին: Սակայն այդ նույն տեղում գտնուող Հատվածը մեզը Հարազատ չենք
Համարում, այլ թերեւս ուրիշ որևէ մեկի կողմից ավելացրած Աստղիկի Պատ-
մությանի լրուանցում: Նրան մի ձանրկիչ Համարելով, ինչպես որ Համարակն են
գրաստումսն մեռագրերուն:

Սույն Հատվածը անհարազատ Հաղիվածը ենք Համարում Հետևյալ
պատճառներով. նախ՝ Սերտոսի մաս այն ոչ մի տեղ գտնուելուն չունի (որից Հայ-
ցի նամակն ընդարձակումս է Աստղիկը, եւ երկրորդ՝ որովհետեւ Աստղիկի
Պատմությանի օրինակներում այն գիտնուլովս է այնպէս տեղեցում, այսա ու-
րեմն մեռագրերից որևէ մեկի լրուանցումս եղանից ենք է մուծված ընալքում,
եւ երրորդ, որն ամենակարևորն է, նրան մեջ չկա բարդուրի պատմությանի բո-
լանդակությանի շարադարանք ընթացիկն Համապատասխան իմաստ եւ Շու-
բավոր էլ չէ վերապէս այն ոչ Խուրով արքային եւ ոչ էլ ժողովականների:

Մ. Էմինը Հատվածը այսպես է թարգմանում.

«Esli-бы соборъ халкедонскій стоишь того, чтобы его приняли, то почему-же
моя грамота не была принята, темъ болше, что я въ ней изложилъ все верно то
видно, что онъ не можетъ быть причисленъ къ тремъ святымъ соборамъ, (էջ 68), սա-
կայն մեծարքա գիտնականն ինքն իր իսկ ծանոթագրությանի մեջ (էջ 68) տարա-
կալումս է նույնիսկ այսպիսի թարգմանությանի նշարությունը՝ ընալքին չՀա-
մապատասխանելու պատճառով:

Իսկ Ե. Դյուլարինն ամենեւին շարադակուրով Հատվածի Հարազատութիւն-
ընթացումսն է իր Հատկացածով. "Ci de concile de Chalcedoine etait
recevable, dit-il, pourquoi n'a-t-il pas envoye de lettres?" (էջ 125):

77. (էջ 141). Ձեռագրին ունի «չարքունական պաշար», իսկ Հին տպա-
գիրքը՝ «չարքունական պատան»:՝

Առաջին Հրատարակությանի մեռագրերից մեկը ունի՝ «չարքունական պա-

շարան» (սուս նախկին տպագր. Աստղիկ, Ման. 58, էջ 291), ինչպես նաեւ Սե-
րտոսը, որը զրում է «չարքունական պաշարան» (Սերտոս 122): Այս երկու ըն-
թերցվածներից մեկը ընտրելուքը երկրորդը («պաշարան»), ինչպես որ վեր-
նուն է Մ. Էմինը, որը ծանոթագրությանի մեջ (էջ 68) «Երկուսը շարքունական
պաշարան» ունի բացատրում է «երկուսը զուգիղ ծանապարհո»:

78. (էջ 141). Այս անձանոթ բարդ այնպայ մեռերով գտնումս է Սերտոսի
եւ Աստղիկի մեռագրերում: Հին Տպագիրք, երկու մեռագրերով մեռով ունի
«գրքարան»: Սուր Ձեռագիրքը՝ «զլուրարան»: Քրտակի Ձեռագիրքը (Քարազ,
Մ. Էմինի, 68-69) նույն տեղում ունի այսպես. «Որքս զլուրարանսս է տեղայ
տառին անի իսկ Հրամայեաց տալ», որի մեջ մեզ թվում է «է տեղայ տառին
անի» բառերը չբարձրաձայն բառի աղանդովս մեկնուելունս են, որևէ ուրիշ
մեկից ավելացված ընալքի լրուանցումս, այսա մուծված ընալքում:

Սերտոսն ունի՝ «որով է չարքարան իսկ Հրամայեաց տալ» (էջ 122): Այս
երկու ընթերցվածներից մեկը զրում ենք միջինը՝ չարքարան, թիպետես նրա
նշանակութունը շարձունք:

«Փայար» բառի Համար Հին տպագրումս այն կարծիքն է Հայտնումս նախ-
կին Հրատարակելի Կ. վարդապետ Եանուպարչայանց, թէ զուցե նշանակում է
ուռիկ, թշուկ: Նույն բառի մասին Ք. Պատմությանի Սերտոսի Պատմությանի մեջ
(էջ 122) այսպես է զրում. «Այսպես (այսինքն չարքարան) ի տալ եւ ի մեռ. օ-
րինակին: Առ Աստղիկ, եր. 97՝ զիբարան: Քուի վննի պարսիկ բառ՝ փարազ
կամ փայար, որ նշանակ է զարկուպահանքն եւ զուրա Հարազա ի պէտս կա-
րևածանոտար: Իսկ Ե. Դյուլարինն ոչ միայն սասանց որևէ տարադասունի
փարազ բառը թարգմանում է proccision (պաշար, ուռիկ ծանապարհ), այլն
մեռագրությանի մեջ (էջ 192) սենում է նույնիսկ Հատկանի իմաստը, թէ՛ Ա-
ստղիկը որևտով ջանկանում է ցույց տալ Խուրովի անուշաուսթյունը, որը թնե-
կորն նշանարտը Հայտարարել Հայոց զանախոթյունը, քայն է արքայաժան-
տերն Հանդես թիցիք իր գիբարանութիւնը Վրաց եւ Աղվանից պատերազանքին,
ինչպես եւ Հունաց նախնորդաներն Հանդից՝ զո՛հանջելով նրանց կարկենքը,
թնեւ նրա աչքումս արտը խտարված էին ուղիղ ծանապարհոց...»

79. (էջ 142). ...Կամ Կաշիշով բառի փոխարեն (Տպագիրք՝ Կամկայն չով)
Սերտոսն ունի ավելի նշգրիտ ընթերցվածը՝ Կամիշով, որը ուսուցչական Ք.

* Դիմադարանը մեռանուն գիտնականս սուս չի ստում իր կարծիքն եւ չի տալիս բառի
ուղիղ բացատրությունը, ուստի եւ բազմակիսն է զրում: Համարակն ենք Համարում
Քայան, ուռիկը. Վ. Վ.:

1. Համեմատելու Կայ. Փայարինն Հետո՝ «Եր
որ բառումս որիս Սուրբ ի մարտիթնն է
ի ծանապարհ անդ» (էջ 117): «Յայնմ
ժողովարս էին եւ որք ի ծանապարհ ե-
կնցին» (էջ 119):

Նույնպես եւ մեր Պատմագիրք մաս, էջ 226.
«Տեղ ստուտանային օրենքն թիպետե-
սյանն ծանապարհ գիտնով Հրամայեց
մեզ ոչ խտարել...»:

Պատմականը բացատրում է այդպես.

«Կամելիով, Կուսուս, որ Թարգմանի պարսեա Քրիստոս» է ստեան ոմնոց
Կարմիրազայա Ասորոց՝ Տես Առեւ. 11, 414:» (ԱՅր. էջ 123):

80. (էջ 143). Այս Պատմագիրն ոչ նախկին Հրատարակիչը եւ ոչ էլ նրա եր-
կու Թարգմանիչները չեն նկատել այնպէս Հայոց դրամ պատահաբանում եղած
պատճառը եւ խառնի կանխագործութիւն պատճառը: Երբեք տեղ-Հայոց եւ քրդ-
երն, ուրիշ որ ուշի ուշով ընթերցեն մեր Պատմագիրն եւ Համեմատեն այն Աե-
րեոսի Պատմութեան հետ:

Ահա թէ ինչպիսի է երկրամագում Հայոց պատմագիրը Արեւոսի մտ.
(գիրքն ասուքս երկնից է փնայ երկրի Հանգերն յաբնութեանց բազում...
դի յախտան տրեմոսիս է փնայ աննայն երկրի, ծովոս եւ ցամաքի յաբնու-
թեանց բազում... ԱՅր. 123-124 էջերը), որի մեջ մեկ աւ մեկ Հայերը բացառ-
ուած են իրենց զամուտութեան, նկեղեցոս ամանագար անորջուկեանը եւ
զրանց ջատագոյսութեանը. ներածում են նաեւ Երկնական Հանգանակը եւ այդ
նայն ժողովի պատմութեանը՝ ուրիշ շատ բանեմով Հանգերն եւ աննայնիբով
էլ բացահայտանն Հայտանում են, թէ այն Հայտան ու ամանագութեանը, որն ի-
րենք ընդունեն են սուրբ Փրկիչոր Լուսաբարոցից եւ մեր Անկեղեցոս սուրբ Հայրե-
րից, նայնութեանց կան եւ կրահեն անասան: Ասողիկն Պատմութեան մեջ, սո-
կայն, այդ բոլորն էլ չիսն եւ Հայոց թուղթին էլ ինչ որ անց ընդհատում է, չիսն
նաեւ անորջուկեանը շատագոյնական խառնորը եւ ոչ էլ նրանց կայացրած փե-
րը: Իսկ խառնի կանտամբը ընթացքի պղծագործից երևում է այնպեղ. որ մեր
Պատմագիրը դեռ մէկ է նաեւ նրանուպէն կայսեր գաւառաւոր Հայտանան, Երևոս
կաթողիկոսի Հաղորդվել նրա հետ եւ այնուհետեւ Հայտանի փրարբերայ թղ-
թանցութեանը, որը Շաքաբոյր քան էլը. քանզի, ինչպիսի պայտք երևում է Աե-
րեոսի Պատմութեանց եւ Հենի իր՝ Աստուիկի, Երևոսի՝ կայսեր հետ Հաղորդվե-
լուց հետո, երբ կայսեր գնաց Կասանդեոսագոյիս, իշխանների գալուցիկից փո-
խցած Երևոսը փոխվով Տաջ եւ մտաց այնպիսի վնց սուրբ, մինչեւ Հայոց գո-
րաբար Քեղարարս Ռչուսանն փոխանվելը (տես 98 էջը): Գարց է, ուրիւմ, թէ
հարաբոյր չէր, որ նա իշխաններից փախուսական, նստած Տաջում գրեթ թուղ-
թը, մտանական որ Հայտանի է, թէ կայսեր թղթի պատահաբանեւս «ժողովեցան
աննայն կայնագոյնաւորն եւ աննայն իշխարս աշխարհին ի Դուին բազարն
սո ջրխտասանը եւ ճեմարապատում կաթողիկոսն Հայոց Երևոսն եւ սո քա-
նաբարսո իշխան աշխարհին եւ ցորապիս Հայոց Քեղարարս... Ռչուսանեաց
սէջ» (տես էջ 91): Եվ քանի որ երբ Երևոսը Տաջից փրարբերվով Դուին գո-
րաբար Քեղարարս փոխանվելը, ուստի Շաքաբոյր էլ չէր, որ թուղթը որ-
ված փնեթ այդ ժամանակակիցեանում, որին մտանկից էր նաեւ Քեղարարս գո-
րաբարը՝ այդ ժամանակ արդեն փոխանված:

Այստեղ բացահայտ երևում է, որ Հայտանի փրարբերայ թղթանցութեանը
սովին տալով նպատ, քան Կասանայնի Հայտանան ցարը, ինչպիսի որ շարադրված
է այդ ժամանակների պատմութեանը Արեւոսի մտո: Արեւոսի մի անոյտը ար-

տա՛հայտաթուղթից (գլ. 16, էջ 142) երևում է, թէ Հայոց թուղթը գրվել է կայ-
սեր գալուց եւ նրանց Հայտանի Համեմատն Երևոսի՝ նրա հետ Հաղորդվելուց
չորս տարի տալը, եւ թէ Երևոսը այդ թուղթը կամ Հայտանի գիրը՝ կերպան Ե-
պիստոսանների, իշխանների եւ կաթողիկոսի մտանկերեմով, չի ուղարկել Կա-
սանդեոսագոյիս, այլ իր մտը էր ցրահում այն:

(Թիբիւս Հայոց Հայտանի գրի փոխարեն մի այլ թուղթ՝ իրենից շարադրած
լինի կաթողիկոսը եւ ուղարկած կայսեր՝ Համապատմութեան Համալուսորի խո-
թեմով, որի պատճառով էլ կայսեր գալուցից հետո արեւրպան Համալուս-
փի նրա հետ՝ բոլոր կայնագոյններով Հանգերն): Տես ԱՅր. 138-143:

81. (էջ 146). Սույն խառն, որն արագոված է Համարում Ա. Եմբը, ուղ-
ղարկում է Թարգմանում է այդպես. «Ի սրա սուսա պատճառասայ Քրիստո-
սի... որ զընթերցուսայց անկեթիւն շարադրեց ի ինչորոշ Կասանայ Կա-
տարկանի հոյ Երևոսի պարսիկն» (էջ 73):

82. (էջ 147). Այս պատմութեանը ստուգադատում Դեւոնի մտ (գլ. 10),
որ գրեթե ժամանակակից է անցերին, ամանագում է պարզորը կերպով. աս-
ոց զարգայսանրների կամ սպեղեթի, թէ կաթողիկոսը չիվանականով
«գրէ գիրքիսն քանից իւրոց յանգարնի սո գորաբարն Իսայիկ... եւ իրքն Ե-
հսս Իսահակն՝ ի Խառան... մասուցին սոսայի նորոց ցգրին, իրքն ընթերցուս
ցգրին... պղծագոյնակի յարնա եւ շուպն է անդին, կայնոս մեկտ սո մարտոց
նեկեղեցոս՝ սո նոս ուղեցն շատ սոպորսթեան իւրեանց, եւ որպէս յուսար է ճ-
մարտախոս արանց՝ կերպորը զնոց քանն եւ երբորըլը, եւ սարս քունն հար-
ինայ գեհեանն նորս» իրքն զնոց կեղեղանայ ուսեր խուրը, ստեղծ գրվանց
զիւսանթիւնը քո...» եւ այլն:

Այս արտասուց զնեղքի Համարով՝ կաթողիկոսի մահէ իր հոտի վրա եւ
ժողովրդի իմա՛ իր՝ փրեթութեանը նրա մահվանը, անպատճառ բերեն բերան չը-
շարադրվով, երկու ժամանակ կեղեղան է մտացի, մաս երբ գար, եւ հնացնե-
ն նահանայով հուց մինչեւ ժ գարը, ընդունել այն մեկ ու կերպարանք,
ինչպիսի որ փրարքն եւ անասանքն է պատմագիր Հոհհաննես կաթողիկոսը,
որ արեւնարում է գեղեղան իր գրվածքում այդ գրուցները, ինչպիսի որ նրանում էր
պատմութեւն (կամ որպէս թէ արդեն գրի էր ամսիմ իրենից շատ թիջ ժամանակ
ստալ), քան թէ Հայտանի զնեղքն ըստ Դեւոնի, որը այդքան Հանցիք մեկտ
չի ցրավում ընթերցանների մտքն ու երեսնայաթուղթը:

Մեր Պատմագիրն իր մեղքի սակ ուսեր Դեւոնից եւ Հոհհաննես կաթողի-
կոսի գրեթեթեմը՝ պատմական զիգվանների (կապատմութեանների) երկու խո-
թարութեանները, որոնցից մեկը շամբանց պարզումս է ներկայացնում եղի-
լութեանները, իսկ ժուսը զմտագարութեւն ու ճեմարեցում զքանր Հրաչուսան շա-
րահարութեանը, իր գրվածքում նախապատմութեանը տալին է այս երկրորդին:

1. Դեւոնի աննայնը ցրարբերի Իսահակն՝ իսկ
սոս՝ ըստ Հոհհաննես կաթողիկոսի,
մտ անտեղով է կրահում: Այս կամ Օր-
թում է թէ նոյն է նրա կայսեր:

83. (էջ 150). Դձերն այստեղ Աշուս Բագարատուն մի քանի սերնդի զեզազութեամբ՝ Մ. Էմինի կողմից փերցրած.

«Աշուս, որքի Կասաբայ, Բագարատան, Հայր Թագաւորացն Հայոց եւ Կրայ: Էնն նորա երկու որդիք, Սերտու եւ Կասաբ:

ա. Որքի Սերտուայ Աշուս Բաճ, կողմեայ Սասիքի:

Որքի Աշուտայ Սասիքի Սերտու Խոստովանայ, զամ Արդ-Արտու:

Որքի Սերտուայ Խոստովանայ Աշուս Ա. Թագաւոր Բագարատան:

բ. Կասաբ որբայն Աշուտայ Կասաբանի, Կասաբայ՝ եղև որքի Ասոր Ենր-սե՛ն:

Որքի Ասոր Ենրսե՛ն Աշուս, որ Էտա կինն ի Կրայ եւ յետոյ կարգեցաւ մեծ իշխան եւ պատրիկ Կրայ:

Որքիք Աշուտայ Բագարտու եւ Գոսար:

Որքի Բագարտուայ Գասիթ:

Որքի Գասիթի Ասոր Ենրսե՛ն, Թագաւոր Կրայ»: (Մ. Էմին, յէջ 76):

84. (էջ 155). Իր զորմանի ճերքորդ զբքի Երրորդ զլուր Աստիկը Հյուսում է Սերեսու նախնապատ Գասուժեթանի, որոչ տեղիք ըստ աւ ըստ ընդ-րինակեով, իսկ ըստման տեղիք է նրանից Հասմուս Ժնուով ինտստները (թ-վանդակութեանը) ներկայացնելով, ինչպես որ Գասուժեթան ընագրի ներքե-ւում ցույց ենք տվել յուր բացատրելու յո ի տեղում:

85. (էջ 158). Սասունյան ժամանակագրութեան փերցրելոյ իխտա մեծ են տարբերութեանները մեր եւ օտար պատմագիրներին միջև եւ զրանից բացի մեր պատմագիրներին ժող զիչ չեն տարբերութեանները Հննց սույն Հասմու-սում, ճիշտ այնպես, ինչպես Աստիկն ժող է տարբեր ձեռագրերում այլ եւ այլ ձեւով են տրված Սասունյան արքաներից անցնա տարիքների (տես Ման. 86 եւ ընթերցվածների Ման. 111-112): Սասունյան ժամանակագրութեան Հասմու-սութեանը մեր պատմագիրներին արժանաբար Հետ եւ նրանց Հետ, որ Հաջորդում են Հուսայ եւ Ատարս պատմագիրները, երևում է, թե ճշգրտ չեն մեր պատ-մագիրներին նշան թվականները, եւ նրանց շարքի ժող է թիկի են Սասունյան ցանկերը: Թերութեանները ոչ միայն մեր փերիկն չըլանի պատմագիրներին ժող են երևում (Սերեսու, Աստիկն եւ ուրիշներ), այլև նույնիսկ Խորենացու ժող, ու-րը մեղանում առավինն է, որը ձեռում է ի մի բերել եւ Համազգի պատմու-թեանն ու ժամանակագրութեանը եւ Համամամանակայ թվականներով ավան-դեցի նշանակալի իրադարձութեանները: Ինչպես նկատեցինք (Ման. 39) Խորե-նացին Սասունյանների սկզբնավորումը դնում է Փրիլպուսու կայսեր օրոք, այ-սինքն 244-249 տարիների արքանում, մյուս կողմից էլ Պարսից Արշակունինե-րի տարիներին գտնուրը, ինչպես որ կա այժմ Խորենացու ժող, սույն 455 տա-րի եւ զայն Հասմում է մինչև 204 թիվը: Բրիտանացի Հետո, այնպես որ Ար-տաշէր Սասունյանը, որը արժանե նստեց 226 թվականին, ըստ Խորենացու ա-թոռի նստել է 204-205 թվականներին (Արշակունիների տարիներին գտնուրը

մինչև Պարսից փերցին Արշակունի արքա Արտաշանի մահը կամ 244-249 տա-րիները (Փրիլպուսու կայսեր եւ Արտաշանի մահվան Համամամանակայ թվակա-նից): Սասունյան ամենաուսովին երկու արքաների (Արտաշէր Ա եւ Շարսուհ Ա) տարիները որոշակի նշանակում չեն նրա ժող, Շարսուհը Հետո ամենիմաս-նապես է նկատե՛ր, այնինչ այդ ընթացքում Սասունյան արժանե երկու արքա-րեւում նստել են շուտակ արքաների եւ այլն:

Համեմատութեան Համար զենեք այստեղ նկատ քարերի ժամանակներին պատմական անցքերի, Սասունյանների մասին մինչև այժմ գոյություն ունեցող ցանկերից (իմա՝ այլուսանկեր) ընդարձակույնն ըստ Կեղզիների՝, որի Հանդա-մանքներն ու ճշգրտութեանը գիտնական այլը բացատրում է փերցրելոյ ըստ-սույնի 400-404 էջերում:

(Այստեղ ամբողջ երկու էջ կազմում է Սասունյան արքաների ցանկը ըստ Կեղզիների կազմած այլուսանկի... Անկողար Համարիներ զիչ այստեղ... Վ.Վ.):

86. (էջ 158). Ե. Դյուրոզիեն իր Թարգմանութեան մեջ, թիկեսու, փերցրած լինի գինեխոսկան ձեռագրից, որը ուշիք առաջ ունի, ուրիչ ձեւով է դնում Սա-սունյաններից շատերի ժամանակները, այսպես.

«...Յագիկոս	»	»	1
Վասմ	»	»	2
Յագիկոս Զարման	»	»	29
... Հասմուս	»	»	2
Կասա	»	»	41
Խոսրով, որ մերթնցաւ	»	»	47» (էջ 140):

87. (էջ 160). Աստիկն Գասուժեթան ըլուր ձեռագրերը, որոնք ծանոթ են մեզ (Մայրախոսակը թվական է ըլուրը, որ նշան ունի Աստիկոսանի փերցում, ամկողար ենք Համարում այստեղ կրկին, Վ.Վ.) այս նույն տեղում օգտակաւոր են: Մեր Չեռապիւրը այստեղ մի կես էլի չափով գտաւրի տեղ, ինչպես նուս Բրտանի եւ Վենետիկի ձեռագրերը, որի մեջ լուսանցքում դնում է շարիմանի պակասին երեք ինն»:

Բանի որ այս տեղում Աստիկն Հետնում է Սերեսու Գասուժեթան, ու-րինս պետք էր օգտակաւոր Համարը ցրացնել Սերեսուց, կամ թե Թովմա Արթուսու Գասուժեթանի, որը Աստիկն նման ինքն էլ է Համառոտագրում Սերեսուց (Սերեսու, 32-71 էջեր, Թովմ. Արթ. 93-97):

Խոսր ինտար ցրացնելը Համար ցարգմանագր դնում ենք այստեղ պատ-մութեան շարժարտութեանը:

(Թերում է այստեղ մի շատ ծագույն Հասմում Սերեսուց, ուրիչ 2 երես-ամկողար Համարիներ Թարգմանե եւ գիտեցել այստեղ, Վ.Վ.):

88. (կ 164). Հնգակ բարձր մեղ թվում է ազգայնություն է, բայց որովհետև անձանքն են չկա նշված ոչ Սերետսի մաս ե ոչ էլ Սափմա Արծրունու, որտեղ այս ետիք տեղում ունեն այսպես Սերետսը (կ 92) ազգայնացված. «տախը զնա ե գնախնուան. ե գնախն ի Գանձակ արի գեւոր այն. կործանել ել քաղաքին Հրատի Սնձիս...»

Յափմա Արծր. (102)՝ «եւ Հասայ ի Դոսիք տախը զնա ե գնախնուան, ե պլտիք. ե գնիմայ ի Գանձակն Արտադարձակի, բրբ զնա, տախը զԱՆՏուան ե գժոյ, կործանել քաղաքին Հրատիք Սնձիք... Իսկ Հրատի անուեր այլ ե այլ ձեւերով է գրվում մեր պատմագրքերին մաս՝ ԿՆասայ (Առջիկ ե Սերետս), ԿՆասայ (Յափմա Արծրունի ե Սերետս), Խոսայցանայ ե Գանձակայանը (Սերետսի իր ծանոթագրության մեջ, կ 92) ուղղագրուն է Հանարում ԿՆասայ մեւ՝ ըստ Հայկական արտասանության. ճիշտ պետեմ, ինչպես որ ունի Սերետսը Հարայան-ԿՆասայ անուեր, «Կարձր Գարայեթի» Աւր-ԿՆասայ, Կիկոր ԿՆասայցանու, Արճր ԿՆասայ, Հրատ ԿՆասայ ե այլ անունները: «Իսկ ըստ Գարայե Շեյման, յարթ Թ. Գանձակյան, անուեն Հրատիս էր Գուչաուց. թիբեւս ԿՆասայ, այլ ոչ ԿՆասայ կամ ԿՆասայ»:

89. (կ 165). Սերետս տախ. «եւ կրթիմայ Հասանէ ի կոյմանու Աշաւազացւոյ— ըստց զի յալգնիս էր ցարե՝ իտրՇեցու բարցում զասուս բնջ մէջ արիւան, զի Հանդիքէ զարեւ ե կազմիք. ե գնախայ ի կոյմանու Ասիացւոյ, անց անուան զաղաքեղեմին» (կ 94):

90. (կ 165). Իր խիստ Համահասարակության Հանար մեր Գաւտագիրն այստեղ, ինչպես եւ ուրիշ տեղերում, բայտանուններն կամ իտաքի ուրիշ կարեւոր մասեր կրճատմանը շատ միջին ե անՀամահասարակ ե ներկայացնում իտաքը: Սաւոր որպիսի կարգադրանք ճշգրիտ վերահասու մնել այստեղ պատմական իսկական իմաստին, անՀրատիչու է ուրիշ առաջ ունենայ Սերետսի Գաւտաթյուր, որը բնագործակալուն ե ըստ զեղեցիկ ռեով է պատում Հերակլի պատերազմները Գարձակասանի դեմ (կ 94-96):

91. (կ 165). Եւ Դյուարդին Փիլիպպոսի Հնգվերորդ տարում է գրում— «Commence en la 5e annee de Philippe, empereur des Romains» (կ 149): Աղբյուրային (կ 31) մեր Գաւտագիրը Սասանի տերության սկիզբը գնում է Փիլիպպոս կայսեր երկրորդ տարում, ըստց թիք որովհետ է վերցնում ե ճշգրտացնել գնում այն թվականը երկրորդ կամ երրորդ տարում Փիլիպպոսի. յգիտենք, որովհետև Սերետսայ մաս, որից է անբաղկատիս ըստց Առջիկը Սասանյան սկիզբումընամ պատմաթյուր, որպիսկորեն չի նշում, թիք Փիլիպպոսի որ տարում էր, որ Արտաշիս Սասանյանը բարձրացավ Գարայե թագավորական անուան:

1 Հարարուք զայնանել, տեղիքէ նորս ե զայլ ե այլ ձեւայց գրութիւն տեղայի (Գանձակայ Արտադարձակի) առ այլ

ե այլ սպր՞ անս գճնուայց ծանոթութիւն Թ. Նոյեմբի (Tahori, 190):

92. (կ 186). Ըստ Առջիկին Սասանյան տերության սկիզբը նշով Փիլիպպոս կայսեր երրորդ տարում, այս ուրեմն 247 թվականին: Երս ժամանակ նշով մեր 77 թվ. եւ Հերակլի (610-641) 15-րդ տարում, այսինքն Տիրոջ 628 տարում. ուրեմն Սասանյան տերություն տեղեց 381 տարի, որի գոխարեն Առջիկին ունի 386 տարի: Թիբախեմ Գարայեց Սասանյան թագավորներ տարեկերի գուճարը ըստ Հնայ իր Առջիկին Գաւտաթյան, Սասանի որդի Արտաշիսի առաջին տարուց մինչև Խոսրով Կերթիկի (ըստ Սերետսի ե Առջիկի) 37-րդ տարին կազմում է 415 տարի, ըստց ըստի որ խիստ ազգայնացված են թվականները մեր պատմագրքերին այլ ե այլ ձեւադրերում ե տարբեր գրվածքներ տարբեր ձևով են գրում, այց իսկ պատմագրով էլ Հարարուք չէ լրբի շարժով Հասու բնձայից գրաւել ե որպիս նրա Հնգվերով ընկել սկիզբը, ընթացքն ու վտարան Սասանյանը: Աստի ե առովկապիս Համաս բնձայեղու արտաւեր են Փիլիպպոս ե Հերակլ կայսերի թվականները, որ այսինքն ե Առջիկին՝ Սասանյան սկիզբն ու ժամանակը որոշելու. եսեւ որովհետև Սասանյանց սկիզբ մասին Հեւտուում է Սերետսայն Առջիկի, իսկ նրանց ժամանակը ժամանակը անասարկաւոր պատմական մասն է, որի մասին փոքր-իջ Հոսոս:

Սերետսը, որին աչքի տալով ունի մեր Գաւտագիրը, միշտ Սասանյանց տերության ժամանակը գնում է Կոստաս կայսեր 12-րդ տարում. Կոստանդին կոյմանի (641-668), Հաղեկորտ Կերթիկի մահամոր՝ նրա թագավորության ցամաքերը տարում իտալայեղեմին ձեռնորդ, այսինքն Տիրոջ 653-րդ տարում, ե Սասանյանց իշխանության ժամանակը Հաղեմ է 542 տարի (Սեր. զր. Լե. կ 137), կամ 532 տարի, ինչպես որ կա նրա Երկրորդ դարութեան ցանկում (կ 21, Առ. կ 114). իսկ Սասանյանց սկիզբը նրա մաս որեւէ տեղ որոշակորեն չի Հիշատակում, թիբախեմ. Երկրորդ դարութեան այն գնում է Եղեմանու (Արեւիկանու) կայսեր (270-275) երրորդ տարում, այսինքն 273 թվականին:

Ժամանակագրական այսպիսի անՀամապատասխանությունը, որտեղ Համակապիս Սերետսի մաս, միայն մի զեղբում է, այսինքն այլ երկու պատմագրերին թիբախաւորանու Սասանյանց տերության վերջացման ժամանակի վերորդից, որը Հնայ է Հասուան, որովհետև Առջիկի նրանց տերության վերջացումը գնում է մասնիկ Արտաշիս Սասանի մահամոր, որից Հոսոս Հորից որդի զոտարում են Սասանյանց զեղեց արքաներ տեղեց Գարձակասանում, ե թագավորում է օտարացի Խոսրով, ինչպես կայսեր Գրամանով, 628 թվականին. իսկ Սերետսը ե՛ւ Սնձիքի թագավորութեանը, ե՛ւ նրանից Հոսոս էլ ուրիշ ներկեր Սասանյաններին Հոս է Հաղեմ, որտեղ Խոսրովի արևան կամ անուան թվական թագավորեղեմին, ե՛ւ Հաղեկորտ Կերթիկին, մինչև նրա պատմիչը արքաների կոպից, որտեղ ե վերջացել Գարայե թագավորութեանն ու տեղեկին այստեղ Հին (ինս) պարսկական երկրին, Վ. Վ.) Տիրոջ 652-րդ տարում: Այստեղից պարզ երեւում է, որ տարբերություն Սասանյաններին ժամանակին վերաբերող, Սերետսի ե Առջիկի մաս ոչ թիք պատմական անբերքն ու ժամանակներին մասին է, այլ տարբերություն միայն իտալ պատմական անբերքի թեւացության ե ըստարտության մեջ է:

Ահա, եթե Աստուծան տերութեան վերածալու ժամանակ գնում ենք ըստ Սերնոսի (և ըստ Առաջինի)՝ 652 թվականը, իսկ նրանց սկզբը՝ ըստ Խորենացու և Առաջինի՝ 247 թվականը, ապա նրանց Հարսուտեան տեսչությունը (ըստ այս պատմագիրների) կլինի 405 տարի: Տես նաև Ծան. 85-ը:

93. (ԿՔ 168). Իր Երկրորդ գրքի Չորրորդ գլխի սկզբը Առաջինը շարահյուսում է Սերնոս կաթողիկոսի Գառուձաբույնի, իսկ միջին մասերը՝ Սերնոսի և Դեռևոզից խառնիթունում, Շուակ վերջի՝ Կարթուսիանոս Դեռևոզից անց կա, որ Հաստատու մեռավ պատմում է բովանդակությունը, անց էլ կա, որ բացում է նրանից ըստ այս բան, ինչպես որ ցույց ենք տվել ընթերցյալների մատթափություններում, յուրաքանչյուր իր տեղում:

(Այսպիսի տեղեկում, չնայած այդպիսի արձանակները բարբարոսաբար թել են, մեր կարծիքով մատթափարթյուններն ավերորդ են, քանիք աղբն ապում են: - Վ. Վ.):

94. (ԿՔ 168). Արարական ամբարտանների տարիները Առաջինի Գառուձաբույն տվյալների հետ Համեմատելու Համար այստեղ մե՛ք ենք ընթում նրանց առևաններն ու ժամանակները՝ Դեռևոզի և Քոնստանտնուս Կոնստանտնուպոլսի (Վերջում է ն. Դյուրբորից, կՔ 202-204) և Համազ Եղաշահուց (Սերնոսի Գառուձաբույն Համկյվանից, կՔ 70-71):

Հաս Դեռևոզուց	ան ամիս	Հաս Քոնստան	ան ամիս	Հաս Համազի	ան ամիս	տարի
Մառտոս	20	Մառտոս	20	-	-	-
Ապրիլից	}	Ապրիլից	2	Ապրիլից	2	3 8
		Օգոստ	20 6	Օգոստ	10 6	18
Օգոստ	-	Օգոստ	-	Սեպտեմբ	11	22
-	-	-	-	Սեպտեմբ	4	9
Սեպտ	19 4	Սեպտ	20 3	Սեպտեմբ	19	3 25
Սեպտ, որքի Մառտոս	2 5	Սեպտ	3 3	Օգոստ	3	8
-	-	-	-	Սեպտեմբ որքի Եղաշահ	3	22
-	-	-	-	Սեպտեմբ, Չորրորդ	9	11 3
Այդ ոչ մեկը.	-	Այդ ոչ մեկը	21	Սեպտեմբ	12	4 2
Մյուստան	(15+3) 7	Վե՛րջ	10	Օգոստ	9	7 29
Վե՛րջ որքի Արարտուրից	10 8	Սեպտեմբ	3	Սեպտեմբ	2	7 29
Սեպտեմբ	2 8	Օգոստ որքի Արարտուրից	3	Սեպտ	2	8 23
Օգոստ	2 5	Սեպտ	6	Սեպտեմբ	6	1
Շուակ, Վե՛րջ.	19	Վե՛րջ	19	Վե՛րջում Արարտուրից	19	20
Վե՛րջ	1 0	Վե՛րջ	2	Օգոստ որքի Եղաշահ	1	2 21
Սեպտեմբ	-	-	-	Օգոստ որքի Եղաշահ	2	9
-	-	-	-	Սեպտեմբ, Վե՛րջից	2	11
Մյուստան	-	Մյուստան	6	Մյուստան, Մառտոս	5	1
Ապրիլ	3	Ապրիլ	3	Մառտոս	4	8 2
Ապրիլ	3	Ապրիլից P	22	Արարտուր	21	12 8
Ապրիլ P	22	Մառտոս	10	Ապրիլից	10	1 12
Մառտոս Մառտոս	18	Մառտոս, որքի Մառտոսից B	-	կամ 5	-	-

Մառտոս, որքի Մառտոսից I	Մյուստան	1	Ապրիլից	1	1 15
Մառտոս	Մառտոս	5	Մառտոս	23	2 27
-	Մառտոս որքի Մառտոսից I	-	Ապրիլից	4	5 2
-	Մյուստան ինչպես Մառտոսից 21	-	Ապրիլից	20	5 22
-	Մառտոս, Մառտոս	9	Ապրիլից	8	8 2
-	Մառտոս որքի Մառտոսից 5 6	-	Ապրիլից	5	9 6
-	Օգոստ Մառտոսից	17	Ապրիլից	14	9 9
-	-	-	Ապրիլից	-	0 1
-	-	-	Ապրիլից	3	6 25
-	-	-	Ապրիլից	-	12 20

95. (ԿՔ 168). Չբասան բարդ և Դյուրբորին թարգմանում է «անպատու» - բարս Մատեոս (Matthod) ԿՐԻՍ ըՆՏԵՐ (կՔ 150), իսկ Մ. Էմիրի թարգմանում է «եղիկը կրաման» - սուրսա իսլ. տրամս ուրուժուր (կՔ 87), և մատթափության մե՛ք բացատրում է, թե Առաջինը Հատուկ զրբոտանական Հայտարար նախաձեռնություններ, ինչը կրամանը լինելով, այս անուամբ (որն իր Հորինում է և միայն ինքն է կրաման), Չորրորդում է Մառտոսի Հայտարարը, և այդ անուամբ, բանասերի կործանիչը նշանակում է կրամանը արմատի մեջ երկիր, աշխարհից վերանալու երկիր՝ Արարական, որտեղից Հայտարարի Մառտոսի իր կրամանաբար Համառոտ Հանդիս է, մեր պատմագրի մասնագրի վրայ:

Բայց քանի որ մեր պատմագիրներից ոչ մեկը այդ (Չբասան) բարդ չունի զորմամա՞մ Արարական կամ ուրիշ որևէ ազգի նշանակություն, և ոչ էլ Առաջինը՝ դրանից առա՛ջ կամ հետո, զրա Համար էլ գժմարտում ենք Համառուձաբույն տայ Մ. Էմիրի բացատրությունը:

Մե՛ք կարծում ենք, որ Չբասան բարդ թերևս լինի Տանկաստան բարդի կրաման կամ ազգավանդակ մե՛ք՝ սուսլինի երկու աստեղի՝ սու կրամանը, մասնա՞մ «ճկաստան» մասը առև՛հին կերպով Ներսիսյան գրչիների կողմից մանավանդ որ մեր պատմագիրների բացմբ Արարական փոխարեն գործածում են Տանկաստան բարդ, ինչպես և Առաջինը, որը Հենց նույն տեղում, մի քանի տեղ հետո գրում է. «Եկե՛ս գնալիս ի Տանկաստան սու որդիս Իսուկէն»:

(Մե՛ք, սակայն, գժմարտում ենք Համառուձաբույն մեծանունը բանասերի այդ գործինակ բացատրությունը, քանզի եթե մի կողմ էլ թողնենք սու աստեղի կրամանի Հանդիսները, որ շատ Համառուձաբույն էր հուսմ, հուսլինի ստորական մեր գրչիների և գրչարարների Համար), իսկ ճ՛ի բացատրյալների տառադարձությունը չը՛ի մեր Համար կամ գժմար Համառուձաբույնի թվում: Մեր հին, թե նոր թանապաղարում մինչև այժմ էլ պահպանվում կան՝ ոչ ու փուշ, փշանայի, լե՛ցու և այլն մեկերը՝ անիկ Համար, չլինեն, աշխարհ չըսար, սընչունթյուն, չըստ լիջ-չանկանից և այլն՝ երեսու՛թի, պաղափարի Համար: Ըստ կան նաև Համառուձաբույն բանասեր որևէ երկիր, ազգի, սահմանի Համար գործածվում: Ե՛լ բայցի այդ Արարական, որի փոխարեն մեր գրչիները, պատմագիրները, նաև ուրիշները գրիմե միշտ իրոր, գործածել են Տանկաստան, սուսլինից, Հարարագիրները, ազգի Մառտոսի և այլն, այն ժամանակից գրեւո՞ւս սընչուն էլ հանուշիակ, ինչպիսի, Հասարականացի մե՛ք ամբից Հայտարարի բարբար կույտույտ

ունեցող ազգերի, ժողովուրդների կողմից, խելախել է ընդունել, որ Համարում է ինչ-որ անՀաս, Հնամար, չիմացված երկիր, այդ իմաստով Հնասասան (Հրասասան): Ահապես որ մեր կարծիքով Հմբի բացատրությունը այնքան էլ Հնուս չէ նշանարությունից, - Վ.Վ.:

96. (18 169). Տասնմեկերորդ տարին Հերակլեսի (իմա՝ Հերակլի), որը Քաղաքոր ասոցի 610 թվականի վերջին (Հոկտեմբեր ամսին) եւ մնաց մինչեւ 641-ը, 621 թվական է, որում Առաջին գնում է Մանանի մասը: Ապիտրոց ենք Համարում այստեղ ցույց տալ, որ ակն-Հայտի վերլույս է մինչդեռ քաղ Հայտն է, որ Մանանահամարյան թվականը՝ Հեկիր, որը Մանանի փոխադրանքն է, մեկ տարով Հնու է եղել, քան այստեղ նշված թվականը, այն է՝ 622 թվ. Հուլիան 16-ը, որովհետեւ Հաստատույան գիտնելը, որ Մանանը մահացել է Տիրոջ 632-րդ տարում:

Զգանկանալով մանրամասն Հնաստուղի, թե որտեղից էլ գալիս այդ պիսուր, միայն ասնելը, թե այստեղ մեր Պատմաբեր մոտ զբաղվել աշխարհությունը, եւ թե վերջուպե չի գալիս Առաջինը՝ Հերակլի Քաղաքորյան տարեթվերի անգիտանալուց, քանի որ փոքր-ինչ առաջ ասել էր, թե Հերակլի ութերորդ տարում է 4Լ թվականին Հայոց երեսուց Մանանը, որտեղ ընդամենը մի քանի ամիս տարեթուր Քյանը է գրագաղտում Հայոց 4Լ-երորդ թվականը (619 Շու Ք.) եւ ութերորդ տարին Հերակլի (618). եւ քանի որ, ըստ Առաջինի, Մանանը գիտնանովից իր իշխանության գալուց երկու տարի Հնու, այսա նրա մասը նշատնին Համրնկնում է Հերակլի տասնմեկերորդ տարի Հնու, այն է՝ Տիրոջ 621-րդ տարին: Վերջուպե քայտարանը, Համար անհրամշու է նայել Առաջին Պատմության սկզբը, որի Համարը ըստացել իտարի իմաստը վերջուպե է Առաջինը:

«Քի Ի ամ կապիս գիշխանութիւն Մանան՝ մեռաի: Յետ այնորէկ փոխարքէ գիշխանութիւն Մանանի Աբու Րաքը եւ Անը եւ Օթման անս ԼԼ, ի սիւս անէ Հերակլեսայ աստուածապալանայ եւ քարեպաշտ Քաղաքորն Հուսանը (Ղե. զբ. Ա.):

Մանանի իշխանութան տարիներն տարբերությունը, որ կա Առաջինի (Ի ամ) եւ նրան Հնասուց Առաջինի (Ի ամ) մինչեւ, անհրամշու է քննարկյան ասել: որով Շնորհաբեր կնիքի գտնել ինչ-ինչ տարբերություններ լուծուար: Ոչ-այն փրեւում ասացելը, Առաջինի մոտ այն Հաստատումը զբաղադրական վերջուպե չիս, աստի եւ զբաղադրական պիսուր փոքր է փոքրել Հնեց Առաջին մոտ՝ տարբերությունը ցույց տալու Համար, կամ Հարը է նեկերակը, թե ներկայումս աչքի անկա եղած Առաջինի թուր օրինակները օրհանման ունեն «սուս Բ», «Մ անաց» փոխարեն (որպես թե Առաջինի կողմից զբաղված չին), կամ թե չէ Առաջինի օրինակը, որից Առաջինը քաղել է իր Մանանի իշխանութան կալույթ, Ի-ի փոխարեն փոխարեն ուներ Բ տարի: Բայց քանի որ աստիկն ենթադրությունը Հաստատական չէ (որովհետեւ Մանանի իշխանութան անաղուրթությունը չուտ ամբի է քան երկու տարին, եւ մեր ուրիշ պատմագրերին էլ ասոյն են նրան քան եւ նույնիսկ ամբի իշխանութան, ինչպես որ, Քրիստոս Արքուրանին՝ 20 տարի (18

114-115), Մ. Կասանկասալային՝ 13 տարի իշխանութան, կամ 23 տարի նրա երեսուց օրհանել մինչեւ փոխանը (18 233) եւ այլն, նաեւ այն, որ Առաջինի թուր օրինակները, որ մասնով են մեզ, այստեղ ունեն Ի թիվը, աստի եւ մեզ մասն է ընդունել երկրորդ ենթադրությունը:

Այդ, եթե զես ասանկն ընդունենք, թե Առաջին Պատմությունը, որից վերջուպե է Առաջինը, այդտեղ ուներ Մանանի իշխանութան Համար Ի-ի փոխարեն Բ ամ, այդ զեսուրում Հանդիսա էր ենթադրել ոչ միայն վերջուպե պատճառը, այնեւ Հայոց 68 թվականի ծագման աղբյուրը, երբ, ըստ Առաջինի, երեսուց Մանանը: Աստի որովհետեւ Առաջինը, նշարիս Հաստատելով Մանանի մահվան ժամանակի մասին Առաջինի այստեղանը՝ Հերակլի տասնմեկերորդ տարին (եւ Հայոց 4Լ), ինչպես որ ակն Առաջինը, եւ Մանանի տալով երկու տարվա իշխանութան (որպես թուր Առաջինի աշխարհական օրինակը, ինչպես ենթադրում ենք), անպատճառ երբանցում է նաեւ նրա երեսուց տարին, ըստ թվականության արժեքների, զուրկ թողնելով մեր Հու (71) թվականից երեք տարի, եւ Հերակլի սիւ (11) տարեց, ասոյն է ուղիղ Հայոց 4Լ, եւ Հերակլի ութերորդ տարին:

Մեր այս առաջարկանի վրա, որը Հարկ Համարները ներկայացնելու այստեղ, անհրամշու ենք Համարում ամբիացնել նաեւ, որ աս Հաստատել Մանանի երեսուց եւ Մանանահամարյան թվականները թուրարին միմյանցից տարբեր եւ նշարաթուրից չուտ Հնու են ներկայացվում (ամենագնում) մեր նախկին պատմագրերի կողմից: Եւ Դուրյանին իր՝ «Հնաստուածութիւն (օրհրք)» ի վերայ ժամանակագրութեան Հայոց» 210-221 էջերում թարգմանում է անկ աս մեկ մեր պատմագրերին ինչ որ կան թվականներն մասին եւ զիմ զիմաց էլ օրում միմյանց մինչեւ եղած տարբերությունները, իսկ զքանց քայտարութան Համար գրեթե ոչինչ չի ասում:

97. (18 172). Այս Հաստատումը եղանակն մեր Պատմաբեր իտարի շարունակութան կարգը խախտում է, քանի որ Համարի 120-րդ էջում պատմում է առաջացնելից Հարմարում Հայաստանի վրա Աբուբարքը, Օթմանի եւ Անրի 22-րդ եւ 26-րդ տարիներին, զրանցի Հնու Կասանկասալայի զիմ արտաքսելու վրա: արտաքսվածը զիմ է շարունակ Մանանը՝ ամբարտանի («Եւ ժողովեցան, անկ Առաջին, ամենայն գործ... աս Մանիս իշխանս գործան, որ ասուր է Դանահա...», 120-121), եւ այդուհետեւ շարադրում է նորից Աբուբարքը, Օթմանի եւ Անրի Հարմարում Հայաստանի վրա, նրանց իշխանութան 36-րդ տարում, որպես երբ որ մեռան, զրանցի Հնու իշխանութանը վերջուպե Մանանի (իմա՝ Մասապիան) 19 տարի:

Պիսը է իմանալը, ասոյն, որ Առաջին մոտ թուրարյան չիս Կասանկասալայի զիմ Մուսափայ ժամ պատերազմի պատմությունը, որը Առաջինը վերջուպե է Մերնուսի գրվածքից, իսկ Հայոց վրա Աբուբարքը, Օթմանի եւ Անրի

* Կարծիք չառել քաղաքապետութան մեջ փոխանը է ընկնի Դուրյանի իտարի մեջ՝ Վ.Վ.:

Հարձակվելու պատճառով իր Առաջին վերջում է իր նախորդում ընդունվել, որպես թե այդ քաները Մերձոր մաս ինչ-որ շնորհ ձևով են ներկայացրել: Այստեղից երևում է, որ Առաջինը ցանկանալով միավորել երկու արքայություններ ու հազարն մի միասնական պատմություն, ժամանակագրության մեծադրելի ստույգ պահպանությունից, անհրաժեշտորեն խառնել է խորհրդարանական թվերը:

98. (Ըջ 175). Որքեր որ ծանոթ են մեր այս պատմագրի պատմագրական (պատմական) ունի են Համան Համարի հնարարական նրա նախնամանրորդության, թող չզարմանան, թե ինչու է նա ցանկ առնում պատմի Ծնար քան գամենայն որս ազգասահման իրոյն եւ արար զարժ գերութեան, զոր զերնուց էր Մահմանի յայնարհն Հայոց, այլնն զիցն էլան հայտերն ուղղված Համարի թուղթի եւ ստացով նրանց հուշ ընդարձակ պատասխանք. իսկ այս նույն թղթակցութեաններն ու Ծնարի վարքը Դեռևոյն Գառնութեան թայմանթով էջեր են լցնում (ԺԳ, ԺԷ, ԺԸ գլուխները): Մենք կորուստ ենք, որ այստեղ խորհրդ մեջ պատահա քան կա:

99. (Ըջ 154). Ինչպես արդեն ցույց ենք տվել ընթերցողներին ծանոթագրության մեջ այս Հատվածում Առաջին առաջին տպագրության մեջ ընդհատում է տեղի ունեցի՝ թերևս աստար է ներկայացված երկրորդ զբրի Զորորդ զգուր, թուրքովին գուրս են մնացել Հինգերորդ եւ Վեցերորդ գլուխները: Մեր տպագրության մեջ այդ պակասամբ տեղերն անորոշութեամբ լրացրին՝ Համեմատելով մեր Ձեռագիրը Բրտանի պակասամբ օրինակի հետ, որը մեջ է բերել Մ. Էմիլը Առաջինի առանձին թարգմանության մեջ (323-329 էջեր), նաև այն երկու Հատվածները հետ, որը իրերեցին եւ, ստացան զբր. Կյուրղի վարչական Արապյանից (տպագրում պատկերով Համոսան անորոշութեամբ: ուրիշ Ձեռագրից) եւ Վենետիկից՝ գեր. Գարգինի վարչարան Զարբանայանից (Վեցերորդ գլխի վերջին մասը: օր. Վենետիկի): Տես զրանց մասին տույն զրվածքը Առաջարանում:

100. (Ըջ 156). Այն Հատվածը, որն սկսվում է «Եւ գնացան ի Հայոց ի Խորասան» բառերով (Ըջ 132) պահպանում էր Բրտանի օրինակում, եւ ինչպես ներթափանցում ենք, նաև Վենետիկի մեծագրում, որովհետև Ե. Դյուրբինն, որը իր մեծագրի ունեթ այդ վերջին օրինակը, իր թարգմանության մեջ այդ Հատվածը տեղի գրել: Այդ Հատվածը գտնվում է, ուրեմն, միայն մեր Ձեռագրում եւ Այլ Ձեռագրում*, որից այն ընդգրկված է գեր. Կյուրղի վարչարանը:

101. (Ըջ 187). Մ. Էմիլը Առաջինի այս Բ. գրքի է. գլուխը անհարազատ է Համարում եւ, զրված ոչ թե նրա կողմից, այլ Հնուարայում անխնայված արժև

մեկի կողմից եւ զրկներդ մեծքով մեծված ընագրում: Մեջ թերեք այստեղ այդ մասին գիտնականի պատասխանատվությունները:

«Այլ զի՞նչ էջն զլուրին Հինգերորդ, զորս զվերնագիր ունին տաղաչերն Կարապետի վարչարանի Եւսեպարանց եւ արիանցի Բրտանի եւ Վենետից, զոր գտանել ընթերցողն ի քանակիցը երկրորդ Յանուարի միջում: Այս այն զլուրն է, որոյ ընդ Հարազատութեան կանգանիք մեք, քան Հնուարայ պատահանց. ա) ի ցանկն իշտասնկիցոր ի վերոյ տաղաչերն եւ արիանցի (Առաջին) գրի եւ գնոյն ունին վերնագիր չարքոց եւ Հինգերորդ զլուրեք, քորս ի իք գահանալութեամբ. երկրորդ գրի եւ իմ ինդրոյն հասն, այս ինքն գամիր պատմական, որ ինչ ա յարմար (10 ԱՅՏՈՒՄ) գիտնական մեզու մեծադարկութեանց Առաջին ք) ի սկզբն վերնորդին Հինգերորդ գլխոյ ցանկն թուրք կարեւորք «յայտն արիանց», (զոր Յանուարի մեր 22-րդ թարգրույցայն ունի «յայտն պատմական»), որ ինչ յայտնի ցուցանել քանհարազատութեան զլուրն եւ թէ զլուրին Հինգերորդ յանկուած է յտույ ժամանակ, զոր զրի ուրուք մեծնույ իւրն եւ այլոց արհեստակցայ նորին կրկնույ անխորտար. ոյ. զ է հաշ կարծիք, թէ Առաջին հատույ ինչ երկրորդ եւ գնոյն ինչպա եւ զի ինքերորդ մեծ նուագի փոխանակ եւ նա մանրամասնից եւ ընդարձակից պատմությունն, որում անկեղևայտ անչուրս յայս զկուր - ստանալիկույ ինչ ցանկնթ եւ քանդակուակ ցանկ ստուանց եւ ժամանակաց անթարափուաց, զցանկ թերի եւ յայդ իտանակ»: (Յանուարի մաս):

Ե. Դյուրբին (ՆԵ 204) զրկ զայսմանը.
«Այս զլուրն (Ե) կարճատու կրկնութեան է նախորինաց գլխոյն, որպես զլուրն է տեսանից Համեմատելով զերկուսն զլուրան: Այլ մեք Համարին, թե՛ այս զլուրն ոչ յասարել ունեթ զրկ էջն ունկնույ մեծնույ ի մասնան, այլ նորին իսկ պատմագրու ինչ յաւանակ. քանզի փերագիր այսր զլուրն իշտասնի եւ թուրքուակի եւ ի ցանկնն երկրի եւ սեղանի Բ. գրքոյ, եւ զի այս ցանկ երկրորդի գրքոյն, Համակ եւ ցանկը Առաջին եւ Երրորդի գրքոյն՝ թուրքուակին լրացնուոր ծրագրի պատմին եւ մասն կարեւոր եւ մասնակ: Բրտանի իտարարույ ինչ Հնդկանկն գնովթ մայր գլխոյ, համեղով տպա վերտանի յարչարել զայն եւ միտարի ընդ Զորորդ գլխոյն, որ գնոյն իրաց հասն: Առաջին զայս Ե. գլուրն անույն տակ «յայտն պատմական», թայց ո՞վ է արդիւս պատմագիր, զորս այնուս չիշտասնէ նա, եւ մեք անդրմանակ. իր զի տա պատմագրու Հայոց առ աննեթին, զորս ունեթ այսոր՝ չիք աննեթին Հատում ինչ այդպիսի»: (Դյուրբին, յԵԵ 204):

Մենք ընտր իսկ չենք կանգնում այս Հինգերորդ գլխի Հարազատությանը, թայց քանի որ արդ գիտնական Մ. Էմիլը ստանինը Հարոցից զրա անհարազատության խնդրը եւ իր կարծիքի ճշտության վրա պիտից, ուստի եւ Հարի ներ Համարում թերի այստեղ մեր պատասխանատվությունները: Առաջինը, որ անն զեղարւմ իմում է ճշմարտատուսում լինել եւ պատմական ընդր իրողությունները հետ անպայման նուսն է թվականները՝ պատմական զրվածքի Համար աննախարարութեւ մասը Համարելով ժամանակագրութեւր, արարական

* Զատարյանը, թե «Այլ Ձեռագիր» անտիպ, ո՞րը ի նկատի ունի Սո. Մախումյանը, որից էլ ընդգրկված է Կյուրղի վարչարանը, եւ թե ինչու՞ է այն նրա ս գլխատաղ: Վ. Վ.

ամբար-մուսնիների գործերն ու ժամանակները, ինչպես ցույց ենք տվել նախորդ, քննարկ ինչ մասը վերջում է Արեւմտի, իսկ մեծ մասը Առևտրից, մասնավորապես ամբար-մուսնիների իշխանության տարիներն ու Հարթագրականությանը, որոնք նրա մաս նույնն են, ինչ Առևտրի մաս, միայն այն տարբերությամբ, որ այն, ինչ Առևտրը նշանակում է ամբար-մուսնիների վերաբերյալ, Առաջինը թայ է նշանակում ամբար-մուսնիները եւ իրենց միայն տարին է թվականը (Համեմատել ամբար-մուսնիների տարիներն ըստ Առաջինի, էջ 122-127, եւ նույն անոթը՝ Առևտրի ամբար-մուսնիները Հնու, որ նշված են ցանկում, Մաս. 94):

Ահա, ամբար-մուսնիների պատմությունը կազմելով ըստ Առևտրի, նա Համար-մասնաբաժնի ի նկատի ունենալով որով որ այլ պատմություն (որի անուշը այժմ չգիտենք, թե ինչու չի՞ր Հատուկ Բազարում) ինչ, որը Առևտրից բարձրորդ տարրեր է անվանում անուսնիներն ու ժամանակները ամբար-մուսնիների՝ որոնք նա Հարթագրականության էլ չուներ Համեմատելից Առևտրի Պատմության Հնու, ինչպես ամբար-մուսնիները միայնակում եւ զգուշացնում է միայնակ այլ պատմությունների կողմից բարձրորդ տարրեր կերպ անվանում Հնե նույն Թարգմարի ժամանակի ներդրումներն ու զեպվածները: Ի՞նչ պարտավոր է Առաջինը այդ զեպվածությունները մեք մտնել, մասնավորապես որ իրատեսակ եւ արժանահամար աղբյուրների էլ պատմություն էին եւ պատմության ընենակում միջոցներն էլ թերի էին (որոնք մեք ունենք մեք ժամանակ), նա Հարթագրականության չուներ նշելու մեւում որով որ զեպն ու թերին, թայի Առևտրի աղբյուրից, որը իրատեսակ աստղագրություն էր եւ ամբար-մուսնիների կատարածին ժամանակակից չէր կարող լինել, իսկ ուրիշ պատմությունների գտնել ամենը նրա Համար էր, որ չէր Համարում գրանցել թարգմար Հարթագրությունում պատմել, մեւում էր միայն մեկ եղանակ այդ զեպվածին ինչ-զեպը լուծելու, այսինքն ամբար-մուսնիների պատմությունն ու ժամանակները ներկայացնել ըստ աստիճան արժանահամար Համարում պատմելի (ըստ Առևտրի), իսկ ուրիշ պատմություն տարբեր ցույցումները զեպն ասանակին՝ ի դեպ-թյունն է ի Հնուպատմության բնօրինակների:

Ճիշտ այդպես էլ վարվում է Առաջինը, երբ Հարեւանից կերպով է ըստ-պատմականները, որոնք ստիպել են իրեն գրելու. Հինգերորդ դրույթը, ըստի որով որով է. «Թե՛ն չստ ինչ աշխատեցար ի պատմագրական տեսու աստիճանի» զեպ կարճ ի կարելի զըրոյցս անկողս (եւ աստիճան են ասացալքն), սակայն պատմական եւ զմասնակա ամբար-մուսնիացն գտնում այլ եւ այլ գտար ի պատմականներն... սակայն մեք զըրոյթն ի զգի աստ գրեցաք, զի մի թերութիւն ըստի կերեւայի աստ» (էջն 136):

Ի. Իրեն արեւակի գնները այսպես մի ըստի ամբար-մուսնիների անուսնիներ ըստ Առևտրի եւ ըստ Այլ Պատմության

Առևտրի		Այլ պատմություն	
Առևտրի		Այլ պատմություն	
Առևտրի	} 38	Առևտրի	60
Սեպ		Սեպ	11
Սեպ		Առևտրի ինչ Արեւ	10
Մեծ	} 19	Մեծ	23
Առևտրի		Առևտրի ինչ Արեւ	20, եւ այլ:

Եթե ամբար-մուսնիներն էլ այն, որ այս Հինգերորդ դրույթում պատմելը երկու անգամ կրկնում է Մասնակի կերպով Հայտ ԿԷ թե՛ն անոթ ունեցած (այդ թվական է, որը ցույց ենք տվել Մաս. 96-ում, ինքնին պարզ է դառնում ժամանակագրական թվարկում), նույն անոթ էլ ամբար-մուսնիներն էլ չարագրություն իր իրարը նաեւ այսպեղ, ինչպես նախկինում էլ, Հնուպատմ էլ, ուստի եւ կարճում ենք, թե՛ն այն գլխի անՀարթագրականության մասին ոչ մի կամեւ չի մեւում:

102. (էջ 189). Համեմատությունն է Առաջինի կողմից ամբար-մուսնիների ներդրումների Հնուպատմության վերաբերյալ իրենց Համարում ներքին ներքին ըստ այսպեղ ըստ զեպվածական կայրերի անուսնիներն ու ժամանակները, որոնք ըստ զեպվածար զեպից ենք ելք. Մյուսողովի «Յուզանգրական ժամանակագրություն»։ Այս ցուցակում զբաժնում ամբար-մուսնիների միջի թվականները ցույց են տալիս միայն մեկ կայրեր Թարգմար-Համարում տարիներն ըստ Առաջինի, նույն մեւում էլ ամբար-մուսնիները Հնուպատմ էլ, ուստի եւ կարճում ըստ Առաջինի, որոնք, սակայն, չկան Մյուսողովի մաս ըստ զեպվածական կայրերից չարագրում:

Կատարական Սեպ, Կատար	յամին 306	(32)
Կատար	337	(24)
Յուզանգրական	361	(2)
Յուզանգրական	363	(1)
Վարդանիստ	364	(11)
Դրույթ	375	(5)
Թեղու Սեպ	յամին 379	(15)
Արեւիստ	395	(24)
Թեղու Բ. Փարթ	408	(42)
Մարիստ (եւ Յուզանգրական)	450	(7)
Թեղու	457	(17)
Լեւոն Փարթ	457	(1)
Ջեմն	474	(1)

Բարձրիստ ամ 1, Սեպ Ջեմն ամ 12)

Սեպ	491	(25)
Յուզանգրական	518	(9)
Յուզանգրական	527	(37)
Յուզանգրական Բ.	565	(11)
Տրեք	578	(4)
Մարիստ	582	(20)
Փոկս	602	(8)
Հերակոս	610	(31)
Կատար	641	(3)
Հերակոս	641	(-)
Կատար	641	(19)

Կուսանդին Պոզնան	668	(13)
Յուսոբնիանու Բ.	685	(7)
Լեւոն	995	(3)
Ապոփնայրու կամ Տիրբու	698	(7)
Յուսոբնիանու Բ. Ընչուս, Բ. անգամ	705	(6)
	(Յուսոբ)	
Փրիպոպինո	711	(2)
Արտանոս	713	(2)
Քելցուս Գ	716	(1)
Լեւոն Գ Քասաղի	716	(24)
Կուսանդին Կուստանդու	741	(33)
Լեւոն Դ. Նազար	775	(5)
Կուսանդին Ջ. և Իրինէ	780	(10)
Կուսանդին Ջ. (սուսանդին)	790	(-)
Իրինէ սուսանդին յամբ	797	(-)
Իրինիս	802	(9)
Սասարակոս	811	(-)
Միքայէ Ա.	811	(2)
Լեւոն Ն. Հայ	813	(5)
Միքայէ Բ.	820	(9)
Քելպիկոս	829	(13)
Միքայէ Գ և Քելպորոս	842	(-)
Միքայէ Գ. սուսանդին	856	(24)
Քարակ Մանեղանայի	867	(22)
Լեւոն Ջ.	886	(26)
Ազիլքանդ	912	(1)
Կուսանդին է. Պրոքիստովն (Միքանդին)	913	(-)
Կուսանդին է. և Բովան	920	(Բովանու անս 22)
Կուսանդին է. Պրոքիստովն (Միքանդին)	944	(16)
Սուսան Բ.	959	(3)
Քելպիանէ Հանդերմ Քաբադու և Կուսանդին Ը.	963	(Մարթնու 7)
Իրինիս Փոխու	963	(7)
Յովհան Չեփկիկ (Վիստ ժամ)	969	(6)
Քարակ Բ. և Կուսանդին Ը.	976-1029	

103. (էջ 197). Մեր Յնացրում այսպիսի դադարում էր Վեցերորդ գլուխը: Հարանակոթյունը զիջել ենք Այլ Յնացրիքի նրբ օրինակներ և Բրտակի ու Վեհակի օրինակների Համեմատությամբ:

104. (էջ 204). Ինչպես իր առաջին երկու գրքերի ցանկերի խորագրում Աստվիչը գնում է «Պատմութիւն յանի քաւանայրանու տառից», դրանով ինքն ցույց տալով այն, թէ այդ գրվածքների բովանդակութեան ինքը վերցրել է ուրիշ պատմագիրներից, նախանա և Երրորդ գրքի սկզբում գնում է «Պատմութիւն ժամանակայ ինքնախոսութեան», որից ինքնին Հայտնի է գտնուում այն, թէ Աստվիչ կողմից Պատմութեան այս մասը շարտարելիս նրա մաս չկային նախորդներից ավանդված պատմական աղբյուրներ, այլ ինչ որ գրում է կամ բանավոր աղբյուրներից է յայն, կամ ինքը սկսնասուն է եղել անցքերին:

Յի Հիշատի, քաջի Աշուս Ա. Քաղաքապետի, Անրուս և Աշուս Բ-ի Քաղաքապետութեան ժամանակներից, որոնց պատմութեանը Աստվիչը շարունակում է մաղկարագ անելով Հովհաննես կաթողիկոսի գրվածքից (ինս: պատմութեանը) (ինչպես որ յուրաքանչյուրն իր սկզբում ցույց ենք տվել ըմբիջածանների ժամանակագրութեաններում), թերեւս նաեւ Եսայա Հ. Քաղաքապետու կրթած պատմութեանցի (?):

(Հայտնի չէ, թէ երբ է Հաստատուելու Հայտնաբերվել Եսայա Հ. Քաղաքապետու անունով եղած ներքին պատմութեանը: Տես մեր մաս. <14>):

Իր պատմութեան մնացած մեծագույն մասի, Քաղաքապետայ Քաղաքապետութեան մաս 80 տարվա անցքերը Հիշատակված չկան մեր պատմագիրներից ուրիշ որեւէ մեկի մաս՝ ժամանակով երանից ավագարտին:

Չհիշատակելի այսպիսի Քաթուս Արծրունու Պատմութեանը, Հովհաննես կաթողիկոսի ժամանակակիցի, քանի որ այդ գրվածքը, մեծագույն Համեմատանութեամբ, Աստվիչը չունի իր մտքին: Դրա Համար էլ Աստվիչի Պատմութեան կարեւորագույն մասը Երրորդ գրքին է, որը միակ ստուգատարում և արժանահամար պատմական աղբյուր է այդ ժամանակներից:

105. (էջ 204). Մ. Էմբիչը «Հանդերմեղցն» քառը Համարում է գրագրական ազգագրութեան, ռուսի ուղղագրում և թարգմանում է «չիչուսակ անցնցն» (էջ 105), քանի որ, ստում է, «և ընդել զիչուսակ Հանդերմեղցն եչուսարատում պատմագրութեանցն» խորում ոչ մի իմաստ չկա:

Թեպետեւ Համանայն ենք մեծագույն գիտնականի Հետ, թէ անորոշ է խաբի իմաստը, սակայն կարծում են, թէ այն ազգագրված է չիտուով այն մասին, թէ Աստվիչի շոր օրինակները (ինս: գրչուգիր), (երկուսը Կար. Շահապաղյանի փոքրագրակի, օրինակը Բրտակի և մեր Յնացրիքը) «Հանդերմեղց» քառը միջանց Հար և նման ունեն ի նկատի ունենք Աստվիչի մաս փոքր ինչ առաջ և խաբի Հնապուս մի քանի Համոսաններ, որոնք եթէ չեն էլ քաղաքապետ, գտնել Հիմնագրում են այդ քառը: Ահա՛Համոսի այդ Համոսանները.

«անպու խորհրդով խոկու Հասանի Հանդերմեղցն անեաւ ճառիցն զիտութեան» (չէ՛ն 156).

«գիրքի ժամանակաց անասուք և անպուր ճառեցուք գնասու, գանցուք և գնեղիսու և զազանութեան» (անթ).

«գանցնայն պատմացներ և գահերմեղցնայն մաղարեղմանք քառ

106¹ (էջ 205). Խոսքի իմաստն ու շարադասութիւնը տշտոյի որահանձնում էին «չտպուական» բար, այսինքն «Եւ մի՛ յայտարարես՝ մոյրերեսդ» եւ այլն:

106. (էջ 213). Մ. Էմինը այս հատմամբ ազգագրամ է համարում եւ Հովհաննես կաթողիկոսի Պատմութեան օրնութիւնը ուղղադրում է այսինքն. «Եւ նորս գոգորսն զմացեալ ընդ ցածուն վար ընրին (չերանց)՝ բարմանց՝ ի Նիրակ անկանին» (էջ 111):

107¹ (էջ 213). Նախնին տարգիրն ունիւր. «Եւ յաւորս Վաղարշայի Արշակունց թագապի ապահտութիւն Հաստատութիւն ի կապապո թագապոսն մերց շարարեցան» եւ այլն. այն պատճառով Մ. Էմինը (էջ 107) ուղղադրում է «յաւորս» բար եւ կարգում յաւորցի Վաղարշայի... Առայժմ, կարծում ենք, մեր Ձեռագրի ընթերցմանց հետո այստեղ պետք չէ խոսքը ուղղադրել ուղղակի (իմա՛ յաւայի):

107. (էջ 213). Մ. Էմինը այդ հատմամբ, որ ազգագրամ է համարում, ուղղադրում է այսինքն.

«Եւ անորքնն Յուստոսի, որքին Արա Սահի՛ր՝ ապատմեալ յամբրապետն Եգիպտոսց զմա» (էջ 112):

108. (էջ 214). Այսին հատմամբ Մ. Էմինը թարգմանում է Տեղեյայ ձեւով. «Къ нему присоединило: царъ иверійскій... и Ашотъ сынъ Шапука... Поимувъ (такимъ образомъ) царъ Сомбатъ, съ званіемъ владра на благоуденствіе Арменіи» (էջ 112): Մենք այսինքն ենք համարում խոսքը. «...մարանում են (Յուստոսի հետ), մեծան են թարգմտմ Արաոս թագապորն՝ նեղադարս գործուցելով (տա՛տապանն), նախանձնով մեր աշխարհի բարեկեանութեան համար»:

109. (էջ 224). Մ. Էմինը ընդգրկում եղած հրայեն բարը գրիպան է համարում, որը որեւէ իմաստ (այսինքն հիմնադրում) չունի, եւ կարգում ու թարգմանում է հրայեան:

110. (էջ 232). «Ձեր կատիւ»՝ ստում է Մ. Էմինը. «Թէ յուսարն է բուց զմեկսինքն եւ աղապանայ է յոյժ ընդ ձեւամբ գրաց»։ Համարենք թէ արտաշ Հարկ ինչ ընթեմանուց գտնաւորեալս (Domesticus), որով անտարք առ կայսերութեանն Քրիզոստոսի յարթընկն գորգադար ցամառային գրաց» (էջ 124):

Սերոյ առարկա բարը նույն ձեւով է գրվում մի ընդ առաջ մեր Պատմագրի մաս (էջ 170) եւ կարող է նշանակել նաեւ նույն ինքը՝ Ձեզիկի, որն առաջին անգամ 916-ին պատկանելի Պաւսն (?) Սուրբ ամիրայի դեմ, իսկ երկրորդ անգամ 949 թվականին իտալիացիներին դեմ, Կարեն քաղաքում, որտեղ քաղ

մարտի բախարդութեամբուններ ցույց տվեց Ձեզիկին Քոս Կրուս-ժանը (Հովհաննես Ձեզիկի), որը հետագայում Բյուզանդիայի կայսր դարձավ:

Այս նույն բարը պատարճման է նաեւ փոքր-ինչ հետո (էջ 186), որը քաղաքաբնական համար իբրեւ այսպեսույ չ է ընթում Մ. Էմինը, որ սույնն է սույն բարին: Քանզի Առաջինի Պատմութեան մեջ Ամենի քաղաքում Կրուս-ժանի՝ Արարիկի դեմ տված պատերազմի (973 թվ.) մասին Հաննեստուսիցները, որ սույնն են Արարական պատմագիրները, թարգմանելով լատիներեն, տեղում ենք, որ Հունաց զոգադար, որ Առաջինի մաս զմեկսինքն առաջինին կամ պաշտակն անուն է. «Կրուս-ժան թագապոսն Հունաց թիւրաթր գորք զԲի՛հ զմեկսինքն անտարք յԱմենի»,- վերջին պատմագրի մաս գտնաւորեալն է (Domesticus) կոչվում, թե՛ն նրա անունը այնպեղ չէ նշաւապելում:

Ահա՛մայիկ գիրքիցնիկի խոսքերը (973-րդ տարվա մայիսի 23-ին) «Դանտարիտոսն անձն սեղ (Մարկոս)՝ արին՝հեղութիւն մեծ եւ ապականել գերիկին Մայաթարեկին առաջը 22» (Քարճըրբեւ, 362):

«Ի պաշտակն նորս (գտնաւորելով) գրապարս զայս՝ (զԱմենի)՝ յաղծնցաւ եւ կայստար անկաւ ի մեա Արա-Քաղերի (առ Անտոկան Արաթայուհայ) ի Մատարայ» (Անգ):

«Պաշտակն ի Հաղարդար գկարգ Հոյո գրադարոսն Հանգարիկի՛ գրի անկա ի մեա նորս եւ Հեղատուայի որդեղ նաոր-էղգոյայի ի փեղ Կոյս (Քամ տեղոյ՝ եւ մեանիկ (քաղցկելին) ի կայսանս» (Արուսիկի):

(Տես E. Muvati, Chronogr. եւ. armen. լէջ 557):

111. (էջ 236). Մ. Էմինը սուսքը բարի համար գրում է (էջ 128). «Ապար նշանելի խնայալս գրապոսն: Գուղի Առաջինի բարեւոս յարեղ տարարաց» իմաստը գրգռելնք ընտրի գրուեն», այսինքն է «պգուեր Անտահր» (առ Քրիզոստոսայի):

Իսկ Ք. Պատմագրիկը նույնիսկ Հայերեն բառարանի երկրորդ տեղում (էջ 45) գրում է. «Ապար, սուսք, պարսկերեն տարար - գրաբար: Զբարոյ ի կիր արկանել նախապայն բան ցամեմեկն Մ. Նորեմայի, Գ. 17»:

Սակայն չպետք է արտ հետ չդիմել մեկ այլ համարն սուսքը բարը, որը այլ իմաստ ունի, թե՛ն բառարանում չկա նշում: Առաջինի մաս կարգում ենք (էջ 170 եւ 236) այսինքն. «Գուղեղ հնա հնունակաց, որ սուսքարս անուն»- «Ջոր ընդ գուղեղ սուսքարեցն արցաբայ էր ցնուս թագապոսն Կասիլ»։ Թովմա Արծրունու մաս՝ (էջ 141, 143, 148...) «Թովմի՛ գուղեղ սուսքար իցեն»- «երկու ս-ժանը ի սուսքարաց սուհհանգակաց»:- Այս բարը մարտնակ թերեւս մերմամբը կին colorius, փոխանակ՝ «coloratus»-ի (այսինքն է (գրք) փարկան, որպիսի սուսքարանութեան ունի նաեւ colorat բարը):

112. (էջ 236). Այն պատերազմի մասին, որը մեկը Հովհաննես Ձեզիկի Բաղդապայ եւ Ռուզայ դեմ Հունաց եւ Հույոց զորքերով միասին, անս Մարտայիկի մաս, 553-556 էջերը, որի մեջ ցույց են տրված նաեւ բարք պատմական այ-

բյուրերը (Քյուզլեպանան), որոնք այդ մասին են խոսում:

Մեր ընտանիք թվում է, թե ազգական է այստեղ: Կախինի ազգային ունեթ. «Գուշը Հեռակապան... առաջի թագավորին պատանազ գլխահարմարանքն որ ընդդէմ եղաւ. ընդ թագավորին ամենայն Հեծեղաւորը զորքը՝ մտալ. եւ սուր է գործ...»: եւ այլ: Կարծում ենք, թե «ընդ թագաւորին» բառերը պետք է կարգով «անդ թագաւորին», ինչպէս որ կշտակել ենք ընթերցումների մատակարարման մեջ (2, էջ 154):

Հասոյաճի թագմանութեան տես Մ. Էմինի մաս (էջ 128), որը սակայն մեր կարծիքով Հարազատ է:

113. (էջ 242). Թագաւոր թաղը Մ. Էմինը չի թարգմանում եւ Հրամարմում է նրա կշտակութեան մեկնելուց. այն չիս նաեւ որեւէ թարգմանում: Առաջարկում է այն ընթերցել ոչ թե խաբար, այլ Թագաւոր, որը Թագաւոր բառի գործիական հոլովն է (132-133 էջեր):

Եթե այդ բառը որեւէ օտար ընդմիջ չի մտել, թերեւս ընթերցումը խաղաղութիւն բառի գործիականը, «խաղ» արմատից, ինչպէս որ «սաղմ» արմատից անանցնում է «սաղմիկ»:

114. (էջ 245). «Մտեմաննս Առողիկ թուէ ընդ գաւառս Յորմայաշոյ, Կարեղս, Բասենի եւ այլոց, զորս եզ (եւ?) Կապի կարց Գաւթի Կերպազադաւտի, նաեւ գեղասուր, որ յոյժ հեռի գոյով է գաւառացո յայտանէ, մերս առ Լիբանոս լեռան՝ չէր է՛մանակնի յայնիկ եւ ոչ ընդ Մուշաց իշխանութեանը» (Կար. 4, Եւ-Տաղապետանի ի Ման. Առողիկ, 77, էջը 295):

Կախինի Հրատարակչի օտնի գիտաբանութեան մեր Գրաստագրին մենք եւս ավելացնում ենք, թե «Կելաւարան» բառը, որը Հոյգմական առումով չի համար պատահանում խոսքի ոճին, քաղցրապէս է Առողիկի գինեակիցան ձևաւորում, քանզի Չամչաւար (Բ. 845), որ այդ նախ ձևաւորից է փերցնում եւ Մյուշապը (էջ 564), որը Չամչանից է փերցնում, գլոխաւորներն եւ բաղադրները շարժում չեն Հիշատակում Կերպաւորը:

115. (էջ 256). Սերասոյաճի մետրոպոլիտի թղթի պատահաւոր, որ գրվել է Թաւրիկ կաթողիկոսի Հրամանով, խիստ ազգական է ոչ միայն Հանքեան մեծերով կամ պահպաններով, եւ կամ բաների խախտանքներով, որքան տրուած: Ինչ կշտակների թաղում թերութեաններով եւ չարեաների թաղանայութեան, որտեղով Շարաբաթը կշտակը անհիստեղ նամակը գրողների խոսքերը սուրը Հայրերի խոսքերից, որոնք շատ հաճախակի մեկ են թելում նամակի Հեղինակները: Թեև մեր սենցան Հեռագիրը գրեթե ոչինչ չազդել մեզ կարգափոխելու ստույգ ընթերցումների անհասկանալիները, սույն շարաբաթիցից որքան Հնարավոր էր, մանրամասն Հնուտարմութեան տրուելի խոսքի Հասոյաճիներ կետադրութեան, որի միջոցով մեր տարգրութեան մեջ բացմանի՞ անհրաժեշտ բացահայտից խոսքերի խնամք, որոնք անհասկանալի են մնացել շատ առաջին տարգ-

րութեան ընթերցումների: Հին եւ նոր կտակարանների գլոխաւորներն եւ գրամարմանի ցուցանիքները մենք մասամբ փերցրել ենք Մ. Էմինի թարգմանութեանից՝ մեր կողմից կշտակելով գրաւոր եւ ուղղաբանելով ինչ-ինչ թերութեանները: Իսկ Ս. Հայրերի մատակարարութեանների ցուցանիքները, որոնց խոսքերը մեկ են թելել նամակի շարաբաթները, ցանց ենք ստել՝ մեծամեծ գծավարութեանների գրաւանագ:

116. (էջ 257). «Առյն խոսքի իմաստն այն է, թե Հայրերը Հայոց ուղղված իրենց թղթում սուս վարդապետութեան են զարգում, որոնք պատահում են (գարգարում) Ս. Գրքի եւ նեղեղեղա Հայրերի սուս մեկնութեաններով: Հայրերը սուս վարդապետութեան պնդել են նմանեցնում, իսկ սուս մեկնութեանը՝ արժամքի» (Մ. Էմին, էջ 144): - Գիտանալուքի այս քաղաքագրութեան մեզ շատ հավանական է թվում, թայց միայն Հայրեր Սուրբ Գրքի սուս մեկնութեանը չեն նմանեցնում արժամքի (սորձ Հնարարք էջ 22), այլ խոսքաբանական արժամքի, այնքան որեւէ այնպիսի բանի, որը արժամքի կեղծ գարարած է սուսին:

117. (էջ 263). Այս Հասոյաճի Համար երեք ուղղապետութեան է առաջարկում Մ. Էմինը, այսպէս. «Եւ եթէ սակ՞ գմի եւ նոյն գերկազապութեանն բաժանեք... թէպէտեւ ոչ կամք՝ միաւրտօթիւն խոտաղանակ Տարիներեցին... ընդ որում եւ Հասարակաց ընտրութեան ամենայն մարդկութեան երկարագլխ... (էջ 147-148):

Սույն խոսքի խոսար մենք հասկանում ենք այսպէս. «Եթե մի եւ նոյն երկարապետութեան Համար (երկուս) եք ստում, գրանով երկարապետութեանն եք բաժանում (երկու երկարապետութեան խոտաղանակ Տարիներեցին... ընդ որում եւ Հասարակաց ընտրութեան ամենայն մարդկութեան երկարագլխ... ուրեմն մեզ պետք է նաեւ... միաւրտեւ (մի ընտրութեան) խոտաղանակ Տարիներեցին... եւ ոչ էր երկարապետութեանն է փոյն երկարապետութեան երկարագլխ ընդ որս (խոս՝ ընդ երկարապետ) եւ Հասարակ մարդկութեան Հասարակութեան կտակարանն է երկարագլխ (Հիսուս Քրիստոսին), (որս)՝ մեզ ընտրութեանից լինելու պատճառով»:

118. (էջ 267). Այդ Հասոյաճը, սկսած «Աստուած ի մարմնում» քաղցի, Մ. Էմինն ամբողջութեամբ գործը է Կետում թարգմանութեանից, որովհետեւ, առում է, ոչ մի կերպ չկարողացավ Հասո լինել նրա խնամքին:

Այս նախ Հասոյաճը Գրաբերի մաս կարգում ենք այսպէս. «Աստուած ի մարմնում, ոչ առանց գարծոք՝ որպէս ի մեծ մարդաբանից, այլ քաղաղիկ ինչեան եւ գիտութեանից կաղցրանելով մարմին» (սեւ Հայկազայան թուարանում, Առած թաղը, 1):

119. (էջ 268). «Կոչեաց մեզ ի միտքին այս» խոսքը Մ. Էմինը կարգում եւ թարգմանում է, «Կոչեաց գմից ի միտքին այս» (էջ 151-152):

120. (Նշ 271). Մ. Էմինը, իբրև անհասկանալի, Թարգմանութանց գուրն է նետում. «ար ես ոչ Պոլոսի ծառայական ընտնեման հասարակ էր, որի փոփոխության գիտա Քրիստոսի ունէր» հաստատել: Իրպ. որ անհասկանալի է Մայրապետնք եւս չի բացատրում... (Վ.Վ.):

121. (Նշ 273). Մ. Էմինը գուրն է նետում Տեսնելու այսպիսից հաստատելը. «Ձի կոյրի այնպիսի իմն ժողովուրդ»: (?)

122. (Նշ 275). Մ. Էմինը բաց է փողոսում այսպիսի հաստատել աստիճան գուրն, որպես անհասկանալի խոսք («Նշ այսպիսի գուրնում (Մ. Էմինի մոտ» պատահալ) միտարարեման եւ Տեսնելու իմտարը, թե ինչպիսի բանը եւ պարզացումը թայանի ցուցանեն գուրնում միտարարեման եւ գաղտնիանալի ժողովուրդում է այսպիսի. «ИЗЪ этого выстываетъ, что есть воля вся божественная, принадлежующая Христу, и есть другая - общия воемъ людямъ» (156-157 է-րեր):

Մեր կարծիքով աստիճան հաստատելը, որը ասում է Հուսիսում ընտրել իր հաստատելը, պարզանալի է Տեսնելու իմտարը, թե ինչպիսի բանը եւ պարզացումը թայանի ցուցանեն գուրնում միտարարեման եւ գաղտնիանալի ժողովուրդում:

Իսկ երկրորդ հաստատել իմտարը շնայած չենք հասկանում, սակայն նրա Թարգմանութանը ոչ հարապում ենք հաստատել, որը գիբրեում մեկ ընդհանրորդ, որպես թե հարապող չէր Հայոց իրենց թղթում, որպես շատապատում կեն Քրիստոսի մեկ ընտնելու եւ մեկ կամը ունենալը, երկու կամեր խոստովանել նրա մեկ իրը իրենց փառարանութան նպատակում մեկ կամեր հասար: Այստեղ երբ անհասկանալիությունը եւ խոսքի նպատարը լինելուց բացի, հայտնապես երևում է նրա ազդեցությունը լինելը:

123. (Նշ 276). Մ. Էմինը գուրն է փողոսում հաստատել, «մի ընդ իւր միտարարը գմարեման»... բաները սկսած:

124. (Նշ 278). Մ. Էմինը անհասկանալի է հաստատում եւ գուրն է փողոսում «արդեւ մեղք չնայ ասացա եւ կոտոր, եւ ոչ եթէ յայնպիսի փոխեցա Տէրն - մի՛ լիցի» հաստատել:

125 (Նշ 279). Սույն հաստատել Մ. Էմինը ուղղաբանում եւ Թարգմանում է այսպիսի. «զոր նշանապատես Հեղեղի Բանն Աստուծոյ՝ արեանի խորով փրկեց զեզր» - «проливая которую (т.е. кровъ) Слово Божие действительно ею избавились» (Նշ 159):

Թեմն խոսա հաստատելում է այսպիսի ուղղաբանությունը, սակայն խոսքը, ինչպես որ կա ընտրում, ինչպիսի շնայած իմտարն ունի, որից ստորերը մեւում է հաստատում Մ. Էմինը: Մեր կարծիքով այդ խոսքը թույլատրում է այսպիսի. «Բանից արեւն ոչ կոյրի» բայց եթէ յնրակց եւ ի մարմնը գրչուցումը, զոր

(իմա՞ գրչուցումը չի յնրակց եւ ի մարմնը) նշեալ Բանն Աստուծոյ... փրկեց զեզր»:

126. (Նշ 283). Գրչուցի այսպիսիությունը կամ թղթի սխալ ազդեցությունը ստեղծ մտք է հաստատել իմտարը, որն ըստ նախապես եւ ըստ հետագա ասաներից պետք է հասկանալու հետեւյալ միտար. թե «Մարն» (խոսքերով կամ թե մեր խոստովանութաններով) թաղանախաբ պարզում են մեկ գրչիցանալից նենդալովը (գրարարից) թարգմանելը, իբրև թե մեկը նշանակում ասանի հաստատելն ենք պարզում Քրիստոսի մեկ մեկ ընտնելուն, որին (իմա՞) նշանակում եւ նրա հետ է հերձակառնելը) կզուգում ենք...» եւ այլն:

127. (Նշ 284). Մ. Էմինը գուրն է փողոսում, իբրև անհասկանալի. «Քանզի հասարակ յայնում ժամանակն լրտան բանին է, զոր ասացն» հաստատել:

128. (Նշ 285). Մ. Էմինը այս հաստատել գուրն է փողոսում (հետեւյալ նախկին ապագային) որպես անհասկանալի խոսք. «եւ թան կրկն ինչ պիտա խորովուրդուն»... Հայտնի է, որ սույն հաստատել Աստվածաբանի խոսքի շարժանություն է. «Ձի՛նչ թան զայս հրաշալիանալային... եւ թան զերկն Բարձրագուրին (միտա Քրիստոսի) ինչ արեան»:

129. (Նշ 289). «Ի ընդհանրին ընթեմանը» Գիտելիս Արեւուպետնք, որ սկիզբին վերջակ է յարգող աղոթագրչուցումն ժամանակին. քանզի Արեւուպետնք, որ ժամանակակից էր առաջերոցն (Գորք Առ. ԺԵ. 34) ոչ կարել աղոթալ հաստատել լինել ընդ Պոլոսի Աստուծուցայ: Երեւի թէ ի վաղի յայնի բանը են գիբրեմանայ Աղբրանալայցայ, որ կենաց գիբրեմանայի Գ. գարուն (+265), եւ սա աղխալութան գրչուց ազատապես է անուշ եւ փոխեց յԱրեւուպետնք: Այս Գիտելիս Աղբրանալայցի մեկն ի Հեթանոսութան ընկալում յետոյ գճառաւ Քրիստոսեան, ուսում սա ստա Արեւելեմի եւ արեւմտեան 247 անթրուս յաթնա պատրաստութան Աղբրանալայցի, եւ արեւմտեան նկայ Սարէլէ: Երթում խնդրայ ժողովն Անտոնայ ընդզմ Պոլոսի Աստուծուցայ՝ զրեւց եւս թուղթ ի ժողովն ի վերայ ընկնի խնդրոցն, քանզի սա մերութան իւրոյ ոչ կարաց կրկն աղոթ անձամբ: Ի յայնմիւրեւ կրկն նորա նշխարեցան սա մեկ հաստատել թան մի եւ եթ սա Եւսեանայ եւ սա այլ պատմագիրս կենդեցայ»: (Էմին, լէ՛ն 167):

Թժվար հասկանալի աղեղը Թարգմանեցիկը մտաւոր իմաստով. - Վ.Վ.):

130. (Նշ 292). Վերջին հաստատել պետք է հասկանալու այսպիսի, թե «ենք ոչ միայն զի նորք եւ ի մեւն նոցա ու ոչ զենն թան ընդեմ թամանապետնք եւ ոչլլ եւ ոչ... ընտանի... վարչապետը մերով»:

131. (Նշ 294). Աղբրանք, թե ինչու Մ. Էմինը բաց է փողոսում «այնքան,

մինչև զի Աստուծոյ ծայն ձեզ ստնի...» քառերով սկզբով Հատվածը, որն ի-
մասով գերեզմուխարհ եւ սպառնք ռժով թիվի կղանք զարգրից է: Հատվա-
ծի իմաստը այսպես նկը Հատվածում: «Իւրք սահմանքը գհաստու, (յուսացիս)
ի բազմութիւն ձեր եւ ի սեռութիւն, եւ սերնան (գտատմանիք ի ետեմ-
թիւս ձեր), մինչ զի ձեզ ստնէք (միտարքը) գհայն Աստուծոյ: «Ի՞նչ է ստն եւ ի՞նչ է
արծայթ»: քայք այս Հեռի է ի սղջացու Հաստաց, (իբ Հաստու ոչ սահմանի քազ-
մութեանը, եւ ոչ ետեմութեան) եւ ի մարդկութիւն Փրկչին, որ մայր տասն-
գիցարեա (իմա տասնացիս եւ արդատ) եւ աշտիերու սպտու եւ արդատու եւ
կուսարուս թուով (ընտրեցի), (արդէ) զի (իտեմՀատեմութեան) գհան (այլեկն
է գհմտատուս եւ գհզար) իմն խտմանայք, բուսիք ստացիս է, թէ «մի պար-
ծուցի աննայն մարմնի ստաթի Աստուծոյ»:

132. (էջ 294). Մ. Էմիլը կրճատելով Համառու ձեւով է ներկայացրել այս
Հատվածը, սակայն մեծը կարծում ենք՝ անհարգատարճ (էջ 170): Այսպես.
«... Вы поклоняетесь, как Божеству, в такти огромного степеня народа и съ
такими усердием... что каждый изъ васъ можно-бы принять за жреца... На это
указываетъ Богословъ...»:

Իսկ մեծը կարծում ենք, թե իտարը այսպիսի իմաստ ունի.
«...սերնան բազմութեանը եւ պաշտամարտութեանը՝ մինչ զի առ անձա-
նայն եւ առ Հեթանոսս Համարեայ էր, թէ իւրքարեչիք որ ի ձեզ ստանմինն
բուր է եւ (ուճի իւր) ստն (սեմական): Եւ (այս ստմարթիւն ձեր) յանարանի
նիթի փնկով (պարսաթ կամ մարդ) սղխաց (ըրիտատեղական Հաստաց)՝ ոչ
է գրծ գղուչութեան կամ խոհեմութեան»:

133. (էջ 297). Մ. Էմիլը դուրս է թողնում մի ընդարձակ Հատված՝ «քն-
դէ՞ք եւ գիտրհրպակու բտմանի ձեր միտերը իրով կամ սպղականք...» (էջ 238)
քառերով սկզբով:

Թե՛ն այս խոսքի ձեւը, իտր, ինչ-ինչ ստանմանքի զմար Հատվանայի,
սակայն ընդհանուր միտքը մտն է անկնք եւ Հատվանայ. այստեղ բառով է
Արատուայի մեղադրուիտի այն Հեղեղուն ստանմն ընդդեմ, թե իտր «Ջղան
կերք եւ երկիր սղխուկեք», որը պատասխանն էլ արվում է Հեղեղուն եւ իա-
տագովթիւնն է ստեր միտարթիւն. այն գրված է արամարանների կողմից
կղզված «Հատվատութեան» սեմով:

134. (էջ 298). Մ. Էմիլը դուրս է թողնում «որոք մարգարէն ան, եթէ
գհտնի գրտի արկեր ի վերայ ետր» պղծույ է՝ աղավաղված Հատվածը:

135. (էջ 300). Մեծը գտնում ենք, որ այստեղ Հարցապտ չէ Մ. Էմիլի
Թարգմանութեանը, որն ունի.

«Наконецъ что же сказать намъ о техъ, кои полагаютъ что они действительно
спасуютъ отъ погнбелн и обращаютъ отъ заблудженн насъ, какъ люди считающн
истину ложно, мракъ и светомъ, сладое и горькимъ Воздерживаютъ оказатъ (этимъ

людямъ) пророческое горе, ибо имъ какъ упоеннымъ и безъувствннымъ мннтся, что
вердо-стояща земля вращаетъ и что остаются неподвижнымъ стоящне вокругъ
ней».

«Այլ զի՞նչ Հարկ ինչ մեզ գրել մտն «գտնուելոյ զեղե ի կրտսեանն եւ
զարժանելոյ կրտն ի մարտութիւնն», որպէս եւ մտն այնտեղի, որը գհմար-
տութիւնն (մերա խառտագականութիւն) ստաթիւն իմանան, կամ գյայն՝ խաւար եւ
գրտարը գտնն: Աստղո՞ք արտերք մեզ եւ նոցա՞՝ «մա՞յ» քառ մարդարկին:
Արք թմրեալայն են եւ արտարք՝ թուի նոցա, թէ չուրէլ զայ երկիր. իսկ (ոչ ար-
բուցի) որը չուրէլ զարքերովն են՝ յայտնի է, թէ Հաստատուն կայ եւ մայր նա»:

136. (էջ 301). Արտան Մ. Էմիլը դուրս է գցում «Ջր նոյաւ, լուս սկզբն՝
զոլ ընտթեան...» քառերով սկզբով ընդարձակ Հատվածը: Ըստ նոր Տարալիք օ-
րհանի, որ արտեմիւսն եւ քոյրը նշանակուով գրեթէ ասարեթիւն է աստիցից,
այս Հատվածի իմաստը մի թէլ անորոշ է Հատվածում, իսկ քառ ստաթիւնի քա-
րտրովն զմար էր վերահաստ վննի խոսքի իմաստն:

137. (էջ 304). Սամվէլ Անեցու ձառ իրա Մ. Էմիլի էջ 176) Բուլղարաց
այդ թագավորը կոչվում է Կուս եւ Ալուսիան («Ալուս (Հուսի) գրարան
Բուլղարաց գիւտն որ է Ալուսիանն»), նույն ձեւով էլ Մատթէոս մատմանար-
գիրը (իմա՝ Սահայեցին, Վ. Ա.) Ալուսիան է կոչում Կրան: Բանի որ Սամվէլ
Անեյն հրատարակում է այս թագավորի կնն եւ որպէսնք ունենալու մասին, զյա
Համար էլ Մ. Էմիլը զմարտուս է այդ քառը Հատվանայ «Կուս, ու» ներշնի,
մտածանց որ Համարում է Հատուկ անուն: Ասկայն մեր Գտտմարգիրը պարզ-
առ զույգ է տալիս, թե այդ կուսը քառը Հատուկ անուն չէ, («գրայնն առ թա-
ցարան Բուլղարաց, որ էր կուս»), իսկ երկրորդ Հատվածում, սրբազրված
քառ մեր մտապրի, քոյրովին թաշահայ է երեւում այդ քառի նշանարկութե-
ան (պիտագուար Բուլղարաց գիւրտ ներքինինն):

Հուսաց պատմագիրներ Գեորգիանու ու Ջոնասար ընդարձակորն են
պատմում այս թագավորի մասին (կտնի որպէսնք ԱՀարտի որպա, Հայոց
Ինքնան զաւանդի), ինչպես որ Սամվէլն եւ Մտեկին (Կրտմագիրն - Կու-
սարուս) մասին, Կուսիք գարտութեանը նրանց մեղքով, Համակ նուն Արատ-
ուայի մեղադրուիտի զարչար մտհմտն մասին Սամվէլի մեղքով: Տես Մտեւել,
էջ 565:

138. (էջ 310). Երեք գլուխների (Ին, ԻՋ, ԻԷ) իրադարձութեանների եւ
մատմանագրութեան պատմութեանների Համանայն են Հուսաց պատմագիր-
ների (Գեորգիանու, Ջոնասար, Աւսն Սարկուպի եւ ուրիշների) Հետ, քայք
միայն Կուստանդուպարի մեծ երկարաբան մատմանի, որը վերջինների գրում
են 986 թվականին (իրա Մուրադի Հալվարի՝ Հոկտեմբերի քամեղեցիորդ
ար): Մտեւել, էջեր 569-571:

139. (էջ 318). Մամբուլ քառը, որ Բրտանի օրինակում գրված է մասերի

(տես Մ. Էմին, 185) և մեր Ձեռ. մամուլայ, ըստ Բրտանի կարծիքի վրայակոծ Ռեֆերի (տրքս) բարի նկատմանն և և Հունանի և ՃԵՐՈՒՄԻ (բուսակոր) և ՏՄՍՎՍՏՆԻ (Հարուստ) Հոճարանի բարեկերի՝ Քյուզուկուհու կայսրության ժամանակ, կամ Արարական մեղիներին: Այս ետև ըստը բարդությունը կերտված է նաև Խորենացու մաս, թեև գրեթե կզմայի փոքր-ինչ աղավաղված, ահա՛ Այլ առաջինն Հաստա և զարմից Քաղաքացու առաջինը, որպիս և այժմ ի վրայ աշխարհին, որ Սեֆուհուս կոչի՝ (Ք. 7): Սեֆուհուսը ըստը, որը կշտակված է նաև այժիշ, ըստ Եղարշ Քյուզուկուհու (Հայկական բառարանության, էջ 11) ըստ Հաջող առաջնորդության, պիտու է ուղղիլ Ռեֆուհուս, որ կազմված է մեֆի (տրքս) և ծուզ (զարմ) վրայգրեմ, որը և բազարտում է Խորենացու՝ որ արմից Քաղաքացուն՝ արտահայտությունը:

140. (էջ 318). Սույն Հատվածը, որը մեր Տպագիրը որինակում բացարձակապես նույնն է, ինչ որ առաջինում է, սակայն տարածություն է նրանում եղած թվականների պատճառով: Փանդի մեր Պատմիչը, որն այստեղ Խուչինի Հայագրագետության արքեր Հաշվում է 20 տարի, նախորդ նույն Հայոց 421 թվականին (1972) և մնաց տասներե տարի: Համահայեցեանցով այդ թվականները իրար, կարծում ենք, որ Տեր Խուչինը կաթոլիկոսական սեֆուհի մնացել է տասներե տարի և փոխանակել քաններորդին (քանից Առաջինը, որը միշտ մյուս տարիներով է կշտակվում Քաղաքարների և կաթոլիկոսների ժամանակները, ըստ Հանտա տարությունում ուրի կամ Հայագրի գրառք մի քանի ամիս, կամ Հաշվի ամբողջ տարով): Իսկ Հայոց 439-ը նրա ժամանակներու տարին չէ, այլ Համարաբար Արգիմայի եկեղեցու չիմարության տարին, զորը Համարին եկեղեցու չիմարյանը 439 թվին է նույնս (Խուչինի) 19-րդ այն Համարան - (և իբրևս այն 439-ը) իննեսասաններորդ այն է 421 ամին, որում նստան Խուչինի ամիս) - թեև ըստը գաղտնա Հայրապետության նորա տես 20-ը, որպիսի Շեռնակում է, թե Տեր Խուչինը փոխանակել մեր թվականության 440-ը իր տարում:

Հատվածի քայտարությունը և Մ. Էմինի կարծիքը տես նրա Քարգմանության 185-186 էջերում:

141. (էջ 321). Այն պատերազմի իրողություններին Հանգամանքները, որը երկրորդ անգամ մեծարակից Հասից Քաղաքայրը Հայագրի Սամվելի միջնով Քուզարանի Քաղաքի գնդ պատմում են Գեղեցեանի և Զեմարանի մաս (Մուրադը, 572-579): Այդ պատերազմը սկսվել է Տիրոջ 99 թվականին, որը կայսրը Գրիգոր Տարնեցուն Քուչից Քաղաքից քարտուս Քուզարայի Հորմազանդ գնեմ անելու համար: Մազիստուր Գրիգորը սպանվել է Տիրոջ 995-ին, իսկ նրա որդի Աշտուր գերի ընկավ Սամվելի մուտք: Քաղաքի գլուխուրդ ինչպիսի իր Հայր Սամվելից իր զանաքը կնստության սա Աշտուրն, և Քաղաքը անստանայից իր զանաքը նրա Հետ և կարգից նրան Դիքարիտի քաղաքի Հրամանատար: Սամուրն թիշ ժամանակ սեյ (997 թվին) Աշտուր իր կնոջ Հետ միա-

սին փոխելով է կտակի կայսրի մաս, մեծամեծ պատերներ ստանում՝ ստորնակում և պաշտմով ինչպես նաև՝ նրա կնիք, իսկ պատերազմը Քուզարայի գնդ պետահանու երկարաց մինչև 1002 թվականը: Հասից կայսրը այդ երկրի զորքաբանակով արշավանքներ ու անթրամություններ կատարելուց Հետո, ի վերջուտակված է ինքնու մեծանայն վերադառնայ այնտեղից Կուտանդուպուրի:

142. (էջ 322). Առաջին Տպագիրն ուրի զարմեանչ մանր Արարիան, որը Մ. Էմինը (էջ 189) Քարգմանում է «սոս փոսնս արաիսու», «մտեր» բարի սակ Համահայակով գեղերները, իսկ Քարայանին՝ Արարայանի: Քուչի արմվենու Պարսից և Արարական լեզուներում չիս «մտեր» ըստ զորը կշտակությունը, իսկ Առաջինի ժամանակներում է Արարայի բարի փոխարին գրում էին Տանիկ Հորթըմուր, ուստի և երկարում ենք, թե այդպիսի Քարգմանությունը Հաջող չէ, ինչպես նաև Ա. տպագրի ընթերցումը: Մեր Տնտարի Համահայ մեք գրեցիքը «մտերարայանին», մի բան, որը կարծում են, թե արարայանների լեզվով կշտակված է պատերազմները արաիսուսուն(ս), (Հայագրից տակնարտուս զիքրայի (զպատկազմողից) և գեղերը) մտարտապատկազմ ըստից, որը փոքր-ինչ աղավաղված է մեր Պատմագրի մաս՝ ժայնակոր տասերի փոփոխությունը:

143. (էջ 325). Եղիպտոսի Աղայ (Անդի) ամիրան մահացել է Տիրոջ 996 (ըստ Հայոց՝ 445) թվին, որը Համար է Տարաբոր չէ, որ նրա մեռնելուց Հետո նրա որդի Մանուսըրը սկսեք պատերազմը դարմ Տեառն 988 (ըստ մեր տմարի 437), այլ՝ 996-ին, կամ թե զրանից Հետո, այստեղից է երկարում ենք, որ աղավաղված մեռավ է կշտակվել թվականը, որ կա ըստը, որը փոխարին նրա ենք Համարում կարգով 445 կամ 447: - Փոքր-ինչ Հետո՝ երբ գլխում Առաջինը պատմում է Հասից կայսրի՝ մեր թվականության 447-ին արևելքը գալու, այդ պատերազմում Հունաց գեղերների ուղերները Քուչիուս, ըստ այլ քաներով Հանգիքը, որը մի ավելորդ ապացույց է 437 թվականի աղավաղված լինելու համար:

Քուչի զրանից անհրաժեշտ է խոսելու ևս, որ Գեարնեան ու Զեմարաքը անորոշ ժամանակ են ստում Պալատանոսի մահվան մտքին, որը կողմ Արի կայսրի գնդ Փոխարն ճգած պատերազմում, իսկ Մյուրազյն է, ըստ մեկ այլ պատմագրի (Կլմանիկի) երկրային պատմության Հունաց պարտությունը և Պալատանոսի մահը գնում է կատարված մահճեղանակների կողմից, Տիրոջ 986 թվականին (կամ ըստ մեր թվականության՝ 435-ին):

144. (էջ 330). «Ի ընդգրկել է «որի թունկայ արեպուս»: Փոխանակ արդի՝ բառին մեր կարգ «եղարորդի» ըստ նախնիցայ պատմության մերայ Հեղեմուխու, զը. Լէ: - Երբնակին Բրտուրի եղիպտոս գրի «արդի»: Մ. Էմին, էջ 193: Սմեր կարծում ենք, թե անհնուն է կատարված այդ ուղղադրությունը, որովհետև անհայտիկ Լէ գրախը, որի Հիման վրա կատարում է այդ ուղղադ-

թշնները Փառխոսի էջնանաթյան փրանապա ժամանակների մասին. պատմագրերինք ցուցածները տարբեր են միմյանցից, ինչպես որ. Վարդան Քարբեղցիին (կ՛ը 137) նրանք քառանգ զնում է ո՛ր Հնրե Հարիւր քան եւ երկ Քարին» (Տիրո՛ւ 1074 տարւոյ)։ Իսկ ըստ փնտիակիչ Հայրերի տարգարանի՝ 1094-ին։ Աստիանա Սյունեցին (կ՛ը 234-235) նրանք քարմուռն այնտեղից զնում է Սիբիւ Շահ՛ի մա՛վանից Հնոս, Տիրո՛ւ 1092-րդ տարւոյ։ (Տես Մ. Էմբերն մաս, կ՛ը 205, մաս. 1)։ Ե՛ւ քոմի որ Աստղիկի իր Գասմաթյանը պատարում է 1004 թվականով. ուստի եւ Բրտանի ստարիկ թյունը, թէ Շարսարդ չէր, որ Աստղիկը տեղյակ լինէր Փառխոսի էջնանաթյան փրանապա, որը նրանից անկէ՛ր Հնոս է եղել. եւ նեթապարմ թյունը, թէ այս զուրկ Հնոսի ժամանակների Շարփնում է եւ անՇարսարդա. կոտ թիրեւ Աստղիկը. որի մա՛վանի թվականը անՇարս է, Հնուապա ժամանակներում Հնոց ինքը տիրացած լինի այն։ Այս նույն պատմագրով զնում է Բրտանն Երրորդ Հանդերի թէ՛ զյիտ փրկելի մասի Համար, որտեղ խառնում է Կարիւն Արաս Քաղաքորի մար մասին, որը Փառխոսի փրկելի Քաղաքորներ Գրիգորի եւ Սննքերիթի թույլն էր։ - Բրտանի այս կարիթին Համախոս է նաեւ Մ. Էմբեր։

Հայր Սիբ. Չամչյանը (Գասմաթյան Հայրը, Բ. 1042-1044 լճեր) նույնպէս մտարման թնձում է մեր պատմագրերինքի տվածները Փառխոսի Քաղաքորմաթյան փրանապան ժամանակի փրանապա. ուչապարմայան անձեղով տարբեր պատմիչների Հարսանան ցուցածները փրկելի Քաղաքորներն եւ նրանց ժամանակներն մասին, ըստ Աստղիկի փխայթման, եղբակցություն է, թէ փրանապ պետք է լինի այդ Քաղաքորմաթյունը 1003 թվին՝ Գրիգոր եւ Սննքերիթ երկու եղբայրների մահվամբ. Հնուապայում ետրից փրանապանիցով՝ անուում է մոտ 90 տարի, ապա Սիբասի ու Գրիգորի եւ նրանց մտարմարդ Սննքերիթի Քաղաքորմաթյունը փրանում ընդՀանրապետ, ինչպիսի փխայում է Վարդար (իսկ՝ Քարբեղցիին)։

Ինչպիսի էլ որ եղած լինի խոսիթյունը՝ պատահական, թէ ստույգ փխայթումը Վարդանի, Աստիանա Սյունեցու եւ այլոց, որոնք Հնուապատմաթյան մտարմանների մեկ շնքն մտնում, միայն մեր Գասմապարի ե՛ւ զյիտ փրանապայ կաններ, որ այն անՇարսարդա չէ եւ ոչ էլ Հնուապա ժամանակների Հայրիցում, ինչը որ չի էլ քաղաքորում իրը Աստղիկի եւ մյուս պատմագրերինքի միջեւ. եղած 90 տարիների տարբերութունը։

Սույն զյիտ Հարսանապատմաթյան տարցույցը Հնուապայներն եւ։
Նախ որ թուր Էնուապարի միահամար ունեն այս զուրկը նույն թվականաբարմայան։

Երկրորդ՝ Երրորդ Հանդերի զանգում թուր Էնուապարի ունեն նրա փրանապար (այսինքն՝ այդ զյիտի), իսկ եթե անՇարսարդ էր, ուրեմն պետք է ընդունել, որ անՇարսարդա Շարփնայրները ներ եւ մու՛սնից եւ զանգում, եւ ուրիշ տեղերում՝ զրանցից Հնոս եկող։

Երրորդ՝ որ այն թուր իտարմարմաթյունները, որոնք թվանդական են այս զյիտում, Հիշատակման են մեր Գասմապար մաս այլ տեղերում։ - Գրիգորը եւ Սննքերիթը։ Փառխոսի Քաղաքորներն են, Հիշատակման են թէ՛ զյիտում եւ ըստ նույն ցուցածների եղբայրներն են։ - Որ Գաղիկ Քաղաքոր արիւն է Փառխոսին, այդ մասին Գասմապարը փխայում է և զյիտում, թէ արիւնք նա (Քաղիկը) յայդ թերից եւ զուստայ ի սահմանաց Կայոց արոյ, ետնինդ եւ Փառխոսայ (կ՛ը 256)։ - Որ Գասմակի ամիրա Փառխոսը ժամանակից իր Գաղիկին, փխայում է նույն զյիտում (1), 257 էլում, թէ ամիրայն Գասմակայ Փառխոսն փոխաբան պատերազմի ընդ նա (Քաղիկի եղբայրայն Սիբասու եւ Գաղիկ, որ սա Գաղիս կայաւ գիտմանա Տարսայ ե զԿայոց գայա)։ - Իսկ Գաղիկը պարտաց զնա։

Երրորդ՝ որ Գրիգորը եւ Սննքերիթի, որոնք ըստ Աստղիկի փխանապի են 1003 թվականին, յարբը թէ՛ զյիտում Հիշատակման է որպիս Կարիւն Քաղաքորմաթյան 433, իսկ Տիրո՛ւ 984-ին (տես զուրկ թէ՛, կ՛ը 196). ուրեմն նրա կնքը, աչը զիսեւ աճալին ժամանակ տարում էր իր անունաւ մահվանից Հնոս, միանգամայն ժամանակից իր Գրիգորին ու Սննքերիթին։ Այս ցուցածները, որում ամեն եր արեւում է անձայն, ժամանակներն եւ անցքերի զուգարդութիւնը Աստղիկի պատմագրի, կայմում ենք բավական են կարգապարհու ե՛ւ զյիտի Հարսանապատմաթյուն, ինչպիս նաեւ Երրորդ Հանդերի փրկելի մասին, որը կնքն ըստ Բրտանի անՇարսարդա Համարիթի, փխայանաւ կիտարցարդի ուրիշ պատմագրերինքի տվածներ զուգարցարմաթյունը մեր Գասմապար Հնոս, ապա եւ Հարկ կնքին անՇարսարդա Համարն եւ Հասակ զխառնարմաթյան տղանակ մտացով փրանապ ցուցածները, որտեղ, սակայն, թնական կարգով պատմում են այս մտարմանում եւ թուրթիթին չունեն անՇարսարդապատմաթյան որեւէ նշան։

148. (կ՛ը 347). Աստղիկի Գասմաթյան պատարման տարին ցույց տվող Համամանակայ թվերից ունայն Մ. Էմբեր Համարում է ապագական (կ՛ը 207), որոնք նրա կարիթով առաջացել են եւ է, ի ե ի, չ եւ զ, մ ե ծ տառերի նմանմանաթյունից։ - Սե՛ր թերեմն նրա թուրթիցը։

Քուսական թնայրին 6282, որ ցուցակ զան տեղեման աշխարհի կոտ զկզմայ ըստ եօթնամեթից՝ փրկուցել է եւ ոչ զուգարցիտ անձեւին 1004 ամին Տնան. զան որոչ սա ի գտանել զինքերից անս պատմագրի՝ Հարկ է զնի փոխանակ 6282 ամին զան 6206, որ զուգարցիտ 1004 ամին Բրտանոսի։

«Կայրն Փիլիպպայս նուստ յաթն յամին 244. զան տարիքի սա ի գտանել զմիւս Համամանակ 1004 ամին՝ Հարկ է զնի ոչ 756, որպէս ե ի թնայրի մերում այդ սա 760...»

30-րդ ամն Քարդի Բ. կայրն, որ նուստ յաթն յամին Տնան 976՝ տայ զան 1006 եւ ոչ զ1004. ուստի փոխանակ 30 ամին Հարկ է ընթեանակ 29 ամ։...

«Վան տարիքի պարս է ուղարկել զՀասուսակ, Հարիս ըստ ժամանակարան եւ կնք մասին՝ տարպէ, ոչ Արամայ միւսեւ սա մեկ լինել ամբ 6206.

և ի խաչկույթներ կենարար շարժարանայ Տեան 1004. իսկ ըստ Յուճայ Բուսակների ի Փիլիպպոս կայսեր ամբ 760... որ է ամ 29-րդ Թագաւորութեան Կայսի կայսեր Յուճայ» և այլն:

Սկս կարծում ենք, սակայն, թե Բվականները, որոնք ունի ընդգրկը, մի ամբ ճշգրիտ են, մյուս ամբ ճշգրիտ են ըստատրում են Համադրելով Խոյն իր՝ Առաջին Տեա, առանց զբառը գրչագրերի ազատագրության Համարելու կամ առանցի անամուսնութեան շրջափոխան (որոնք այստեղ չեն էլ կարող բացատրել ցմբ են ցմբ, չն է չն, չ և ի՞նչ ստանի և Բվականների բառակազմը:

Ա. Ազատից սկսած 6282 Բվականի ըստատրում Բյան Համար անճարմելու է ճիշդցնել, որ Առաջինը ոչ Երկրորդին է Հետևում և ոչ էլ Յոթնամանից, այլ Որրորդին և Առանց Երկրորդու. Հաշվումներին (տես 11, 12 և 18 էջերը) և Ազատից մինչև Փրչից Խաչկույթուրը Հաշվում է 5310 տարի (էջ 15), որի վրա էթի ամբարջները 972 տարի՝ «ի խաչկույթներ կենարար շարժարանայ Տեան (էջ 276), կտանանք 5310+972=6282, ինչպիս ար է Առաջին ժամ:

Բ. 1004 Բվականը «ի Խաչկույթներ և ի կենարար շարժարանայ Տեան», որ ուներ Խաչկույթն ազատից էր և որը Ա. էմբն ընդունում է իբրև ճշգրիտ Բվական, Հայտնի է, որ ըստսուհայ վերջուկ է. քանի որ 1004-ը մեր Տիրոջ մեկուկու տարիների թիվն է, իսկ նրա Խաչկույթնան տարին է՝ 1004-32=972, ինչպիս ար ուներ Տեապիցը: - Երկրորդին, թե այստեղ ընդգրկը պակասամբ լինի, որն անճարմելու է լրացնել այսպես. «և ի Խաչկույթներ կենարար շարժարանայ Տեան ամբ 972 և ի մեկուկու Փրչիցն մերոյ ամբ 1004»: Այսպիսի ընթացի վանով նախ ըստատրում է 1004 Բվականը, որը կա Առաջինը եղած մեազրեում, և երկրորդ՝ պարզում է Առաջինը անՀամարանայ ըստմիտուր, որ իր Գտնում Բյան ամբարմանը միարարող ըստմիտով Համանամանակա Բվականները Համադրելին, չի նշում կարևորագույնը՝ այսինքն Տիրոջ մեկուկու Բվականը:

Գ. Ինչպիս ցույց ենք տվել Ման. 71-ում՝ Հուճայ Փիլիպպոս կայսերի կույժամ Բվականը շարժը է Համարել առաջին տարուց Փիլիպպոս կայսեր (244), այլ ճիշդցրող տարուց նրա (248), երբ ըստ Կարոտի լրացավ առաջին Հազարամյակը Համի ցմուսնութեան, և սկսվեց երկրորդ Հազարամյակը. այն Հայք (Իմա՝ Հայերս) չեն Հաշվում 1001, 1304, 1757, այլ այսպես. 1, 304, 757:

Ահա, էթի վերջները 247 տարին (Փրչատոսի մեկուկու առաջին Հազարամյակի լրացը) և 757-ը՝ «Բուսականն Յուճայ ի Փիլիպպոս կայսերը» (երկրորդ Հազարամյակի) ընդունենք 247+757=1004, որը նշտրեն Համադրատանում է Առաջինը ցույց տված տարիների թվին:

Դ. Հաշի կայսեր 30-րդ տարին իսկպսիս որ չի գուզարկում մեր 453 Բվականին, էթի նրա կայսրութեան սկիզբն ըստ Առաջինը զեննը 425-ին (զգ. «ի և մի»): Ասկայն այս վերջին Բվականը մեկ տարով Հետո է, քան Կայսի կայսր զամուրը, որը նուսեց սկսուին 975 Բվականի զեննաներին 4-ին՝ ըստ Բարսիլուսի և Պետոյի (տես Եղաբարեի, Recherches, էջ 279, 282) կամ 976 թվ. Հունվարի 11-ին՝ ըստ Մյուսուլի և Լըբոյի: Իսկ այլ երկու Բվականները՝ 975,

4-ը զենու. և 976, 11-ը Հունվարի, գուզարկում են Հայք 424 Բվականին (մարտի 26-րդ օրվանից, 975 Բվականի 28-րդ 976 Բվականի), ցույց ոչ 425-ին, ինչպիս Առաջինը ժամ է: Այս Հաշվարկի Համանունն Կայսի առաջին տարին զենկով մեր Բվականութեան 424-ին և մեր Բվականութեան 453-ին, երբ ամբարջ Առաջինը իր Գտնում Բյանը, երբ որ կլինի Կայսեր Կայսրութեան 30-րդ տարին: Բայց Առաջինը թիվես, ինչպիս կարծում է Ն. Եղաբարեի (Recherches, էջ 382), այստեղ Հաշվարկի է ոչ թե Հայք Բվականութեան, այլ Փրչատոսի՝ Կայսի կայսրութեան սկիզբը զենկով 975 տարում, որի 30-րդը լինում է արգարե Տիրոջ 1004-րդ տարին:

Ա. ՀԱՅՈՑ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ԹԱԳԱԿՈՐՆԵՐԻ ԺԱՆԿԸ

(ՀՍ ԱՍՈՒԿԻ)

	Խաղի թիվը	Օրաց ամսը	Քվեյթի թիվը
Աշոտ Ա. որդի Ամբաս Ազ-Աբասի	887	5	891
Ամբաս Ա. որդի Աշոտ Ա-ի	891	24	915
Աշոտ Բ. երկամ Շահնշահ, որդի Ամբաս Ա-ի	921	8	929
Աբաս Ա. որդի Ամբաս Ա-ի	929	24	953
Աշոտ Գ. Շահնշահ, որդի Աբաս Ա-ի	953	25	977
Ամբաս Բ. որդի Աշոտ Գ-ի	977	13	989
Գաղիկ Ա. որդի Աշոտ Գ-ի	989	-	-

Բ. ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԻ ԺԱՆԿԸ 303-1004 ԹԹ.

ՀՍ ԽՈՐԵԱՅՈՒ

Ս.Գրիգոր Լուս.	ամս	30
Ծասակես	»	7
Վրթանես	»	15
Հուսիկ	»	(6)
Փառնեքսճ	»	4
Նեքսես Մեծ	»	34
Շահակ	»	4
Զափն	»	4
Ապուրակես	»	5
Մահակ Մեծ	»	51
Սուրբակ	ամ	1
Բրբրյո	ամս	3
Եմուկ	»	5

ՀՍ ՀՈՒՀԱՆՆԵՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Հովսեփ	»	8
Գրուտ	»	10
Հովհան Մանգ.	»	6
Բարզան	»	5
Սամուկ	ամս	10
Մուշե	»	8
Մահակ	»	5
Քրիստափոր	»	6
Ղևուկ	»	3
Նեքսես	»	9
Հովհաննես	»	17

ՀՍ ԱՍՈՒԿԻ

	Խաղի թիվը	Օրաց ամսը	Քվեյթի թիվը
Ս.Գրիգոր Լուսավորիչ	(303)	30	-
Ծասակես	(335)	7	-
Վրդանես	(340)	15	-
Հուսիկ	-	6	-
Փառնեքսճ	-	4	-
Նեքսես Մեծ	-	34	-
Շահակ	-	4	-
Զափն	-	4	-
Ապուրակես	-	5	-
Մահակ Մեծ	-	50	-
(Արզիշտ)	-	1	-
(Եմուկ)	-	2	-
Սուրբակ	-	7	-

Հովսեփ	-	2	-
Գրուտ	-	10	-
Հովհան Մանգակունի	-	6	-
Բարզան	-	3	-
Սամուկ	-	10	-
Մուշե	-	8	-
Մահակ	-	5	-
Քրիստափոր	-	6	-
Ղևուկ	-	21	-
Նեքսես	(549)	9	-
Հովհաննես	-	15	-

Մոխես	»	30
Աբրահամ	»	23
(Հովհան)	»	(26)
Կամիսաս	»	8
Քրիստափոր	»	3
Ներ	»	10
Ներսես	»	20
Անաստաս	»	6
Իսրայել	»	10
Մահակ	»	27
Նոյն	»	14
Հովհաննես Օսնեցի	»	11
Դավիթ	»	13
Տրդատ	»	23
Տրդատ	»	3
Սիսն	»	8
Սույն	»	13
Ստեփանոս	»	2
Հովար	ամիս	6
Ստրան	ամ	1
Փետր	»	-
Հովսեփ Կարն	ամս	11
Դավիթ	»	27
Յովհաննէս	»	22
Ջարարիս	»	22
Փետր	»	-
Մաշտոց	ամիս	7

ԸՍՏ ՎԱՄԻԱՆ
ԲԱՄՁԲԵԼԻՆՍԻՆԻ

Հովհաննես	»	-
Ստեփանոս	ամ	1
Քեղտոս	ամս	11
Նոյն	»	22
Անանիս	»	22
Վահան	ամ	1
Ստեփանոս	ամս	2
Սույնի	»	19
Սարգիս	»	24

Մոխես	»	30
Աբրահամ	»	23
(Հովհան)	»	(18)
Կամիսաս	»	8
Քրիստափոր	»	6
Ներ	»	10
Ներսես	»	10
Անաստաս	»	671 6
Իսրայել	»	10
Մահակ	»	25
Նոյն	»	709 13
Հովհաննես Օսնեցի	»	11
Դավիթ	»	13
Տրդատ	»	741 23
Տրդատ	»	3
Սիսն	»	8
Սույն	»	772 13
Ստեփանոս	»	2
Հովար	»	791 6
Ստրան	»	1
Փետր	»	3
Հովսեփ Կարն	»	11
Դավիթ	»	25
Յովհաննէս	»	22 853
Ջարարիս	»	22 875
Փետր	»	875 22 897
Մաշտոց	»	1

Հովհաննես Պատմադիր	»	897 22
Քեղտոս	»	11
Նոյն	»	7 857
Անանիս	(943)	22 865
(Վահանի)	»	871
(Ստեփանոս)	»	971
Սույնի	»	972 20 981
Սարգիս	»	982

ՄԵՐ ԲԱՃԱՏՐԱԳՐԵՐԸ ԵՎ ԵՎԱՏԱՌԱՄԵՐԸ

<1> Սուրբարար թե՛ շարադարեր գերնայերում, թե՛ այլոք Սուրբարարացի գեւոր է գերնային (2), որ, սակայն, ընդունվում է՛ ժամանակակից գրական Հայերենում, ուստի եւ թարգմանաբան մեջ ընք գեւոր:

<2> Սեր կարծիքով տերտում (թեւորում) անհրաժեշտ, թայց պակասող բարդ գրվում է անկասկածոր փակագծերում: Հետեւելով Նույն Մայրախոյանի նորնկայոց կամ Փայտաօտի պատմաբանների թարգմանութեանների որդեկին, իսկ փոքր փակագծերը թողնում ենք Նույնից յայտ, սուրանկայոց փակագծերում նշված են մեր թարգմանութեանների թիվը:

<3> Առջինի բերած փաստերը, ընչպես նաեւ կրա «Պատմութեան» առաջին հրատարակութեանների եւ թարգմանութեանների գիտաբանայլ 188 արտադրութիւնք է ամբ այն՝ մեր պատարմած հրատարակութեան (1885 թ.) կարգադր աշխատանքայլ Սո. Մայրախոյանը: Որտեղ որ չենք ներկայացրել մեր տեղական տեսակերը, նշանակում է յայնի համաձայն ենք մեծնունա գիտական տեղական թարգմանութեանք:

<4> Սո. Մայրախոյանը (Առաջին, էջ 322-323, թարգմտ. 41) իրավայրերն նկատում է, որ մեր պատմագիրը Հեւեւոյ է պատմութեան կառուցման նորնկայոց որդեկին, ուսումնասիր երակից փորձած փաստերն նկատմանք: Որոշ տեղերում համառոտում, ամբին հաճախ Նույնից յայտը կրկնում է երան: Նկատում է արգեն, որ որքը հայ կամ ասոր աղբյուրների նկատման եւս Նույն մեւով է փարվում: Այլ ուղղակի նմանութեաններն ու համառոտանքերն Մայրախոյանը նշում է նաեւ առաջակին հրատարակման: Թարգմանութեան մեջ գեւոր ենք թաւ կրա հրատարակման, գրաբարայան մեւով իմաստները մեւայրերին եւ հրատարակութեանների համապատասխան ընթերցմամբ:

<5> «Տայ ջոյցա պարզայից» (Առաջին, էջ 5) խոսքը Մայրախոյանի կարծիքով (տե՛ս թայց. 2, էջ 290) ընթերցմանի ժամ իմաստը պատմագրի սխալ է թարգմանել Մ. Եմիքը (Որոս մաս՝ էջ 1). «представитъ въ строгой послѣдовательности картины грядущаго въ томъ числѣ изображеній прошедшаго» Թարգմանելներ այդպիս. «...գործ ընթացքով եւ անեղար Հեւեւոյարարանութեանք պարզապես սերտանցներն ջոյց ամբին նախատեղիցի որդեկ երկնց գործն ու ժամանակները» (էջ 12):

<6> (էջ 49) Այստեղ (էջ 13) պարզ է դատում (Հայերն չէ, թե՛ Առաջինը ինչ մեւայրը մտայանց կամ ընդգրկանութեանց է պարզի), որ նորնկային արդեն «Հայք ընթերցողք» էր կոչվում եւ մեւեղով է՛ Տարեկնից է, ներկերիս» իր տաննահատարի աղբյուրը հեղինակի նման. նաեւ այն, որ Դարար Փարսեպին Նոյնիցի Հեսու է ապրել եւ ստեղծարարն:

<7> (էջ 50) Թարգմանիքով տեղերում Հովհաննէս կամ Հասարակ պայակները պատմագիրը ներկայացնում է զիտարարով, որ Նույնից յայտը թողել է կարգադր-հրատարակիչը: Սակայն եւ իրեն անհրաժեշտ թարգմանութեաններից

բայի մեք Տեառեց ենք Հայոց չեզոք ուղղադրութան արդի կոմսաներին: Բացի այդ, երբեմն եզակիի Տեա գործածում է Հոգևորիկ կամ ընդհանրապես: Գրվածքի Տեառայն սեր պատգամներն նկատառումներով մեք եւս խառնվածքներ չենք մտնոցի ըզգական այդ թիրուխոք:

<8> Ըստ իս սրայ է Սեղ. Խթ. 10 (Գրգանությունը):

<9> Ավելոյը Համարեցինք բացարարութան մեք ընդել Մայրապայտեք կայանս ժամանակացական (սիրերուկի) այդուտեք (տե՛ս 21 եւ 22 բացարարչորէր (Առայկ. էջ 302-303):

<10> (էջ 65) Գասմապիրն այտանց (էջ 21) անհայտեղի սրայ, չիթի՞ մեւոյ է ներկայացում մ Աղբոյր վերցրած խաբը, նախ վերադարձ է այն Մեզմեմն, այսպ, թիչ ունդ՝ Հարկերն:

<11> Ավելոյը չենք Համարել թալոյ՞, մեք ընդել Սո. Մայրապայտեք կոյմից գրքի վերջում կատարված Համերկամերեն, բացառաթյամբ Հովակի Ասաֆանադրան Բգմիչյանի կատիւ, որի նվիրարարութան ճախարով, 1885 թ. Մանդր Գասիքրոս դուռն Հրատարակում է Առայկի Գասմությունը:

<12> Կահանիկին (Կահանիկ) Հայապատկանս արժանի նստելու տարիքիցը Առայկը չի կռում Մայրապայտեք ճիցնորում է 965-ը (տե՛ս Առաջադաս, էջ 34, նաեւ ծան. 146, էջ 393-394), այսինքն Առաժնայեց անթխպան Տեառ, իսկ անտպոթեթյունն ըզգական մեկ տարի: Ե՛վ Առայկը, ե՛ւ Ա. Բարձրբորչյանն նրա Հայապատկանս արժանի Տեառայը կամ վտարելո՞յ զիւմ են 971-ին, որը չի Համապատասխանում Առաժնայեց անթխպան Տեառ նստած վնիկի փաստին: Մանավանդ որ նա Հայապատկան է ընդամենը մեկ տարի, գուցե՞ն՝ արժեք պահուս:

<13> Երայոչ Բյուզանդացի (Ման. 16, էջ 26-27) Առայկը գրում է (էջ 91), «Ըս ժողովեցան անձնայն եղբայրապատկան... սո ըրտեպուտ իշխանն աշխարհին եւ գրավարն Հայոց թեպարտ Մահառուկ պարտիկ, որ էր Ռշտանայաց անք»: «Ի ճամբաթեթեան նշանակեց է՞ր գրում է Ն. Բյուզանդացին: Բէ՛ ձեապիրն ունի «Թեպարտս ապուհը պարտիկ»: Մահառուկն ընթերցուածն ըրտորկին սրայ կերել ինձ, զի թեպարտ էր Ռշտանու, որ էր յազգէն Ռշտանեաց», իր գրկ Առաւել Սեյց (երես 7): Իսկ ձեապիրն ապուհը ուղղակի է ապուհարատ (Տեառեպոյ պարտիկ ըստ դասնաւու գործադրութան մտացանք է գիրքիցն վանդ ըստին, ինչպես եւ երես 98, ծան. 8 գրում է «Հրամանս մտայո՞», փոխանակ «Հրամանս Աւստայո՞»: Բերիչ արքունիներ էլ է ընրում Ռիտանեն (Հատվոյ ամ, էջ 109) Այնչոյ ապուհը պարտիկ»: Առայկի գրած մեք (էջ 144) մ տոյր է Համարում էլ է «Տեպոյ զհիւպատուարութեան պարտիկն, այսինքն ապուհարատ պարտիկութիւն Աչոտոյ՝ որոչոյ Տայոչոյ»: Կարեւորագույնին իտիպան գրում է, «...ստահարտս պարտիկ ապուհարատ պարտորթիկ» (Հ. Ա. էջ 300, 333, 360):

Ի ստորին Կայերանթեան Ապուհարատ (յուճարին արտ իւրտաքն կամ արտ իւպատոն) իր իտուկէն պատուարոյ Հրայտեանները, գաղթիքն Comos homovires (տե՛ս Payne Smith, Tossianus Syriae, սրբով Ա. էջ 330): Ըստ

Առայկի է, որեմն ճիշդը՝ Հրայտապարտութեան, որով եւ Ապուհարատ կիւր իւր պատուար:

<14> (էջ 48) Ըստ Մայրապայտեք վերահիշոյ վկայութեան (Բաց. 9, էջ 294-295), մինչեւ Առայկին սույն Հրատարակութեանը Հայուհի Բարաբառուս կան վերադրվան Գասմությունը անհայտ էր: Ընծ նկատում է («Հայոց պատմութեան», հ. 1), զիրք 11, էջ 515, քաղ. 134), որ 1918 թ. Հայաստանում մի ձեռագիր Համարի նե Ե. Բարաբառուս Գասմարությունը: 1921-ին կնիքածան Հրատարակիցի արձան Տայուհի Բարաբառուս Գասմությունը («Գասմութիւն Տայոչոյ Բարաբառուսայ», ի յոյս ամին Գ. Տեր-Սիբրայան եւ Սարոյ կահիպուտս: Մայրապայտեք Գասմութեան Հեղինակ է Համարում Սիկերի իշխան Ապուհ որդի Տայուհի՛ն, մինչ 13-րդ դարը այն ստիւր է եղը, այսպ ինչ-էն Հանդամանիկիցի պատճառով, անհայտացը է: Առայկը, նշելով իրեն ծանօթ ստարագի պատմագիրներին, այսպ մերժեցոյ, հիշատակ էլ է Էնուկ Երեցին, «...Նուկ յետոյ ի վերջին աւուրս պատմութիւնը Տայոչոյ Բարաբառուսայ եւ Տեառն Հովհաննիկ Հայոց կամեղիկոր, որը սո ժամանակորն Աչոտոյ եւ Անրատոյ, սուային թաղարարացի Բարաբառուսայ» (էջ 7):

Մ. Արշալույս Գասմութեան Համանական Հեղինակ է նեթացում իշխանաց իշխան (Հնապարտն թաղարոյ) Ապուհ որդի Տայուհի Բարաբառուս, իսկ գտնված ու Հրատարակված (Տայուհի սմուտով) ձեռագիրն էլ՝ ոչ Համանական (տե՛ս Արշալույս Մ. հ. Գ. 483-485, 474, 514, 516 եւ այլ էջեր): Արշալույս գտնում է որ Հովհաննիկ կամեղիկորն եւ Թովմ Արքունուսն զրեթն ժամանակակից մտաք Աչոտ արքայն եւ նրա արքանս տեղն անեղան իրապատկանների ժամին ընդմեջ այցուած տարբեր չը Համարում: Դրանից բացի այդ Գասմութեան սուխ թաղարարութեան չի Համարապատկանում Հովհաննիկ կամեղիկոր ստած ճանրաման անեղանթյուններին, որ պարտուկում է Հայուհի Գասմությունը Աչոտ թաղարար է նրա որդի ժամին: Արշալույս Արշալույսը նրան պայմանագրականն անկանում է Առաժնուհ Ջրուպարիք...

<15> Քանի որ ձեռնածան գրեւորակար՝ Սո. Մայրապայտեք պատմական արեւի փաստ կամ կատակներ խնդիրը պահուս եւ անդապարտի չիցնելու մտադրութեանը ծանոթագրութեան ներկայացնում է ջնկում է ինչպես գրանք, նույնպես եւ ըստադարցը ոմանց կարգիչներն ու անտախմանը՝ անձնայն ժամանակամասնութեանը, սուայն իտուհարարութեան Հայկական պարագանություններ, իր սեփական նկատառումներն ու կայապայտեթյունները, ստոր մեք եւս, հետեւեալով նրան եւ միանգամայն նույն նկատառումներով, թարգմանիկներ գրանք անթխպութեանը, բացառութեանը մի երկու Հատվոյն, որոնք անիրրը ենք Համարել եւ անտու՞մ նշել ենք: Բացառապարտիկ վերաբնայ մեք գրապայտեթյունը կռում ենք զրանցից անթխպան Տեառ:

<16> (էջ 54) Սուպուհի երեք որդիների անունները Սյմերտիկ մտա հիշատակված չեն: Առայկը այդ վնիցիլ է Համանապարտ Արշալույս, որտե՛ս, սուայն, երկրորդ արդու անունը էլ ինչ Ծուս է ինչպես Առայկին է գնում, այլ Անթխար (Ա. Բաց. 1. Ա. 2): Ե՛վ Կայերանթն, եւ Մայրապայտեք այդ ժամին սյնել չեն ստում:

<17> (էջ 56) Ա.Գրիբ, տասը աղբյուրների եւ մեր պատմագրական այն գրքագրների մտքամասն Համեմատությունք, որ կատարել է Մայիսյանցը (ներառյալ նաեւ Մ. Էմիլի, Է. Դյուրերի եւ այլոց կատարած ընկալումները), պարզ է դառնում, որ Առաջին ներկայացած թվական տվյալները կամ տարիների հաշվարկները մեծ մասամբ տարիներ ճշույն են գուրա գալիս եւ ավելի հավանական, քան ուրիշ շատ հայտնի եւ արտոմզված աղբյուրներ:

<18> (էջ 59) Համեմատոր գրչապատկեր պալատության պատճառով իմաստ այտուց անհավանալի է: Առաջին մաս (էջ 15) խրատյանների կրճի գարձի եւ սեփական թագափորական իշխանության վերականգնման վերաբերյալ Մամես Մարզաբնի գողանալիքներ (տես՝ Ա.Գրիբ, Հակոբի որհուրթության, կտակի եւ մահահան Համափոր, Մնացող, ԽՊ) կա հետնյալ ձևով. «Մի պահանջեղ իշխան Յուշայ, եւ մի՛ պիտ յիշանայ յորս՝ մինչեւ եկեղեցին որով կայն պահի, եւ նա է Հոյա Հեթանոսաց»: Քիչ շատ (էջ 21) գուշարության նույն խոսքերը վերագրվում են Հակոբին՝ աննշան փոփոխությամբ. «Մի պահանջեղ իշխան Յուշայ, եւ մի՛ պիտ յիշանայ յորս՝ մինչեւ եկեղեց այն, որ յոր խրն է թագափորթին (խոսքը բերանալով ծննդյան մասին է), եւ նա է Հոյա Հեթանոսաց»: Նույն համափոր Աստվածաշնչի տարբեր հրատարակություններում կամ թարգմանաբաններում տարբեր ձևով են ներկայացված (որ՝ Կ.Պոպ 1890, 1896-ի ճշտում, տե՛ս վերջինը, էջ 61). այսինքն է՝ «Չարկուսի իշխողութիւնը Յուշայից (տես՝ նրա, որ նույն Մակարան է, սերտից), եւ Երեւանը (?) յորս ոտքերի մեջ տեղից, մինչեւ որ Մելոյց գայ, եւ յորանն է ժողովորդների Շապուհալութիւնը»:

ՆԲՆԷ-ն ուրիշ համափոր Առաջին ձևով ստանց «...մինչեւ որ Մելոյց գայ» քառապատկերության եւ ստանց որեւէ քառաբարբառի (Շ. Բ. Էջ 645), Համեմատոր Առաջինից վերցրած: Ոչ էմիլը, ոչ էլ Մայիսյանցը որեւէ քառաբարբառ չեն տալիս:

<19> (էջ 59) Մայիսյանցը նկատում է (տես՝ թույլ. 22, 23 եւ 24, ստու էջ 302-304), որ Պարսից եւ Պաղատյանների թագափորների անուններն ու ժամանակները Առաջինը վերցնում է Եվսեբիոսի «Ժամանակագրութիւն»-ից ու «Ներածական Կանոններից» եւ նշում, որ թագափորն պալատական տեսքով ներկայացված: Անիտը Համարների մեջբերել այդ երկուս յանկերը:

<20> (էջ 65) Առաջինը գրում է, թե՛. «Միշտն ցաւ (իմա՛ Մանեղ) Եմեայն ի Կրտսմ իշխանը եղին, տեսնալ ան ՆԳԻ, որք լինին եմթերորոք աճալ ԿՊ...» (էջ 20): Տարիների շարահանգիս այս կարգի հաշվարկի վերաբերյալ Մայիսյանցը քառաբարբառն չի տալիս: Ա.Գրիբ քառաբարբառ նուշոցն այդ մասին ոչինչ չի ասում. միայն նշում է «չարաթի» քանոն իբրեւ յոթնորոց եւ խորհրդավոր թիվ. «Որովհետեւ ի սիցանն այս եր թիւ ստարց եմթերներն, Սուրբ Գրոյ մեջ մասնակի կարեւորութիւն կրճայտի սա թուոյն, այնպէս որ ետքն ընդհանրապէս եր ցուցն անթաղութիւն կամ կատարելութիւն» (տես՝ Հրատ. Կ.Պոպ, 1881, էջ 195-196):

Անհավանական չէ կարծել, որ Առաջինը նաեւ յոթնորոց կամ շարահանգի

թիվով հաշվարկած ու ներկայացրած լինի տարիների գուճարը. քանից ՆԳԻ=483, որը յոթ որեւէ բանահեղ կտայցիքի թիվային ԿՊ=69 շարքով: Տես նաեւ Ն.Բ. Է. Ա. ԿՊ=709 էջերը:

<21> (էջ 68) Առաջինի մաս Համեմական կայսրերին եւ նրանց տիրապետության հայտնի ու կարգը տրված են ըստ Եվսեբիոսի «Կանոնագրքի», որը Մայիսյանցը այտուց թրմում է Դյուրերիցից կատարած թարգմանությունը (տես նրա մաս. 29-ր. էջ 306-307):

<22> (էջ 69) Առաջինի ասում է, թե՛ երբայցից գրքերը Քարեղծին կատարել վերագրվում են Երեւոյթին, ինչպէս եւ այլաբանում ասուլին տիրապետության՝ այսպէս. «Բուշ մաս գեներալիթ. Բուշ եմբեղավորք, որ մաս գեներալիթ. գորն Գիրն ան, եմբ մաս սկսալ լինել սկայ ի վերայ երկրի...» (տես, էջ 24): «Ջորմ Գիրն ան» արտահայտությունը հայտնի չէ, թե՛ ի՞նչ գրքերի մասին է խոսքը: Հայտնի է, որ նրա հիմնական աղբյուրներն են Ա.Գրիբը, Եմսերտուր եւ Խորենացին, որի վրայութիւմը վերք տրված էրուզագրութիւնը կտակածին չէ. քանից ինքը այդ վերցրել է «ամեն թանում գտահանչի» Արշազնուցից (գիրք Ա. ց. Ե, էջ 102): Մայիսյանցը Համափոր թրմում է ըստ էմիլի եւ Դյուրերի, որոնք թարգմանաբարբառ, թույլ ինքն էլ չի քառաբարբառ, թե՛ ի՞նչ գրքի մասին է խոսքը (տես նրա թույլ. 30-ր. էջ 307):

<23> (էջ 74) Սեկեդիանոն Հարդուգի է Անտիոքոս Ստեղծ՝ նրա որդին, որ նաեւ Ապամոս (?) էր կոչվում. սա «...եղայ ի Պարսիստանն», ապրում է ընդամենը 66 տարի եւ թագափորում է՝ ստանկից: Իմաստ այնքան էլ պարզ չէ. միայն՝ որ Պարսիստանից, թե՛՛ այնտեղից զուրա զայով եկավ. քանից նախորդ պատմածներից ոչ մի տեղ չի երևում, թե՛ նա Պարսիստան գնացած կամ այնտեղ մնացած լինել: (Ա. Ա. էջ 29):

<24> (էջ 75) Առաջինը պատմում է (տես, էջ 29), թե՛ պարթևի Արշակ Մեծի վրա հարձակում է Քարեղծին արքա Մակեդոնացի Գեներալուր, սակայն պարտվում է Արշակից, զերմում եւ երկաթյա կապանքներով պահվում է Պարսիստանում եւ. ընդ այդ պատճառով էլ կոչվում էր Միակրիթեան: Իմաստը մեզ համար անհավանական է, քանի որ ոչինչ տեղ չենք կարգը:

<25> (էջ 76) Այսուհետեւ, ուստի եւ ոչինչ տեղ չենք կարգը: «25» (էջ 76) Այսուհետեւ, ուստի եւ ոչինչ տեղ չենք կարգը: Սա Մայիսյանցը թրմում է տարբեր աղբյուրների եւ թարգմանիկ այնպայ ուսումնասիրողների հաշվարկածներն ու Համեմատությունները՝ պարզաբանելու պարթևներին, պարսիկներին, Սեկեդյաններին, Համեմայններին եւ այլոց թարգմանիկ ժամանակներն ու Համեմատական աղբյուրները, աստարակու ուսումնասիրություններն ու հրատարակությունները, որը մեր կարծիքով այնքան էլ սեղս անշուշտյութան չունի: Առաջինի մասին սակայն ինչպիսի պարզաբանման չես. նաեւ քառաբարբառը՝ ստանց այդ էլ մտքարկանման, համաձայն ավելի եւս ինչնեղուց: Համար թույլ երբ ընդամենը ասուլակն այդ մասը:

<26> (էջ 77) Պարթևներին թագափորության եւ նրանց տիրապետող տարիների հաշվարկը, որ ստանի է Մայիսյանցը ավելի քան ի՞նչ մեծածախը էրկրի վրա (տես՝ մաս. 39, 312-321 էջեր), ավելորդ Համարողներ կրճից այս-

տեղ, միայն բերում ենք գիտնականի Համառոտ եզրակացությունն այդ կարգադրվածքում: Կարգադրում են Հեռագիր Հեռագրատվությունները, ուրիշ աղբյուրների գույքադրամը հորինացու հետ, առում է նա, Հանգում են այն Հեռագրության, թե պարտից Արշակունյների սինդակատրան ապրիլից պետք է Համարել 250-ըրդ ապրիլն Վ.Ք., իսկ նրանց վերադաս թվականը 226-ը Հ.Ք.: ևս-որն են նրանց Հարստության տեսողությունը կազմում է 476 տարի:

<27> (էջ 80) Հարստության տեղի քաղաքն են որոշ ծառայողական պաշտանների բացառություններն են մեկնակալությունները, որ տալիք է Սուրբառայանը (տես նրա բաց. 44 և 45, էջ 324-326), էմիրն է Կյուրդների մեկնակալությունները Համեմատվածք, Առաջին տարեշրջվածքը վերջում է Պատմահարի՛րը հորինել բացառապես իսլամական, հորինել էլ որոշ կհատուկներով (Առաջին տեղ էջ 34-36): Բայց դրանից, ինչպես արդեն Մայրապետն է նրա նկատում (բաց. 46, էջ 326) Պատմահարը որդակի երկմտանքով է խոսում Արմերայաց, Գուռայաց, Սպանդուկայաց, Համառայաց և Չլուսանայաց նախաբանությունների և նրանց գլխավորած պաշտանների մասին, մինչդեռ Առաջին նրա խոսքերը «ազնվազում է Հաստատուպետի և առանց որևէ երկայություն»:

<28> (էջ 81) «Եւ յարեւելանն ի Տրապիզ կողմանն կարգի /Կարգադրու-րի/ կողմնակալ գեւանն առ Կուր գետով, որ Հասանի գլխակն մեծ» (Առ, էջ 34): Հաջորդ խոսքից իմանում ենք, որ այս Առաջին Մյուսինի սերնդից էր և Ժողովրդական է Արմանի գաղափարը: Իսկ «գլխակն մեծ» ոչ թե այդ է, այլ Արարատյան գաղափար: Իսկն Հասանի ևս Առաջին տեսնում է հորինացուց (տես տեղ. էջ 113-114), սակայն, թե մեծ գաղափարն է, ոչ թե Մայրապետը և ոչ էլ Առաջինի թարգմանիչները դրա բացատրությունը չեն տալիս: Բանից «Հարստության արեւակնանի ընդ», որ գետի երկրից է Հասանի նույն մեծ գաղափարի կենտրոնից և ունի Համբարձումի արտաբանական գաղափար, Նեյց Արարատն է: Արեւակնանի Համար Մայրապետն արդեն Համանակ է Համարում Թ. Սահեանի մեկնակալը (Նոր. Մայր. բաց. 47, էջ 328):

<29> (էջ 86) Այսու թացաշար Հանուտություն կա: Մայրապետն էլ է նկատում (բաց. 49, էջ 328), որ Առաջին նուստպետ Հեռանկալ Եմբարիան պարտից արքա Կյուրդին է Համարում Կրաստի Հաջորդ և ոչանող (տես տեղ. էջ 27), և ցուցիցանների ինչանությունը վերացում: Մի քանի էջ հետո (էջ 38) նույն գործադրությունը վերացում է Հայոց Արարատ արքային: Մեր Պատմահարը Կրաստին արանակ է Համարում Հայոց Տրապիզին, երբ նա տեղից էր Եմբար գետը (գիրք II, ԺԷ, էջ 165): Այլ սղորդներից Հայտնի է, որ Կրաստին մերթապարհ (կամ արանող) Կյուրան է, գետն էլ ոչ թե Եմբարան է, այլ Հախար, ինչպես գուշակից էին Հեղինակը:

<30> (էջ 90) Այսուց (Առ, էջ 43, Մայր. բաց. 53) բերում է Եղիսիս քաղաքի շինարարության, կուլտուրի մեհաններն արձանի տեղադրություն: Երգարի այլ գործերի մասին: Նույնով թվում մեջ է բերվում Կյուրդների ամառ բացառությունը՝ առանց որևէ մեկնակալության: Նույնի վերաբերում է նաև բաց. 54-ին (էջ 332-333):

<31> (էջ 91) Այդ ժամին հորինացին Հեռանայն է պատմում (գիրք II, ԺԹ, էջ 175-176), երբ Արարատը Արարատի ինչպես Արեւիկը էր գնացել Պարթև եղբայրների Հայոցնեյնու, Համանայնի նրա թշնամիներ՝ Պրալատը, Արարատի Երրորդագլխու, Կրաստին և Փիլիպպոսը նրանից Հարստուն է արանակ էին, թե գնացել է երկն զեմ գորք բերելու: Արարատը իր Եղիսիս քաղաքը գաղտնի է շինել այդ տարիցանները Արևի թագավորին օգնական զորք է ուղարկում Հերոզիսի զեմ, որը կին էր առել Արևի թագավորի դստեր, անարգել էր Հեռացել: Արևի Հեռու կին էր առել Հերոզիսայանի՝ նրա անուանու կնիկանության արգ. բազմից Հանդիսանություն ստացել դրա Համար Հովհ. Արարայից, ուստի ևս ղաղակ էլ արանակ: Ի վերջո Արևիսին օգնական կնիկ Հայոց քաղաքի Կուրդայանց և ինքն էլ արանակ: «...գետն անարգանաց դստեր, մեր պատմագիր մտի թե անկախը այդ ժամին է (Առ, էջ 44):

<32> (էջ 95) Արարատի արքայի կողմից մեր երկիրը Հարստացելու, թագ-ամառը գաղմեկու, Արարատը կառուցելու, բարեբերություն, բազմաները Հաստատելու և այլ Հայրենակալ գործեր կատարելու, մասին պատմելիս Պատմահարը նախապես է, թե նրան անկախելով պարտից Արարատը՝ Մասա-նորդին, Հրամայում է նրա նման փարից, որպեսզի Արարատի անուան շինվի (II, ԾՆ, էջ 202): Հեռանկալ նրան՝ նույն մեռով է պատմում նաև Առաջինը (տեղ. էջ 49): Այնպիսի արարատություն է ստացվում, թե մեր պատմագիրները նրանց ժամանակաշրջանը նույնացնել են: Բայց այդպես էլ, Արարատի մասին ամառը Հեռագրային է վերաբերում, քանի որ նրան և Արարատին թան-անում է ամենի քան երեւ-Հարյուրամյա մի ժամանակահատված:

<33> (էջ 97) Տրգան Արթինի թագավորան տարին Պատմահարը Համարում է պարտից Պրոզ արքայի շարքը տարին, իսկ Առաջինը, որ այստեղ արեւոշրջվածքը Հեռու է, հորինացուն, նրա թագավորան տարին Համարում է Պրոզի քանչպարտը տարին: Հայտնի չէ, թե որտեղից է վերջինս: Պատմահարը նրան է, թե այս Տրգանը երկար ապրել (II, ԳԲ)՝ թառառուներ-կու տարի: Նույնը կրկնում է Առաջինը (էջ 50), բայց թե ինչու է այդ «երկար-ակախաց» Համարում Հայտնի չէ:

<34> (էջ 97) Տրգան Արթինի որդի՝ Կարգարի՛ն՝ նրա, որ Նոր քաղաքը զե-րոշինել, արդեն անուր պարագանակ և իր անունով Կարգարատու կոչել, մեռելու Պատմահար անկալ (II, ԿԵ) տեղի է ունեցել Կարգարի կողուցած ար-հանում, Հանապարհեն, երբ նրա մուրը գնում էր «ի մեկուց յԱրարատ»: Նույնը կրկնում է Առաջինը (էջ 50), սակայն կրկնում էլ մեկնակալի փայրի մասին օչինք չեն առում:

<35> (էջ 99) Նորով մեծ Հայոց արքայից՝ Արարատի մինչև Հեղինա-տան փախչելու շարժանակն և անապարհատան պատմությունը, որ անում է Պատմահարը՝ Հայտնի չէ, թե ինչ աղբյուրից (II, ԶԳ, էջ 225), նույնով թվում կրկնում է Առաջինը (տեղ. էջ 52):

<36> (էջ 103) Տրգան Մեծի տիրակալության և կատարած գործերի մասին, որ կա Առաջինի պատմության II Հանգիսի Հեյց սկզբում, պարտավորում է

մի շարք անճշտություններ, մտամտության այն, որ նրա և Տրդատ Առաջինի անճանաչություններն ու գործողությունները խառնված են ներկայացված, և անհավորք՝ դարձյալ Պատմահայրն է, որը ոչինչ էստեմ Տրդատ 1-ի մասին և որից այդտեղ նույնպես ազատվում է Առաջինը: Այլ մասին մանրամասները տես Խորենացու Պատմության Մայրապատկեր 229-րդ բաղադրաբաղը (անց, էջ 368):

<37> (էջ 107) Խորենացու մոտ որ, Գրիգորի որդի Արխամանին պատկեր, Չորսրոզ Լայրի գերակացու, Արքեպիսկոպոս փոխավ գնաց Կիլիկիայի Տաուրոս (ժողո) (անց, էջ 239), իսկ Առաջինը նրա փոխած տեղը պահել հնչում է նույն՝ Կիլիկիայի Տարսուս քաղաքը (էջ 64): Կամ գրչաբարձանի անհավորություն է, կամ Առաջինը այստեղ տարվել է այլ աղբյուրից:

<38> (էջ 108) Տրդատ Մեծը եւ Գր. Լուսավորչի փոխանի մասին պատմությունները Առաջինը ամուսն է Պատմահայրի իրան Համաստեղով այն: Մյուս մոտ երկու անգամ էմբարգոս (11, 24 և 29, էջ 235-242) ներքինում է գրան: Խորենացին չափազանց նուր և էպիգրաման ունի, միմանակակց այսին անհուն ցարվել է պատմում Արտավան ապրի ունայնությունն է անաստվածությունն մասին՝ նրանց կրած տանջանքների և կասարածի Հանդեպ անտարբերության պատճառով: Ինչպես իրավաբանն նկատում է Մայրապատկեր (անս՝ Խոր. Պատմ. ծան. 246 և 251) «Անհատությունը թունձը քոլով պատկեր է Գր. Լուսավորչի մարտեր, մուսուր, քաղաքությունը», նույնպես եւ մահ է թապուրը: Ճնշում է նաեւ այն, որ քրիստոնեությունը միևնույն Հաստատվելն ու գրական շատ հետո էլ շատ զուճեր տարով Հայաստանում եւս, և գերեզնիցը երևույթիցը դրա անմիջական արդյունքն էր: Առաջին Տրդատ Մեծին թուխավորելով պատկերու ավտոտրությունն անհայտնի Շարսից է, որն այստեղ կրկնում է նաեւ Առաջինը՝ Համաստեղով Պատմահայրը: Այնքան զյուշազանական մեծապարծալություններ կասարած անել եւ Հոր արքան արքերինն աննչան, անհեղինակ մեղով չէր գնա կամավոր մեծանելը՝ ունայն սեռահավասարությունը խառնել: Խորենացին կամ ինքն է Շարսը՝ Հոր արքայի կերպարը արվել արքարործելու Համար, կամ կրկնել է արդեն անեղնված զյուշը, որն նմանակն անհամար են քրիստոնեական կրոնը տարածողների մասին: Ազդեանդեղան այդ մասին ոչինչ չի գրում:

<39> (էջ 108) Պատմահայր կողմից նշված Փարթ Մյունիքը, ուր թաղում են Կրթիանոր որդի մասուն Գրիգորիին, որը Արտավանի Հայրանկարի էր, անհնայն Համաստեղանության Անտարտ ամանն էր՝ իր չրչիսիս ընտանավարներից և համաստեղ փառքով, այն կառուցել էր Գր. Լուսավորչը 15 զարում: Այնտեղ էլ թաղված է Գրիգորիոսը, որի գերեզմանին, Հենց փաներ ներսում, Շատապատկեր Կառուցան Գ. Բարեպաշտը կառուցում է այնտեղի նշանավոր մատուռը:

<40> (էջ 112) Եվ Փառատոր, և Պատմահայրը Տրդատ Մեծից հետո եկած Հայ Արտավանի թագավորներին Համարում էին քրիստոնեական կրոնը նկատմամբ թույլ եւ արհամարհող, որի Համար շարունակ Հանդիմանում էին կենդանու: Հայրերի կողմից: Հետեւելով իր աղբյուրներին Առաջինը նույնպես

մեղադրում է Տրդատին՝ որպես թե նա ոչ միայն Հետեւել էր քրիստոնեության Հակառակ ավերություններին, այլև Հրամայել Ծոփերի կենդանու գնել Չար կամ Սարսուց կոչված Հուշիանոր պատկերը (Մայրապատկերի կայսր 360-363 թթ., որ ցանկանում էր վերականգնել Հիմնաստեղանը): Առաջինը նրանցից Հուսիկը վերցնում է պատկերը, սարքիով տարում ու արձայնում, և իբր դրա Համար Տրդատը Հրամայում է նրան ձեռնկող պահել, ինչպես նաեւ իրեն նպակով Դանիկը քրեականությունը խեղճում անել: Սա, ինչպես եւ նմանորինակ շատերը, որ Հետեւելով իր աղբյուրներին, կրկնում է Առաջինը (անց, էջ 69), մաղում են մոլորվածությունն մի պարզ զյուշից եւ ոչ մի Կանան կողմ չունեն զրամական հերոզությունն հետ:

<41> (էջ 113) Տրդատ արքայի կուրցման կայսրությունը Առաջինը պատմածները (անց, էջ 69) վերջում են Փառատորից, ինքն էլ է նույն այդ: Փառատոր Տրդատին խառնությունը իր մոտ կանչել և կուրացնող է Համարում Անտարտանորին մարդկան Կարա Տաուրոսին (արքայից արքա ներսնին ժամանակ), փայլել է Անտահուսիքի Դարսից (Արձագոն, որ հետո կոչվեց Անտախ) ընտանավայրն է: Պատմահայրը, որն ավան տեղեկությունն անտարտախոս ավելի հնչում է, Տրդատին կուրացնող Համարում է արքա Տաուրոս ներսնականին, տեղն էլ՝ մուշաբաղաբար Տրդատը: Իսկ Հայրը ապրի երկու շուստություններ, որոնց մասին զգլխով խոսում է կուրացած Տրդատը, Հուսիկի Հայրանկարն ու Դանիկը քրեականությունն են:

<42> (էջ 113) Առաջինը Արշակ Ա-ի թագավորից Հայրան է յոթը (Է) տարի, մինչպես նրա ցուն աղբյուրի: Պատմահայր մոտ երկուսն (1) տարի է (անց, էջ 272): Գարդ է, որ Պատմահայրն է հիշարը: Փառատոր մոտ (անց, Գ, 116) նույնպես, ներսն Մեծին հիշարը շախտարարների կողմանից անմարդից երկուսն է, որ երեսուն տարին է հիշար: Արշակի կուսարած թաղում գործելու եւ Հաստատում են այդ: Գարդ է կարծել, որ տարբերությունը գալիս է գրչաբարձանի անհավորությունից:

<43> (էջ 114) Որտեղին Հայրան չէ, թե «տուստարտի շտեմարաններ» խառը Կարինի Մարզաց զյուշով մասին է, թե մեզ ներկայացրել անեղնանի, որտեղից որ ինքն էր, նրա կողմերի:

<44> (էջ 115) Այստեղ՝ Փառատեղն թագուհուն զին Հանելով սպանելու պարագայի մասին, որ Առաջինը վերաբեր է Պատմահայրից (Խոր., 111, 126, էջ 272), ըստ որի թագուհուն վերված ամուսն են Անտարտան ևս այնտեղ անում ցրի վրա: Իսկ Առաջինը (Աս., 11, Ա, էջ 70) այդ նույն արարքը նույն ձևով կուսարող Համարում է Թրոսյանին՝ Արտագերիսի Հանձնակցու ժամանակ:

<45> (էջ 115) Առաջինը մոտ «...չինչան աշտարակի մայրանոս» (Աս., 11, Ա, էջ 72) վերջում էլ Պատմահայրը (Թեոփիլոսյանի կառուցման մասին է խոսող, անց՝ 111, 59, էջ 300): Մայրապատկերը թագավորն էլ է ժամանակն աշտարակները, որի հշտությունը չի երաշխավորում: Էմբիք և Ստեփանեն թագավորն են «ΣΥΒΑΝΕΩΣ ΒΑΣΙΛΗ», որը նույնպես հիշում է Համարում եւս (անս՝ Խոր., Մայր., 325 քաղ.-ը, էջ 388): Թեոփիլոսի Մայրապատկերի թագավորանության մե-

ուով, սակայն հրատախարհ մեկը եւս չենք կրօնաբարձում:

<46> (Էջ 116) Լեւոն Մեծ կաթողիկոս՝ Պապ Քաղափոր կարգաբարձր կամ Շնչը սպառնի նրա ձեռքով Քաղափորի եւ պալանդու գաղափորն եւս, որ պատեղ կրկնում է Առօրին (Ու, էջ 72), քաղաքաճարհա Շառլոտի է, Խորհնացու եւ Փափատոր Շերյուշաճը կամ, լավագույն դեպքում, որի՛ն ըստն Վր պարթուրից ծագան: Առանձնաբարձրները ըստց են սովյ (Սու. Մայիսայանց, Խոր., ծան. 299, Փափու., ծան. 169, Փարսպան, Գ. 145 եւ օրհիններ), որ պատեղուր պրոջ էր ու բնագան: Պապը Լեւոն Մեծից հետո պապորեն սահմանափակեց Հայեւք զանի իրաւունքները, կրճատեց կամ վերցրեց կալվածքները, ուստի եւ արժանացավ նրանց Քիւմանդիկոս, զղարարաբարձը:

Հայտնի է, որ Հռոմէական կաթողիկոսը գաղտնակն էլ իր ժամ կալուց քուն զրան թիւրախանց, որի մասին ինչը թախտանայակ էր, խնչնչիք ժամանակ Հանկարծակր պայթած երանի ու՛նից սրբանահասարկանց, հրուճարու տարեկանում:

<47> (Էջ 118) Առօրին (Ու, էջ 79) գրում է, թէ Վաստայուհի Ե-րջ տարում նրա եւ որ. Սահակի վերջուր Մուշտուր... Դանիակն նշանագոր զղարաբնիւն ըստ Հայտան յարեկը բնիկորս ուժարք... Եւ այն: Այնուհետեւ աւելացնում է, թէ զանից հետո, ետեյ Վաստայուհի Ե-րջ տարում, որը Վաստայուհին 1 տարին է, զգիրալին աստուածատուր նշանագոր զնշոն յիշանահայ յարեկը»: Չնայած զրա Համար Առօրին վրայաբարձում է Կարցունին եւ Լազարին (ինս՝ Փարսպան), սակայն նրա մաս տիպ էւ շրթն էլ ներկայացված. ոչ Կարցունը եւ ոչ էլ նրան կրկնող Լազարը երբեք չեն վրայի, թէ Մաշտուրը զանիկան նշանագորին հիման վրա է Հարինի Հայոց այլարեկը: Եմիկն այդպէս լինել, այնու ի՛նչ կարիք կոր մեկ տարի հետո զգիրալին աստուածային նշանագոր զնշոն յիշանահայ յարեկը», ինչպէս ինքն էլ ասում. մանավանց, որ Կարցունը գրում է, թէ զանիկան զգրեւր պալատարու էին եւ անօրհուրիանք չէին արտահայտում Հայոց լեզուի Տոչունային Համարաբարձը:

Հնուպայում (Աս., էջ 139-140) այլ անթիվը պատմագիրը ասում է. «...ի տրա (ինս՝ Թեոդու Փոլոցի) աւարա էր տուր Հայրապետն Հայոց Սահակ, յորց տուրս զարուբնիւն Հայոց լեզուս ԿԹ (29) զիք ի Դանիկէ վրիխախայէ Աւորուց կարեկցու, իսկ զնեթն գրոյն պալատեմբան Սարգսրը երանեկի տարուեկի խեղրուժամբք յԱստուշոս ասուն» (էջ 139-140):

Ոչ Կարցունը եւ ոչ էլ Հնուպայեանը այդպիսի թիվ չեն նշել, ըստց թէ Առօրինը քրտնի՛ց է վերցրել, մեկ անհայտ է: Տես նաեւ Արեւոյան, Հ. Գ. էջ 635 եւ հետեյալները:

<48> (Էջ 119) Սր. Սահակի տեղիքը՝ Հայոց Քաղափորաբարձր եւ Ըստօրհիցի սահմանից թահապայտեման զարգացումը, մասին շարադրում է Պատմահայրը, նրանից էլ ազգուն է Առօրին (Խոր., Գ. 66, նաեւ՝ Փարսպ., Ա. 17): Լեւոնին նորոգման մասին նախորդ երեւուան էլ ոչինչ չեն գրում, սակայն Առօրինը տեղիքի շարունակութիւն մեկ աւելացնում է, թէ. «...իսկ ի վարձան մահանակի անդրէն, ասաց, զորքեայ զստեղն Քաղափորաբարձուն եւ զնորոգել

զրահանապալատեմբանն ի նոցանց ազգոց սահմանից ժամանակս»: Պարզ է, որ Առօրինը շարունակութիւն մեկ խոսում է իրեն ըստ մասիկ ժամանակի մասին, որը ոչ մի կապ չունի եւ «նոցանց ազգոց», ե՛ւ որ. Սահակի տեղիքի հետ:

<49> (Էջ 121) Այսպէս Առօրին մաս աննշան կալվարուբարձրները կան. Խորհնային որ. Սահակի արժողութարաբարձրը Հարձում է հրահանել տարի (Գ. 42), իսկ Առօրինը՝ հրում (Ու, ա, էջ 77): Սր. Սահակի արժողութարաբարձրից հնուպարհուց հետո նրա փոխարին նշանակում է Արտուրը, որից հետո տարի Բրբրոն՝ ըստ Խորհնայան (Գ. 43), Առօրինը նրան կու՛ն է Արզիւն (Ու, ա, էջ 76): Սր. Սահակի վարձանակարաց հետո նրա մարմինը Ատուրաւ տեղափոխուր եւ Քալաւը ըստ Խորհնայան ըստ Հարան է, արտաւ. Վ. Մամիկոնյանի կի՛նը՝ Դարիկի անուժով, իսկ Առօրինի մաս նույն անձը եւ Մամիկոնյան տեղիքը նրա թուն է՝ Դարիկի անուժով (Ու, էջ 77): Ամեն դեպքում հետաքրքրելի Պատմահայրը է:

<50> (Էջ 121) Հայ Արշակունիներին սեղբորական, տեղաբնիկ եւ կործանման ժամանակները Առօրինը որոշ շարժով ազգական է ներկայացնում: Պատմահայրը այդ տարիքները չի նշում: Այդ մասին մանրամասններ տես Սու. Մայիսայանի կրօնից քննված եւ արժան 39-րդ եւ 67-րդ քաղաքաքարերը (Աս., էջ 312-321 եւ 340-342):

<51> (Էջ 123) Այս նույն ժամանակներում (այսինքն Գլխաթ կաթողիկոսաբարձր արեկին) էր ապում Հայոց մեծ փրկաբախ Մովսէսը, որը զգրարտասանական արտեսա ի գործ ասուն ի Հայաստ., գրում է Առօրինը (անդ՝ էջ 79): Սակայն Հայտնի է, թէ ո՞ր Մովսէսն մասին է խոսողը: Եմիկն Պատմահայր, որի Հայտնիին այնքան ազգահարձում է շուրջում Առօրինը եւ որի իր ամենահարգանքի պրոջան է, արժա Հարձի թէ այդպէս անորոշ արտահայտվի:

<52> (Էջ 126) Լեւոն III կաթողիկոսի ժամանակ Դժիմում զուժարձում նշանագոր մարդիկ թվականի կարգաբարձր, ինչպէս նաեւ զանից հետո Հայոց եւ Հունաց կնիկացիները վերջնական սահմանադրաման վերաբարձր ընդունան Հակոբաբարձրները կան, զանք վերաբարձում են նաեւ Հնուպայ ուստուածաբարձրները կարգիցներին: Մայիսայանը այնին Հավանական է Համարում Առօրինի տվարները (Աս., Պատմ., Ու, էջ 83 եւ Մայիս, քաղ. 71, էջ 343-345):

<53> (Էջ 128) Հայոց Արշակունիներին անկուսից հետո եւ մարդպանական յՄանիկ մասին տեղիքաբարձրները Առօրինը թուղում է Արեւոյան եւ արեւը դատաւարներին, որտեղ կնիկները Հնուպայատան տեղեւում, իսկ Քաղաքատուրիկների սեղբորական մասին նշում է միայն Հայոց Հ Քարգապատեւան եւ Հովհ. Կաթողիկոսին, երկուսն էլ Համարողը Հուսիկ վերջնակներին եւ Հանուպաներից՝ Աստու եւ Արտուր Քարգապատեւան տառնին Քաղափորաբարձրն ժամանակակից (Աս., Ա. գլ. ա, էջ 7):

<54> (Էջ 131) Առօրինը գրումում է, թէ Դավիթ Սահառուտու Հազարարտուբարձրան (Երչուր՝ մարդպետութիւն) տանեկրկուերորդ տարում երեսուց

Արդայի որդի Մահմեդ» (4Ը) վաթսուներեթ թվականին և «սկզբն լինի թագաւորութեան Կանայի շէՔ (յոթնասուներեթ) թուականին» (անգ. էջ 85): Բայց ո՞ր ամսոր տարեթիվով է հայտնւմ մեր պատմագիրը, հայտնի չէ: Ամենայն հաճանախառնութեամբ 551-ի Դեկտի ժողովում ընդունվում, քանզի նրա օտար մտաւորը մեռով է տալիս այդ մասնակին, բայց ոչ ճշգրիտ:

<55> (էջ 131) Հովանաւորը օգտագործւած արքայորդի արգելադրւած լինելու պատճառով Առողիկը սխալ է տարի Կոմիտասի Հայաստանութեան մասնակար. ստում է թի՛ւ «ե. զինի անան Արտաշատու. եկող կաթողիկոսու Հայոց Տէր Կոմիտաս ի գաւառէ Արագածոտնէ ի զեղնէ Աղցից՝ անս Ը» (Առ. Գաւառ. էջ 86-87): Հայտնի է, որ Կոմիտաս Աղցեցին Հայոց Հայրապետական գաւառին ետակ է 614-ին և վաթսուներեթ 628-ին, ստանալու ստոր:

<56> (էջ 133) Օրը կաթողիկոսի և նրա Տես միասնէ Հայոց եկեղեցու պաշտականեկեցի շատերի՝ Կարեն եկեղեցական ժողովում Հերակ կայսեր Տես Բարդիղեանիան արեւքով Հարցորդիտու փաստը թերում է Արեւսը (տես անգ. գլ. ԼԹ, էջ 102): Արեւսը, սակայն, ըզրի և Զովհ. Մայրապետնոց սիրելի այդ պատճառով մաղաւ ընդհարման մասին պրկմէ ոչինչ չի գրում:

Առողիկի այս իրադրութեանը պատճառ է շատ ետի և ընդարձակ, մեծ գովասանքը շուտցում Մայրապետնոց հասցիքի՝ ստորով, որ Կոմիտասը իրենցիկ Տես միայն նրան էր հաճախ ընտանի Հայոց կաթողիկոսութեանը, նրան կրկնել են Վրո. Բարդիղեանցին, Ստ. Օրբելյանը, Տեսագրւած նաև օւրիշները: Բայց թե արտեղի՛ց է վերջին Առողիկ՝ հայտնի չէ: Մանրամասները տես՝ Կարապետ եպիսկոպ. «Հովհան Մանդարունի և Հովհ. Մայրապետնոց», էջմ., 1913, Գար. Յարքահայասն, Հայ չին դպրութեան պատմութեան, Վենետիկ, 1932, Ա. Կարապետնոց, Հայ գրականութեան 7-րդ գլորում, և., 1970, էջ 67 և հետևյալները:

<57> (էջ 145) Առողիկը գրում է (անգ. էջ 100), թե Աշոտ իշխանը (Բագրատունի) ինչպե՛ս երեք տարի ևս արտաքին տանիկներէ զեմ կոտմիս: Դրանից Տեսու ինքը՝ Հուստինիանուսը, մեծարանակի դրարգրում «...կինի ի կողմն մի Հայոց, ոչ ինտն որ կոչի Արարատ...» և հետևյալները: Ոչ հայերին դրարգրում հրատարակելիները ևս ոչ ի աստերեն կամ ֆրանսերեն ինքզնուներենը այդ մասին օրինչ չեն ասում: Մեզ համար նույնպէս անհայտն է թե՛ այդ անվանը ի՞նչ յետ է հավանաբար Հայաստանից էլ գրուր:

<58> (էջ 146) Առողիկը հարցրում է թե՛ «Երանոս Կամասրական եկող իշխան Հայոց անս Դ»: Ի սրտա սուրբ պղծասանաբար Գրիգորի Արարատնոց թղթախիտոսու փրկախոյսական արտաստի, որ զերթնուրտաց մեկնութեան զարգարանց ի ինձորդ Ներսիս Կամասրականին (էջ 101): Այս Գրիգորիսկ մասին արշախի այլ լան ամառն չկու: Էմիւրը նույն հասցումն իրեն արգելադրւած և չլիցադրում և թարգմանում է այսպես. «Գրիգորի... որ զերթնուրտաց մեկնութեան շարադրանց ի ինձորդ Կահանայ Կամասրականի Հոր Ներսիսի գրարդի» (տես անգ. էջ 77): Մայրապետը նույնպէս այդ մասին օրինչ չի ասում (տես նրա բաց. 81-ը, էջ 354):

Առողիկի կողմից այդքան գովարանված, «փրկախոյսական արուեստի պաշտասան» մեկը յոթներորդ գլորի վերջապարտին հարկով թե՛ անհայտ մասնով լինի:

<59> (էջ 146) Առողիկը գրում է (էջ 101), որ Հուստինիանուսը երբ գալիս է Հայաստան, Արզնանի իշխան է կարգում պարտիկի կրտսերու՝ Հարապետին, որը թագաւորի երկրորդ լինելու պատիւին էր վայելու:

Հարապետը (ուս. ՅՅՅԸԸ) տարբեր կանանկութեանն ունի. 1. ՅՅՅԸԸ-պատմ. քրմագիտ (Չին Հուստինիանուս):

2. ՅՅՅԸԸ- պատմ. (Բյուզանդական թագաւորների փոխարքա):

3. ՅՅՅԸԸ- եկեղ. (ուղղափառ եկեղեցու մարգարէն պիտ. ինքնուրույն եկեղեցու պիտ.): Արարատից պաշտանքը քրմայեցի երկրորդն էր:

<60> (էջ 151) Թիպոկերով 8-րդ դարաւորին և 9-րդի սկզբի Հայոց կաթողիկոսների հարկարգակութեանը Առողիկը հիշատակում է նաև Հովհանիսի՝ Կարեն մականունով, ստանձնել տարի Հայրապետական արտաքին արևած. նույնն է Հովհ. Կաթողիկոսի մաս: Առողիկը նրան համարում է «ի գաւառէ Արագածոտնէ ի զեղնէ սուրբ Գրիգորի» (անգ. էջ 106): Բայց ո՞րն է պատճառն ու՞՞՞ զ ար. Գրիգորը, որի անունով կոչվում է այն, չի նուսմ. համանաբար Փարպիկն է:

<61> (էջ 156) Առողիկը Բագրատունիների թագաւորութեան սկիզբը գրում է Հայոց ՅԼԸ (երեք հարյուր երեսուցեցի) թվականին = է Քս. 887-ին: Նրան հետևում են շատերը, որանց անվաններին հիմնվում է նաև Լեւոն, որ Աշոտ Ա-ի թագաւորութեան սկիզբ է համարում 887-ը (տես նրա Լ.գ., և. 1967, հատ. 11, գլրը 11, էջ 507): Սակայն, տարբարների մեծամասնութեան վերաբերյալ, այդ անդի է ունեցի Քս. 885-ին: Շուշանյան այդպէս է ընդունում է (տես՝ Մ. Չանկ, Հայ. պատմ., Վենետ., 1785, Շ. 11, գլրը Գ, գլ. Գ, էջ 703): Այդպիսի և ընդունված նաև Հայ մեզ. պատմութեան դասագրքերին և ժողովածուներում: Մեր կաթողիկոս Նույնպէս վերբերն է հիշող:

<62> (էջ 158) Առողիկը (Գաւառ. էջ 111-112), երկրապետնով պարտից Սասանյան թագաւորների ցանկը Արտաշի Ա-ից մինչև նրանց վաթսուներ, վերջինների մեջ նուսմ է անս Ստառլի (հայմատար՝ 11), որը քրմատանց մերտուց: Կաճառ Բ-ից հետո, ստում է նա, «ետարով որ մերտուց» անս Իժ (լատ. Դյուլարիին վենետիկեան մեկագրի՛ ին): Սա ի մամ մահահա իւրոյ ընկալու գերիմային շնորհ, հաստաց ի Բրիտանու և մերտուցու յերթորդութեան սուրբ. ևս ի անեկի իրում ևս պատարագ մասուցանել և հարորդեան մարտուց ևս արեան Տեսուն: Այս շքանի վերաբերյալ փաստելու թե՛ Առողիկը, թե՛ Թովմա Արմարանին և թե՛ արեւելեցի վերջանել ևս Արեւտից վերջինք քրմատուցու մերտուց և համարում Խոսրով Անուշիրվանին: «Կալուս. տա. ստում է-գլխապատարութեանն անս Իժ»: Եւ ի մամ վաթսուներե մաղաւ փայտախոյսական պիտուս յոյս աստուածային Բաւերի զան օր Սասանուց ի Բրիտանու, ստովով այսպիս. «Հուստամ ի միայն Աստուած, յայն՝ որ արար գերիմիս և գերիմի, որը քրմատանաբար պաշտել խոստանդիմին, Հայր ի Որդի և Հովի սուրբ. զի նա միայն է Աստուած, ևս այլ ոչ զոչ բայց ի նման, որը քրմատանոցի պատանի»:

(Արս., սեզ. էջ 29): Սասանյան Հարսուսթյան գերբն չբխումս Արեւոյ Հրատակում է քանզի Բարդի Շնու կապով Քաղաքաբնութեւն Պարսոյ ան իմ Գ-ն յազգէ Սասանոյ» (անդ. էջ 100):

Այս երկու ձեռագրերի միջեւ շուրջ Հիւսն առաջ մասնակազմի անընդհանր կա: Այնպէս Հայտնի է, որ Առաջինի Հիշատակած Անուշիրվանը լինի (Անուշիր), այլ գերբնը՝ Գ-ն:

Մայրաքաղաքը (տայ. 86 եւ 87, էջ 360-362) նկատու է Սասան գերբնի տարիների գերաբարչայ արքայներուս իրան Հակասութեաններ եւ խառնակութի կա. ըստ այն արքայրեաներ. որ շունթ են կրնն՝ իր ձեռքի օրհնակը, Բրտակները, էնթիանի երկու օրհնակները, որոնք պատարտելի է Գ. Հաւնապարչանցը, եւ էնթիանի նույն տարեմ առաքել լավով պոպոս ունեն՝ առաջին երկուսը կնքող մեկ էջը շարժով, իսկ Գրայրբնի գնեմակեան օրհնակը Հաւար (գրաւ Հիւսն գրաւ է կատարել Գրտուս, Քարգմանութեւն) գրում է Քարգմ. լուսանցքում. «չորինանքի պակասնքի երեք ինն»: Քարգմ. մեք Քարգմ. է ըստ Արեւոյ (անդ. էջ 140): Մայրաքաղաքը պոպոս նկատված տեղը լրացնում է Արեւոյց քաղաք ընդարձակ Հատվածով: Սակայն էլ Քարգմանիչները եւ ոչ էլ կազմող Հրատարակիչները (զրարար) գերբնով Հակասութեան եւ տարբերութեան մասին բացատրութեան չեն տալիս: Անուշիր մուս միայն մեկ տեղ է նշված ձեռագրով (իմա՝ պարթիկ) անուշիր (անդ. աչխ. Քարգմ., էջ 20), այն էլ Հայտնի չէ, թե իտար ո՞ր ձեռագրով մասին է միայն նշվում է, որ նրա թեան է Հազկերտը, ուրեմն Գ-ի, քանզի գրեանք, որ ձեռ. Անուշիրվանը Հազկերտ անվամբ թեա լուսնի:

Առաջինի սասանի Հնամական է, որ մերավոր ոչ թե ձեռ. Անուշիրվանն է, որպիս կարծում է Արեւոյ, այլ ձեռագր. 11 (Փարսիցից Շնու, Սաս. Հարսուսթյան թուլացման եւ կործանման մասնակազմով ապրած մեկը, զու Կապուր որդի ձեռագրով Գ-ն է, կրնն իրա՞ք արքայրեան լան եղել է:

Հայտնի է նաեւ, որ Արեւոյ, ինչպիս եւ նրան Հետեւող Առաջինը, առաջնախառն գրայչների իրան սիրահար է: Իսկ այն, որ ձեռ. Անուշիրվանը կառնակաբնով իմաստութեանը, ինչպիս փառապատեր եւ աշխարհային», բավականաչափ Հանդուրժող ու բարեմեղ էր ինչպիս այլ, նույնպիս եւ քրիստոնեական կրոնի նկատմամբ, թույլ էր տալիս գործանակի արտասթյան, ուստի եւ փաստարկնում է նրա անեն ու աներեք ըստի կապով» տեղ գտնելով տարբեր մտղովարչների կարծեմով անկազմ:

Ուրեմն գարնանակ չէ, որ ժողովրդի մեք լայնորեն տարածված բանավոր գիտելում է պրայչանում տեղ գտած լինի կյանքի գերբն չբխումս նրա քրիստոնյա մերաված լինելու արձանագրութեանը, որտեղից էլ անցած լինի քրիստոնյա քաղաքի մեր պատմակիրներին: Մասնակազմ որ պարսից գրավոր աղբյուրները, որքան մեկ Հայտնի է, քրիստոնյա մերաված օրեն ձեռագրով չեն գիպուս:

<63> (էջ 172) Բազրատունի Հասուկ անուշիր Առաջինը գրեթե ամենուրեք գրում է փառաստակով, կրնն նախապատեման սիրելուստը չէ: Գուշե եւ

գրչապերից էլ գուշե, որոնց մեք Հանդիպում ենք երկու ձեռով էլ: Հետեւեղով սղագրութեան ընդունված կանոններին, մեք ամենուրեք գումս ենք ճիշտ մեզով՝ մեծաստ:

<64> (էջ 175) Արար ամիրապետ Կլեթի Հրամանով Մահման գրավորի՝ Հայաստանում կատարած անօրինակութեանների եւ զազանութեանների մասին խառնակ Առաջինը մի այսպիսի զեպ է Հիշատակում (էջ 124-125), թե. «...եւ Գ՛ւրգաթի որդի ձեռագրի, Գողթնի տեսակ փառք մանուկ՝ տարակ մուշգին եւ ռուսանների անօրին օրհնակութեանն իրենանց: Ար յետոյ յարքուն Հասուկ Հանանց եւ գիշարտութեան Հայրենակցի անուշիր յարգանաւան» ի Հայտ կանն, եւ գիշարտութեան փառք յանեն անայս եւ յարգանաւան գրում Հանան՝ զգինն ձարեմքատեման ընկալու. սրով ի ճՅՁ Կանոնների, որպիս ռուսանց՝ որ փաստ ներայն տաի Գտունութեան:

Այդ շքանի գերաբարչայ փաստից Առաջինը, իր իսկ գիպութեամբ, առնում է Արեւոյց, Անուշիրց եւ Քարգմ Արեւոյնուց. երեք մուս էլ, սակայն, այդ անձնավորութեան մասին հիշատակութեան չկա: Այդ կառնակցութեան օրհն չեն առում նաեւ Առաջինը ոչ զրարար Հրատարակիչները եւ ոչ էլ անտարբերուս Քարգմանիչ-Հրատարակիչները: Բայց թե մեր պատմակիրը որտեղից է քաղել փերհչայ փաստը, կամ ո՞ր պատմությունն է «ռուսանան» մեք Հարար անհայտ է:

<65> (էջ 176) Կլեթի ամիրապետի սղագրված գրութար իտը (Արքայն՝ գալով Հայաստան, նորից գերաբնից է տալիս արքայրների կազմի ամերված Գլեթի, քանզի ինքն էր եղել քաղաքի ամերված պատեառը զեռ այն մասնակի երբ «...ցի էր եւ, առն, մանուկ Ժ՛-աննայ եւ ունի (իմա՝ Հայկան) էն՝ պոպոսանի կարթից» եւ այլն (էջ 126): Արեւանների, որ է նաեւ զեմնակ՝ ասանք թեանքի մարմ, որ Հայկան էրն թեանքի անցկացրած: Ն՛ԼՔ, Հ. 11, 1981, էջ 163. ուր զեմնակ կամ զեմնակ նաեւ՝ զեմնակ պոպոսանից՝ փաստ անուշիր գիշարտութեան՝ պատասխանող, զատաստակ: Օրը՝ Անուշիրից մեք պոպոսանի՝ Զեմնակի զեմնակ: Նաեւ՝ զեմնակ է, որ յանթիցն ծածկվի, եւ այլն: Սասան եւ Տարան-Տարուսթերտի ազգային ճին տարածված (պահպանված մեկնեւ գերբնու էլ շատ տարածված եւ գարնանակն է երկու պատարածված մազանակի մարմնուց, գարնած բարից կամ մաքից՝ թիկուղը տար, իսկ թեանքի ազգա պահելու Հաւար: Ունեք եղակ (էլակ) կամ անթարի անուշիր: Հայ. ուղղ. ուղղ. անթ. թուստանն ունի պոպոսանից՝ գազնուց, մեքից կապելու լավ (էջ 856), զեմնակ՝ գազնուց, որրից (էջ 616), նաեւ՝ անթարի - ասանք բացատրութեան եւ կտակ (բբբ.) - անթեան քանկանակ (էջ 279): Անձնան Հոմանակաւանութեամբ այս գերբնի իմաստով էլ գարնանակ լինի Առաջինը չէ՞ որ տարանից էր:

Մայրաքաղաքը (Հայ. տայ. թուս., Հ. 11, 1944, էջ 185-186) ունի այսպիսի՝ զեմնակ - Lantion) կառավ. շարի կտոր, որ գործ են անում իբրեւ պոպոսանից, գազնուց կամ իբրեւ զատաստակ, սրբվելիք: Նաեւ՝ զեմնակի տակ, Հաստարեկ երեմնակն ասակ:

Ե. Թ. Գուշանուց (Միթիթար Գոնապի) ունի՝ զեմնակ - պոպոսանի, ասու

Զարկ, առիշտ, միջպատ, անմանց (տես՝ Բառարան-գանձարան Հայերեն լեզուի, էջ 307):

<66> (էջ 179) Այստեղ (Առտիկ, էջ 128) Համաժողովը մեղադրելի պարգառաբաններին ինչ-ինչ քանիք անհամարանք է: «Եւ տեսայ պաշտօնական մեծի էջանման իտեանց Իտալիոյ՝ զարձակ զոր զուսմըն եւ այլ ի մեռ գրադարէն Մայմայ եղոր իւրայ եւ առտը ի վերայ կայանք Յունաց» եւ հետ: Ետևորը պարտերության մեջ տեսար, որ Հայմանակ տեսնող ոչ Իտալիան է եւ ոչ էջ Մայման է՝ նրա եղբայրը, նա Հնարձ էջանի եղբայրն է: Հատուկ ի խնամքին նայելով զուրա էլ գալիս, որ Իտալիան է Մայման անուամբ եղբայր ունի կամ ինքն էւ Հնարձն էլ եղբայրներն են, որը խիստ կակամայն է, քանի որ փաստարկման չէ: Մեր կամոքով «Եղբոր Իւրոջ» պետք է հասկանայ Հնարձի եղբայր Մայման:

<67> (էջ 186) «Յայնժամ կամոքողին Հայոց Նուայի բարի վարտք վերանց դիմանա իւր... Եւ բազում կաշառար յաղբոյի յախճա Հայրապետութեանն Ստեփանոս» (էջ 134-135), զրուժ է Առտիկը. այն վերջինք է Դեմոնից (զգ. նմ., էջ 153), որը իր Պատմութեանն արժանատի է Հննց Հասարակած: Դժինի կառավարիչ «զմտաբարտ, արարչաք եւ անբարեգտ մարդք» Իրն Իտեր Հայմանան եւ Համարակցման էլ ներթափել տալիս Հայոց նեղեցում անբող անեղ քանքը, մեծ ու արեւելոյր մասը սեփականում, մնացածը հանձնում էինքնուր անորոշությանը, մինչեւ «ստաբախճահն եւ երանելի» Նուայն «բազում կաշառք» փոխարինում Ստեփանոսը «գառնեց ամեն ինչը եւ ունեցվանք, մինչեւ որ [նեղեցում] դուրսդեր, մտաւանքը աջանց ու պարտերի [վնասի]:

Ո՞վ էր այս Ստեփանոսը, ինչո՞ւ, Հայրապետական սեփական կաշառով նուսեց եւ ինչո՞ւ, են մեր պատմիչները այդպես քանահարկով խոսում նրա մասին, մեզ անհայտ է:

<68> (էջ 188) Ռեքր Առտիկն էլ է նկատում, որ Ամիր-Մամադներին Երեսույտ եւ անդրպատկառ, մասին իր ունեցած սեփականութեանը՝ աղբյուրների անհամարապատասխանութեան պատճառով վայրկյան են եւ անհաստատ, ընայած շատ Զարկ է Քարտում զրոյք համարելու, եւ նշարկելու համար, «...տակրին քանուսնս եւ գնամանտա ամիր-արժուածնայ քանուսն այլ եւ այլ յնա գտար ի պատմութեանս... սակայն մեր զրոյրն ի գրի ստա գրեցար, զի մի՞ թիրտիման քանի կանանցի ստա» (էջ 136):

<69> (էջ 191) «Գրատիտան սան էլ, սա տվաւ Եւրփոսն եւրփոսպոս Կիւրացոց զՊարտեակարտոսն գրեաց» (Առ., էջ 139): Եւ, Կիւրացոցը գրադար կոչվել է «Պարտեակարտ անուանակ գիրք» - Գ. ք: Կ. Բ. ունի՝ Պարտեակարտը. ք. Պարտեակարտ անուանակ գիրք արչի Եւրփոսնու. «Եւրփոսն եւրփոսպոս Կիւրացոց զՊարտեակարտոսն գրեաց... յայտնելով զպոսկոսն քանուսնս», Ներ. բրտ. (Ն. Բ. էջ 638):

<70> (էջ 193) Անմազութեանն ստում է, թի քուսեղանկան Մարիկ կայրը սպրտիթար հայ էր, Արագածոսն գաւառի Օշական զրույրը: Առտիկը նույնպէս զրուժ է. «...եւ ի Կաստեղորտոսիս խնամ անէր գեղն իւրում, եւ այդ արդարտուցանէ զսասպակն, որ ասն՝ «Առտի յՕշական իունէլ ասպիք»

(էջ 141): Ոչ թէ առտուրին է արդարացում, այլ առտեմաքը, որի բուն իմաստը մեզ համար այնքան էլ պարզ չէ:

<71> (էջ 196) Միջադին մահմանից (ՄՀԸ-Տայոց 278) Տեսո թագաւորում է նրա որչի թրփոկարը: Մրա որեւոր անեղ աննայ շտանից Լուսնիցներին զարտար Քասնիկ զավա (Առ., էջ 144): Բայց ինչո՞ւ, էլ պատմաբանը այդպէս անգնում է ինչո՞ւ, են կոչում «Հոտոսիքիքներն», անհայտ է: Աննայն Համարակցութեանը՝ Հոտոսներ կամ ուտոսներ, որ ընդհանրական անուամբ կոչում էին Տեսոսպում ներդաշնակներին, զրանք եկան, անբնիկ շատ զավաների, մնային եւ ձուլվելին մերսու հետ: Կամ, որ ավելի բան համարական է, այդ չքմանում, առանձնապէս թրփոկար կայսեր իշխանութեան արեւին արեւմուտից եւ բուն Հոտոսիկան կայսրութեանից Փարս Ասիոս, այնպէս էլ Հայաստան թագանցում եւ յայն նորմանում ստացած զավանորանական որեւէ ուտոսներ հոտոսորդեր էին՝ նմանորմանակ պատկերանարաններ կամ կրօնայ զպայմարակներին:

<72> (էջ 206) «Արջ երկն գարնս յիրս ժամանակն թագաւորայ Հայոց՝ ամենեցուն յայտնի է, զՀայկազանցն ստմ եւ վերջուրումնայ եւ վերջարտունեաց» եւ հետ, զրուժ է Առտիկը (էջ 157): Հստակումայ է, քուսեղանկան Հայոց կայսեր արք տեղն ունեցած Մոծ Հայոցի (իմա՝ այլ Հայաստանի) թագաւորութեան ճերբոյր վերանորոշութեանը, որով սկսում է նրա Պատմութեան երրորդ հանգիստը, պատմապէս ի նկատ ունի Բազարասանայ թագաւորութեան չինադարձը:

<73> (էջ 210) «Յայտ ժամանակի (իմա՝ Մայտոց Ազգարեցու, 897 թ., ընդամենը յոթ ամիս) արախտանայք ստաղնի, թխանք հայրի Քաղիկն առաջ երոյք ուխտն սուր Աստուայ, որ գիշտանակ մարտիրոսայն միայակն ի գիր, որ «Աստուայ գիր» անուանեց ասք» (Առ., էջ 160): Հննց պատմապէս ասանից էլ պարզ երեւում է, որ ինքը ժաման չէ բուն քրմագիր, այլ ուրիշների ստանից է անպակ զրա մասին:

<74> (էջ 210) Մայտոսայքը Հայտուն է, թի իր պատարձում անտաղբը, մարչ ընդհատուր կաղապար, համար մի փոքր հասում է ամիսացում (Առ., էջ 160-161, Հնում 0-րդ): «...ստա (իմա՝ Մերտոս) կապտ քուսեղանկ ասնկ եւ ժամ եւ ասնի իրքը, ամիսայն ամենայն տանկ, եւ կապտ եւս գիւրգուրտն ամիսայն, եւ մարչանն խաղնայ քանի, զան զի գոք էին, եւ արեւմեցայ ամիսայն» եւ հետ: Ասանց այդ համբերակ ստացում է, թի Նունց սուլթանի հետ աչպիսի վարտըր Ամրասո Քաղիկահայտնի է միջոցին Հնարձի նախադասութեանից արարչում է, որ խոսքը Ամրասո Բազարասանի թագաւորի մասին է, որն, իր քր., իշխանութեան գալով «...սիրում է իր հայրերին բոլոր սահմանները՝ Հայաստանի, իր ժառանգութեանը զարմելով Համարակարգներից քաղաքները» եւս: Արքան գրանք, որ նրա համար Արտոս սիրում էր Նայի, եւ կրօն, բոլոր սահմանների, ուստի եւ մեր պատմագիրը զրանք կոչում է Ամրասո «Հայրերի բոլոր սահմաններ» եւ ամիսացում նաեւ նրա նմանաները:

<75> (էջ 214) (Առ., III, գլ. Գ, էջ 164) Գրում է: «Առ. Սուտուրի Հնամուտս լինի մինչ ցամառն եւ մարտոսեցալ ընդ Կուսկայ թերթին» ուսում. վրաս»: Բերք կամ անբոց՝ մեզ անձանթ, Համանաբար Կրաստանի կամ գիրահայոց սահմաններս:

<76> (էջ 225) Պատմաբնի սասնից պարզ է դառնում, որ ինչը Պատմաբնան ավարտին, ինչպես նաեւ գիբրեւոմ կարծ Հիւստոստրոսում Ներտոտոմ շատ փաստն ու իմաստներն փերցից կամ հարցանք է Դերանս զամուտն որ Գր. Լուսավորիչը վանքի վանահայր Բարեբեկն, երբ նրա մաս էր Սր. Բաւաստրոսոց արժին (Առ., էջ 175, III, գլ. Է):

<77> (էջ 237) Առաջինը գրառում է (անդ՝ էջ 185), որ Տեր Խոյնիչը (972-991) փերստուցեց էւ սոսիս Արշակունյի կամօրհիտարարն Արտուրյան գետի ափին, «...ի Հանգուտարանի Տեսուս Անանիայի Հայոց վերապառնիցն (արքան վարձանկամ)» այստեղ գործնամ է փհհաւառ, Հայրապետ ինաստով՝ Տեր Խոյնիչին այնուհետեւ կառուցեց էւ սոսիս նույն գյուղի կամօրհիտն եկեղեցին:

<78> (էջ 240) Աշուտ Ա Բարաստրոսոց Տեսու Քաղաքորում է նրա որդի Արտուր (891-915), սա փերստուցուում, ապին զերեկոսն էլ գործնամ Անին, ապին Հորս աշտարակներով, քաղեցով ու զիտանդներով պարտապատում անդառնալիցամ: Նաեւ, Անթրիանէ Հինն եւ մեծաշն եկեղեցւոյն ի նայն քաղաքին Անույ, ի մեծն ճարտարագիտին Տրչասայ... (Գարինի տրիակալ, իր Հորեղայր Մուշեղից) ուսում. զերեք, որ ի մալտաս, որում Հատրին կայնն) (անդ՝ էջ 187-188): Հատրին թեպէր մալտա կրօնի ընտանկարում է (Ալեքիան):

<79> (էջ 242) Գաղթի մեղրա Արտուրաբը (Առ., էջ 189) «Ջէ Հեռեւահատարով իսպղարն (113) զա յայտարն Կասաղապանին»:

Բարեք քառորտում չլինելուս դառնումով Ա. Կնիքն ճիմաղարարս առաջարկում է կարգույ ոչ թն իտպօր, այլ իտպօր = իտպօր՝ իտպօրներ կամ իտպօրներ: Մայրապետեց ի ընտանում եւ մալտարում է (զարգայալ մեմաղարար) իտպօր = ուսպօր (ուսպ, ուսպօրներ) քաղի, երկն, իհարկն, որդի, ստոր լիպից չի մուտք գործել, ինչպես ինքն է կարծում: Կարծում ենք, որ Կնիքի ստաւարնամ ինաստն ապին Համանան է:

<80> (էջ 246) «Ջոր ինչպեայ աւազ Հնեպացն Ինն Խորութու» զգալուցանեն նմա ի Բաղզատ» (Առ., էջ 193): Հնեպու (նաեւ, Հնեպա) քաղ է արտերն = ընթերսական, սենեկագետ կամ պաշտոնյաների արվազ: ԻՆԻՆ ուժի՝ Հնեպուց, որ է Հնեպու, քաղ որ = Հանդի, որ է գլխավոր լինթիսկայցալ արքայն կամ իշխանի. որդես սենեկագետն, եւ մուշեղ եկեղեցւո սա նու... (անդ՝ II, էջ 87):

<81> (էջ 249) Հայոց ՆԳ (= Բք. 984) թվ. մահանում է Կարտի Մուշեղ Քաղաքոր եւ սեղը նստում է նրա որդի Արտուր, որը սկիզբ է գնում իր երկրում սանն սանակ քաղաքորնութուններն. նախ վերադառնում է «...յարտազարթիւն եւ զմարզազուսթիւն, զոր սպքն Կանանուայ իբրեւ գՀայրենիք ունենն, ըստ ստեղծ պատմութիցն» (Առ., էջ 196): Լիզովս պատմաբնիցը իտպօրային է, նա Գ զգրքի խոյ (44) գլխում գրում է: «Քանից Կանանուայից արտազարթնան զոր մեծ ցանկութեամբ գործէին, եւ որպէս ուղի իբր սխորիկն թուէին նո»:

ցա»: Այն է միք պատմաբնի փոխարեքարս սաման գիրքն. գՀայրենիք ունենն իտպօր իտպօր:

<82> (էջ 256) Արտուրայի մտորպոլիտի թղթի պատմաբնը (Առ., III, ԻԿ, էջ 202-243), որ գրքով է Հայոց Նուշիկ կամօրհիտոր (972-991) Հանձնարարութեամբ, կոնկրետ Հեթանոսը Հայտնի չէ եւ ոչ էլ մեկ անձ է: Դրա նախորդ ի գլխում Առաջինը գրում է, թն երբ Կարի կայսրը Հայրենի անգիպացից Մակեդոնիս՝ ընդզնն թագադրեցին, նրանք մտքը Հայտնուներն կրեցին, քանից «...կանուսի Հովնուսն եւ մտորպոլիտն Արտուրայի սրաս նեղի զազոցն Հայոց զանն Հաստայոց: Արտուրայի Հայ զահհասայպետն եւ զահհանաներին երկաթյա կապանքներով Հասցունում են թաղարդի զուսը. աւարդից Գարնիլին անդրմահ էն անում: Իմասը Ելաննյան զահհանայցին» եւ Սիւսն ու Հովհաննու կախկապաններ ստիպամք ընդունում են զաղիքնուտ Քաղիքը, Հայկ. Ժամբղաթիլուը արդիւրում է Արտուրայում, մինչեւ Քաղիքն արձնելը զարը եւն: Մուշե Հանգուտաներին ստիպամք մեր Հարեւոր Հայրենիք գրում են գերեւորչայ պատմաբնանն ու մյուս թղթերը: Որ այդ Հոկայմամայ նամակը թաղմով գրվածներին Համարվում են Համարվում է, այդ նույնպես որդ է Կարձանի կերպով նույն կարծին ունի նաեւ Սա. Մայրապետեց (տես նրա քաղ. 115-ր եւ Հեռեւայրները՝ մինչեւ քաղ. 136): Քաղի այդ, այն մեւով, որ Առ. ի մաս է, «Թուղթեր» մեղ է Հանդ խիտա աղավաղում, երբեմն նույնին թարգմարն անհասկանալի, ըստ Մայրապետից՝ շատ սեղեղանու նաեւ կրճատվում: Քաղմամբի Հասվածներ, անՀասկանալի լինելու պատճառով, Կնիքը քաղ է թղթի, շատերն էլ թարգմանել է մուսավոր իտասով. Դյուլարինն չի թարգմանել, որովհետեւ Պատմաբնուր չի Հասցել ավարտն: Մայրապետայնը մտնել է ամեն կերպ ճշգրտել, կարգադրել, շտեյն կրճատարթիւններն ու մեղբերակ ուղարկել զիտանները, փոխարեւումները, մուսավոր սեղեր թեղի աղավաղված սեղերն ու շարապատթիւները, ապայն այդքանով Հանդերն շատ սեղեր զարգայ մուսն են անհասկանալի: Ալեքսիոսի զեղբորում աշխատել ենք թարգմանաբնան մեղ Հարաբորին չափ մտնելու մուլ քան իտասով:

«Գիրք թղթացում», որի նախնական Համարումն ու իտարգրումն, աննայն Համանակամութեամբ, եղել է Առաջինի արքունի կամ մաս ժամանակներում, վերահայոց թուղթեր չկա (տես՝ «Գիրք թղթաց», Թիֆլիզ, 1901), քաղն նույն Նուշիկ կամօր կրօնից Մայրաբնին Հայրենի գրքով, ինչպես եւ նրա հրամանով Մայրաբնին Թեոփորոս մտորպոլիտն Սամոկի Կոստանուսիցն Հնեպով, նույն Համանա իտգրի վերաբերչայ, զրված թղթերը (տես անդ՝ էջ 302-322): Նույն ժողովմանում, իբրեւ գրքուց զարգաբնան արգանակն շարունակութեան, գեւտնում է նաեւ, «Ստեփանուտի Սիւսնուց կախկապար, մեղն ի մաստասիրի, պատմաբնան թղթիցն Անտարիտա կախկապար, զոր զանն Հաստայոց գրքու էր» (էջ 323-334) գրառումը: Այս քաղարից Հեռեւում է, որ Առաջինը Պատմաբնան գրեթե ամբողջ ընթացքը, նույնպես եւ Արտուրայի մտորպոլիտն՝ Հանան Հայրենի եկեղեցւո անկարմարն ու Համարն աղաւաղութեան, զրված պատմաբնը Հայ Առաքելական եկեղեցւո ՀանդիցՀատեր ինչգրել էր:

<83> (էջ 196) Վշով (Թարգմ. էջ 247). Աստղիկը գրում է. թե. «Այլ և ինքն (ին՝ Ին Խարսիլը) ի գալուստ Փրկչին ի սաճարն, որ Տեսուն - ընդառաջ կոչէ՞ պաճառարարքը Չաճիք և ժողովորդն և բազմախոյ ժշով զյոս գոճանն կատարեաց» (անդ՝ էջ 195): Բառն անՆահանայն է, Համանայար ինչ-որ բայ-սի չլորտիներ: ԵՆՔ (Ու, էջ 829) Կոնյուժթյանը չունի: Ուրի «Վշովի» ձևով ևլ բացատրում է - Բառ անասողը, ընթերցողը կամ իմա՞ ժողովել (այլ և և Վշտ-վիլ) Բազում ինչս գրովեպար (կամ ըստ նոր ձ. սովալ չաճեպար). Սակեփոր: Եր-կու. փոքրու էլ չի Համապատասխանում նշված իմաստին:

<84> (էջ 263) «...և եթէ անէք զմե և գնոն երկարագութեանն...» և Հուն. (Աս., էջ 208) անհերքորն արգավազված Համովում Մ. Հմիրք առաջար-կում է երեք ուղղութենք (սես նրա մտ., էջ 147-148), որ Մայիսայանցը չի Հա-գանում և ներկայացնում է ըստ իր Հասկացածի, որն, իրո՞ք, ավելի ճիշտ է ար-տահայտում ընտրում եղածի բովանդակությունը: Թարգմանեցիներ ըստ Մա-յիսայանցի ճշգրտման:

<85> (էջ 267) Մ. Հմիրք Համովանը զուրս է թողել Թարգմանութունից: Իսկ Մայիսայանցը Հետևյալ կերպ է մեկնաբանում. «Աստուած ի մարմնում, ոչ առանց գործովք՝ որպէս ի ձեռն մարգարէից, այլ րուսակից ինքեան և զգրաւորակն կարողանելով մարմին» (անս՝ ձան. 118, էջ 383: ԵՆՔ-ն առած ըստը (Հ. 1) - է գնում անել, անձն՝ իրեն կատարել, ստեղծել (էջ 283), որ ա-վելի ճիշտ է արտահայտում իմաստը: Այն Հաստատվում է անմիջապես Հաջորդ նախադասությամբ, որ բերվում է մտադրարք շերտահարգրման օրինակը (անդ, էջ 212):

<86> (էջ 268) Մայիսայանցը բաց. 119-ում բերում է Հմիրք ուղղումը. «Ջրով կոչեաց զմեզ ի միասն այսք» և, Թարգմանել. «Կոչեաց զմեզ ի միա-սն այսք», սակայն ինքը ոչ մի բացատրություն չի տալիս: Թարգմանեցիներ այսպես. «Վուսական է այս անը, ասում է (ին՝ Գրովից), սուրբ և Աստվածա-մին կոչա Մարիամը զրանով [Հրամանից] անարատ կուսութեան բաճակը» և Հետևյալները:

<87> (էջ 273) 217-րդ էջում Աստղիկը գրում է. «...այլ որպէս թէ ոչ իցին, ըստ է, զի երկուք արևոյսի իմն ժողովանն»: (Տես՝ Մայիս. բաց. 121, էջ 383), որ նշում է, թե Հմիրք արգավազված այդ Համովանը զուրս է նետում: Արգավա-զված Համովանը թողեցինք նույնությամբ: Բիշ անց (Աս., էջ 219) մեկ այլ Հա-տվածի մի մասը Մ. Հմիրք զարգրել զուրս է թողնում՝ «անձնաք» փոխելով «պատճառ»: Մյուս մասը Թարգմանում է սխալ ձևով. ինչպես ջույց է ամիլ Մայիսայանցը (բաց. 122, էջ 384): Հատվածի երկրորդ մասի Համար ասում է. «Իսկ զերկրորդի Հատուանոյն զիմաստ թիկչուսն ու իմանամք, այլ ոչ Հարա-գաս Համովինք զնորագանտութեն նորին...» և Հուն:

Հատվածը (Թարգմ. էջ 274) Թարգմանեցիներ մտադիր իմաստով և ըստ Մայիսայանցի ջուջման:

<88> (էջ 283) Ինչպես նկատում է Մայիսայանցը (ձան. 126 և 127, էջ 385), գրվածի սխալ իմացութունից կամ գրչագրական ազդագրությունից

իմաստն այսպես միաբանված է առաջարկում է Հատեանյա Հետևյալ ձևով. «Այստիքս (բանիք կամ խոստովանութեանք մերայք) բաւականապէս յու-ճին կարիք ի նախիք զամբողջեցն ի մեզ, որպէս թէ մեր մի ընտանիքն ան-ցնեք ի Բիւստոս՝ ըստ Առաջինս անոյնի, որ (ինչ զնտարիչն և զնաճն Հեր-ձուսողո) կզովեք...»: Այդ նախ իմաստով էլ Թարգմանեցիներ: Հմիրք իրեն անՀասկանալի բաց է թողել նաև. «Բանից Հաստայի յայժմու ձանձանիկն լրաճն բանին է, զոր ասացին» Հատվածը (Աս., էջ 227, Մայիս. ձան. 127), որը, սակայն, Թարգմանեցիներ՝ որեւէ աղավաղութեան չկատարելով:

<89> (էջ 285) Թարգրում (Աս., էջ 285) «Ջիշն ըստ գայո Հրչայանաւ-զոն...» Հատվածի գիրքին մասը՝ «...և ըստ գիրկն ինչ արևոս բարբաբարեկն», Հմիրք զուրս է զգիչ՝ Հետևելով նախկին տպագրին: Մայիսայանցը կողմից ճշգրտվում և տրվում է ուղիղ բացատրությունը. ըստ այդմ էլ Թարգմանեցիներ:

<90> (էջ 293) Թարգր. (Աս., էջ 235) «Սեր ոչ միայն զի նարք և ի ձեռն նոցա ըստ զնեք ընդզմէ բաճանողաց» Հատվածը Մայիս. ուղղում է այսպիս. «Սեր ոչ միայն զի նարք և ի ձեռն նոցա ոչ զնեք ըստ ընդզմէ բաճանողաց» և այլ և ոչ... ըստան... վարդապետ մերայք», որ ավելի ճիշտ է ըստ այդմ էլ Թարգմանեցիներ: Իսկ նույն էլի տպագրական Հղումը (անդ՝ 10) «Քիրեա ընթ-անի իցէ՛ արանդին» առանդիցն ի փոխարեն. միանգամայն նկատ:

<91> (էջ 293) Մ. Հմիրքն իր առա. Թարգմանութեան մեջ (անդ, էջ 170) «...անձուժեամբ արևան, մինչ զի Աստուծոյ ձայն մեզ առել...» ըստիրով սխ-վող մի գեղեցիկ Համովան, անՀասկանալի պատճառով բաց է թողել և փոխ-րենք թարգմանիտ զրկ՝ առանց որեւէ բացատրության: Գուցե իր անեղած մե-տադրերում պակաս կամ արգավազված լինի, չգիտենք: Մայիսայանցի իրավա-ցիրեն Համովանը թե՛ չեղ Հարկվածորն է թե՛ իմաստով Համովան է թե՛ իր-կազմերից մեկը և բերում այն անորգուժեթյամբ (սես՝ բաց. 131, էջ 386):

<92> (էջ 300) Մայիսայանցը (ձան. 135, էջ 385-386) զարգւյլ իրավա-ցիր է, երբ գտնում է, թե Հմիրք առա. Թարգմ. մեջ (սես անդ, էջ 173) Հարապա-չի մնացի ընտրել որուն ևլ ապա Թարգմանութեան է ներկայացրել «Այլ զի՛նչ գրեմ...» և Հուն Հատվածը (Աս., էջ 241): Թարգմանեցիներ Մայիսա-յանցի ներկայացրածին Համուանը:

<93> (էջ 304) Աստղիկը պատմում է (էջ 244-245), թե Հունաց Վասիկ կայսրը արշավելով Մակեդոնիա պատերազմում է թուլլարների դեմ, բայց պարտվում Դերան զավառ կոմս Իշխանի որդիներ, «Կոմսանց» կոչված, Մամուկից և Մանուկից (Նարսե Հետացի էին Վասիկի և Գաղեց օպիմոն էին թուլլար Թագավորին, «որ էր կուրտ» (ին՝ կուտոմ, ներքին): Մը երկու սուղ Հետա նարեց է կրկնում. «...այսինքն Թագաւորն Հունաց Վասի ի պատե-րագլի կայաւ զՄարտարն Բուլլարացոց զկուրտ ներքինին» և Հուն:

Մ. Հմիրքն իր Թարգմ. բացատրականում (անդ՝ էջ 176) Հետևում է Սամ. Անեցու ժամանակագրութեանը, թե Վասիկը «...արմատի գնաց և կայա զար-քան Բուլլարացոց գկուտն, և էլ Ալուսիտն, և Հարան մահացաւ զնոց և կին և զորդն նորա գերի Հուս» (ավելացնում է նաև՝ քυρωσις μοιη δειπνοστοσις):

Վայսկիցում է նաև Մատ. Առհայտի ժամանակագրության՝ Դյուրբրիի Փրանս. թարգմանությունը (անդ՝ I partie, ch XXXIII, ff. 34-35), ուր նույնպես այդ մարզը կոչվում է Ալուսիան, Կուրան էլ Համալուս Հասուկ անուն (ովտ յե Աուսյան ևս Աուսյան)։ Մալխ. (Պան. 137, էջ 389-389) չի համարում էվրի նեթագրությունը, թե այդ մարզը չէր կարող կուրա ենթերի լինել, քան որ ուներ կին եւ երեխաներ, որոնց Վասիլը գերի էր տարել։ Մեզ Համար նույնպես Համալուս է Մալխ. պնդումը, մասնավորապես պատմիչի կրեմակի Հրատատարում։ Անհամարներն էլ ենթադրելի թե Ալուսիանը կուրա զարժան լինի հետագայում ինչ-ինչ պատճառներով։

<94> (էջ 307) Երբորը Հանդեսի ԻԷ գլխում (անդ՝ էջ 247) Ասողիկը գրում է, թե արար ըստիպ Վարդ թագավորը մեծ զորքով գալիս զբաժում է Ասիտիսն թագաբը։ Վասիլը նրա զին է ուզարկում Փոխաբն, որը խառնություն է...ես աուրց եսիմեց կուսանուր արարեպ գրիկատոն Վարդ» եւ հան։ Նույն էջում երկու անգամ նա կրկնում է այս անվանը Վարդի Համար։ Ասողիկն ժամանակակից պատմագիրները ոչ փաստն են նշում եւ ոչ էլ բարը։ Ասողիկի այլապես թարգմանիչները, նույնպես եւ զբարոր Հրատարակիչները բառիս թարգմանությունը չեն տալիս։ Մալխ. թարգմտ. բառարանն էլ, ՆԷԹ-ն էլ չունեն այդ բարը. չունեն նաև մեզանում գործածվող հին Համարն եւ լատիներեն թարգմանիչները։ Ըստ Հայտնի լեզվաբան է. Ալիսյանի սկիզբա նշանակում է կուրաւոյոց, միտու, միտուն։ Մեզ անձանոթի բառ է, թայց որ զորձամբան է թայցապան իմաստով, միանշանակ է, = է իմաստ զաման, զարհուրելի։

<95> (էջ 309) Մալխասյանցը ցույց է տալիս (տես՝ բաց. 138, էջ 389), որ Ասողիկի Պատմության III Հանդ. երեք՝ ԻԵ, ԻԶ, ԻԷ գլխավերում պատճառները լրիվ Համաձայն են Հույն պատմիչներ Կեղեքեոսի, Ջեմարտի եւ Աեան Սարգավոյի տվյալներին, բայց 4. Փոյսի եւ չրժակայրի մեծ երկրաշարժից, որը նրանք (բառ Մյուրաղիի Հաշվարկման, Մուսու, էջ 569-571) գրում են 986-ի Հոկտ. 26-ին. իսկ Ասողիկը նիդակման գիտատղի երևույնն ու երկրաշարժը գրում է 989-ին։

<96> (էջ 311) III Հանդեսի ԻԷ գլխի վերնագիրը (Առ., էջ 251) հետեւյալն է. «Սաղապա մերձեցոյ զԹեւոսսի թեթաւարութեննէն Աբիսաղաց եւ թագաւորացնոցանեցոյ վրադարաւ որդի Գուրգենայ»։ Նույն մեկով է ներկայացրած նաև պիտակագրության ցանկում (էջ 152)։ Սաղապա շարագրանքում գրում է. «Եւ կուրապատոն Տայոց Գուսիթ եւ Սմրատ արքա Հայոց թագաւորեցուցին զՍմրատ որդի Գուրգենայ, թոնն Բագարատայ թագաւորին Կրաց», որովհետեւ զբանից առաջ կուրացրել եւ թագավորությունից Հոտացրել էին Թեւոսսին։ Անունների այդպիսի չփոփոխյուններ էլի կան Ասողիկի մոտ. զքանք աւարացել են կամ պատճառի անուշարությունից՝ օգտագործած այդուրների նկատմամբ, կամ զբնագրերի ազդեցությունից։ Այդ մասին ոչինչ չեն նշում նաև Սաղապա Հրատարակիչներն ու այլապես թարգմանիչները։

<97> (էջ 316) Ասողիկը շատ գովասանք է շուայում Բագարատուների Սմրատ եղբայր Գուգիկ Ա-ի մասին, որն ամեն ինչով էր եղբորից առավել եղավ.

բայցի այր էր իմաստուն, պատերազմում վարժ, բայիկում առատամուն, բազում սուգեր պատեց թափի Հարկից, իսկ կերակուրս ջայզարույսի պաշտամունքը սարմուհարգություն էր կատարում. սպաւ սովիցանում է. «Առ-դ մրում չարին, որ արելի զբան գովասանիման ինոյ» (անդ՝ էջ 256)։ Բայց թե ո՞րն է այդ շար գրվածը, պատմագիրը այդպես էլ թողնում է անհայտ։

<98> (էջ 336) «...ես ժողովակ պիտայապաշտոյս ունիրաց...» (Առ., III, գլ. ԽԲ, էջ 274). Հետցան եւ Հարվաչուտ բառ. ույրդիս էր ընտնադրված է Հ. Բարեպետի «Հայ. ուղղ. ուղղ. տերթ. բառարանում» (անդ՝ էջ 408) ստորջրյա տիպով, տղմանրյա նշանակությունով։ Առաջ նա շարժված եւ կրճատ գրվածքի Համար՝ ստիճով փոխար. իմաստով։

Բովանդակություն

ՆԱԽԱԲԱՆ.....	1
ՍՈՎՏԻՆ ԳԱՆՆԵՍ.....	47
Ստեփանոս Տարոնեցու պատմությունը պատմագրական գրվածքների մասին.....	47
ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԱՆՆԵՍ.....	101
Ստեփանոս Տարոնեցու պատմությունը պատմագրական գրվածքների մասին.....	101
ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԱՆՆԵՍ.....	199
Ստեփանոս Տարոնեցու ժամանակների պատմության ինքնախոսությունը.....	199
ՕՆԼՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.....	349
Բնագրի հրատարակչի ծանոթագրությունները և հավել- վածները.....	357
Մեր բացատրագրերը և նկատառումները.....	433

Ստորագրված է տպագրության 15.11 2000 թ.:
Չափաը 84X108 1/32: Թիւղթ՝ տպ. N1:
Տպագրության եղանակը՝ օֆսեթ: Գրատ. 25,2 մամուլ,
տպագր. 28,5 մամուլ = 23 34 պայմ. մամուլի:
Պատվեր 11:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն,
Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

Երևանի համալսարանի տպարան, Երևան, Արուսյան 52